प्रकरण क्र.

लोकसंख्याविषयक सिध्दांत

(Population Theories)

प्रास्ताविक:

प्राचीन काळी जन्मदर आणि मृत्यूदर जवळजवळ सारखेच होते. त्यामुळे त्या काळात लोकसंख्या वाढीची समस्या अस्तित्वात नव्हती. अशा प्रकारे प्राचीन काळात लोकसंख्या स्थिर होती. फ्रेंच मधील राज्यक्रांती, रशियातील क्रांती, औद्योगिक क्रांती, राजकीय सुधारणा, सांस्कृतिक प्रगती, नागरिकरण, वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रातील प्रगती, शेतीचा विकास या विविध घटकांचा लोकसंख्या या घटकावर प्रभाव पडून जगाची लोकसंख्या वाढू लागली. आरोग्य क्षेत्रातील प्रगतीमुळे मृत्यू दर कमी झाला. परंतु त्या प्रमाणात जन्मदर मात्र कमी झाला नाही. त्यामुळे आधुनिक काळात लोकसंख्या वाढीची समस्या निर्माण झाली. तशी समस्या शेकड वर्षांपूर्वी अस्तित्वात नव्हती.

ॲरिस्टॉटल, प्लेटो इत्यादी विविध विचारवंतांनी लोकसंख्येच्या प्रश्नाचा अभ्यास केलेला दिसतो. इब्न खातून याने चौदाव्या शतकात लोकसंख्येशी संबंधित 'चक्रीय परिवर्तन' हा सिद्धांत मांडला होता. बोटेरो याने सोळाव्या शतकात लोकसंख्येसंबंधी आपले विचार मांडले होते. व्यापारवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी मोठ्या आकाराच्या लोकसंख्येचे समर्थन केले होते. परंतु वाढत्या लोकसंख्येचे दुष्परिणाम लक्षात येऊ लागल्यावर व्यापारवाद्यांच्या विचारांना १७ व्या, १८ व्या शतकात मोठा विरोध सुरू झाला. डॉक्टर क्वेन्ने (१६९४ ते १७७४) यांनी 'लोकांना चांगले निरोगी जीवन जगता आले पाहिजे'असे मत मांडले. त्यांच्या मते 'लोकांना आरोग्यदायी जीवन जगता येईल एवढीच देशाची लोकसंख्या असावी' त्यांचा हा विचार आजच्या काळातही उपयुक्त असल्याचे दिसते. थॉमस माल्थस यांनी १७९८ मध्ये आपला जगप्रसिद्ध लोकसंख्येचा सिद्धांत मांडला. हा सिद्धांत त्यांनी मांडला याचे कारण त्यांना लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम स्पष्टपणे दिसू लागले होते. प्राध्यापक माल्थस यांच्यापूर्वी मॅथ्यू हॅले(१६७०), गॉडविन (१७९३) आणि कॉन्डरसेट यांनी सुद्धा लोकसंख्याविषयक विचार/सिद्धांत मांडले होते. परंतु माल्थस यांनी आपला सिद्धांत अधिक काटेकोर व पद्धतशीर मांडल्यामुळे त्यांच्या सिद्धांताचा अनेक देशभर व विचारवंतांवर प्रभाव पडला.प्रा. माल्थस यांच्या सिद्धांतात काही उणिवा होत्या. माल्थस नंतरच्या अर्थतज्ज्ञांनी त्यातील उणिवा दाखवून पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत, लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांत असे लोकसंख्येच्या प्रश्नांशी संबंधित सिद्धांत मांडले आणि लोकसंख्येच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. या प्रकरणात विविध अर्थतज्ञांनी, विचारवंतांनी मांडलेल्या लोकसंख्या सिद्धांताची थोडक्यात चर्चा केली आहे.

गॉडविन यांचे लोकसंख्याविषयक विचार:

प्रा. थॉमस मालथस यांचा सिद्धांत प्रसिद्ध होण्यापूर्वी विल्यम गॉडविन यांनी १७९३ मध्ये 'Enquiry concerning Political Justice' या आपल्या पुस्तकात लोकसंख्या विषयक विचार मांडले होते. गॉडविन हे पत्रकार, राजकारणी व कादंबरीकार होते. तसेच ते एका चर्चचे प्रमुख / पाद्री होते. त्यांनी 'Enquirer' या नावाने आणखी एक पुस्तक लिहिले होते. तसेच 'Awaire and Profusion' या नावाचा एक निबंधही लिहिला होता. गॉडविन यांनी मांडलेले लोकसंख्याविषयक विचार थोडक्यात असे आहेत.

१) लोकसंख्या आणि उदरनिर्वाह :

गॉडविन यांच्या मते देशाची लोकसंख्या ही फक्त उदरनिर्वाहाच्या पातळीपर्यंतच वाढत राहते. त्यानंतर लोकसंख्या वाढत नाही.

२) मनुष्याच्या दुःखास सरकार कारणीभूत:

गॉडविन यांच्या मते भ्रष्टाचारी सरकार, जाचक कायदे यांच्यामुळे लोकांना दुःख, दारिद्र्य भोगावे लागते. म्हणून असे सरकार व जाचक कायदे नष्ट केले पाहिजेत.

३) वैज्ञानिक प्रगती आणि लोकसंख्या :

गॉडविन यांनी वैज्ञानिक प्रगती आणि लोकसंख्या यांच्यातील संबंध स्पष्ट केले आहेत. त्यांच्या मते देशात वैज्ञानिक प्रगती होऊन भविष्यात लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न शिल्लक राहणार नाही. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे लोकांना अधिक चांगल्या प्रकारे उदरनिर्वाह करता येईल. त्यांना जगण्यासाठी दिवसभर काम करावे लागणार नाही. दिवसातून त्यांनी केवळ अर्धा तास जरी काम केले तरी त्यांचा उदरनिर्वाह होऊ शकेल. त्यामुळे भविष्यात उदरनिर्वाहाच्या पातळीपेक्षा अधिक लोकसंख्या वाढणार नाही. अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या ही देशात निर्माण होणार नाही. त्यामुळे युद्धे, गुन्हेगारी, रोगराई या समस्या उद्भवणार नाहीत. देशात दुःख, दैन्य, दारिद्र्य नसेल. विरोध नसेल. सर्वजण एकमेकांचे कल्याण करावे यासाठी प्रयत्न करतील. मानवी कल्याणात वाढ होईल. त्यामुळे भविष्यात सरकारची भूमिका महत्त्वाची राहणार नाही. देशाला सरकारची / शासन संस्थेची गरजही राहणार नाही. त्यामुळे न्यायदानही नसेल आणि शासनही असणार नाही .

४) दोषी वाटप व्यवस्थेमुळे संपत्तीचे विषम वाटप

गॉडविन यांनी संपत्तीच्या विषम वाटपाला उच्चाटनाला नव्हे तर दोषपूर्ण वाटप व्यवस्थेला जबाबदार धरले आहे. ते म्हणतात दोषपूर्ण वाटप व्यवस्थेमुळे पुरेपूर संपत्ती असूनही ती सर्वांच्या मध्ये सारख्या प्रमाणात वाटली जात नाही. त्यामुळे काहींना जास्त संपत्ती मिळते, काहींना कमी मिळते तर काहींना अजिबातच संपत्ती मिळत नाही.

५)बुद्धीचा विकास आणि विवाहाची इच्छा:

गॉडविन यांच्या मते, ''विवाहसंबंधीच्या गरजेला भौतिक अमरत्व मागे टाकेल आणि बुद्धीच्या विकासामुळे विवाहाची इच्छा राहणार नाही. ती इच्छा मागे पडेल. सगळीकडे पुरुषांचा समाज असेल. मुलांचा नव्हे.''

समारोप:

अशा प्रकारे गॉडविन यांचा लोकसंख्याविषयक सिद्धांत थोडक्यात वरील प्रमाणे स्पष्ट केला आहे. टीकाकार प्रा.माल्थस यांचा सिद्धांत निराशावादी समजतात तर गॉडविन यांचा सिद्धांत आशावादी मानतात. गॉडविन यांनी आपल्या सिद्धांतात भविष्यातील मानवी जीवनाबद्दल अत्यंत आषादायक चित्र रंगवले आहे. लोकसंख्या उदरनिर्वाहाच्या पातळीपर्यंत असली पाहिजे हा त्यांचा विचार आजही उपयुक्त असून तो स्वागतार्ह आहे. विज्ञानातील प्रगतीच्या जोरावर मनुष्याचे भविष्यातील जीवन सुखी व समृद्ध होईल आणि देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या असणार नाही असे त्यांनी आपल्या सिद्धांतात म्हटले आहे. काही देशांच्या बाबतीत त्यांचे हे विधान खरे ठरले असले तरी भारत, चीन इत्यादी सारख्या देशांच्या बाबतीत त्यांचे हे विधान खरे ठरलेले दिसत नाही. भारत व चीनमध्ये वैज्ञानिक प्रगती उल्लेखनीय / चांगली झाली आहे. तरीसुद्धा या दोन्ही देशातील गुन्हेगारी, रोगराई फारशी कमी झालेली नाही. भारतात तर वाढत्या लोकसंख्येबरोबर गुन्हेगारी, दुःख, दारिद्र्य, बेकारी वाढत चालली आहे. वैज्ञानिक प्रगती अफाट होऊनसुद्धा भारत व चीनमध्ये कोट्यावधी लोकसंख्या अशिक्षित आहे. भारतात तर आजमतीस पन्नास कोटी लोकसंख्या ही अशिक्षित आहे. त्यामुळे वैज्ञानिक प्रगती झाली की अतिरिक्त लोकसंख्येचा प्रश्न शिल्लक राहणार नाही हे गॉडविन यांचे प्रतिपादन भारत व चीन या देशांच्या बाबतीत आज तरी खरे ठरलेले दिसत नाही. तसेच गॉडविन यांनी आपल्या सिद्धांतात मनुष्याच्या दुःखास आणि दारिद्र्यास भ्रष्टाचारी सरकारने त्या सरकारचे जाचक कायदे जबाबदार असतात असे म्हटले आहे. लोकांचे दुःख व दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी असे भ्रष्ट सरकार व जाचक करणारे कायदे नष्ट केले पाहिजेत असेही गॉडविन यांनी म्हटले असून गॉडविन यांचे हे विचार समथनीयच आहेत.

काँडरसेट यांचे लोकसंख्याविषयक विचार:

थॉमस माल्थस यांच्या लोकसंख्या सिद्धांतावर गॉडविन यांच्या विचारांचा जसा प्रभाव होता तसाच काँडरसेट यांच्या विचारांचाही त्यांच्यावर प्रभाव होता. म्हणून थॉमस माल्थस यांचा सिद्धांत अभ्यासण्यापूर्वी आपणास गॉडविन यांच्याप्रमाणे काँडरसेट यांचेही विचार समजून घ्यावे लागतात. काँडरसेट हे फ्रेंच तत्त्वज्ञ आणि क्रांतिकारक विचारांचे होते. त्यांनी Esquissa हे पुस्तक लिहिले. त्यांचे हे पुस्तक त्यांच्या मृत्यूनंतर १७९४ मध्ये प्रसिद्ध झाले. त्यांनी फ्रेंच राज्याच्या फाशी विरुद्ध विचार मांडल्याने त्यांना पकडून कारागृहात डांबण्यात आले होते. तेथेच त्यांचा मृत्यू झाला. मृत्यूनंतर पॅरिसमध्ये त्यांचे हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. काँडरसेट यांचे लोकसंख्याविषयक विचार सुद्धा गॉडविन यांच्यासारखेच आशावादी आणि स्वप्नाळू होते. त्यांनी मांडलेले विचार थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

काँडरसेट यांनी आपल्या पुस्तकात मानव जातीच्या इतिहासाचा आढावा घेतला आहे. त्यांनी मनुष्याच्या ज्ञान (knowledge)आणि कौशल्याला(skill) महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते भविष्यात लोकांच्या ज्ञानात आणि कौशल्यात वाढ होईल. त्यामुळे विविध वस्तू व सेवांच्या उत्पादनात वाढ घडून येईल. उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे लोकांच्या गरजा पूर्ण होतील. ज्ञान आणि कौशल्यातील वाढीमुळे उत्पन्नातील विषमता, लिंग विषमता, लिंगभेद भाव, वार्षिक विषमता, राष्ट्रीय वैरभाव, शैक्षणिक व संधीसंबंधी विषमता इत्यादी सर्व प्रकारची विषमता भविष्यात एक हजार वर्षानंतर नष्ट होईल. सर्व प्रकारचे रोग नष्ट होतील. लोकांचे आयुर्मान उंचावेल. सर्व जग सुखी होईल. कायदा व शासन संस्था लोकांचे/ समाजाचे हित/ कल्याण करतील. पृथ्वीची सुपीकता वाढेल. लोकांच्यातील आपापसातील भेदभाव, संघर्ष नष्ट होतील आणि सर्व लोक एकच भाषा बोलतील. म्हणजे विश्वभाषा निर्माण होईल. लोक स्वत्त:हूनच प्रजोत्पादन कमी करतील. त्यामुळे लोकसंख्या वाढ आटोक्यात येईल. लोकांना जबाबदारीची जाणीव होईल. आपल्या अपत्याबद्दलची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या ते जाणून घेतील. त्यामुळे अधिक अपत्यांना जन्मास घालण्याचा विचार ते करणार नाहीत.

थोडक्यात, भविष्यकाळात लोकांच्या ज्ञान आणि कौशल्यात वाढ होऊन उत्पादनात वाढ होईल. त्यामुळे देशाचा आणि मनुष्याचा विकास होऊन लोकसंख्या नियंत्रणात येईल असा काँडरसेट यांच्या लोकसंख्या सिद्धांताचा सारांश आहे.

समारोप

काँडरसेट यांनी एकहजार वर्षानंतर सर्व प्रकारची विषमता नष्ट होऊन सर्व जग सुखी होईल असे म्हटले आहे. त्यांनी आपल्या

सिद्धांतांत अनेक चांगली भाकिते केली आहेत. परंतु ती खरी होण्यास एक हजार वर्षे लागणार आहेत. त्यामुळे त्यांचा सिद्धांत फारसा उपयोगी नाही. लोकांची मानसिकता पाहता त्यांचा हा सिद्धांत दोन हजार वर्षानंतर सुद्धा खरा ठरेल असे वाटत नाही. लोक दिवसेंदिवस जातीयवादी, धर्मांध व संकुचित मनोवृत्तीचे बनत आहेत. जातीयता, धर्मांधता, प्रादेशिकता, द्वेष, मत्सर दिवसेंदिवस वाढत असून हजार वर्षानंतर यात बदल होईल असे वाटत नाही. त्यामुळे काँडरसेट यांचे विचार सध्यातरी भोळसट, न पडणारे, स्वप्नाळूच वाटतात.

प्रा. थॉमस माल्थस यांना गॉडविन आणि काँडरसेट यांचे लोकसंख्याविषयक विचार मान्य नव्हते. त्यांच्या विचारांना विरोध करण्यासाठी आणि लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम जगाला कळावे त्यासाठी प्रा. माल्थस यांनी आपला लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडला. म्हणून माल्थस यांचा लोकसंख्या सिद्धांत अभ्यासण्यापूर्वी आपणास गॉडविन आणि काँडरसेट यांचे लोकसंख्याविषयक विचार समजून घ्यावे लागतात.

कार्ल मार्क्स यांचा लोकसंख्येचा सिद्धांत

कार्ल मार्क्स हे साम्यवादी विचारवंत-लेखक असून थॉमस माल्थस यांच्या लोकसंख्येच्या सिद्धांताला कडाडून विरोध करणाऱ्यांपैकी एक आहेत. मार्क्स यांनी माल्थस यांचा सिद्धांत अमान्य करून या सिद्धांताला उत्तर म्हणून/ पर्याय म्हणून आपला लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडल.ा कार्ल मार्क्स आपल्या Das kapital (This is capital- हेच ते भांडवल) या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडात म्हणता, ''प्रत्येक विशेष ऐतिहासिक उत्पादन पद्धतीत तिचे स्वतःचे विशेष लोकसंख्या नियम असतात.'' त्यांच्या मते, ''भांडवलाचा जो संचय कामगार निर्माण करतात, त्याबरोबरच ते अशी साधने निर्माण करतात की, ज्यामुळे ते स्वतः तुलनेने वरचढ ठरतात ते सापेक्ष वरकर्ड लोकसंख्या बनतात आणि ते हे सतत वाढत्या प्रमाणावर करीत असतात. हा भांडवलवादी उत्पादन पद्धतीला लागू होणारा 'लोकसंख्येचा' विशिष्ट नियम आहे. खरे पाहता प्रत्येक ऐतिहासिक उत्पादन पद्धतीत स्वतःचे असे खास लोकसंख्येचे नियम असतात आणि ते ऐतिहासिक दृष्ट्या त्या त्या उत्पादन दर्जालाच फक्त लागू असतात. जनसंख्येचा सर्वसाधारण नियम फक्त वनस्पतींच्या आणि प्राण्यांच्या बाबतीत अस्तित्वात असतो आणि तोही जोपर्यंत मानवाने त्यात ढवळाढवळ केली नाही तोपर्यंत.''(संदर्भ : महाराष्ट्राची लोकसंख्या -लेखक आपटे प्रश्न क्रमांक ८. या सिद्धांतात त्यांनी देशाच्या लोकसंख्येत कशामुळे वाढ होते त्याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. लोकसंख्या वाढीसारख्या सामाजिक समस्यांना भांडवलशाही अर्थव्यवस्था जबाबदार असते असे मार्क्स यांचे प्रतिपादन आहे. माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिद्धांतात अन्नधान्याच्या उत्पादनांचा महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते अन्नधान्याची कमतरता जाणवणे म्हणजे देशात अतिरिक्त लोकसंख्या असणे होय. देशात अन्नधान्याची टंचाई जाणवते याचा अर्थ देशात जास्त लोकसंख्या अस्तित्वात असते. मार्क्स यांना माल्थस यांचा हा विचार मान्य नाही. त्यांच्यामध्ये अन्नधान्याच्या तुटवड्यामुळे देशाची लोकसंख्या अतिरिक्त ठरत नाही तर भांडवलशाहीतील दोषामुळेच लोकसंख्या बेसुमार वाढते. त्यांनी आपल्या सिद्धांतात पुढे असे म्हटले की भांडवलशाही देशात दारिद्र्य, बेकारी, उपासमार, निरक्षरता या समस्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण होत नाहीत तर उत्पादनाच्या साधनांवर त्यांची मालकी आहे. अशा आहेरे वर्गाकडून किंवा भांडवलदारांकडून कामगारांचे जे आर्थिक शोषण होते त्यामुळे या समस्या निर्माण होतात. भांडवलशाहीतील उत्पादक श्रमिकांकडून ज्यादा वेळ काम करून घेतात आणि प्रचंड नफा मिळवतात. त्यामुळे कामगार दरिद्री होतात. म्हणून माल्थस म्हणतात त्याप्रमाणे लोकसंख्या वाढली की दारिद्र्यात वाढ होते हे खरे नाही. मार्क्स यांच्यामध्ये भांडवलशाहीत कारखानदारांना कमी वेतनावर काम करणारे श्रमिक आवश्यक असतात. त्यासाठी भांडवलशाही देशात प्रोत्साहन दिले जाते. त्यामुळे भांडवलशाही देशाची लोकसंख्या वाढवून त्या देशात वाढत्या लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते.

अतिरिक्त लोकसंख्येची /वाढत्या लोकसंख्येची समस्या सोडविण्यासाठी प्रा.माल्थस यांनी सुचवलेले उपाय साम्यवादाचे पुरस्कर्ते असलेल्या कार्ल मार्क्स यांना मान्य नाहीत. त्यांच्या मते लोकसंख्या वाढीची समस्या ही सामाजिक समस्या असून अशा अनेक समस्या सोडविण्याचा एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे भांडवलशाही नष्ट करणे हा होय. त्यांच्या मते भांडवलशाही नष्ट करून साम्यवादी समाज व्यवस्था प्रस्थापित केल्याशिवाय लोकसंख्येसारख्या समस्या सुटणार नाहीत. देशात साम्यवाद किंवा समाजवाद प्रस्थापित झाला तर लोकसंख्या वाढीची समस्या संपुष्टात येऊ शकते.

समारोप :

अशा प्रकारे कार्ल मार्क्स यांनी वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्येला भांडवलशाही पद्धतीच्या अर्थव्यवस्थेला जबाबदार धरले आहे. दारिद्र्य, बेकारी, उपासमारी या समस्या भांडवलशाहीमुळे निर्माण होतात हे जगाने अनुभवले आहे. थोडक्यात माल्थस म्हणतात त्याप्रमाणे दारिद्र्य, बेकारी या समस्यांना वाढती लोकसंख्या हा घटक जसा जबाबदार आहे तसाच या समस्यांना भांडवलशाही पद्धतीच्या अर्थव्यवस्था हा घटक सुद्धा जबाबदार आहे हे आपणास पटते. परंतु लोकसंख्येसारख्या सामाजिक समस्या नष्ट करण्यासाठी मार्क्स यांनी भांडवलशाही नष्ट करण्याचा आणि साम्यवादी समाज रचना प्रस्थापित करण्याचा सुचवलेला उपाय नाकारणे बरोबर नाही. कारण चीनमध्ये साम्यवादी समाज रचना असूनही तेथील अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या संपलेली नाही. साम्यवाद प्रस्थापित झाल्यानंतर लोकसंख्या वाढीची समस्या संपुष्टात येईल असे मार्क्स यांनी म्हटले होते. परंतु १९४९ मध्ये चीनमध्ये साम्यवाद प्रस्थापित झाला असून आज अखेर चीनमधील अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या संपलेली नाही. म्हणजे देशात साम्यवादी राजवट प्रस्थापित झाली की लोकसंख्या वाढीची समस्या उरत नाही हे मार्क्स यांचे प्रतिपादन चीनच्या अनुभवावरून खरे ठरले आहे. तसेच काही साम्यवादी देशात दारिद्र्य, बेकारी या समस्या आजही आढळून येतात. त्यामुळे साम्यवादी समाजरचनेमुळे दारिद्र्य, बेकारी, उपासमार या समस्या नष्ट होतात हे मार्क्स यांचे विधान पटत नाही. तसेच मार्क्स यांनी आपल्या सिद्धांतात आहे रे व नाही रे (उत्पादन साधनावर मालकी असणारा आणि उत्पादन साधनावर मालकी नसणारा) या दोन वर्गांचाच विचार केला आहे. त्यांनी मध्यमवर्गाचा विचार केला नाही. त्यांच्या काळात मध्यमवर्गाचा उदय झाला नव्हता. परंतु अलीकडच्या काळात विशेषतः गेल्या ५०-६० वर्षात आर्थिक विकासाच्या दरात वाढ झाल्यामुळे अनेक देशात मध्यमवर्गाचा उदय झाला असून मध्यमवर्गीयांनी लहान आकाराच्या कुटुंबाला तसेच कुटुंब नियोजनाला

प्राधान्य दिले आहे. मध्यमवर्गीयांकडून कुटुंब नियोजनाची साधने मोठ्या प्रमाणात वापरली जातात. त्यामुळे जन्मदर/ लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी झाला आहे. परंतु मार्क्स यांनी मध्यमवर्गीयांची लोकसंख्या नियंत्रणात असलेली महत्त्वाची भूमिका दुर्लक्षीली आहे.

कामगारांच्या परिस्थितीत सुधारणा होण्यासाठी संप किंवा इतर मार्ग जसे आवश्यक आहेत त्याप्रमाणे कामगारांच्या कुटुंबाचा आकार लहान असला पाहिजे हा विचारसुद्धा महत्वाचा आहे. परंतु त्याकडे मार्क्स यांनी व त्यांच्या समर्थकांनी फारसे लक्ष दिलेले दिसत नाही. कामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी मालक वर्गाबरोबर संघर्ष जसा गरजेचा आहे तसाच कामगारांमध्ये कुटुंब नियोजनाचा प्रचार ही गरजेचा असतो. कारण कामगारांनी कुटुंब नियोजन केल्यास त्यांच्या कुटुंबाचा आकार लहान राहून लोकसंख्या व श्रमाचा पुरवठा मर्यादित राहून वेतनाचे दर वाढतील व कामगारांचा आर्थिक फायदा होईल. म्हणून कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी मार्क्स म्हणतात त्याप्रमाणे भांडवलशाही नष्ट केलीच पाहिजे असे नाही तर कामगारांनी कुटुंब नियोजनाचा मार्ग पत्करला तर कामगारांचे दारिद्र्य व इतर प्रश्न संपुष्टात येऊ शकतील.

प्राध्यापक माल्थस यांचा लोकसंख्येचा सिद्धांत

प्रास्ताविक

प्रा.थॉमस रॉबर्ट माल्थस यांचा कालखंड १७६६ ते १८३४ असा होता. माल्थस यांचा जन्म १४ फेब्रुवारी १७६६ रोजी इंग्लंडमधील डारकिंग(Dorking) जवळील रुकरी(Rukery) येथे झाला. एका श्रीमंत व प्रतिष्ठित कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. माल्थस यांना सहा बहिणी व एक भाऊ अशी सात भावंडे होती. माल्थस यांच्या वडिलांचे शिक्षण ऑक्सफर्डला झाले होते. त्यांच्या वडिलांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा होता. म्हणून त्यांनी माल्थस आणि त्यांच्या भावाला शाळेत पाठवले नाही. त्यांची सुरुवातीचे काही शिक्षण घरी झाले. त्यांनी वयाच्या अठराव्या वर्षी केंब्रिजच्या जिजस(Jesus) कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. १७८८ मध्ये थॉमस माावथस या कॉलेजमधून गणित विषयाचे पदवीधर झाले. नवे रँकर म्हणून ते परीक्षा पास झाले. १७९१ मध्ये ते एम. ए. ची परीक्षा पास झाले. १७९३ मध्ये म्हणजे वयाच्या २७ व्या वर्षी ते जिजस कॉलेजचे फेलो झाले. (म्हणजे त्यांना महाविद्यालयात फेलोशीप मिळाली) माल्थस गणित विषयातील तज्ञ होते. त्यांना गणित विषयातील प्रतिष्ठेची रँग्लर पदवी मिळाली होती. सन १८०४ मध्ये त्यांनी विवाह केला. याच वर्षी त्यांना ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हेलिबरे (Haileybury) महाविद्यालयात इतिहास आणि राजकीय अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून नोकरी मिळाली. माल्थस यांना दोन मुले व एक मुलगी अशी एकूण तीन आपत्ये होती. त्यांचा मृत्यू १८३४ मध्ये झाला. आयुष्याच्या अखरेपर्यंत ते प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. थॉमस माल्थस यांना सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ(Classical Economist) असे म्हणतात. त्यांनी मांडलेला लोकसंख्येचा सिद्धांत जगप्रसिद्ध ठरला असून त्यांनी लोकसंख्या वाढीच्या समस्येवर जे विचार मांडले आहेत ते लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासाकांना आणि देशोदेशींच्या सरकारांना/ सत्ताधाऱ्यांना विचार करावयास लावणारे आहेत.

माल्थस यांनी लोकसंख्या सिद्धांत मांडण्यामागची कारणमीमांसा:

प्रा. माल्थस यांनी लोकसंख्या वाढीचे भयानक परिणाम आपल्या सिद्धांतामधून जगासमोर मांडले. लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम जगाला समजावेत असत असाच सिद्धांत मांडण्यामागे त्यांचा हेतू होता. प्रा.माल्थस यांच्यापूर्वी वाढती लोकसंख्या ही देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त मानली जात होती. देशाची लोकसंख्या आकाराने मोठी असेल तर देशातील कारखानदारी क्षेत्राला कमी वेतनावर काम करणारा मुबलक कामगार वर्ग मिळून कारखानदारीक्षेत्राचा विकास होतो. तसेच वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशाला पुरेशा प्रमाणात सैनिक उपलब्ध होऊन देशाचे संरक्षण करता येते असे विचार माल्थस यांचा सिद्धांत प्रसिद्ध होण्यापूर्वी मांडले जात होते व त्यावर विश्वास ठेवला जात होता. परंतु माल्थस यांना मात्र हे विचार मान्य नव्हते. त्यांना वाढती लोकसंख्या ही आर्थिक स्वरूपात अडसर वाटत होती. म्हणून त्यांनी आपला लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडला.

प्रा. माल्थस यांनी ज्या काळात (१७९८) सिद्धांत मांडला त्या काळात इंग्लंडमध्ये जीवनावश्यक वस्तूंच्या विशेषतः अन्नधान्याचा मोठा तुटवडा निर्माण झाला होता. शेती अत्यंत मागासलेली होती. शेतीची उत्पादकता खूपच कमी होती. त्यामुळे अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होऊन सतत अन्नधान्याच्या किमतीत वाढ होत होती. त्याचबरोबर इंग्लंडमध्ये बेकारी, दारिद्र्य, रोगराई, लोकांच्यातील वैरभाव यामध्ये खूपच वाढ झाली होती. प्रा. माल्थस हे एका चर्चेचे धर्मगुरू असल्याने त्यांना अन्नटंचाई, बेकारी, दारिद्र्य, रोगराई, भांडणतंटे हे आर्थिक-सामाजिक प्रश्न समाजात असू नयेत असे वाटत होते. म्हणून त्यांनी या प्रश्नाचा आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आणि त्यांना असे आढळले की या सर्व प्रश्नांच्या मुळाशी वाढती लोकसंख्या हाच घटक आहे. परंतु तत्कालीन समाजाला, सरकारला किंवा अनेक विचारवंतांना त्यांची फारशी माहिती नव्हती. ही माहिती जगाला व्हावी यासाठी प्रा. माल्थस यांनी आपला लोकसंख्येचा सिद्धांत मांडला. तसेच सरकारमुळे किंवा राज्यकारभार चालविणाऱ्या शासन संस्थेमुळे लोकांना दारिद्र्य, दुःख भोगावे लागते असे विचार प्रा. माल्थस यांच्या पूर्वीच्या विचारवंतांनी मांडले होते.त्या विचारांना प्रा.माल्थस यांचा विरोध होता. त्यांच्या मते मानवी दुःख व दारिद्र्य या गोष्टींना सरकार जबाबदार नसून वाढती /अतिरिक्त लोकसंख्या जबाबदार आहे. ती कशी जबाबदार आहे हे दाखवण्यासाठी प्राध्यापक माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिद्धांताची मांडणी केली आणि तो सिद्धांत जगासमोर आणण्याचे धाडस सुद्धा केले.प्रा. माल्थस यांच्यामते मूल जन्माला आल्यापासून अन्न खायला सुरुवात करते. १५-१६ व्या वर्षापर्यंत त्याला खायला घालावे लागते. त्यानंतर ते काम करून उपजीविका करते. म्हणजेच मूल जन्माला आल्यानंतर ते कामाला लागण्यास बरीच वर्षे लागतात. त्यामुळे अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होते. अशा प्रकारे लोकसंख्या वाढीचा वेग मोठा असेल तर अन्नधान्याची टंचाई जाणवते आणि मनुष्याची प्रजोत्पादन क्षमता ही जमिनीच्या उत्पादन क्षमतेपेक्षा जास्त असल्याने लोकसंख्या प्रचंड वाढून अन्नधान्याची टंचाई तीव्र होत जाते. गरीब लोकांना अर्धपोटी व उपाशी राहावे लागते. त्यामुळे कुपोषण, रोगराई, दारिद्र्य या समस्या निर्माण होतात. अन्नधान्याच्या टंचाईमुळे गरीब-श्रीमंत असा वर्ग संघर्ष निर्माण होतो. अन्न मिळवण्यासाठी लोकांच्यात मारामाऱ्या होतात.

थॉमस माल्थस यांच्यावर विल्यम गॉडविन आणि मेरी जीन अँटोनी कोंडरसेट यांनी मांडलेल्या लोकसंख्याविषयक विचारांचा प्रभाव होता. परंतु माल्थस यांनी या दोघांच्या विचारांना विरोध करून आपला लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडला. थॉमस माल्थस यांच्यापूर्वीसुद्धा अनेक तज्ञांनी, अभ्यासकांनी लोकसंख्येच्या संदर्भात लिखाण केले होते. तथापि माल्थस यांचाच लोकसंख्येचा सिद्धांत गाजला. कारण त्यांनी आपल्या सिद्धांताची मांडणी जास्तीत जास्त पद्धतशीर केली. माल्थस गणित आणि अर्थशास्त्र विषयात तज्ञ असल्याने ते त्यांच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या विचारवंतांपेक्षा लोकसंख्या सिद्धांताची मांडणी पद्धतशीर करू शकले. गॉडविन आणि कोंडरसेट यांनी लोकसंख्येच्या संदर्भात मांडलेले काही विचार थॉमस माल्थस यांना मान्य नव्हते. त्यांचे विचार चुकीचे आहेत हे दाखवून देण्यासाठी प्रा. माल्थस यांनी सन १७९८ मध्ये 'लोकसंख्येची तत्वे' या नावाचा एक निबंध प्रसिद्ध केला. त्यांच्या सिद्धांताचे/ निबंधाचे इंग्रजीत पूर्ण शीर्षक 'An essay on the principle of population as it affects the future improvement of society with remarks on the speculations of Mr. Godwin, Mr. Chandorcet and others.' असे आहे. प्रा.माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिद्धांताची दुसरी आवृत्ती सन १८०३ मध्ये प्रसिद्ध केली. या दुसऱ्या आवृत्तीत त्यांनी आपल्या विधानांच्या समर्थनार्थ काही सांख्यिकीय माहितीची/ पुराव्यांची भर घातली. प्रा.माल्थस यांचा लोकसंख्येवर १७९८ मध्ये निबंध/ सिद्धांत प्रसिद्ध झाल्यानंतरसुद्धा अभ्यास सुरू होताच. सिद्धांताची सुधारित दुसरी आवृत्ती १८०३ मध्ये प्रसिद्ध झाल्यानंतर सुद्धा त्यांचा या विषयावर अभ्यास सुरू होताच. त्यांनी आपल्या या निबंधाच्या सुमारे सहा सुधारित आवृत्त्या प्रसिद्ध केल्या त्यांची सुधारित सहावी आवृत्ती सन १८२६ मध्ये प्रसिद्ध झाली. सन १८२६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या सुधारित निबंधाचे /सिद्धांताचे शीर्षक 'An essay on the princi{le of population are view of its past and present effects on human happiness with an enquiry into our process respecting the future removal or mitigation of the eiffels which is occasions.' असे होते. अनेक देशांना भेटी देऊन आणि लोकसंख्येशी संबंधित अनेक विचारवंतांचे, तज्ज्ञांचे लेखन अभ्यासून प्रा. माल्थस यांनी लोकसंख्या सिद्धांताची ही सहावी आवृत्ती प्रसिद्ध केली होती. प्रा.माल्थस यांच्या सिद्धांताचे शीर्षक लांबलचक असले तरी तो 'An Essay on the principle of population' या संक्षिप्त नावाने ओळखला जातो. प्रा. माल्थस यांनी पहिल्यांदा १७९८ मध्ये आपला जो लोकसंख्येचा सिद्धांत प्रसिद्ध केला तो निनावी प्रसिद्ध केला होता. थॉमस माल्थस हे जसे प्राध्यापक होते तसेच ते एका चर्चेचे धर्मगुरू सुद्धा होते. त्यामुळे त्यांचे विचार हे केवळ एका प्राध्यापकाचे किंवा अर्थतज्ज्ञाचे नव्हते तर एका धर्मगुरूचे सुद्धा होते. धर्मगुरू म्हणून इंग्लंडमध्ये ते लोकांना ठाऊक होते. त्यामुळे लोकसंख्याविषयक सिद्धांतात मांडलेले विचार इंग्लंडमधील लोकांना पटणार नाहीत व आवडणार नाहीत अशी भीती त्यांना वाटली. म्हणून प्रा.माल्थस यांनी सुरुवातीला आपला निबंध/सिद्धांत निनावी प्रसिद्ध केला होता. सन १८७२ मध्ये त्यांच्या लोकसंख्याविषयक सिद्धांताची सहावी आवृत्ती प्रसिद्ध झाली होती. टीकाकारांच्या टीकांचा विचार करुन सतत अभ्यास करून त्यांनी प्रत्येक आवृत्तीत काही सुधारणा करण्याचा व नवीन माहिती समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. यावरून त्यांना लोकसंख्येच्या प्रश्नांची किती जाण आणि तळमळ होती हे स्पष्ट होते. प्रा.माल्थस यांना म्हणूनच बुद्धिमान /हुषार अर्थतज्ञ असेही म्हटले जाते. प्रा. थॉमस माल्थस यांनी लोकसंख्याविषयक सिद्धांताच्या/ पुस्तकाच्या ज्या एकूण सहा सुधारित आवृत्त्या प्रसिद्ध केल्या त्या सिद्धांतातील/ पुस्तकातील सारांश थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

माल्थस यांच्या लोकसंख्या सिद्धांताची गृहितके

प्रा. माल्थस यांचा लोकसंख्या सिद्धांत खालील काही गृहितांवर आधारित आहे.

१) घटत्या उत्पादन फलाचा नियम कृषी क्षेत्राला लागू होतो.

२) मनुष्याला जिवंत राहण्यासाठी अण्णाची आवश्यकता असते.

३)स्त्री-पुरुषांना परस्परांचे लैंगिक आकर्षण असते. स्त्री व पुरुषांना लैंगिक वासना असते व ती भविष्यातही टिकून राहणारी असते.

४)लैंगिक आकर्षणामुळे मनुष्याची प्रजोत्पादन क्षमता खूप असते.

मनुष्याला जगण्यासाठी अन्नाची गरज आहे आणि स्त्री पुरुषांमधील लैंगिक इच्छा/वासना आवश्यक असून सध्याच्या अवस्थेत ती कायम राहणार आहे. प्रजोत्पादनासाठी/वंशवृद्धीसाठी स्त्री-पुरुषांमधील वासना आवश्यक आहे. रानटीपणातून बाहेर पडून माणूस सुधारला तरी लैंगिक वासना नष्ट होणार नसून उलट ती वाढणारच आहे. स्त्री-पुरुषांमधील वासना समूळ नष्ट होणार नाही असे स्पष्ट करून प्रा. माल्थस यांनी खालील मूल्य तत्वे आपल्या सिद्धातात स्पष्ट केली आहेत.

१) निर्वाहक्षमतेपेक्षा लोकसंख्येची शक्ती मोठी:

मनुष्याला निर्वाहासाठी /जगण्यासाठी अन्न पुरविणाऱ्या शक्तीपेक्षा लोकसंख्येची शक्ती अनिश्चित काळापर्यंत मोठी आहे.

२)अनियंत्रित लोकसंख्या भूमिती श्रेणीने वाढते. अन्नधान्य गणिती श्रेणीने वाढत जाते.

सिद्धांताची मध्यवर्ती कल्पना :

माल्थस यांच्या सिद्धांताची मध्यवर्ती कल्पना थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केली आहे.

''लोकसंख्येतील वाढ ही भूमिती श्रेणीने होते तर अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ ही गणिती श्रेणीने होते.''

माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात असे म्हटले आहे की, 'मनुष्याची प्रजोत्पादन क्षमता (मुलांना जन्मास घालण्याची क्षमता) ही मनुष्याला जगण्यासाठी/उपजीविकेसाठी लागणाऱ्या आवश्यक वस्तूंच्या उत्पादन करण्याच्या क्षमतेपेक्षा मोठी असते. याचा अर्थ लोकसंख्येत जेवढ्या वेगाने वाढ होते. त्यापेक्षा कमी वेगाने मनुष्याला लागणाऱ्या अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ होते. माल्थस यांच्या मते स्त्री आणि पुरुषांना एकमेकांचे नैसर्गिक लैंगिक आकर्षण असते. दोघांना लैंगिक वासना असल्याने अपत्य निर्मिती होत राहते. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे शक्य नाही.

लोकसंख्येतील वाढ भूमिती श्रेणीने :

(Geometric Progression)

ही भूमिती श्रेणीने म्हणजे १,२,४,८, १६, ३२, ६४, १२८, २५६ या प्रकारे वाढत जाते आणि २५ वर्षाची दुप्पट होते. अशाच प्रकारे लोकसंख्या वाढत राहिली तर सन २००० पर्यंत जगाची लोकसंख्या किती वाढेल याचा अंदाज बांधणे कठीण आहे असे माल्थस यांनी म्हटले होते. अन्नधान्य उत्पादन गणिती श्रेणीने (Progression) लोकांना जगण्यासाठी अन्नधान्य आवश्यक असते. या अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ मात्र भूमिती श्रेणीने न होता गणिती श्रेणीने होते. गणिती श्रेणीने म्हणजे १,२,३,४,५,६,७,८,९ अशाप्रकारे होते. याचा अर्थ लोकसंख्येत जेवढी वाढ होते तेवढी अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ होत नाही. अन्नधान्याच्या उत्पादनात जेवढी वाढ होते त्याच्या कितीतरी अधिक पट लोकसंख्येत वाढ घडून येते.

प्रा. माल्थस यांच्या मते अन्नधान्याचे उत्पादन गणिती श्रेणीने आणि लोकसंख्या भूमिती श्रेणीने वाढत असल्याने अन्नधान्याचे उत्पादन व लोकसंख्या यांच्यात असमतोल निर्माण होतो. वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचे उत्पादन पुरत नाही. अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होते. देशातील लोकसंख्येला अन्नधान्याची टंचाई भासणे म्हणजेच देशात अतिरिक्त लोकसंख्या असणे होय. ही अतिरिक्त लोकसंख्येची (Excess / over population)समस्या लोकसंख्या वाढ भूमिती श्रेणीने आणि अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ गणिती श्रेणीने होत असल्याने निर्माण होते. माल्थस यांच्या मते लोकसंख्या जर अशीच सतत वाढत राहिली तर अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होऊन लोकांना उपासमारीस तोंड द्यावे लागेल. माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात शेती क्षेत्राला घटत्या उत्पादन फलाचा नियम लागू पडतो असे म्हटले आहे. घटत्या उत्पादन फलानुसार शेतीतील अन्नधान्याचे उत्पादन घटते त्यामुळे अन्नधान्याची तीव्र टंचाई निर्माण होऊन उपासमार, दारिद्र्य,मृत्यू , युध्दे इत्यादी समस्या निर्माण होतात आणि संपूर्ण मानवी जीवन दुःखी होते.

माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिध्दांतात खालील तीन महत्त्वाचे विचार मांडले आहेत.

१) निर्वाहाच्या साधनामुळे लोकसंख्या निश्चित मर्यादित राहते.

२) काही प्रभावी व स्पष्ट उपायामुळे लोकसंख्या प्रतिबंधित झाली नाही तर निर्वाहाची साधने जशी वाढतात तशी लोकसंख्या वाढते.

३) हे उपाय आणि लोकसंख्येची महान शक्ती दडपून टाकणारे व निर्वाहाच्या साधनांच्या पातळीवर त्यांचा परिणाम करणारे उपाय ह्यांचे पृथःकरण नैतिक नियंत्रणात, दुर्गुणात आणि दुःखात होते.

खालील तक्त्यांच्या आणि आकृतीच्या आधारे प्रा. माल्थस यांचा लोकसंख्येचा सिध्दांत स्पष्ट केला आहे.

तक्ता क्र. १

लोकसंख्येतील आणि अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ

गणिती श्रेणीने अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ	भूमिती श्रेणीने होणारी लोकसंख्येतील वाढ
१	१
२	२
३	४
४	८
५	१६
६	३२
७	६४
८	१२८
९	२५६

वरील तक्त्याच्या आधारे खालील आकृतीत लोकसंख्येचा वक्र काढला आहे.

आकृती क्र.-

माल्थस यांचा लोकसंख्येचा वक्र

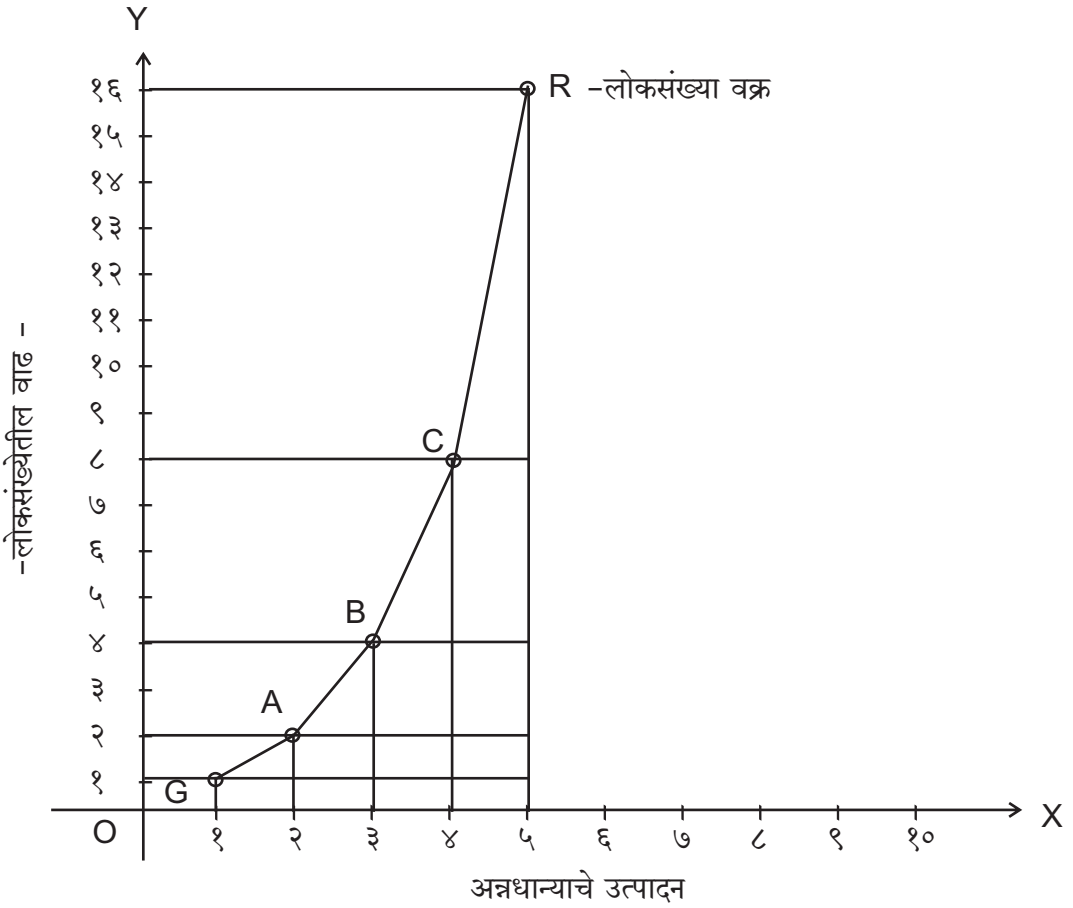

वरील आकृतीत OX अक्षावर अन्नधान्याचे उत्पादन दर्शवले आहे तर OY अक्षावर लोकसंख्या हा घटक दर्शविला आहे. GR हा लोकसंख्या वाढीचा वक्र आहे. तो डावीकडून उजवीकडे वरती जाताना दिसतो. G पासून R पर्यंत लोकसंख्या वाढीचा वक्र डावीकडून उजवीकडे वरती जाणारा दिसत असला तरी हा वक्र C बिंदूनंतर तसाच पुढे न जाता Y अक्षाला काहीसा अलवचिक झालेला दिसतो. कारण C बिंदूनंतर अन्नधान्याचे उत्पादन आणि लोकसंख्येतील वाढ यांच्यात असमतोल निर्माण झाला आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन ४ आणि लोकसंख्या ८, अन्नधान्याचे उत्पादन ५ आणि लोकसंख्या वाढ यांच्यात असमतोल निर्माण झाल्यामुळे GR हा लोकसंख्या वाढीचा वक्र ४५ अंशाचा कोन करून तयार होत नाही तर B बिंदूपासून तो Y अक्षाबरोबर समांतर होत जाताना दिसतो. C बिंदूनंतर हा वक्र Y अक्षाशी अधिकच समांतर होत गेलेला दिसतो.

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण

प्रा.माल्थस यांच्या मते अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ सावकाश म्हणजे गणिती श्रेणीत होत असल्याने आणि लोकसंख्येतील वाढ प्रचंड वेगाने म्हणजे भूमिती श्रेणीने होत असल्याने अन्नधान्याची मागणी आणि पुरवठ्यात असमतोल निर्माण होतो. अन्नधान्याला लोकांची मागणी जास्त आणि अन्नधान्याचा पुरवठा कमी अशी स्थिती निर्माण होते. लोकसंख्येतील वाढ अशीच प्रचंड /भूमिती श्रेणीने होत राहिली तर वाढती लोकसंख्या अनेक समस्या निर्माण करते. म्हणून लोकसंख्येतील वाढीला प्रभावी उपाय योजना करून अटकाव केला पाहिजे. प्रा. माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिद्धांतात लोकसंख्या वाढीला आळा घालण्यासाठी म्हणजेच देशातील लोकसंख्येला निर्वाह साधनांच्या पातळीवर आणण्यासाठी खालील उपायांची चर्चा केली आहे.

अ) नैसर्गिक उपाय :

प्रा. माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात असे म्हटले आहे की मानवाने जर लोकसंख्या वाढीवर उपाय योजून नियंत्रण ठेवले नाही आणि लोकसंख्या अशीच वाढू दिली तर निसर्गच वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी वेळोवेळी उपाय योजतो. निसर्ग अतिरिक्त

लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या समस्या सोडवण्यासाठी अनेक संकटांना/ नैसर्गिक आपत्तींना जन्म घालतो. जन्माला घालतो उदाहरणार्थ लोकसंख्या निर्वाह साधनापेक्षा जास्त वाढल्यास देशात वाईट हवामान, कोरडा दुष्काळ, महापूर, भूकंप, रोगराई, युद्ध अशा अनेक आपत्ती निर्माण होतात. या आपत्तीमुळे अनेक लोक मृत्युमुखी पडतात. अनेक लोक मृत्यू पावले की लोकसंख्या आपोआप कमी होते. प्रा. माल्थस यांच्यामते, मनुष्याने वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवले नाही तर ते काम निसर्ग करतो. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्यास निसर्ग सक्षम आहे. नैसर्गिकरीत्या लोकसंख्या व अन्नधान्य उत्पादन यांच्यात समतोल असतो. परंतु मनुष्याने लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले नाही तर निसर्ग विविध आपत्ती निर्माण करून त्यावर नियंत्रण ठेवतो आणि लोकसंख्या व अन्नधान्यांचे उत्पादन यांच्यात समतोल प्रस्थापित करतो.

ब)प्रतिबंधक उपाय:

माल्थस आपल्या सिद्धांतात म्हणतात की, मनुष्याने लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले नाही तर वाढत्या लोकसंख्येने निर्माण झालेली अन्नधान्याच्या टंचाईची/ निर्वाह साधनांच्या टंचाईची समस्या सोडवण्यासाठी निसर्ग स्वतः उपाय योजतो आणि हे काम निसर्ग वेळोवेळी करतो. जेव्हा जेव्हा लोकसंख्या निर्वाह साधनांपेक्षा अधिक होते तेव्हा तेव्हा निसर्ग दुष्काळ, महापूर अशा आपत्ती निर्माण करून जास्तीची /अतिरिक्त झालेली लोकसंख्या नष्ट करतो. कारण निसर्ग हा क्रूर आहे. निसर्गाचे लोकसंख्या नियत्रित करण्याचे उपाय अत्यंत क्रूर असल्याने आणि त्यामुळे लोकांना मृत्युमुखी पडावे लागत असल्याने लोकांनी स्वतःहूनच लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मनुष्याने करण्याचे जे उपाय सांगितले आहेत त्या उपायांना प्रतिबंधक उपाय असे म्हणतात. हे प्रतिबंधक उपाय खालील प्रमाणे आहेत.

१) लोकांनी उशीरा विवाह करणे २)लग्न केले तरी अपत्य जन्म टाळणे

२) कमी (मर्यादित) अपत्यांना जन्म देणे.

३) ब्रह्मचर्य पाळणे

४) दोन मुलांच्या जन्मामध्ये अंतर ठेवणे

५) संयम पाळणे. सतत शरीरसंबंध टाळणे, मर्यादित शरीर संबंध ठेवणे.

प्रा.माल्थस यांनी असे म्हटले आहे की, लोकसंख्या वाढीवर /जन्मदरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नैसर्गिक उपायापेक्षा प्रतिबंधक उपाय अत्यंत आवश्यक आहेत. कारण नैसर्गिक उपायामुळे अनेक लोक मृत्यूमुखी पडतात. रोगराई, दुष्काळ, हवा या नैसर्गिक प्रकोपामुळे मनुष्याचे जीवन दु:खी होते. म्हणून नैसर्गिक उपायांपेक्षा प्रतिबंधक उपाय महत्त्वाचे आहेत. हे प्रतिबंधक उपाय मनुष्याच्या हातात आहेत. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीला आळा बसून लोकसंख्या आणि अन्नधान्याचे उत्पादन यांच्यात समतोल निर्माण होतो. वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्या सोडवण्यासाठी जन्माला आलेली माणसे मरू द्यायची हा उपाय चांगला नाही. त्यापेक्षा कमी माणसेच जन्माला येऊ द्यावीत. माणसे आधी जन्माला घालायची आणि मग लोकसंख्या भरमसाठ झाली की दुष्काळ, महापूर, रोगराई अशा नैसर्गिक आपत्तींनी भरू द्यायची ही बाब चांगली नाही. त्यापेक्षा लोकांनी लोकांच्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे असे प्रा.माल्थस यांचे मत आहे.

मार्थस यांच्या लोकसंख्या सिद्धांताचा सारांश :

अन्नधान्याचे उत्पादन अंकगणिती पद्धतीने (१,२,३,४,५) वाढते. तर लोकसंख्या भूमिती श्रेणीने (१,२,४,८,१६) वाढते. मनुष्याने लोकसंख्या अशीच वाढू दिली तर अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते. अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होते. मनुष्याने लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले नाही तर निसर्ग स्वतः ते काम करतो आणि अतिरिक्त लोकसंख्या नष्ट करतो व अन्नधान्याचे उत्पादन आणि लोकसंख्या यांच्यात समतोल प्रस्तापित करतो. याला प्रा.माल्थस यांच्या लोकसंख्येचा सिद्धांत असे म्हणतात.

प्रा.माल्थस यांच्या सिध्दांताचे श्रेष्ठत्व/ महत्त्व:

प्रा. माल्थस यांच्या लोकसंख्या सिध्दांतातील महत्त्वाचे विचार किंवा त्यांच्या सिद्धांताचे महत्त्व सांगण्याचा प्रयत्न थोडक्यात खालील प्रमाणे केला आहे.

१)मनुष्याची निर्वाह साधने मर्यादित:

प्रा.माल्थस यांनी मानवाची अन्नधान्याची गरज भागविणारी साधन/निर्वाह निर्वाह साधने उदाहरणार्थ जमीन इत्यादी मर्यादित असतात असे म्हटले आहे. लोकसंख्या वाढली तरी जमिनीचा पुरवठा वाढवता येत नाही. त्यामुळे मनुष्याने लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. हे माल्थस यांचे मत महत्त्वाचे आहे. माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात लोकसंख्या आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती यांच्यातील सहसंबंध अधोरेखित केला असून त्यांचे या संदर्भातील विचार उपयुक्त आहेत.

२)दारिद्र्य निर्मूलन विषयक विचार:

प्रा.माल्थस यांनी दरिद्री लोकांनी स्वतःहून दारिद्र्य दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत असे म्हटले आहे. गरिबांची परिस्थिती त्यांना आर्थिक मदत देऊन सुधारणार नाही असे त्यांचे मत होते. गरीबांना आर्थिक मदत दिली तर त्यांची प्रजोत्पादन क्षमता वाढेल अशी भीती त्यांनी आपल्या सिद्धांतात व्यक्त केली आहे. भारताच्या बाबतीत त्यांची ही भीती १००% खरी ठरली आहे. भारतात गरिबांच्या कल्यानासाठी शेकडो योजना आहेत. इंदिरा आवास योजना, वाल्मिकी आवास योजना इत्यादी विविध आवास योजनेअंतर्गत गरिबांना मोफत किंवा अल्प किंमतीत घरे दिली जातात. गरिबांना अनेक वस्तू व सेवा मोफत किंवा अल्प किमतीत दिल्या जातात. त्यामुळे अपत्यांचा बोजा त्यांच्यावर पडत नाही. गरोदर राहिल्यापासून बाळंत होईपर्यंत गरिबांना मोफत किंवा अल्प दरात सुविधा दिल्या जातात. अपत्य जन्मानंतर ही या सेवा दिल्या जातात. सरकार अशा प्रकारे गरिबांना मदत करत असल्याने गरिबांचा जन्मदर भारतात जास्त दिसतो. म्हणून गरिबांना आर्थिक मदत दिली तर त्यांची प्रजोत्पादन क्षमता /दोन-तीन पेक्षा अधिक अपत्यांना जन्म देण्याची क्षमता/ प्रवृत्ती वाढते. हे प्रा. माल्थस यांचे मत भारताच्या बाबतीत तरी खरे ठरले असून गरिबांना सढळ हाताने आणि मदत करणाऱ्या अनेक अविकसित व विकसनशील देशांच्या बाबतीतही त्यांचे भाकित खरे ठरले असावे. अशाप्रकारे माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात लोकसंख्या आणि दारिद्र्य यांच्यातील संबंध चांगल्या प्रकारे स्पष्ट केले आहेत.

३) लोकसंख्या वाढीच्या समस्येकडे जगाचे लक्ष वेधून घेण्यात यश:

प्रा. माल्थस यांच्यापूर्वी सुद्धा काही तज्ञांनी, विचारवंतांनी लोकसंख्येच्या समस्येबाबत लिखाण केले होते. परंतु प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्येच्या प्रश्नावर प्रभावी आणि पद्धतशीरपणे लेखन केल्यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या समस्येकडे जगाचे लक्ष वेधून घेण्यात त्यांना यश मिळाले. प्रा.माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात मनुष्याने लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले नाही तर दारिद्र्य व उपासमारीस तोंड द्यावे लागते असे स्पष्ट केले असून त्यांचा अनुभव आज संपूर्ण जगाला येत आहे. दारिद्र्य, उपासमार, प्रदूषण यांची जी काही कारणे आहेत त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. हे साऱ्या देशांनी मान्य केले आहे. हे प्रा. माल्थस यांच्या सिद्धांताचे श्रेष्ठत्व आहे.

४)अतिरिक्त लोकसंख्येची संकल्पना :

प्रा. माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात अतिरिक्त लोकसंख्येची संकल्पना मांडली आहे. त्यांच्या मते लोकसंख्येला जिवंत राहण्यासाठी आवश्यक असलेल्या नैसर्गिक /निर्वाह साधनापेक्षा लोकसंख्येत होणारी वाढ मोठी असेल तर लोकसंख्या आणि अन्नधान्याचे उत्पादन यांच्यात असमतोल निर्माण होऊन अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते. म्हणजे देशात अन्नधान्याचे उत्पादन कमी आणि लोकसंख्या जास्त असेल तर देशात अतिरिक्त लोकसंख्या अस्तित्वात असते. देशातील अन्नधान्य लोकांना पुरत नसेल, अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली असेल तर याचा अर्थ देशात अतिरिक्त / गरजेपेक्षा जास्त लोकसंख्या आहे असे प्रा.माल्थस यांना सुचवायचे आहे. प्रा.माल्थस यांचे हे मत भारताबरोबरच अनेक अविकसित आणि मागासलेल्या देशांच्या बाबतीत खरे ठरल्याचे दिसून येत आहे. स्वातंत्र्यानंतर अनेक वर्ष भारताला अमेरिकेसारख्या राष्ट्राकडून अन्नधान्याची आयात करावी लागली होती. त्याचे प्रमुख कारण प्रचंड/अतिरिक्त लोकसंख्या हेच होते. आजही विविध कारणांमुळे भारताला काही अन्नधान्यांची, डाळींची, कडधान्यांची टंचाई जाणवते. त्याचे प्रमुख कारण वाढती लोकसंख्या हेच आहे. भारतात अन्नधान्याच्या आणि जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमतीत सतत मोठी वाढ घडून येण्याचे प्रमुख कारण वाढती/अतिरिक्त लोकसंख्या हेच आहे. भारतात १९६६ ते ६९ या काळात हरितक्रांती होऊन सुद्धा भारताला आज काही अन्नधान्याची टंचाई जाणवते व अधून मधून गव्हासारख्या धान्याची व काही कडधान्यांची आयात करावी लागते. संकरित/सुधारित बियाणे वापरून, खतांचा वापर वाढवून सुधारित /आधुनिक अवजारे व हत्यारे (यंत्रे) यांचा वापर करून कृषी उत्पादनात वाढ करून अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ घडवून आणता येते व वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवता येते. हे खरे असले तरी अशी हरितक्रांती घडवून आणण्याची आर्थिक कुवत अनेक अविकसित देशांपाशी आहे. त्यासाठी लागणाऱ्या संशोधनाचा व पैशाचा त्यांच्याकडे तुटवडा आहे. त्यामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्याला मर्यादा आहेत. त्यामुळे आज जरी भारतासहित अनेक अप्रगत, विकसनशील देशांना अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या जाणवत आहेच.जरी हरितक्रांती घडवून आणून किंवा विदेशातून अन्नधान्याची आयात करून वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवली तरी वाढत्या/ अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे अविकसित व विकसनशील देशात निर्माण झालेल्या घरांची टंचाई, जागेची टंचाई, औषधांचा तुटवडा, वाहतूक व दळणवळण साधनांची /पायाभूत सुविधांची कमतरता या समस्या त्वरित सोडविणे शक्य झालेले नाही व शक्य होणार नाही. अन्नधान्याची सतत आयात करून भारतासारखे देश कर्जबाजारी झाले होते.त्यामुळे लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवण्यासाठी अन्नधान्याची आयात करता येते हा उपाय सुद्धा देशाच्या सर्व दृष्टीने फारसा उपयुक्त नाही. म्हणून लोकसंख्या आणि अन्नधान्याचे उत्पादन यांच्यात असमतोल निर्माण झाला तर देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते हे प्रा. थॉमस माल्थस यांचे प्रतिपादन अत्यंत महत्त्वाचे असून वाढत्या / किंवा अतिरिक्त लोकसंख्येला जगवण्यासाठी अन्नधान्याची आयात करणे अथवा जंगले तोडून नवीन जमीन लागवडीखाली

आणणे हे उपाय देशाच्या दृष्टीने हानिकारकच आहेत. निर्वाह साधनापेक्षा /उपलब्ध जमिनीपेक्षा/ अन्नधान्यातील वाढीपेक्षा लोकसंख्येत प्रचंड वेगाने वाढ झाली तर देशात अतिरिक्त लोकसंख्येचा प्रश्न निर्माण होतो. या प्रा.माल्थस यांच्या विधानात बरेचसे तथ्य आहे. कारण भारतासारखे अनेक देश त्याचा अनुभव घेत आहेत. हेच प्रा. माल्थस यांचे व त्यांच्या लोकसंख्या सिद्धांताचे श्रेष्ठत्व आहे.

५) लहान आकाराच्या कुटुंबाचे समर्थन:

प्रा.माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात वाढत्या /अतिरिक्त लोकसंख्येचे दुष्परिणाम विशद करून लोकांना कुटुंबाचा आकार लहान किंवा मर्यादित ठेवावा असे म्हटले आहे. लोकांनी मर्यादित संख्येने मुलांना जन्म दिल्यास अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होणार नाही असे प्रा.माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांताच स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे त्यांचा हा सिद्धांत आजही महत्त्वपूर्ण आहे.

६)अपत्य निर्मिती टाळण्यासंदर्भात:

प्रा. माल्थस यांनी लोकांनी लग्न केले तर अपत्यांना जन्मास घालू नये असे म्हटले आहे. त्यांचा हा विचार काही प्रमाणात योग्यच आहे. अति गरीब लोकांनी आपत्यांना जन्मच देऊ नये. यामुळे दारिद्र्यामुळे निर्माण होणारे दारिद्र्य नष्ट होऊ शकेल तसेच विविध रोगांनी पछाडलेले, सतत आजारी असलेले ,अशक्त व कुपोषित असलेले लोक सुद्धा अपत्यांना जन्म देतात. अशा रोगी, अशक्त संततीचा भार देशावर पडतो. म्हणून रोगी, अशक्त लोकांनी विवाहानंतर अपत्यांना जन्म देऊ नये असेच प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यांच्या सक्तीने मुले बंद करण्याच्या शस्त्रक्रिया केल्या पाहिजेत. थोडक्यात प्रा.माल्थस यांनी अपत्यांना जन्मास घालू नये असे असा जो उपाय सुचवला आहे तो अतिगरीब, रोगग्रस्त, कुपोषित, वेडसर, गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे लोक यांच्या बाबतीत अंमलात आणण्यास काहीच हरकत नाही.

७)विवाहाच्या वयाबाबत :

प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्या वाढीची समस्या सोडवण्यासाठी विवाहाचे वय वाढवावे असे सुचवले आहे. स्वतः प्रा.माल्थस यांनी वयाच्या सुमारे ३८ व्या वर्षी लग्न केल. इतक्या जास्त/ मोठ्या वयात लग्न करणे अर्थातच योग्य नाही. परंतु काही अप्रगत देशात व भारतात अद्यापही काही ठिकाणी १६ व्या, १७ व्या वर्षी विवाह होतात. त्यामुळे लवकर अपत्य निर्मिती होऊन जन्मदर / लोकसंख्या वाढीचा वेग वाढतो. भारतात सरकारने मुलांचे विवाहाचे वय २१ व मुलींचे १८ वर्षे निश्चित केले आहे. सरकारने ठरवलेल्या / केलेल्या विवाह वयोमर्यादेचे पालन जरी लोकांनी केले तरी जन्मदर कमी होऊ शकतो. खूप उशिरा विवाह करण्याचा सुचवलेला उपाय मात्र योग्य वाटत नाही. ज्या मागासलेल्या देशांनी विवाह वयोमर्यादेचे कायदे केले नाहीत किंवा कायदे करूनही कायद्यांचे पालन केले जात नाही त्या देशांनी प्रा. माल्थस यांच्या सिद्धांतापासून बोध घेऊन तसे कायदे कर रचनेत व कायद्याची कडक अंमलबजावणी करावी. आपल्या देशाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक (नैसर्गिक) परिस्थितीचा विचार करून विवाहाची वयोमर्यादा १८ ते २१ वर्षे करावी आणि १८ वर्षाच्या आत होणारे विवाह टाळावेत. त्यामुळे अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होणार नाही.

८) जन्मदर नियंत्रणात आणण्यासाठी दोन मुलांच्या जन्मामध्ये अंतर ठेवण्याचा उपाय उपयुक्त

प्रा. माल्थस यांनी जन्मदर /वाढत्या लोकसंख्येचा दर नियंत्रणात ठेवण्यासाठी लोकांना दोन अपत्यांच्या जन्मामध्ये अंतर ठेवावे असे सुचवले आहे. भारतासारख्या अनेक देशांना त्यांचा हा विचार उपयुक्त आहे. भारतात अनेक कुटुंबातील दोन मुलांच्या जन्मातील अंतर हे खूपच कमी आहे. दोन मुलांच्या जन्मात कमीत कमी ५ ते ७ वर्षांचे अंतर असले पाहिजे. तरच लोकसंख्या वाढीचा वेग / जन्मदर घटू शकेल. तसेच यामुळे मुलांचे / अपत्यांचे संगोपन नीट करता येऊ शकेल. म्हणून भारतासारख्या ज्या देशात दोन अपत्यांच्या जन्मामध्ये फारसे अंतर राखले जात नाही त्या देशांना प्रा.माल्थस यांनी सुचवलेला वरील उपाय अत्यंत उपयुक्तच आहे.

९) लोकांच्या भूमिकेला महत्त्व:

प्रा.माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात लोकसंख्या वाढीवर मनुष्याने स्वतःहून नियंत्रण आणावे असे म्हटले आहे. लोकसंख्या नियंत्रणात मानवी प्रयत्नांना त्यांनी अधिक महत्त्व दिले आहे. निसर्ग जरी वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवत असला तरी नैसर्गिक उपायांनी मानवी जीवन दु:खी व क्लेशदायक होते. म्हणून अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होऊ नये यासाठी आणि नैसर्गिक आपत्ती उद्भवू नयेत म्हणून लोकांनी लोकसंख्या वाढ आटोक्यात आणण्यासाठी स्वतःहूनच पुढाकार घेतला पाहिजे. अशा प्रकारे प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्या नियंत्रणात मानवी प्रयत्नांना अधिक महत्त्व दिले आहे. म्हणून प्रा.माल्थस यांचा सिद्धांत ज्या देशात लोकशाही आहे त्या देशांना उपयुक्त आहे. कारण लोकशाही देशात सरकार सक्तीने कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबवू शकत नाही. त्यामुळे लोकशाही देशात लोकसंख्या वाढीला प्रतिबंध घालण्यासाठी लोकांनीच पुढाकार घेणे महत्त्वाचे असते.

१०) लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासाला व अभ्यासकांना उपयुक्त :

प्रा. थॉमस माल्थस यांचा सिद्धांत जरी परिपूर्ण नसला तरी तो लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासाला आणि अभ्यासकांना लोकसंख्येच्या प्रश्नावर संशोधन करण्यासाठी व नवीन सिद्धांत मांडण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरला आहे.

प्रा. माल्थस यांचा लोकसंख्येचा सिद्धांत प्रसिद्ध झाल्यानंतर संपूर्ण जगात त्यावर उलट सुलट प्रतिक्रिया व्यक्त झाल्या. माल्थस यांच्या अनेक समर्थकांनी आणि विरोधकांनी लोकसंख्येच्या प्रश्नावर वैचारिक, सैद्धांतिक लेखन केले. आजही प्रा.माल्थस यांच्या सिद्धांताचे महत्त्व मान्य करणारे तज्ज्ञ जगात आढळून येतात. त्यांच्या लोकसंख्याविषयक सिद्धांतामुळे लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासकांना या प्रश्नावर लेखन करण्याची, नवीन विचार/ दृष्टिकोन मांडण्याची प्रेरणा व चालना मिळाली. हे प्रा.माल्थस यांचे व त्यांच्या लोकसंख्याविषयक सिद्धांताचे श्रेष्ठत्व आहे.

अशा प्रकारे प्रा. माल्थस यांचा सिद्धांत अनेक बाबतीत आजही उपयुक्त आहे. लोकसंख्या आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती यांच्यातील संबंध त्यांनी चांगल्या प्रकारे स्पष्ट केले आहेत. लोकसंख्या वाढीवर मनुष्याने नियंत्रण ठेवले नाही तर लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढून दारिद्र्य, उपासमार यांसारखे प्रश्न निर्माण होतात. हे त्यांचे विचार सत्यात उतरले आहेत. प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्या वाढीच्या समस्या/दुष्परिणाम आपल्या सिद्धांताद्वारे मांडून संपूर्ण जगाला सावध केले. त्यांच्या सिद्धांतापासून अनेक देशांनी प्रेरणा घेऊन लोकसंख्या नियंत्रणाचे उपाय योजले. हे त्यांचे महत्त्व नाकारता येणार नाही. त्यांचा सिद्धांत विकसित,अविकसित देशांच्या सरकारांना किंवा ज्या देशांना लोकसंख्या वाढीच्या समस्येने ग्रासले आहे त्या देशांना मार्गदर्शक आहे. त्यांचा सिद्धांत अर्थशास्त्र, भूगोल, समाजशास्त्र आणि लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासाला व अभ्यासकांना दिशादर्शक / मार्गदर्शक ठरला आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल ह्या उदारमतवादी विचारवंताने आपल्या आत्मचरित्रात माल्थस यांच्या विचारांचा 'महान तत्त्वज्ञान' असा उल्लेख केला आहे. प्रसिद्ध ब्रिटिश अर्थतज्ञ जे. एम. केन्स यांनीही माल्थस यांचा गौरव केला आहे. ते म्हणतात, ''विचारांच्या प्रगतीवर मोठा प्रभाव टाकणाऱ्या पुस्तकांमध्ये या पुस्तकाला हक्काचे स्थान आहे. इंग्लिश व स्कॉच परंपरेत बसणारे ते पुस्तक आहे. १८ व्या शतकापासून ते लॉक ह्युम, ॲडम स्मिथ, बेन्थॅम, डार्विन आणि मिल यांच्यापर्यंत एक प्रकारचे विन्सन भावसातत्य त्या परंपरेत आहे. सत्याचे प्रेम, उदात्त सुबोधता, भावनेपासून वा दुर्बोधतेपासून मुक्त असलेले गद्यात्मक शहाणपण आणि नि:स्सीम निस्वार्थ भाव, सार्वजनिक हिताची जाणीव या साऱ्या गोष्टींची ती परंपरा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्या सर्व लिखाणात केवळ भावसातत्याची परंपरा नाही, तर प्रसन्न विषयाचीही आहे. यांच्या संगतीत माल्थसचे स्थान आहे. (संदर्भ ज.शं. आपटे, महाराष्ट्राची लोकसंख्या पृ.क्र.७)

प्रा. माल्थस यांच्या सिद्धांताचे टीकात्मक परीक्षण

प्रा.माल्थस यांच्या लोकसंख्या सिद्धांतात काही उणिवा किंवा दोष आहेत. त्यामुळे त्यांच्या सिद्धांतावर अनेक तज्ञांनी टीका केल्या आहेत. या टीका थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केल्या आहेत.

१) माल्थस यांनी सुचवलेले काही प्रतिबंधक उपाय चुकीचे व अवास्तव:

लोकसंख्या बेसुमार वाढू नये यासाठी प्रा. माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्याविषयक सिद्धांतात प्रतिबंधक उपाय सुचवले आहेत. त्यापैकी काही उपाय चुकीचे, अवास्तव, गैरलागू व धोकादायक आहेत. उदाहरणार्थ माल्थस यांनी लोकांनी उशिरा विवाह करावेत असे म्हटले आहे. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी माल्थस यांनी सुचवलेला हा उपाय योग्य नाही. भारतासारख्या विकसनशील देशांना आणि अविकसित देशांना तर हा उपाय अजिबात योग्य नाही. उशिरा विवाह करणे भारतासारख्या देशात सामाजिकदृष्ट्या अयोग्य व कमीपणाचे मानले जाते. लैंगिक वाचनांवर नियंत्रण ठेवणे सामान्य मनुष्याला अजिबात शक्य होणार नाही. योग्य वयात विवाह न केल्यास विवाहबाह्य शारीरिक संबंध वाढतील, वेश्याव्यवसाय फोफावेल. त्यामुळे नवीनच सामाजिक समस्या निर्माण होतील. भारतात एच.आय.व्ही. /एड्स फैलावण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे बेरोजगारी. बेकारी मुळे/ नोकऱ्या मिळत नसल्याने अनेकांचे विवाह जमू शकले नाहीत. बेकारीमुळे विवाहाचे वय उलटून गेले तरी विवाह झाले नाहीत. त्यामुळे अनेक तरुण-तरुणींनी लैंगिक सुखासाठी विवाहपूर्व शारीरिक संबंध ठेवले. अनेक तरुण वेश्यांच्या अड्ड्यांकडे गेले. त्यामुळे एच.आय.व्ही. /एड्स चे प्रमाण वाढले. आतापर्यंत भारतात लाखो लोक एड्स रोगाने मृत्यू पावले आहेत. अशा प्रकारे भारतासारख्या देशात वेश्याव्यवसाय फोफावण्यास आणि एड्स रुग्णांचे प्रमाण वाढण्यास जे घटक कारणीभूत आहेत त्यामध्ये लग्नाचे वाढलेले वय हा सुद्धा एक घटक कारणीभूत आहे. म्हणून लोकसंख्या वाढ नियंत्रणात ठेवण्यासाठी प्रा.माल्थस यांनी सुचवलेला लोकांनी उशिरा विवाह करावेत हा उपाय योग्य नाही. योग्य वयात (मुलींचे १८ व्या वर्षी व मुलाचे २१ व्या वर्षी) विवाह झाले तर मुले वेंशाच्या अड्ड्याकडे फिरत नाहीत किंवा विवाहपूर्वक विवाहबाह्य लैंगिक संबंधाचे प्रमाण कमी राहते. भारतात एड्सच्या भीतीने अनेक पालकांनी आपल्या मुला-मुलींचे विवाह योग्य वयात लावून देण्याचे धोरण स्वीकारले असल्याने वेश्यागमनाचे व एड्सचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे, हे वास्तव आहे. म्हणून माल्थस यांनी सुचवलेला उशिरा विवाह करण्याचा उपाय भारतासारख्या देशांना अजिबात योग्य नाही.

प्रा. माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात लोकसंख्या वाढ आटोक्यात आणण्यासाठी लोकांनी ब्रह्मचर्य पाळावे असे म्हटले आहे. त्यांचा हा उपाय सुद्धा निसर्गाच्या विरोधी आहे. सामान्य माणूस कधीही ब्रह्मचर्य पाळू शकणार नाही. लोकशाही देशात तशी त्यांच्यावर सक्तीही करता येणार नाही. तसेच प्रा. माल्थस यांनी विवाह झाल्यानंतर संयम पाळावा, मर्यादित शरीर संबंध ठेवावेत असे म्हटले आहे.

हा उपायसुद्धा चांगला व योग्य नाही. विवाहाची जी अनेक कारणे आहेत त्यामध्ये शारीरिक संबंध ठेवणे, लैंगिक वासनांची पूर्ती हे एक प्रमुख कारण आहे. त्यामुळे विवाह झाल्यानंतर लोकांना संयम ठेवण्यास सांगणे किंवा मर्यादित शरीर संबंध ठेवण्यास सांगणे चुकीचे आहे. लोकांनी जर कंडोम, तांबी, तोंडावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या ही कुटुंब नियोजनाची साधने वापरून योग्य वयात विवाह केला, ब्रह्मचर्य पाळले नाही आणि लग्नानंतर संयम न पाळता त्यांच्या इच्छेप्रमाणे शारीरिक / लैंगिक संबंध ठेवले तरी जन्मदर/लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात येऊ शकतो. परंतु प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्या वाढीला आळा घालण्यासाठी वरीलप्रमाणे काही चुकीचे/निरुपयोगी प्रतिबंधक उपाय सुचवले आहेत की जे विविध कारणांमुळे मान्य होण्यासारखे नाहीत. माल्थस यांनी सुचवलेले वरील प्रतिबंधक उपाय लोक स्वीकारणार नाहीत. त्यामुळे त्यांनी सुचवलेल्या वरील प्रतिबंध उपायांनी लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होणे शक्य नाही. उलट त्यांच्या या उपायांनी काही सामाजिक समस्यांची तीव्रता वाढून समाजाचे नुकसान होईल.

२)लोकसंख्येची वाढ भूमिती श्रेणीने होते हे चूक:

प्रा.माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात लोकसंख्येची वाढ १,२,४,८,१६,३२ अशा भूमिती श्रेणीने होते असे म्हटले आहे. तसेच २५ वर्षात देशाची लोकसंख्या दुप्पट होते असे म्हटले आहे. परंतु जगाच्या आर्थिक इतिहासावरून हे स्पष्ट झाले आहे की, जगातील अनेक देशात लोकसंख्येची वाढ भूमिती श्रेणीने झालेली नाही. काही देशांची लोकसंख्या तर घटलेली आहे. तर काही देशांची लोकसंख्या अनेक वर्षे जवळजवळ स्थिर राहिली आहे. ज्या देशांची लोकसंख्या २५ वर्षात दुप्पट झाली त्या देशांची लोकसंख्या इतर देशातील स्थलांतरितामुळे झाली असावी. त्यामुळे प्रा. माल्थस म्हणतात त्याप्रमाणे लोकसंख्येची वाढ भूमितीश्रेणीने होते व २५ वर्षात देशाची लोकसंख्या दुप्पट होते हे चूक आहे. अनेक देशांनी कायदा करून, जनजागरण करून आपल्या देशातील लोकसंख्या वाढीच्या वेगावर नियंत्रण ठेवले आहे. त्यामुळे त्या देशात लोकसंख्येची वाढ भूमिती श्रेणीने होत नाही हे दिसत आहे. त्यामुळे लोकसंख्येची वाढ भूमिती श्रेणीने होते हे प्रा.माल्थस यांचे गृहीतक /प्रतिपादन खरे नाही. अनेक टीकाकारांनी प्रा. माल्थस यांना हे पटवून दिल्यानंतर सिद्धांताच्या पुढच्या आवृत्तीत प्रा. माल्थस यांनी भूमिती श्रेणी हा शब्द काढून टाकला आहे.

३) अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ अंकगणिती श्रेणीने होते हे चूक

प्रा.माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिद्धांतात अन्नधान्याच्या उत्पादनातील वाढ अंकगणिती पद्धतीने म्हणजे १,२,३,४,५,६,७,८ अशाप्रकारे होते असे म्हटले आहे. वैज्ञानिक, यांत्रिक, तांत्रिक प्रगती आणि कृषीविषयक संशोधनात सतत होणारी प्रगती यामुळे शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून शेती उत्पादनात दुप्पट ते पाचपट वाढ होऊ शकते. स्वातंत्र्योत्तर काळात ६५ वर्षात भारताच्या अन्नधान्याच्या उत्पादनात पाच पटीपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे. आधुनिक पद्धतीने शेती केली तर भारत निम्म्या जगाला भात किंवा गहू पुरवू शकतो. त्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात अंकगणिती पद्धतीने(सावकाश/ हळू वेगाने) वाढ होते हे प्रा.माल्थस यांचे विधान पूर्णतः बरोबर आहे. आज कित्येक देशांकडे पुढील ३ ते ४ वर्षे पुरेल एवढा अन्नधान्याचा शिलकी साठा (Buffer stock)आहे. हरितक्रांती घडवून आणून अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ घडवून आणता येते हे भारतासारख्या अनेक देशांनी दाखवून दिले आहे. त्यामुळे प्रा.माल्थस यांचे अन्नधान्याचे उत्पादन गणिती पद्धतीने वाढते हे म्हणणे पटत नाही. असे असले तरी देशाच्या लोकसंख्येचा आकार मोठा असेल आणि लोकसंख्या वृद्धीचा दर खूप मोठा असेल तर देशात लोकांना जगवण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या निर्वाह साधनांवर /नैसर्गिक साधनांवर ताण पडतो किंवा या निर्वाह साधनांची मनुष्याला लागणाऱ्या वस्तू निर्माण करण्याच्या क्षमतेवर ताण पडतो हे माल्थस यांचे प्रतिपादन वास्तवाला धरून आहे.

४) लोकसंख्या नियंत्रणात निसर्गाची भूमिका न पडणारी

प्रा.माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्याविषयक सिद्धांतात देशाची लोकसंख्या अतिरिक्त झाल्यास ती नियंत्रणात आणण्यासाठी/ निर्वाह पातळीवर आणण्यासाठी नैसर्गिक उपाय कार्य करतात असे म्हटले आहे. म्हणजे मनुष्याने लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले नाही तर हे काम निसर्ग करतो असे म्हटले आहे. पूर, महापूर ,रोगराई, भूकंप, युद्ध अशी संकटे निसर्ग निर्माण करतो आणि अतिरिक्त लोकसंख्या मारून टाकतो व देशाची लोकसंख्या निर्वाह साधनांच्या पातळीवर आणून ठेवतो. परंतु प्रा. माल्थस यांच्या विधानात तथ्य नाही .आपण असे पाहतो की जगातील सर्वच देशात नैसर्गिक आपत्ती या अधून मधून उद्भवत असतात. ज्या देशांनी लोकसंख्या कमी आहे किंवा ज्या देशांची लोकसंख्या अतिरिक्त नाही अशा देशातसुद्धा महापूर, भूकंप अशा आपत्ती येत असतात आणि या नैसर्गिक आपत्तीमुळे कमी लोकसंख्या किंवा पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशांची लोकसंख्या आणखी कमी होते. त्यामुळे ज्या देशात अतिरिक्त लोकसंख्या असते त्या देशातील लोकसंख्या योग्य पातळीवर ठेवण्यासाठी निसर्ग स्वतः पुढाकार घेतो आणि विविध आपत्तींना जन्म देऊन काही लोकांचा मृत्यू घडवून आणून लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवतो हे प्रा. माल्थस यांचे विधान पटत नाही. लोकांनी जास्त अपत्यांना जन्म देऊ नये, देशाची लोकसंख्या निर्वाह साधनांपेक्षा अधिक वाढवू नये यासाठी लोकांना भीती घालण्यासाठी प्रा. माल्थस यांनी हे विधान केले असावे .भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशातही अधून-मधून त्सुनामी लाटा, भूकंप, महापूर,

रोगराई या नैसर्गिक आपत्ती उद्भवत असतात. त्यामुळे हजारो लोक मृत्युमुखी पडत असतात. परंतु या नैसर्गिक आपत्ती निसर्ग लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठीच निर्माण करतो याला कोणताही पुरावा नाही. या नैसर्गिक आपत्तींची कारणे वेगवेगळी असतात. लोकसंख्या नियंत्रण हे कारण नसते. म्हणून देशाची लोकसंख्या बेसुमार वाढली तर निसर्ग स्वतः नैसर्गिक आपत्तींना जन्म देऊन लोकसंख्या पर्याप्त/ योग्य पातळीवर आणतो हे प्रा. माल्थस यांचे विधान पटत नाही.

५) अन्नधान्याच्या आयातीकडे दुर्लक्ष

जगातील काही देशात लोकसंख्येच्या गरजेच्या २५ ते ५० टक्के एवढेच अन्नधान्याचे उत्पादन होते. हे देश दुसऱ्या देशातून अन्नधान्याची आयात करून देशातील लोकांची अन्नधान्याची गरज भागवतात. स्वातंत्र्यानंतर २५-३० वर्ष भारत अमेरिकेसारख्या देशातून गहू, सातू, मिलो यांसारखे अन्नधान्य आयात करत होता आणि प्रचंड लोकसंख्येला जगवत होता. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रश्नामुळे किंवा अन्य कोणत्याही कारणाने देशात अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला असेल तर अन्नधान्याची आयात करून लोकांची अन्नधान्याची गरज भागवता येते. याकडे प्रा. माल्थस यांनी दुर्लक्ष केले आहे. परंतु प्रा. माल्थस यांचा सिद्धांत संपूर्ण जगाचा विचार केला तर पटण्यासारखा आहे.जगातील सर्वच देशांची लोकसंख्या अतिरिक्त झाली तर निर्वाह साधनांवर /शेतीवर ताण पडून अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होईल. इतर देशांकडून अन्नधान्य मिळणार नाही. त्यामुळे उपासमार,कुपोषण, अन्नासाठी संघर्ष/ हिंसाचार, मृत्यू या समस्या उद्भवतील. परंतु आज जगातील अनेक देशात त्या देशांच्या गरजेपेक्षा जास्त अन्नधान्याचे उत्पादन होते. त्यामुळे अन्नधान्याचा तुटवडा असणारे देश दुसऱ्या देशातून अन्नधान्याची आयात करू शकतात आणि माल्थस म्हणतात तसे अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाल्यामुळे ज्या समस्या उद्भवतात त्या उद्भवू शकणार नाहीत.

६)लोकांच्या व बालकांच्या मृत्यूकडे दुर्लक्ष:

प्रा.माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिद्धांतात मनुष्याच्या जन्माकडेच लक्ष दिले आहे. परंतु ज्या देशात अर्भक मृत्यू, बालमृत्यू आणि मोठ्या माणसांच्या मृत्यूचा दर जास्त असतो त्या देशात लोकांच्या मृत्यूमुळे लोकसंख्या फारशी वाढत नाही. याकडे प्रा. माल्थस यांचे दुर्लक्ष झाले आहे. भारतात विविध क्षेत्रात मोठी प्रगती होऊनही अद्यापही अर्भक मृत्यू आणि बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. जन्मदरापेक्षा मृत्यू दर जास्त असेल तर अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होत नाही. लोकांच्या नैसर्गिक, अपघाती मृत्यूमुळे देशातील काही लोकसंख्या कमी होत असते. परंतु त्याकडे प्रा.माल्थस यांनी दुर्लक्ष केले आहे.

७)लोकसंख्या कमी करण्यासाठी लोक स्वत:हून प्रयत्न करणार नाहीत हे विधान अंशत: खरे आहे

प्रा.माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिद्धांतात लोकसंख्या कमी करण्यासाठी म्हणजे जन्मदर नियंत्रित करण्यासाठी लोक स्वतःहून प्रयत्न करणार नाहीत असे म्हटले आहे. त्यांचे हे विधान अंशत: खरे आहे. संपूर्णपणे खरे नाही. भारतातील उच्चशिक्षित आणि आर्थिक दृष्ट्या सुस्थितीत असलेले कित्येक लोक एक किंवा दोन अपत्त्यांवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करतात. तसेच खुल्या प्रवर्गातील आणि ज्यांना सरकारकडून कोणत्याही सवलती/ सोयीसुविधा/ आर्थिक मदत अथवा आरक्षणाचे फायदे मिळत नाहीत अशा बहुसंख्य लोकांनी एक किंवा दोन आपत्यांवरच कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास प्राधान्य दिले आहे. मात्र अशा लोकांची संख्या देशात २५% सुद्धा नाही. उर्वरित लोकांच्या कुटुंबाचा आकार मोठा आहे. सामाजिक दबावामुळेच ते तीन-चार अपत्त्यानंतर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करतात असे आढळले आहे. म्हणून प्रा.माल्थस यांचे लोकसंख्या कमी करण्यासाठी लोक स्वतःहून प्रयत्न करणार नाहीत हे विधान संपूर्णपणे खरे नाही तर अंशत: खरे आहे.

८) प्रजोत्पादन क्षमतेविषयी टीका:

प्रा.माल्थस यांनी स्त्री-पुरुषांना परस्परांविषयी असलेल्या लैंगिक आकर्षणामुळे लोकसंख्या वाढते असे म्हटले आहे. परंतु देशोदेशींच्या स्त्रियांची प्रजोत्पादन क्षमता घटत चालली आहे याकडे प्रा. माल्थस यांनी दुर्लक्ष केले आहे. भारतात पूर्वी एकेका स्त्रीची आठ-दहा बाळंतपणे सहज होत असत. आता एक-दोन बाळंतपणे झाली तरी बहुसंख्य स्त्रिया पुढच्या अपत्यांना जन्म द्यायला तयार होत नाहीत. एक-दोन बाळंतपणातच त्यांची प्रकृती क्षीण होते. अशा प्रकारे स्त्रियांची प्रजोत्पादन क्षमता जसजशी आणि जेवढी कमी होईल तेवढा जन्मदरसुद्धा घटत जाणार नाही. सदा सर्वकाळ स्त्रियांची प्रजोत्पादन सारखीच/ तेवढीच राहणार नाही. परंतु याकडे प्रा. माल्थस यांनी दुर्लक्ष केले आहे.

९) अतिरिक्त लोकसंख्येचा उपयोग लष्कर उभारणीसाठी करता येतो याकडे दुर्लक्ष:

प्रचंड लोकसंख्या किंवा अतिरिक्त लोकसंख्या म्हणजे देशावरचे संकट असे प्रा. माल्थस यांचे मत काही देशांच्या बाबतीत पूर्ण खरे नाही. भारत, पाकिस्तान आणि चीनमध्ये कोट्यावधी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. या लोकसंख्येचा उपयोग तिन्ही देश लष्कर भरतीसाठी किंवा लष्कर उभारणीसाठी करत आहेत. या तिन्ही देशांना एकमेकांची भीती वाटते. भारताला चीन आणि पाकिस्तानकडून आक्रमण होईल अशी भीती वाटते. त्यामुळे आपला देश दरवर्षी लष्कर भरती कार्यक्रम घेत असतो. लष्करासाठी तसेच पोलीस दलासाठी

लागणारे उपयुक्त मनुष्यबळ भारतासारख्या देशात सहज उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे बाह्य आक्रमणापासून देशाचे संरक्षण करणे शक्य झाले आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या लष्कर उभारणीसाठी फायदा होत असला तरी अतिरिक्त लोकसंख्येचे समर्थन करता येणार नाही. कारण अतिरिक्त लोकसंख्येचे अन्य दुष्परिणाम फार भयानक आहेत.

९) मांस, मासे यांच्या उपभोगाकडे दुर्लक्ष :

लोक केवळ अन्नधान्यावरच जगतात असे नाही. लोकांचे उत्पन्न जसे वाढत जाते तसेतसे त्यांच्या आहारातील मटण, मासे यांचेही प्रमाण वाढत जाते. जगातील काही देशातील लोकांच्या आहारात अन्नधान्यापेक्षा मटण, अंडी, मासे यांचेच प्रमाण जास्त आहे. परंतु त्याकडे प्रा. माल्थस यांचे दुर्लक्ष झाले आहे.

१०) राहणीमानाचा दर्जा व शिक्षणाच्या सुविधा याकडे दुर्लक्ष:

लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उच्च असेल आणि देशात उच्च शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध असतील तर जन्मदर घटतो असे अनुभवास येत आहे. परंतु या बाबींचा विचार प्रा.माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात केलेला नाही.

११) संतती नियमानाच्या साधनाकडे दुर्लक्ष:

निरोध, तांबी, तोंडावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या, इंजेक्शन इत्यादी संतती प्रतिबंधक साधने वापरून अपत्य जन्म लांबणीवर टाकता येतो किंवा दोन मुलांच्या जन्मात पुरेसे अंतर ठेवता येते. त्यामुळे जन्मदर घटतो. परंतु प्रा.माल्थस यांनी संतती नियमनाच्या /कुटुंब नियोजनाच्या या साधनांकडे/ त्यांच्या वापराकडे आपल्या सिद्धांतात दुर्लक्ष केले आहे. प्रा.माल्थस स्वतः एका चर्चेचे धर्मगुरू होते. म्हणून त्यांनी संतती नियमनाच्या साधनांना विरोध केला असावा.

१२) लोकांच्या उत्पादन प्रक्रियेतील सहभागाकडे दुर्लक्ष:–

प्रा. माल्थस यांनी वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होते असे म्हटले आहे. परंतु टीकाकारांनी माणसाला खाण्यासाठी जसे तोंड असते तसे काम करण्यासाठी दोन हात सुद्धा दिलेले असतात. काम करून /उत्पादनाच्या प्रक्रियेत भाग घेऊन लोक देशावरचा आपला भार कमी करू शकतात. परंतु तिकडे प्रा. माल्थस यांचे दुर्लक्ष झाले आहे अशी टीका टीकाकारांनी केली आहे.

१३)कार्ल मार्क्स यांची टीका:

प्रा.माल्थस यांनी देशाची लोकसंख्या निर्वाह साधनांपेक्षा जास्त/अतिरिक्त झाली की दारिद्र्य आणि उपासमारीची समस्या निर्माण होते असे म्हटले आहे. मार्क्स यांनी यावर अशी टीका केली आहे की प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्येच्या प्रश्नांच्या बाबतीत शासनाच्या भूमिकेला महत्त्व दिलेले नाही.

१४) प्रगत देशांना निरुपयोगी

प्रा. माल्थस यांचा लोकसंख्या सिध्दांत वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या अविकसित आणि विकसनशील देशांना लागू पडतो. परंतु वाढत्या लोकसंख्येची समस्या नसलेल्या प्रगत देशांना मात्र फारसा लागू पडत नाही.

१५)सिद्धांताला उपयुक्त पडेल अशीच माहिती विचारात घेण्याची चूक:

प्रा. माल्थस यांनी काही देशांना भेटी देऊन तेथील लोकसंख्येत झालेल्या बदलांची माहिती घेतली. परंतु आपल्या सिद्धांताला पुष्टी मिळेल अशाच माहितीचा त्यांनी आधार घेतला. अशी त्यांच्यावर टीका केली जाते. सिद्धांताला बळकटी मिळू न शकणारी लोकसंख्या विषयक माहिती प्रा.माल्थस यांनी सिद्धांतात दिली नाही हा त्यांच्यावरचा एक आरोप आहे.

१६) वाढत्या लोकसंख्येचा विकासासाठी उपयोग करता येतो याकडे दुर्लक्ष:

वाढत्या लोकसंख्येला त्यांच्या कुवतीप्रमाणे काम दिले तर विकासाचा वेग वाढतो. लोकसंख्या म्हणजे मनुष्यबळ होय. हे मनुष्यबळ जितके जास्त तितकी अधिक प्रगती करता येते हे चीनसारख्या देशांनी दाखवून दिले आहे. भारतातही १५ ते ३५ आणि ३६ ते ६० या वयोगटातील लोकांची संख्या जास्त असून या मनुष्यबळाचे योग्य नियोजन केले तर विकासाचा दर आपणाला वाढवता येणे शक्य आहे. परंतु त्याकडे प्रा. माल्थस यांनी दुर्लक्ष केले आहे. असे असले तरी वाढत्या लोकसंख्येचे समर्थन करता येणार नाही. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण हवेच.

१७)नवीन फारसे काही नाही:

काही टीकाकारांच्या मते माल्थस आपल्या सिद्धांतात मांडलेले विचार हे नवीन नसून ते विचार माल्थस पूर्वीच्या काही विचारवंतांनी मांडले होते. ॲडम स्मिथ, मॉन्टेस्क्यू, फ्रँकलिम, ह्यूम, वॅलेस इ. विचारवंतांनी लोकसंख्येच्या संदर्भात जे विचार मांडले होते तेच विचार प्रा. माल्थस यांनी आपल्या सिद्धांतात मांडले आहेत. म्हणून माल्थस यांच्या सिद्धांतात फारसे काही नवीन नाही अशी टीका केली जाते.

समारोप:

प्रा.माल्थस यांच्या सिद्धांतात वरीलप्रमाणे काही उणिवा किंवा दोष असले तरी लोकसंख्या वाढीच्या समस्येकडे साऱ्या जगाचे त्यांनी लक्ष वेधून घेतले हे त्यांचे महत्त्व नाकारता येणार नाही. जगाला वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्यांची /धोक्यांची जाणीव त्यांच्या सिद्धांताला झाली. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या समस्यांनी ग्रासलेले अनेक देश सावध झाले.

लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांत

(Theory of Demographic Transition)

प्रास्ताविक

लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांत लँड्री(Landry) यांनी १९०९ मध्ये वॉरन थॉम्पसन(Warren Thompson) यांनी १९२९ मध्ये मांडला. फ्रँक डब्ल्यू नोटेस्टिम(Frank W. Notestein) यांनी १९४५ मध्ये आणि सी.पी. ब्लॅकर(C.P.Blacker) यांनी १९४७ मध्ये या सिद्धांताची मांडणी केली. ए. जी. कोल आणि हूवर यांनी सुद्धा या सिद्धांतावर भाष्य केले आहे. अशाप्रकारे अनेक अर्थतज्ज्ञांनी वेगवेगळ्या काळात लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांताची मांडणी केली आहे. लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांत युरोपातील काही देशांच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करून मांडण्यात आला आहे. युरोपातील लोकसंख्येच्या अनुभवावर आधारित हा सिद्धांत आहे.

आर्थिक विकास आणि लोकसंख्या

लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतात सिद्धांतकर्त्यांनी आर्थिक विकास आणि लोकसंख्या यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला आहे. वेगाच्या आर्थिक स्थितीचा लोकसंख्येच्या वाढीशी जवळचा संबंध असतो असे या सिद्धांतात मानण्यात आले आहे. देश आर्थिकदृष्ट्या अविकसित किंवा प्रगत असेल तर लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असतो आणि देश आर्थिकदृष्ट्या विकसित झाला की देशाने उच्च आर्थिक विकास दराचे उद्दिष्ट गाठले की लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होतो. असे लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतात स्पष्ट केले आहे. अशा प्रकारे आर्थिक विकासाच्या दरातील बदलांचे लोकसंख्या वाढीच्या दरावर काय परिणाम होतात हे या सिद्धांतात सांगितले आहे.

लोकसंख्येचे संक्रमण म्हणजे काय ?

देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दरात किंवा आर्थिक स्थितीत बदल झाला की देशाच्या लोकसंख्या वृद्धीच्या दरात सुद्धा बदल होतात. याला लोकसंख्येच्या संक्रमण असे म्हणतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल घडून आले की लोकसंख्येतही बदल घडून येतात. कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेचे रूपांतर औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत झाले की लोकसंख्या वृद्धीचा दर कमी होतो. ज्या देशांची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान आहे त्या देशांच्या लोकसंख्येचा आकार(Size of Population) आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग(Rate of Growth of Population) जास्त असतो आणि औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या देशांचा लोकसंख्येचा आकार आणि लोकसंख्या वाढीचा दर कमी असतो हे आपणास माहित आहे. अशा प्रकारे आर्थिक विकासातील बदलांच्या लोकसंघटना वृध्दी दर / लोकसंख्येतील बदलावर परिणाम होत असतो. आर्थिक विकासातील बदलांचे लोकसंख्येतील बदलावर कसे परिणाम होतात ते या सिद्धांतात स्पष्ट केले आहे. जननदर आणि मृत्यू दरावरून लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्था समजतात. जननदर म्हणजे १००० लोकसंख्येमागे एक वर्षात जन्मणाऱ्या अपत्यांची संख्या आणि मृत्युदर म्हणजे एक वर्षात १००० लोकसंख्येमागे मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्तींची संख्या होय. या सिद्धांतानुसार ''आर्थिक विकासाच्या प्रारंभीच्या काळात जननदर आणि मृत्युदर दोन्हीही खूप जास्त असतात. त्यामुळे देशाच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग आणि एकूण लोकसंख्या कमी असते. या लोकसंख्या संक्रमणाच्या प्रथम अवस्थेनंतर जननदर जास्त आणि मृत्यूदर कमी असणारी व प्रचंड लोकसंख्या वाढीची समस्या जाणवणारी लोकसंख्या संक्रमणाची दुसरी अवस्था दिसून येते. त्यानंतर आर्थिक विकास पूर्ण झाल्यानंतर जन्मदर आणि मृत्यूदर दोन्हीही कमी असणारी लोकसंख्या वाढीचा वेग खूपच कमी असलेली लोक संघटना संक्रमणाची तिसरी अवस्था दिसते. अशा प्रकारे लोकसंख्येचे एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत आणि दुसऱ्या अवस्थेतून तिसऱ्या अवस्थेत जे संक्रमण होते त्यास लोकसंख्येचे संक्रमण असे म्हणतात.

लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्था

नोटेस्टिम यांनी लोकसंख्या संक्रमणाच्या तीन अवस्था सांगितल्या आहेत. तर सी.पी. ब्लॅक र यांनी लोकसंख्या संक्रमणाच्या पाच अवस्था सांगितल्या आहेत. काही अर्थशास्त्रज्ञांनी लोकसंख्या संक्रमणाच्या चार अवस्था सांगितल्या आहेत. सर्व देशांच्या लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्था सारख्या नसतात. प्रत्येक देशाच्या लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्था /टप्पे वेगवेगळे असू शकतात. लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्था किंवा टप्पे थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१)लोकसंख्या संक्रमणाची पहिली अवस्था:

लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेला जन्मदर आणि मृत्युदर मोठा असणारी लोकसंख्येची अवस्था असेही म्हणतात.या अवस्थेला संक्रमण पूर्व अवस्था असे म्हणतात. अप्रगत देशांचा आर्थिक विकास सुरू होण्यापूर्वीची ही अवस्था असते. अप्रगत किंवा मागासलेल्या देशांची अर्थव्यवस्थेची सर्व क्षेत्रे मागासलेली असतात. अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असते. देशातील ८० टक्के पेक्षा जास्त लोक प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून असतात. शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था असूनही शेती क्षेत्रसुद्धा खूपच मागासलेले असते. शेतीचे उत्पादकता खूपच कमी असते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादन आणि राष्ट्रीय उत्पन्नसुद्धा खूपच कमी असते. देशात दारिद्र्याचे प्रमाण ८०% पेक्षा जास्त असते. कारण अर्थव्यवस्था निर्वाहप्रधान असते. देशातील लोकांना जेमतेम उदरनिर्वाहापुरते उत्पादन किंवा उत्पन्न मिळत असते.

आर्थिक विकासाला सुरुवात होण्यापूर्वीच्या काळात विविध कारणांमुळे देशातील जननदर(Birth Rate) आणि मृत्यू दर (Death Rate)मोठा असतो. ८०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या निरक्षर असते. त्यामुळे त्यांना कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व पटलेले नसते. त्यामुळे कुटुंबाचा आकार मोठा राहून जन्मदर उच्च राहतो. लोकांच्यावर जुनाट रुढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धांचा मोठा प्रभाव असतो. मुलगा हा वंशाचा दिवा अशासारख्या अंधश्रद्धा आणि गैरसमजुतीमुळे सात-आठ आपत्ती झाली तरी अपत्यनिर्मिती बंद केली जात नाही. त्यामुळे जन्मदर मोठा राहतो. प्रचंड दारिद्र्य हेसुद्धा जन्मदर मोठा असण्यास जबाबदार असते. गरीब लोक आपल्या अपत्याकडे उत्पन्नाचे साधन या दृष्टीनेच पाहतात. त्यामुळे अप्रगत देशांचा जननदर जास्त राहतो. शेतीत काम करण्यासाठी मजुरांची खूप गरज असते. ती गरज भागविण्यासाठी सुद्धा लोक कुटुंब नियोजन करत नाहीत. त्यामुळे जन्मदर मोठा राहतो.

लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यात म्हणजे विकासाच्या अगोदरच्या काळात जन्मदर जसा उच्च असतो तसाच मृत्यूदर ही उच्च असतो. देशात खाजगी व सरकारी आरोग्य सुविधा पुरेशा प्रमाणात नसतात. औषधे पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतात. बाळंतपणे घरीच होत असतात. त्यामुळे अर्भक मृत्यू ,बालमृत्यू, माता मृत्यू आणि इतर मोठ्या व्यक्तींच्या मृत्यूंचे प्रमाण जास्त असते. विविध रोगांचे उदाहरणार्थ मलेरिया, कॉलरा, प्लेग, इन्फ्लुएंजा यांचे प्रमाण जास्त असते. या रोगांच्या साथी आटोक्यात आणण्याची सरकारची क्षमता नसते. त्यामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या जास्त असते. बहुसंख्य लोकांना पुरेसा आणि सकस आहार मिळत नाही. त्यामुळे बालकांच्यामध्ये आणि प्रौढांमध्ये कुपोषणाचे,अनारोग्याचे प्रमाण जास्त असते. त्यामुळे आयुर्मान कमी राहून लवकर मृत्यू ओढवतात. त्यामुळेही अप्रगत देशात मृत्यूदर जास्त असतात. देशात वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रही मागासलेले/अप्रगत असल्याने अतिवृष्टीच्या काळात किंवा कोरड्या दुष्काळाच्या काळात अन्नधान्य, औषधे, पिण्याचे पाणी लोकांना वेळेवर पोहोचवता येत नाही. त्यामुळे मृत्यूदर जास्त राहतो.अशा प्रकारे अप्रगत देशात विकासाला सुरुवात होण्यापूर्वीच्या काळात वरील विविध कारणांमुळे जन्मदरही मोठा असतो आणि मृत्युदरही मोठा असतो. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेगसुद्धा कमी असतो. लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यात लोकसंख्या वाढीची किंवा अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या नसते. सध्या आफ्रिका खंडातील काही देश या पहिल्या अवस्थेतून जात आहेत. सन १९२१ पर्यंत आपला देश लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेत होता. १९२१ मध्ये भारतातील जन्मदर ४८ होता. आणि मृत्युदर ४७ होता. १८९१ साली भारताची लोकसंख्या २३.६० कोटी होती. १८९१ साली भारताची लोकसंख्या २३.६० कोटी होती. १९११ साली २५.२० कोटी होती तर १९२१ साली ती २५.१० कोटी होती. १८९१ ते १९२१ या काळातील भारतातील लोकसंख्येचा एकत्रित वार्षिक वृद्धीदर ०.१२ टक्के होता. अशा प्रकारे १८९१ ते १९२१ हा स्थिर लोकसंख्या वृद्धीचा कालखंड होता. १९२१ ते १९५१ या काळातील एकत्रित वार्षिक वृद्धी दर १.२२ टक्के होता म्हणजे लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर कमीच होता.

२)लोकसंख्या संक्रमणाची दुसरी अवस्था:

देशाच्या विकासाबरोबरच देशाची लोकसंख्या पहिल्या अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत प्रवेश करते. या अवस्थेला जन्मदर उच्च व मृत्यूदर कमी असणारी लोकसंख्या संक्रमणाची दुसरी अवस्था असे म्हणतात. या अवस्थेला संक्रमण अवस्था किंवा लोकसंख्या वाढीची अवस्था असेही म्हणतात. अप्रगत देशात जेव्हा आर्थिक विकासाला हळूहळू सुरुवात होते तेव्हा देशातील लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत प्रवेश करते. देशात जसजशी आर्थिक विकासाला सुरुवात होते तसतसा जन्मदर वाढत जातो आणि मृत्युदर मात्र घटत जातो. वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयीमुळे अन्नटंचाई असलेल्या भागात अन्नधान्य पाठवता येते. त्यामुळे उपासमारीने/भुकेने मरणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जवळ शन्यावर येते. वैद्यकीय सोयीत वाढ व सुधारणा झाल्यामुळे लोकांना वैद्यकीय उपचार/ औषधे मिळून मृत्यू पडणाऱ्यांचे कमी होते परंतु जुनाट रूढी, परंपरा अंधश्रद्धा फारशा कमी न झाल्याने जन्मदर घटत नाही. अंधश्रद्धा, निरक्षरता, अल्पवयात विवाह इत्यादी विविध कारणांमुळे जन्मदरात मोठा राहतो. त्या तुलनेत मृत्यूदर खूपच कमी असतो. अशा प्रकारे लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या अवस्थेत जन्मदर आणि मृत्यूदरात प्रचंड तफावत निर्माण होते. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग आणि लोकसंख्येचा आकार मोठा राहून देशात लोकसंख्येचा प्रश्न गंभीर बनतो. जननदर जास्त आणि मृत्युदर कमी असल्याने देशात लोकसंख्येचा स्फोट(Population Explosion) घडून येतो. भारत १९५१ ते १९९० या काळात लोकसंख्या

संक्रमणाच्या दुसऱ्या टप्प्यात होता. कारण १९५१साली भारताची लोकसंख्या ३६.१० कोटी होती. १९९१ साली ती दुपटीपेक्षा जास्त म्हणजे ८४.६० कोटी इतकी झाली. १९८५-८६ मध्ये भारतातील जन्मदर ३२.६ होता. तर मृत्यू दर ११.१ इतका होता.

३) लोकसंख्या संक्रमणाची तिसरी अवस्था

जेव्हा देश प्रगत किंवा विकसित होतो तेव्हा देशातील लोकसंख्या ही संक्रमणाच्या दुसऱ्या अवस्थेतून संक्रमणाच्या तिसऱ्या अवस्थेत प्रवेश करते. लोकसंख्या संक्रमणाच्या या तिसऱ्या अवस्थेत जननदर आणि मृत्यूदर दोन्हीही कमी होतात. या अवस्थेत संक्रमण पश्चात अवस्था (समतोल अवस्था) असेही म्हणतात. देश आर्थिक दृष्ट्या प्रगत झाला की देशाच्या लोकसंख्येतही बदल होतात. देश कृषी प्रधान न राहता औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेला देश बनतो. देशात उद्योगधंद्यांची, कायद्यांची मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. औद्योगिक क्षेत्रात पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही रोजगाराच्या संधी मिळतात. अंधश्रद्धा, जुनाट रूढी, परंपरा खूपच कमी झालेल्या असतात. कारण सर्वत्र शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झालेला असतो. त्यामुळे लोकांना मोठ्या कुटुंबाची लाज वाटते. तसेच मोठे कुटुंब गैरसोयीचेही वाटते. त्यामुळे ते लहान आकाराच्या कुटुंबांना प्राधान्य देतात. त्यामुळे जन्मदर घटतो. आर्थिक विकासाच्या तिसऱ्या अवस्थेत शहरीकरणाचाही वेग खूपच वाढलेला असतो. शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या संख्येत मोठी वाढ झालेली असते आणि शहरात राहणारे लोक शहरातील जागेच्या टंचाईमुळे तसेच धकाधकीच्या जीवनक्रमामुळे कुटुंबाचा आकार लहान/मर्यादित ठेवतात. त्यामुळे जननदर घटतो. देशाचा आर्थिक विकास होत असल्याने रोजगार संधी वाढून लोकांचीही आर्थिक प्रगती होते. त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो. राहणीमानाचा दर्जा टिकवून ठेवण्यासाठी लोक कमीत कमी अपत्त्यांना जन्म देतात. त्यामुळे जन्मदर घटतो. लोकांच्या आचार विचारात, दृष्टिकोनात चांगले बदल होत असल्याने ते स्वतःहून कुटुंब नियोजन साधनांचा वापर करतात. त्यामुळे सुद्धा जननदर घटतो. लोकसंख्या संक्रमणाच्या तिसऱ्या अवस्थेत जननदर जसा घटतो तसाच मृत्यू दर सुद्धा घटतो. या तिसऱ्या अवस्थेत जन्मदर आणि मृत्यू दर खूपच कमी होतो. त्यामुळे लोकसंख्या वृद्धीचा दरही खूपच कमी होतो. लोकसंख्या वाढीचा दर घटल्यामुळे देशाच्या लोकसंख्येत अगदी सावकाश /अत्यंत हळू भर पडते. भारत अजून विकसनशील देश आहे. भारतात आजही जन्मदर व मृत्युदरात तफावत आहे. आपला जन्मदर २१ व मृत्युदर ८ आहे. जन्मदर जेवढा कमी झाला आहे तेवढा आपला मृत्युदर कमी झालेला नाही. म्हणून आपण लोकसंख्या संक्रमणाच्या या तिसऱ्या अवस्थेत १९९१ पासून प्रवेश करीत आहोत असे म्हणता येईल.

आकृतीद्वारे नोटेस्विन यांच्या सिद्धांताचे स्पष्टीकरण

नोटेस्विम यांनी लोकसंख्या संक्रमणाच्या तीन अवस्था सांगितल्या आहेत. जन्मदराच्या आणि मृत्यूदराच्या वक्रावरून त्यांनी सांगितलेल्या लोकसंख्या संक्रमणाच्या तीन अवस्था खालील आकृतीद्वारे स्पष्ट केल्या आहेत.

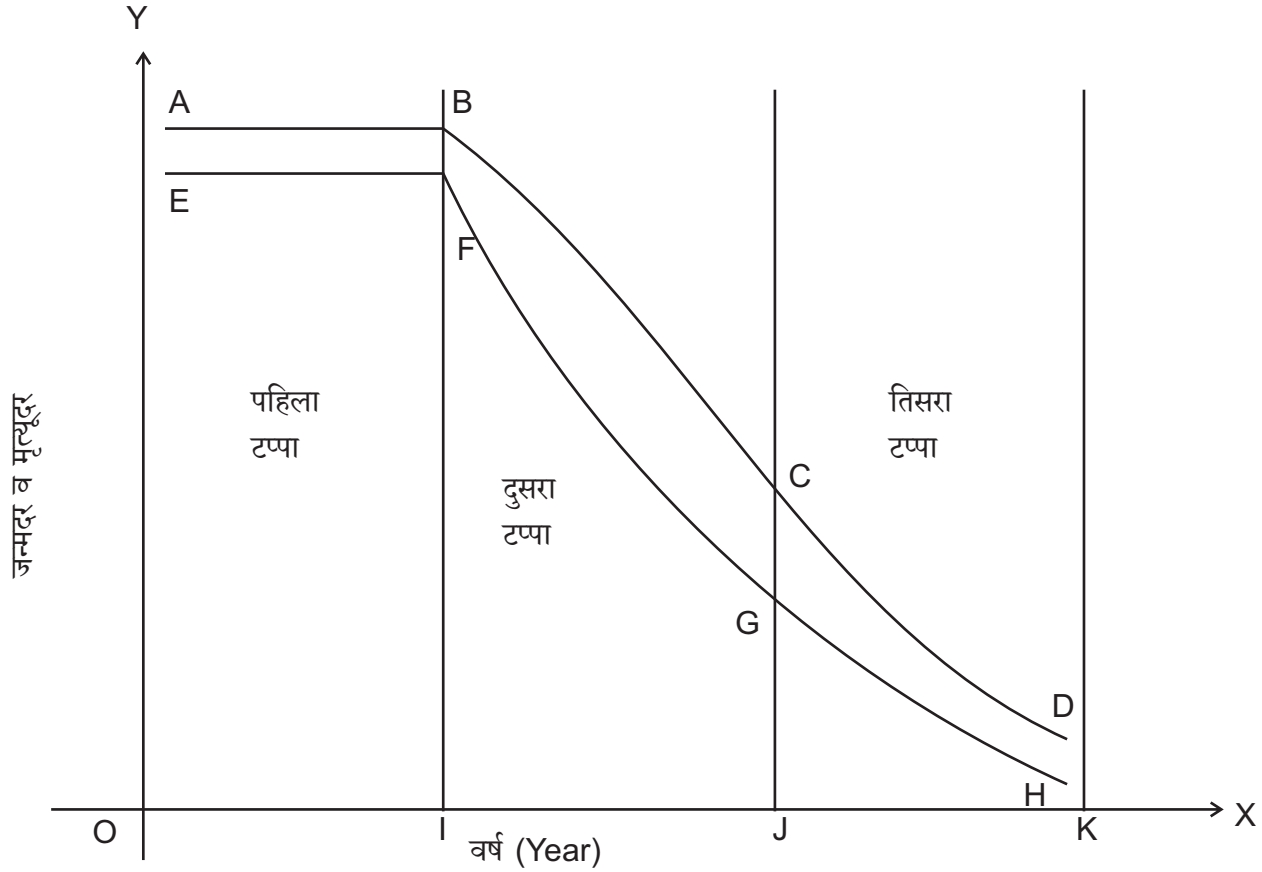

वरील आकृतीत OX अक्षावर वर्ष आणि OY अक्षावर जन्मदर व मृत्युदर दर्शविला आहे.AD हा वक्र जन्मदर दर्शवितो तर EH हा वक्र मृत्यूदर दर्शवितो. नोटेस्टिम यांच्या सिद्धांतानुसार शून्य O ते I बिंदूपर्यंत लोकसंख्या संक्रमणाचा पहिला टप्पा आहे. I ते J हा लोकसंख्या संक्रमणाचा दुसरा टप्पा दर्शवितो. तर J ते K हा भाग लोकसंख्या संक्रमणाचा तिसरा टप्पा दर्शवतो.

E व A हे बिंदू जन्मदर व मृत्युदर उच्च असल्याचे दर्शवितात. लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या टप्प्यात जन्मदर व मृत्यू दर कमी होत असल्याने आकृतीत AD या जन्मदराच्या वक्रावरील BC हा भाग आणि AH या मृत्युदराच्या वकरावरील FG हा भाग डावीकडून उजवीकडे खाली झुकलेला दिसतो. परंतु दुसऱ्या टप्प्यात मृत्युदरापेक्षा जन्मदर खूपच मोठा असल्याने जन्मदराच्या वक्रावरील BC आणि मृत्युदराच्या वक्रावरील FG यामध्ये मोठे अंतर दिसून येते. जन्मदर उच्च आणि मृत्यू दर घटता असल्याने दुसऱ्या टप्प्यात जन्मदराच्या वक्राच्या खूपच खालच्या बाजूला मृत्युदराचा वक्र येतो.

वरील आकृती जन्मदराच्या वक्रावरील C बिंदू नंतर आणि मृत्युदराच्या वकरावरील G बिंदूनंतर लोकसंख्या संक्रमणाचा तिसरा टप्पा सुरू होतो. तिसऱ्या टप्प्यात जन्मदर व मृत्युदर खूपच घटतात. त्यामुळे जन्मदराचा वक्र आणि मृत्यू दराचा लोकसंख्या संक्रमणाचा तिसरा हप्ता सुरू झाला की OXअक्षाच्या दिशेने वेगाने खाली उतरतात. AD या जन्मदराच्या वक्रावरील CD बिंदू आणि EH या मृत्युदराच्या वक्रावरील H बिंदू OX अक्षाच्या खूपच जवळ दिसतात. कारण जन्मदर आणि मृत्यूदर या तिसऱ्या टप्प्यात खूपच घटलेले असतात तसेच जन्मदराच्या वक्रावरील D बिंदू आणि मृत्युदराच्या वकरावरील H बिंदू एकमेकांच्या जवळ दिसतात. कारण तिसऱ्या टप्प्यात जन्मदर व मृत्यूदर केवळ घटतच नाही तर त्यांच्यातील अंतर खूपच कमी झालेले असते. तिसऱ्या टप्प्यात जन्मदर व मृत्यूदर जवळजवळ सारखेच असतात. हे आपणाला D आणि H बिंदूवरून दिसून येते.

सी.पी.ब्लॅकर यांनी स्पष्ट केलेल्या लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्था

नोटेस्टिन यांनी लोकसंख्या संक्रमणाच्या तीन अवस्था सांगितल्या आहेत. तर सी.पी. ब्लॅकर यांनी १९४७ मध्ये पाच अवस्था सांगितल्या आहेत. त्यांनी लोकसंख्येचे संक्रमण पुढील पाच अवस्थातून होते असे म्हटले आहे.

१) लोकसंख्या संक्रमणाचा पहिला टप्पा:

ब्लॅकर यांच्या मते लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेत देशातील जन्मदर आणि मृत्यू दर दोन्ही जास्त असतात.(The high stationary stage characterised by high birth rates and high death rates) जन्मदर आणि मृत्यू दर दोन्ही उच्च असल्याने लोकसंख्या वाढीचा दर खूपच कमी असतो. त्यामुळे पहिल्या टप्प्यात लोकसंख्या वाढीची समस्या नसते. जन्मदर आणि मृत्यूदर उच्च असण्याचे कारण देश आर्थिकदृष्ट्या अविकसित किंवा मागासलेला असतो. काही देशात लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यात जन्मदरापेक्षा मृत्यूदर जास्त असतो. त्यामुळे लोकसंख्या घटीची समस्या निर्माण होते. सन १९११ साली भारताची लोकसंख्या २५.२ कोटी होती. ती १९२१ साली २५.१ कोटी होती. अशा प्रकारे १९११ च्या तुलनेत १९२१ साली भारताच्या लोकसंख्येत १० लाखांनी घट झाल्याचे दिसते.

२)लोकसंख्या संक्रमणाचा दुसरा टप्पा :

सी.पी. ब्लॅकर यांच्या मते लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या अवस्थेत मृत्यू दर वेगाने घडतो परंतु जन्मदर घटत नाही (The eary expanding stage with falling birth rates but rapidly discreasing mortality.

ब्लॅक र यांच्या मते लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसक्षवया टप्प्यात देशात आरोग्याच्या सोयीत वाढ सुधारणा झाल्यामुळे मृत्यू दरात वेगाने घट होते. तसेच रोगाच्या साथी नियंत्रणात आल्यामुळेही मृत्यूचे प्रमाण कमी होते. आरोग्य सोयीतील जन्मदर कमी होत नाही. त्यामुळे लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या अवस्थेत लोकसंख्या वाढीचा दर मोठा राहून लोकसंख्येचा आकार (size of population) वाढतो.

३) लोकसंख्या संक्रमणाचा तिसरा टप्पा :

सी.पी. ब्लॅकर यांच्या मते लोकसंख्या संक्रमणाच्या तिसऱ्या अवस्थेत जन्मदरात घट होते आणि मृत्यू दरात वेगाने घट होते. (The late expanding stage with falling birth rates but rapidly decrasing mortality) देशाची आणि देशातील लोकांची हळूहळू प्रगती होत असते. लोकांचा कुटुंबाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागतो. संतती नियमानाच्या साधनांचा त्यांच्याकडून वापर वाढू लागतो. कुटुंबाचा आकार लहान असावा असे त्यांना वाटू लागते. त्यामुळे जन्मदर घटण्यास सुरूवात होते. परंतु मृत्यूदरात वेगाने घट होत असल्याने आणि त्या प्रमाणात जन्मदर घटत नसल्याने जन्मदर आणि मृत्यूदरात तफावत निर्माण होऊन देशाच्या लोकसंख्येचा आकार वाढतो.

४) लोकसंख्या संक्रमणाचा चौथा टप्पा:

सी.पी. ब्लॅकर यांच्यामते लोकसंख्या संक्रमणाच्या चौथ्या टप्प्यात जन्मदर आणि मृत्यूदर दोन्हीही घटतात. (The low

stationary stage with low birth rates balanced by equally low mortality) त्यामुळे लोकसंख्या वाढत नाही.

५)लोकसंख्या संक्रमणाचा पाचवा टप्पा :

ब्लॅकर यांच्या मते लोकसंख्या संक्रमणाच्या पाचव्या टप्प्यात देशातील मृत्युदर आणि जन्मदर दोन्हीही घटतात. परंतु मृत्यूदरापेक्षा जन्मदर कमी असतो. म्हणजे जन्मदर कमी आणि मृत्यू दर जास्त अशी परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे लोकसंख्या न वाढता कमी होते. जगातील काही विकसित देशात जन्मदर कमी आणि मृत्यूदर जास्त आहे. देश आर्थिक दृष्ट्या विकसित किंवा प्रगत झाला की तो लोकसंख्या संक्रमणाच्या चौथ्या टप्प्यातून पाचव्या टप्प्यात प्रवेश करतो.

आकृतीद्वारे ब्लॅकर यांच्या सिद्धांताचे स्पष्टीकरण:

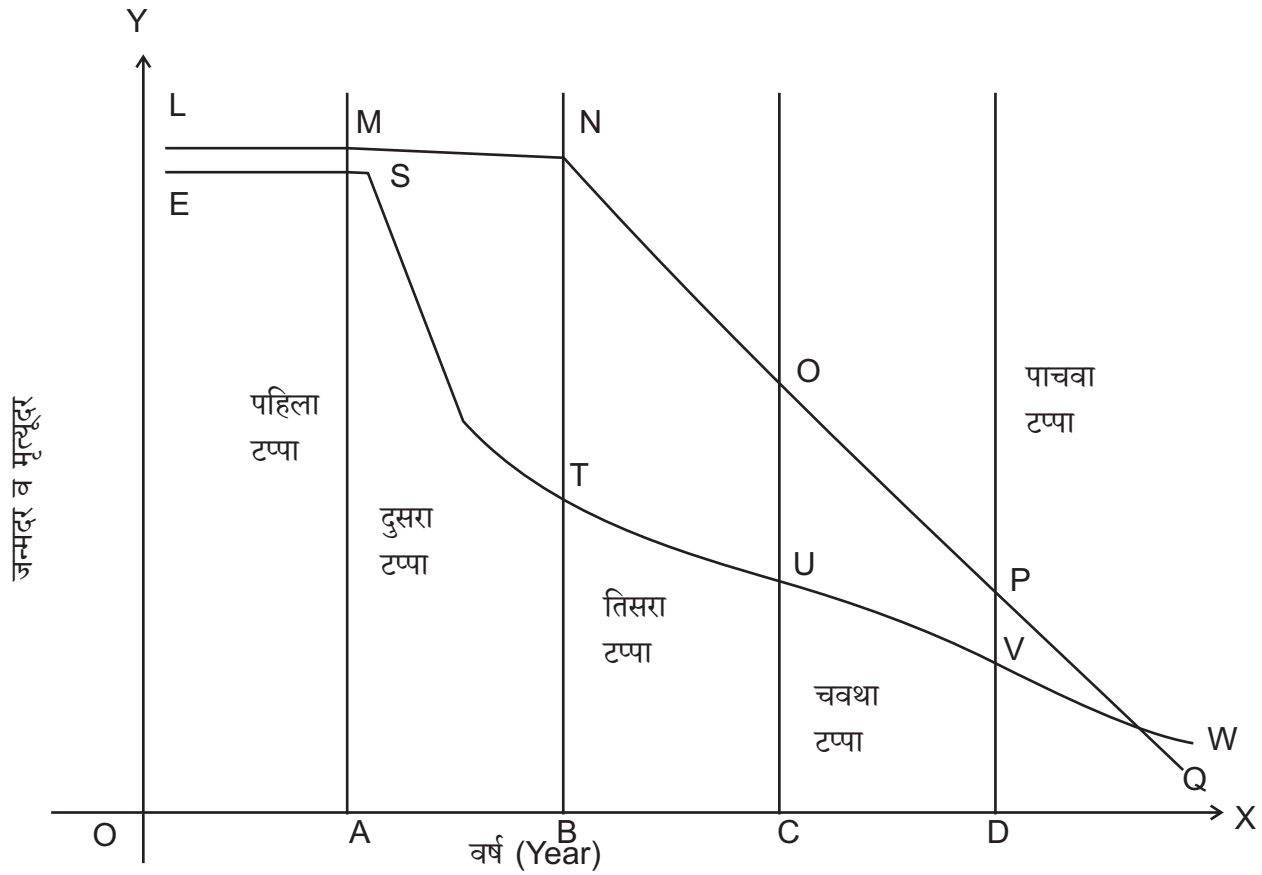

वरील आकृतीत OX अक्षावर वर्ष (Year) हा घटक दर्शवला आहे. तर OY या अक्षावर जन्मदर आणि मृत्यूदर हे घटक दर्शविले आहेत. LQ हा जन्मदराचा वक्र आहे. तर RW हा वक्र मृत्युदराचा वक्र आहे. O ते A हा भाग लोकसंख्या संक्रमणाचा पहिला टप्पा दर्शवतो. A ते B हा भाग दुसरा टप्पा, B ते C हा भाग तिसरा टप्पा, C ते D हा भाग चौथा टप्पा आणि D बिंदू नंतरचा भाग लोकसंख्या संक्रमणाच्या पाचवा टप्पा दर्शवितो.

अ) लोकसंख्या संक्रमणाचा पहिला टप्पा:

वरील आकृतीतील O ते A हा लोकसंख्या संक्रमणाचा पहिला टप्पा आहे. लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेत जन्मदर आणि मृत्यू दर दोन्ही उच्च असतात. हे आपणास वरील आकृतीतील LQ या जन्मदराच्या वक्रावरील L ते M या भागाने आणि RW या मृत्युदराच्या वक्रारावरील R ते S या भागावरून दिसून येते.

ब) लोकसंख्या संक्रमणाचा दुसरा टप्पा:

वरील आकृतीतील OX या अक्षावरील A ते B हा भाग लोकसंख्या संक्रमणाचा दुसरा टप्पा दर्शवितो. लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या टप्यात मृत्युदर वेगाने घटतो. परंतु जन्मदर घटत नाही. हे आपणास वरील आकृतीतील RW या मृत्युदराच्या वक्रावरील S ते T या भागाने आणि जन्मदराच्या वक्रारावरील M ते N या भागावरून दिसते. लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या टप्प्यात (A ते B या भागात) जन्मदराचा वक्राच्या खालच्या बाजूला मृत्युदराचा वक्र दिसतो.

क) लोकसंख्या संक्रमणाचा तिसरा टप्पा :

वरील आकृतीतील OX या अक्षावरील B ते C हा भाग लोकसंख्या संक्रमणाचा तिसरा टप्पा आहे. लोकसंख्या संक्रमणाच्या

तिसऱ्या टप्प्यात जन्मदर आणि मृत्यूदरात वेगाने घट होते. हे वरील आकृतीत आपणास LQ या जन्मदराच्या वक्रावरील N ते O या भागावरून आणि RW या मृत्युदराच्या वक्रावरील T ते U या भागावरून दिसते. जन्मदराच्या वक्रावरील NO भाग व मृत्युदराच्या वक्रावरील TU भाग यांच्यामध्ये खूपच अंतर दिसते. कारण लोकसंख्या संक्रमणाच्या तिसऱ्या टप्प्यात जन्मदर व मृत्यूदर दोन्ही घटत असले तरी या टप्प्यात जन्मदरापेक्षा मृत्यू दरात वेगाने घट होत असते.

ड)लोकसंख्या संक्रमणाचा चौथा टप्पा:

वरील आकृतीतील OX या अक्षावरील C ते D हा लोकसंख्या संक्रमणाचा चौथा टप्पा आहे. या टप्प्यात जन्मदर व मृत्यू दर दोन्ही घटतात हे आपणास वरील आकृतीतील LQ या जन्मदराच्या वक्रावरील D ते P या भागावरून आणि RW या मृत्युदराच्या वक्रावरील U ते V या भागावरून दिसून येते. या टप्प्यात जन्मदराचा वक्र आणि मृत्युदराचा वक्र (DP आणि UV) यांच्यातील अंतर कमी दिसते. कारण लोकसंख्या संक्रमणाच्या चौथ्या टप्प्यात तिसऱ्या टप्प्यापेक्षा जन्मदर आणि मृत्यूदर खूपच घटलेले असतात.

इ)लोकसंख्या संक्रमणाचा पाचवा टप्पा:

वरील आकृतीतील OX या अक्षावरील D बिंदू नंतर लोकसंख्या संक्रमणाचा पाचवा टप्पा सुरू होतो. देश जेव्हा लोकसंख्या संक्रमणाच्या चौथ्या अवस्थेतून पाचव्या अवस्थेत प्रवेश करतो तेव्हा जन्मदर व मृत्यू दर दोन्ही खूपच घटतात. तसेच या पाचव्या टप्प्यात मृत्यूदरापेक्षा जन्मदर कमी होतो. (उदाहरणार्थ दर हजारी मृत्यूदर ६ व जन्मदर हजारी ४ ते ५) त्यामुळे लोकसंख्या संक्रमणाच्या पाचव्या टप्प्यात मृत्युदराच्या वक्राच्या खाली जन्मदराचा वक्र येतो. वरील आकृतीत LQ या जन्मदराच्या वक्रावरील Q हा बिंदू RW या मृत्युदराच्या वक्रावरील W या बिंदूच्या खाली दिसतो. कारण देशाने लोकसंख्या संक्रमणाच्या पाचव्या टप्प्यात प्रवेश केला ही मृत्यूदरापेक्षा जन्मदर घटतो .

लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांतावरील टीका :

१) जन्मदर केवळ आर्थिक विकासाने प्रभावित होतो हे चूक

लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतात देशाचा आर्थिक विकास आणि जन्मदर यांच्यातील सहसंबंध स्पष्ट केले आहेत. देशाचा आर्थिक विकास झाला की लोकांचे राहणीमान उंचावून जन्मदर कमी होतो असे या सिद्धांतात म्हटले आहे. परंतु देशाचा आर्थिक विकास न होता सुद्धा जन्मदर घटू शकतो असे टीकाकारांनी म्हटले आहे. उदाहरणार्थ अविकसित किंवा विकसनशील देशांच्या सहकारांनी विकसित देशातून संतती प्रतिबंधक साधने आयात केली तर त्याच्या वापराने जन्मदर भेटू शकतो. परंतु याकडे या सिद्धांताने दुर्लक्ष केले आहे.

२)सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक घटकांकडे दुर्लक्ष :

टीकाकारांच्या मते जन्मदरावर सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादी घटकांचा सुद्धा परिणाम होत असतो. उदाहरणार्थ भारत विकसनशील देश असून भारताचा आर्थिक विकास सुद्धा वेगाने होत आहे. परंतु प्रत्येक जनगणनेत असे आढळून येत आहे की हिंदूंच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग आणि हिंदू धर्मीयांचे एकूण लोकसंख्येतील शेकडा प्रमाण घटत आहे. तर मुस्लिम धर्मियांचे एकूण लोकसंख्येतील शेकडा प्रमाण प्रत्येक जनगणनेत वाढत आहे. अशा प्रकारे जन्मदरावर किंवा लोकसंख्या वाढीच्या वेगावर केवळ आर्थिक विकास या आर्थिक घटकाचा परिणाम होत नाही तर धार्मिक घटकासारख्या इतर विविध घटकांचाही परिणाम होत असतो. परंतु लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतात त्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे.

३)सिद्धांत केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाचा :

लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतावर टीकाकारांनी अशी टीका केली आहे की हा सिद्धांत केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाचा आहे. या सिद्धांतातील निष्कर्ष हे सामान्य स्वरूपाचे आहेत. ते फारसे उपयोगी नाहीत.

४)केवळ प्रगत देशातच मृत्यू दर कमी असतो हे चूक:

लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतात देश प्रगत झाला की देशातील मृत्यूदर (Death Rate) कमी होतो असे मानले आहे. परंतु देशाचा पूर्ण आर्थिक विकास न होतासुद्धा आरोग्य सोयीतील विस्तारामुळे व सुधारणांमुळे मृत्यूदर कमी होऊ शकतो. एखाद्या अप्रगत किंवा विकसनशील देशाने आरोग्यावर पुरेसा खर्च केला. लोकांना आरोग्याच्या सोयी पुरविल्या आणि विविध रोगांच्या सार्थीचे उच्चाटन करण्यात यश मिळवले तर मृत्यूदर कमी होऊ शकतो. तसेच सरकारने लोकांना पिण्याचे स्वच्छ /शुद्ध पाणी पुरवले तर सुद्धा मृत्यूदर कमी होऊ शकतो. कारण अशुद्ध /गढूळ पाणी पिल्याने दरवर्षी लाखो लोक भारतात मृत्यू पावतात. सर्व लोकांना पिण्यास शुद्ध पाणी पुरवले तर मृत्यूदर कमी होण्यास मदत होते. लोकांना वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्त्व समजले तरी मृत्यूदर कमी होतो. अशा प्रकारे देश अप्रगत /विकसनशील अवस्थेत असतानासुद्धा आरोग्य सोयीत वाढ व सुधारणा, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छता यामुळे मृत्यूदर घटू शकतो. म्हणजे देश केवळ आर्थिकदृष्ट्या प्रगत झाला म्हणजेच मृत्यू दर घटतो हे या सिद्धांतातील प्रतिपादन

फारसे खरे नाही. अंशतः खरे आहे.

५)शहरी जीवन पद्धती बद्दलचे मत अंशतः खरे :

देशाचा जसजसा आर्थिक विकास होत जातो तसतशी ग्रामीण संस्कृती नष्ट होऊन शहरी संस्कृती / शहरी जीवनपद्धती आणि शहरांची संख्या/ शहरीकरण यात वाढ होत जाते असे या सिद्धांतात म्हटले आहे. त्यामुळे जननदर घटतो. परंतु टीकाकारांच्या मते भारतासारख्या देशातील अनेक छोटी शहरे ही ग्रामीण भागातील मोठ्या खेड्यासारखीच वाटतात. या शहरातील लोकजीवन बरेचसे खेड्यातील लोकांसारखेच आहे. खेड्यांची /ग्रामीण जीवनाची बरीचशी वैशिष्ट्ये शहरांना लागू पडतात. तसेच लहान लहान शहरातील बऱ्याचशा कुटुंबांचा आकार हा खेड्यातील कुटुंबांच्या आकाराएवढा मोठा आहे. त्यामुळे शहरातील जननदरही फारसा कमी नाही. अशा प्रकारे आर्थिक विकासात वाढ झाल्यामुळे शहरी जीवन पद्धती निर्माण होऊन जन्मदर घटतो हे लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतातील प्रतिपादन तितकेसे खरे नाही.

६)लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्थांचा कालावधी अनिश्चित:

या सिद्धांताने लोकसंख्या संक्रमणाच्या ज्या अवस्था सांगितल्या आहेत त्या प्रत्येक अवस्थांचा निश्चित कालावधी सांगितला नाही. पहिल्या अवस्थेचा कालावधी दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेचा कालावधी निश्चित सांगता येत नाही. आर्थिक संक्रमणाबरोबर देशाच्या लोकसंख्येचेही एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत अशाप्रकारे संक्रमण घडून येते. या विविध संक्रमण अवस्थांचा निश्चित कालावधी या सिद्धांतातून समजत नाही. तसेच प्रत्येक देशांच्या लोकसंख्या संक्रमणाचा कालावधी एकसारखा आढळत नाही. एखाद्या देशाला लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यातून दुसऱ्या टप्प्यात आणि दुसऱ्या टप्प्यातून तिसऱ्या टप्प्यात जाण्यास जेवढा कालावधी लागला तेवढाच कालावधी दुसऱ्या देशांना लागल्याचे आढळत नाही. म्हणजे एखाद्या देशाचा लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेतून दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेत जाण्यासाठी जेवढा कालावधी लागेल तेवढाच कालावधी इतर देशांना लागेल असे नाही. कारण जरी सर्व देशांनी आर्थिक विकासाला एकाच वेळी सुरुवात केली तरी सर्व देशांचा आर्थिक विकासदर सारखाच आणि वाढतच राहील असे नाही. याचे कारण विकासदरावर विविध नैसर्गिक आपत्ती, मंदी, युद्धे, दंगली, औद्योगिक अशांतता इत्यादी घटकांचा परिणाम होत असतो. त्यामुळे सर्व देशांच्या लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्थांचा कालावधी एकसारखा राहणार नाही.

७) अविकसित राष्ट्रांना फारसा उपयोग नाही:

टीकाकारांच्या मते लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांत अप्रगत देशांना फारसा उपयोगी नाही. कारण हा सिद्धांत युरोपातील प्रगत देशांच्या आर्थिक संक्रमणाचा व लोकसंख्या संक्रमणाचा अभ्यास करून मांडला गेला आहे. त्यामुळे या सिद्धांतात काही उणिवा आहेत. त्यामुळे हा सिद्धांत अविकसित देशांना फारसा उपयोगी पडत नाही.

८) भविष्यकालीन अंदाज व्यक्त करण्यास निरुपयोगी :

टीकाकारांनी लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिद्धांतावर अशीही टीका केली आहे की, या सिद्धांताचा लोकसंख्या प्रक्षेपणासाठी म्हणजे लोकसंख्येसंबंधी भविष्यकालीन अंदाज व्यक्त करण्यासाठी उपयोग होत नाही. ही या सिद्धांताची एक उणीव आहे.

९) लोकसंख्येचे संक्रमण क्रमानेच होईल असे नाही :

या सिद्धांताने लोकसंख्येचे संक्रमण हे एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत आणि दुसऱ्या अवस्थेतून तिसऱ्या अवस्थेत होते असे म्हटले आहे. परंतु टीकाकारांच्या मते एखाद्या देशाच्या लोकसंख्येचे संक्रमण हे या सिद्धांतात सांगितल्याप्रमाणेच होईल असे नाही. एखादा देश लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत न जाता एकदम तिसऱ्या किंवा शेवटच्या अवस्थेत सुद्धा जाऊ शकेल. म्हणून लोकसंख्येचे संक्रमण एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत व दुसऱ्या अवस्थेतून तिसऱ्या अवस्थेत अशा क्रमानेच घडून येईल असे नाही.

१०) कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाकडे दुर्लक्ष :

जगातील अनेक अविकसित/ विकसनशील देशात कुटुंब नियोजन /कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबवला जात आहे. त्याचा जन्मदर नियंत्रित करण्याच्या दृष्टीने अनुकूल परिणाम दिसून येऊ लागला आहे. परंतु याकडे या सिद्धांताने दुर्लक्ष केले आहे.

११) हुकूमशाही/साम्यवादी देशांना लागू नाही:

चीनसारख्या साम्यवादी देशाने 'एक कुटुंब-एक मूल' असा कायदा करून सक्तीच्या/हुकूमशाही मार्गाने जन्मदर किंवा लोकसंख्या वाढीचा दर कमी केला आहे. एखाद्या अप्रगत किंवा मागासलेला देश हुकूमशाहीने / सक्तीने कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबवून लोकसंख्या वाढीचा वेग किंवा जन्मदर विकसित राष्ट्रांच्याएवढा किंवा विकसित राष्ट्रांपेक्षा सुद्धा कमी करू शकतो. अशा प्रकारे एखाद्या देश अविकसित किंवा विकसनशील अवस्थेत असताना सुद्धा सक्तीने जन्मदर कमी करू शकतो. त्यामुळे त्या देशाचा या सिद्धांतात सांगितल्याप्रमाणे लोकसंख्या संक्रमणाच्या शेवटच्या टप्प्यात पोहोचल्यानंतर जननदर कमी होतो हे पटत नाही.

समारोप:

अशा प्रकारे लोकसंख्या संक्रमणाच्या या सिद्धांतावर वरीलप्रमाणे विविध टीका केल्या जात असल्या तरी काही बाबतीत हा सिद्धांत आजही उपयुक्त आहे. या सिद्धांतावरून लोकसंख्या वाढीच्या विविध अवस्था समजतात. या सिद्धांतावरून आर्थिक विकास आणि जन्मदर किंवा लोकसंख्या वाढीचा दर यांच्यातील संबंध स्पष्ट होतात. आर्थिक विकासाचा वेग वाढला की जन्मदर व मृत्युदर कमी होतात हे अनेक देशात अनुभवास येत आहे. म्हणून हा सिद्धांत लोकशाही मार्गाने जन्मदर/ लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करू पाहणाऱ्या अनेक देशांना उपयुक्त व मार्गदर्शक आहे.

पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत

(Optimum Population Theory)

प्रास्ताविक

एडविम कॅनन, सिडग्वीक, रॉबिन्स, कार साँडर्स, प्रा.बोल्डिंग, डॉ. डॉलटन, प्रा.डॉ.हिकस, प्रा.रॉबिन्स इत्यादी अनेक अर्थतज्ज्ञांनी पर्याप्त लोकसंख्येच्या सिद्धांताविषयी लेखन केलेआहे. सन १७९८ मध्ये प्रा.माल्थस यांनी लोकसंख्या विषयक सिद्धांत प्रसिद्ध केला होता. या सिद्धांतात काही उणिवा किंवा त्रुटी होत्या. तसेच काही तज्ञांना प्रा. माल्थस यांचे विचार पूर्णपणे मान्य नव्हते. त्यामुळे माल्थस यांच्यानंतरच्या अनेक अर्थतज्ज्ञांनी लोकसंख्या विषयक सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न केला.

पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत एडविन कॅनन (Edwin Cannan 1861 ते 1935) या अर्थतज्ञांच्या नावाने ओळखला जातो. कॅनन हे इंग्लंडमधील एक अर्थतज्ञ होते. तसेच ते लंडन स्कूल आफ इकॉनॉमिक्स मध्ये प्रोफेसर होते. कॅनन यांच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या सर एडवर्ड वेस्ट यांनी सन १८१५ मध्ये पर्याप्त लोकसंख्येविषयी विचार मांडला होते. सिडग्वीक(Sidgwick) यांचा सुध्दा या सिद्धांताशी संबंध जोडला जातो. त्यांनी पर्याप्त लोकसंख्या या सिद्धांताचा पाया घातला असे म्हटले जाते. परंतु त्यांनी याविषयीच्या आपल्या लिखाणात पर्याप्त लोकसंख्या असा शब्द वापरला नव्हता. मात्र तशा प्रकारचे लिखाण केले होते. प्रा. एडविन कॅनन यांनी सिडग्वीक आणि अन्य अर्थतज्ज्ञांच्या लोकसंख्या विचारांचा/सिद्धांतांचा सखोल अभ्यास केला आणि आपल्या सिद्धांतात 'पर्याय लोकसंख्या' असा शब्द वापरून सिद्धांताची व्यवस्थित मांडणी केली. म्हणून पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांत एडविन कॅनन यांच्या नावाने ओळखला जातो.

एडमिन कॅनन यांनी पर्याप्त लोकसंख्येची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

''पर्याप्त लोकसंख्या म्हणजे अशी लोकसंख्या की ज्या लोकसंख्येला दरडोई उत्पादन सर्वात जास्त असते.''

कॅनन यांच्या मते, सरवातीला देशाची लोकसंख्या कमी (न्यून) असते. त्यानंतर लोकसंख्येत वाढ होत गेल्यास कामगारांचा पुरवठा वाढतो. या श्रमशक्तीच्या सहाय्याने देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा, उपलब्ध यंत्रसामग्रीचा आणि तांत्रिक ज्ञानाचा वापर वाढविता येतो. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होऊन दरडोई उत्पादनातही वाढ होते. ज्या लोकसंख्येला दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च असते त्या लोकसंख्येला पर्याप्त लोकसंख्या असे म्हणतात. पर्याप्त लोकसंख्येचे प्रमाण गाठल्यानंतर लोकसंख्या वाढत राहिली तर दरडोई उत्पन्न घटण्यास सुरवात होते. अशा प्रकारे सुरुवातीला देशाची लोकसंख्या पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा कमी (न्यून) असते. त्यानंतर लोकसंख्येत वाढत जाऊन देशाची लोकसंख्या पर्याप्त बनते. त्यानंतर लोकसंख्येत वाढ होत राहिल्यास देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते.

थोडक्यात प्रा.कॅनन यांना असे म्हणायचे आहे की, पर्याप्त लोकसंख्येच्या प्रमाणाला दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च असते. पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा देशाची लोकसंख्या कमी अथवा जास्त झाली तर दरडोई उत्पन्नात घट घडून येते. अशा प्रकारे पर्याप्त लोकसंख्या ही देशाच्या दृष्टीने आदर्श किंवा योग्य लोकसंख्या असते. पर्याप्त लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा देशाची लोकसंख्या जर कमी झाली तर नैसर्गिक साधनसामग्री, उपलब्ध तांत्रिक ज्ञान आणि यंत्रसामग्री यांचा पुरेसा वापर करता येत नाही. त्यामुळे दरडोई उत्पन्नात घट घडून येते. तसेच पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा देशाची लोकसंख्या वाढली तर नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर ताण पडतो. नैसर्गिक साधनसंपत्ती व इतर साधनसामग्री अपुरी पडून राष्ट्रीय उत्पादनात व दरडोई उत्पन्नात घट घडून येते.

एडविन कॅनन यांचा पर्याप्त लोकसंख्येच्या सिद्धांत खालील एका उदाहरणाच्या आणि आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट केला आहे. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये देशाची एकूण लोकसंख्या आणि दरडोई उत्पन्न दर्शवले आहे.

तक्ता क्रमांक

देशाची एकूण लोकसंख्या आणि उत्पादन

अ.क्र.	देशाची लोकसंख्या	दरडोई उत्पन्न
१	५ कोटी	१००० रुपये
२	१० कोटी	२००० रुपये
३	१५ कोटी	३००० रुपये
४	२० कोटी	४००० रुपये
५	२५ कोटी	५००० रुपये
६	३० कोटी	४००० रुपये
७	३५ कोटी	३००० रुपये
८	४० कोटी	२००० रुपये
९	४५ कोटी	१००० रुपये

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, २५ कोटी लोकसंख्या ही देशाची पर्याप्त लोकसंख्या आहे. कारण या सिद्धांतानुसार २५ कोटी लोकसंख्येला दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च म्हणजे ५००० रुपये आहे. पर्याप्त लोकसंख्येच्या सिद्धांतानुसार ज्या लोकसंख्येला दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक असते ती लोकसंख्या म्हणजे पर्याप्त लोकसंख्या होय. म्हणून २५ कोटी लोकसंख्या ही पर्याप्त लोकसंख्या होय.

वरील तक्ता क्रमांक मध्ये लोकसंख्या २० कोटी असताना दरडोई उत्पन्न ४००० रुपये आहे. हे दरडोई उत्पन्न २५ कोटी लोकसंख्येला जेवढे दरडोई उत्पन्न आहे (५००० रुपये) त्यापेक्षा कमी आहे. म्हणून २० कोटी लोकसंख्या ही न्यून (अपुरी /कमी) लोकसंख्या होय.

समजा देशाची लोकसंख्या २५ कोटी पेक्षा जास्त म्हणजे पर्याप्त प्रमाणापेक्षा जास्त वाढली की, दरडोई उत्पन्न कमी होऊ लागते. वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, लोकसंख्या २५ कोटीवरून ३० कोटी अशी वाढली की दरडोई उत्पन्न सुद्धा ५००० रुपयांवरून ४००० रुपये असे कमी होते. अशा प्रकारे देशाची लोकसंख्या पर्याप्त प्रमाणापेक्षा जास्त वाढत गेली की दरडोई उत्पन्न हळूहळू घटू लागते. म्हणून पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा जास्त लोकसंख्येला अतिरिक्त लोकसंख्या असे म्हणतात. वरील उदाहरणात २५ कोटी लोकसंख्येला दरडोई उत्पन्न ५००० रुपये आहे. तर ३० कोटी लोकसंख्येला ते कमी होऊन ४००० रुपये एवढे झाले आहे. म्हणून ३० कोटी लोकसंख्येपैकी ५ कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त ठरते. अशाप्रकारे देशाची लोकसंख्या ४५ कोटी अशी वाढली तर ४५ कोटी लोकसंख्या दरडोई उत्पन्न सुद्धा १००० रुपये पर्यंत घटले आहे. म्हणून ४५ कोटी लोकसंख्येपैकी २० कोटी लोकसंख्या ही अतिरिक्त लोकसंख्या ठरते.

आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्टीकरण

पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत एका आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल. वरील तक्त्याच्या आधारे खाली दर्शविलेल्या आकृतीत न्यून लोकसंख्या, पर्याप्त लोकसंख्या आणि अतिरिक्त लोकसंख्येची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

न्यून, पर्याप्त आणि अतिरिक्त लोकसंख्या

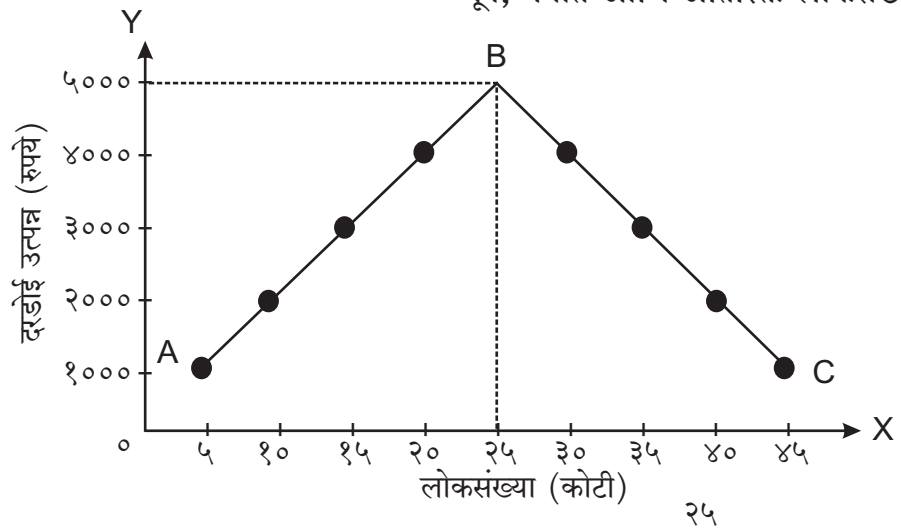

वरील आकृतीत OX या अक्षावर लोकसंख्या दर्शवली असून OY अक्षावर दरडोई उत्पन्न दर्शविले आहे. ABC हा लोकसंख्येचा वक्र असून तो लोकसंख्या आणि दरडोई उत्पन्न यांच्यात असणारे संबंध दर्शवितो. ABC हा वक्र लोकसंख्येच्या आकारात बदल झाला की दरडोई उत्पन्नात कसे बदल होतात ते दर्शवितो. ABC हा वक्र न्यून लोकसंख्येचा, पर्याप्त लोकसंख्येचा आणि अतिरिक्त लोकसंख्येचा वक्र आहे. कारण न्यून लोकसंख्या, पर्याप्त लोकसंख्या आणि अतिरिक्त लोकसंख्या या लोकसंख्येच्या तीन्ही संकल्पना ABC या लोकसंख्येच्या एकाच वक्रावरुन दिसून येतात.

वरील आकृतीत ABC या लोकसंख्येच्या वक्रावरील B हा बिंदू पर्याप्त लोकसंख्येचा बिंदू आहे. कारण या बिंदूला म्हणजे २५ कोटी लोकसंख्येला दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च म्हणजे ५००० रुपये एवढे आहे.

लोकसंख्या ५ कोटीवरून १० कोटी, १५ कोटी, २० कोटी आणि २५ कोटी याप्रमाणे जसजशी वाढत जाते त्याप्रमाणे दरडोई उत्पन्न सुद्धा १००० रुपये, २००० रुपये, ३००० रुपये, ४००० रुपये आणि ५००० रुपये याप्रमाणे वाढत जाते. त्यामुळे लोकसंख्येचा वक्र A पासून B बिंदूपर्यंत डावीकडून उजवीकडे वरती जात आहे. हा वक्र B बिंदूपासून C बिंदूपर्यंत वरून खाली OX अक्षाच्या दिशेने येताना दिसतो. कारण देशांनी देशाची लोकसंख्या पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा म्हणजे २५ कोटी पेक्षा अधिक ३० कोटी ,३५ कोटी, ४० कोटी, ४५ कोटी अशी जसजशी वाढू लागते तसतसे दरडोई उत्पन्न घटू लागते. हे दरडोई उत्पन्न ५००० रुपयांवरून ४००० रुपये, ३००० रुपये, २००० रुपये आणि १००० रुपये असे घटत जाते. म्हणून B बिंदूनंतर C बिंदूपर्यंत लोकसंख्येचा वक्र वरून खाली येताना दिसतो.

कार साँडर्स यांचा पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत

ब्रिटिश विचारवंत कार साँडर्स यांनी देखील पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांताची मांडणी केली असून त्यांनी आपल्या सिद्धांताला 'लोकसंख्येची पर्याप्त घनता' असे नाव दिले आहे. त्यांनी आपल्या सिद्धांतात लोकसंख्येत वाढ होत असताना उत्पादक/कार्यकारी लोकसंख्येचे प्रमाण स्थिर असते असे म्हटले आहे. तसेच उत्पादन तंत्रामध्ये आणि कामगारांच्या कामाच्या वेळेमध्येसुद्धा काहीही बदल होत नाही असे गृहीत धरले आहे. ज्या लोकसंख्येमुळे दरडोई उत्पादनाची / दरडोई उत्पन्नाची सर्वोच्च पातळी गाठली जाते त्या लोकसंख्येला पर्याप्त लोकसंख्या म्हणतात. या लोकसंख्येच्या सहाय्याने अधिकाधिक उत्पादन/ राष्ट्रीय उत्पन्न निर्माण केले जाते व त्यामुळे देशाचे दरडोई उत्पन्न वाढते. ज्या लोकसंख्येची दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च असते त्या लोकसंख्याविषयक स्थितीला 'पर्याप्त लोकसंख्या घनता' असे कार साँडर्स यांनी म्हटले आहे.

पर्याप्त लोकसंख्येच्या सिद्धांतावरील टीका:

पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांतावर डंकन, बिव्हरिज, हिकस इत्यादी सारख्या अनेक तज्ज्ञांनी विविध टीका केल्या आहेत. या टीका थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केल्या आहेत.

१) युद्धकाळात निरुपयोगी:

ज्या देशांना सतत युद्धांची भीती असते त्या देशांना आणि युद्ध उद्भवले तर युद्ध काळात पर्याप्त लोकसंख्या फारशी उपयोगी ठरत नाही. युद्धकाळात अतिरिक्त लोकसंख्या फायदेशीर ठरते. भारत, पाकिस्तान आणि चीन या तिन्ही देशांचा परस्परावर विश्वास नाही. या तिन्ही देशांना सतत आक्रमणाची भीती वाटते. म्हणून हे तिन्ही देश नेहमी लष्करभरती करत असतात. युद्धाची/आक्रमणाची भीती असणाऱ्या भारत, पाकिस्तान आणि चीन या तिन्ही देशांना वाढती लोकसंख्या/अतिरिक्त लोकसंख्या फायदेशीरच ठरली आहे. अशाप्रकारे पर्याप्त लोकसंख्याच फायदेशीर असते आणि अतिरिक्त लोकसंख्या देशाला निरुपयोगी असते अशा पर्याप्त लोकसंख्येच्या सिद्धांतातून व्यक्त होणारा विचार पटणारा नाही.

२) दरडोई उत्पन्न अचूक काढणे कठीण

पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांतात राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नाचा विचार केला आह. राष्ट्रीय उत्पन्नाला लोकसंख्येने भागले असता दरडोई उत्पन्न समजते. परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी खरी किंवा अचूक मिळेलच याची खात्री देता येत नाही. राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी गोळा करताना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे खरी/योग्य आकडेवारी मिळेलच याची खात्री देता येत नाही. अशा प्रकारे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा आकडा अचूक नसेल तर त्यावरून काढलेला दरडोई उत्पन्नाचा आकडाही योग्य किंवा अचूक येत नाही. दरडोई उत्पादनाचा खरा अंदाज न आल्याने त्यावरून पर्याप्त लोकसंख्या ठरविताना अडचणी येतात. ही या सिद्धांताची एक मर्यादा आहे.

३) राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वितरणाकडे दुर्लक्ष:

या सिद्धांतात राष्ट्रीय उत्पन्नाला/ दरडोई उत्पन्नाला महत्त्व दिले आहे. ज्या लोकसंख्येला दरडोई उत्पन्न /दरडोई उत्पादन सर्वोच्च असते त्या लोकसंख्येला पर्याप्त लोकसंख्या असे म्हणतात. परंतु देशात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वाटप योग्य /न्याय्य पद्धतीने होणे आवश्यक असते. उत्पन्नाचे वाटप देशातील लोकांमध्ये (भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजन) योग्य झाले असेल तरच देशातील सर्व

लोकांचे कल्याण झाले असे म्हणता येईल. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे देशात असमान वाटप असेल म्हणजे देशात आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात असेल तर राष्ट्रीय उत्पादन कितीही वाढ होत असली तरी त्याचा फायदा मूठभर लोकांनाच होईल. परंतु या बाबीकडे म्हणजे राष्ट्रीय उत्पादनाच्या योग्य वाटपाकडे या सिद्धांताने दुर्लक्ष केले आहे.

४) केवळ लोकसंख्येवर दरडोई उत्पन्न अवलंबून असते हे चूक :

पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांतात लोकसंख्या आणि दरडोई उत्पन्न यांच्यातील संबंध स्पष्ट केले आहेत. देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असेल तर दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च असते असे या सिद्धांतावरुन स्पष्ट होते. परंतु देशातील दरडोई उत्पन्नाची पातळी केवळ लोकसंख्या या एकाच घटकावर अवलंबून असते हे चूक आहे.दरडोई उत्पन्नावर व्यापारचक्रे (तेजी-मंदी) कामगारांची कार्यक्षमता आणि उपचार करता या घटकांचा सुद्धा प्रभाव पडत असतो. तेजीच्या काळात राष्ट्रीय उत्पादनात आणि दरडोई उत्पन्नात वाढ घडून येत असते. तर मंदीच्या काळात राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नात घट घडून येत असते. तसेच कामगारांना मिळणारे उत्पन्न मिळणारे उत्पन्न किंवा वेतन हे त्यांच्या कार्यक्षमतेवर किंवा उत्पादकतेवर अवलंबून असते. कामगारांची कार्यक्षमता किंवा उत्पादकता जेवढी जास्त तेवढे त्यांना जास्त उत्पन्न किंवा वेतन मिळते. म्हणून केवळ लोकसंख्या या घटकाशी दरडोई उत्पन्न संबंधित असते हे चूक आहे. लोकसंख्येबरोबर दरडोई उत्पन्नावर परिणाम करणाऱ्या व्यापारचक्रे आणि कामगारांची कार्यक्षमता या महत्त्वाच्या घटकाकडे या सिद्धांताने दुर्लक्ष केले आह. ही या सिद्धांताची उणीव आहे.

५) लोकसंख्येच्या आकारापेक्षा लोकसंख्येची गुणवत्ता महत्त्वाची:

पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांतात लोकसंख्येच्या पर्याप्त प्रमाणाला किंवा पर्याप्त आकाराला महत्त्व दिले आहे. देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असली पाहिजे असे या सिद्धांतात म्हटले आहे. पर्याप्त लोकसंख्येच्या आकड्याला देशातील दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च असते. परंतु एखाद्या देशाची लोकसंख्या अतिरिक्त असूनही जर त्या लोकसंख्येची गुणवत्ता चांगली असेल म्हणजे त्या देशात तंत्रज्ञ, यंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, अभियंते, डॉक्टर्स इत्यादी बुद्धिमान लोकांची संख्या पुरेशा प्रमाणात असेल तर देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वेग किंवा आर्थिक विकासाचा वेग वाढू शकतो याकडे या सिद्धांताने दुर्लक्ष केले आहे.

६)बदलत्या जगात निरुपयोगी :

टीकाकारांच्या मते पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत हा आजच्या बदलत्या/गतिमान जगात फारसा उपयुक्त नाही. कारण या सिद्धांताने उत्पादनाचे तंत्र स्थिर असते, लोकांच्या सवयी /आवडी-निवडी कायम असतात (बदलत नाहीत). उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण कायम स्थिर असते अशी गृहीते घेतली आहेत. या चुकीच्या गृहीतांवर हा सिद्धांत आधारित आहे. त्यामुळे आजच्या बदलत्या/गतिमान जगात हा सिद्धांत फारसा उपयुक्त नाही.

७) लोकसंख्येतील बदल समजत नाहीत:

एखाद्या देशाची लोकसंख्या न्यून आहे की पर्याप्त आहे की अतिरिक्त आहे हे या सिद्धांतावरून समजते. मात्र देशाच्या लोकसंख्येत जे कमी अथवा जास्त असे बदल होतात ते बदल का होतात ते या सिद्धांतावरून समजत नाहीत.

समारोप :

अशा प्रकारे पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांतावर वरील प्रमाणे विविध टीका केल्या जात असल्या तरी या सिद्धांताचे महत्त्व फारसे कमी होत नाही. देशाची लोकसंख्या किती असावी हे या सिद्धांताचे दरडोई उत्पन्न आणि लोकसंख्या या घटकातील संबंधाद्वारे स्पष्ट केले आहे. देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असली पाहिजे हे जगातील सर्व देशांना मान्य आहे. अतिरिक्त लोकसंख्येचे भयावह परिणाम भारत, चीन, पाकिस्तान, ब्राझील यांसारखी राष्ट्रे भोगत असून या राष्ट्रांना पर्याप्त लोकसंख्येचे/योग्य आकाराच्या लोकसंख्येचे महत्त्व पटले आहे. या चारी देशात अतिरिक्त लोकसंख्या असून त्यामुळे विकसित राष्ट्रापेक्षा या देशांचे दरडोई उत्पन्न सुद्धा खूपच कमी आहे .अतिरिक्त लोकसंख्येचे भयानक दुष्परिणाम टाळण्यासाठी देशाची लोकसंख्या पर्याप्तच असली पाहिजे हे या सिद्धांतावरून लक्षात येते. प्रा. थॉमस माल्थस यांचा सिद्धांत निराशावादी वाटतो.तर कॅनन, साँडर्स यांचा पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत आशावादी वाटतो . हा या दोन्ही सिद्धांतातील फरक आहे. प्रा. माल्थस यांनी लोकसंख्या वाढ अनियंत्रित व प्रचंड वेगाने वाढत असेल तर युद्ध, दुष्काळ, भूकंप या आपत्ती उद्भवून निसर्गच लोकसंख्या वाढीला आळा घालते व लोकसंख्या निर्वाह साधनांबरोबर येते असे म्हटले आहे. परंतु पर्याप्त लोकसंख्या सिद्धांतात अतिरिक्त लोकसंख्येचे प्रमाण कमी करण्यातही असे कोणतेही कडक उपाय सुचवलेले नाहीत. अशा प्रकारे पर्याप्त लोकसंख्येचा सिद्धांत हा प्रा. माल्थस यांच्या लोकसंख्या सिद्धांतापेक्षा काहीसा वेगळा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

***

लोकसंख्येवरर परिणाम करणारे घटक

(Components of Population Change)

प्रास्ताविक

जनन (Fertility), मर्त्यता(Mortality) आणि स्थलांतर(Migration) या तीन घटकांचा लोकसंख्येवर परिणाम होतो. म्हणजेच या तीन घटकांमुळे लोकसंख्येत बदल घडून येतात. जनन आणि मर्त्यता हे घटक नैसर्गिक आहेत. जननाची संकल्पना स्त्री आणि पुरुष यांच्या एकमेकांच्या शारीरिक संबंधाशी निगडित आहे. जनन आणि मर्त्यतेचा लोकसंख्येवर मोठा परिणाम होतो. मात्र स्थलांतर या घटकाचा फारसा परिणाम होत नाही. जननदर आणि मृत्यूदर कमी असेल तर लोकसंख्येत वेगाने वाढ होते आणि देशात लोकसंख्येचा स्फोट होतो म्हणजेच अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते. जननदर आणि मृत्यूदर दोन्ही सारखेच असतील तर देशात लोकसंख्या ही स्थिर राहून लोकसंख्या वाढीचे समस्या निर्माण होत नाही. जन्मदर आणि मृत्यूदर अत्यंत कमी आणि स्थिर असतील तर अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होत नाही. मृत्युदर जास्त आणि जन्मदर कमी असेल तर देशात न्यून लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते. अशा प्रकारे जनन आणि मर्त्यता हे घटक केवळ लोकसंख्येत बदल घडवून आणत नाहीत तर ते आर्थिक विकासासाठी प्रभावित करतात. मृत्यूदरापेक्षा जन्मदर खूप मोठा असेल तर लोकसंख्येत वेगाने वाढ होऊन देशाच्या पोषणशक्तीवर/ नैसर्गिक साधन संपत्तीवर ताण पडतो. नैसर्गिक साधनसंपत्तीपेक्षा लोकसंख्या अधिक होऊन आर्थिक विकासाचा वेग मंदावतो. याउलट जन्मदर कमी असेल तर लोकसंख्येत योग्य गतीने वाढ होते. त्यामुळे आर्थिक विकासावर प्रतिकुल परिणाम होत नाही. स्थलांतर हा घटक सुद्धा लोकसंख्येत बदल घडवून आणणारा एक महत्त्वाचा घटक आहे. परंतु तो जनन आणि मर्त्यता या घटकाइतका फारसा महत्त्वाचा नाही. देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे स्थलांतराचे दोन प्रकार आहेत. एखाद्या देशात ग्रामीण भागातून शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर घडून आल्यास शहरी लोकसंख्येत वाढ होते आणि ग्रामीण लोकसंख्या कमी होते. मात्र अशा स्थलांतरामुळे देशाच्या एकूण लोकसंख्येत काहीच बदल होत नाही. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतराचा मात्र देशाच्या लोकसंख्येवर परिणाम होतो. उदाहरणार्थ X देशातून Y देशात लोकसंख्येचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर घडून आल्यास X देशाची एकूण लोकसंख्या कमी होईल आणि Y देशाची एकूण लोकसंख्या वाढेल. भारतातील आसाम राज्यात बांगला देशातून मोठ्या प्रमाणात घुसखोर आले असून त्यांची संख्या मुळच्या आसामी लोकांपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे आसाम राज्याच्या लोकसंख्येत वेगाने वाढ झाली आहे. स्थलांतर हा घटक फारसा महत्त्वाचा नाही. याचे कारण आज प्रत्येक देश आपल्या मूळच्या लोकसंख्येपेक्षा स्थलांतरितांची संख्या जास्त घेणार नाही याची काळजी घेताना दिसतो. दुसऱ्या देशातील किती टक्के लोकांना आपल्या देशात वास्तव्यासाठी /निवासासाठी परवानगी द्यायची हे जवळपास प्रत्येक देशाने ठरवले आहे. त्यामुळे मानवी स्थलांतराचा लोकसंख्येवर फारसा परिणाम होत नाही. तसे असते तर भारताने आपल्या एकूण १२८ कोटी लोकसंख्येची जी ५० कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे ती ५० कोटी लोकसंख्या जगातील अनेक देशात पाठवली असती. परंतु अशाप्रकारे एखादा देश आपल्या देशातील अतिरिक्त लोकसंख्या दुसऱ्या देशात पाठवून आपल्या देशाची लोकसंख्या पर्याप्त पातळीपर्यंत आणू शकत नाही. कारण जगातील अन्य देश अशी लोकसंख्या तीही एवढ्या मोठ्या प्रमाणात स्वीकारण्यास तयार नसतात. अमेरिकेसारखे कित्येक देश तर अत्यंत बुद्धिमान लोकांनाच आपला देशात येण्यास परवानगी देतात. भारतातील ५० कोटी अतिरिक्त लोकसंख्येपैकी एक कोटी लोक सुद्धा शास्त्रज्ञ, संशोधक, डॉक्टर्स, अभियंते, प्रोफेसर असणार नाहीत. त्यामुळे भारतातील एक कोटी बुद्धिमान लोक जगभरात स्थापित झाले तर त्या देशांच्या एकूण लोकसंख्येचा फारसा फरक पडणार नाही. तसेच आपल्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येतही फारसा फरक पडणार नाही. कारण भारताची लोकसंख्या प्रचंड म्हणजे १२८ कोटी इतकी आहे. परंतु बुद्धिमान लोकांची संख्या कमी झाल्याने भारताच्या आर्थिक विकासावर मात्र प्रतिकूल परिणाम होईल. थोडक्यात, लोकसंख्येत बदल घडवून आणणाऱ्या जनन(Fertility), मर्त्यता (Mortality) आणि स्थलांतर (Migration) या तीन घटकांपैकी जनन आणि मर्त्यता हे दोन घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. लोकसंख्येत बदल घडवून आणणाऱ्या जनन, मर्त्यता आणि स्थलांतर या तीन घटकांचे स्पष्टीकरण खालील प्रमाणे दिले आहे.

अ) जनन (Fertility):

जनन(Fertility) आणि प्रजनन (Fecundity)या दोन शब्दांमधील फरक समजून घेणे आवश्यक आहे. स्त्रीने जन्मास घातलेली अपत्ये म्हणजे जनन होय. किंवा स्त्रीने किती अपत्यांना जन्म दिला ती संख्या म्हणजे जनन होय. तर एखाद्या स्त्रीची जीवित आपत्यांना जन्म देण्याची जी क्षमता असते त्यास प्रजनन (Fecundity) असे म्हणतात.

जनन मापनाची परिमाणे (Measurement of Fertility):

जनन मापनाची परिमाणे किंवा जनन मापनाचे प्रकार खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१) ढोबळ जन्मदर (Curcle Birth Rate-CBR) :

ढोबळ जन्मदरास अशोधित जन्मदर असेही म्हणतात. जननाचे मापन करण्याची ही पद्धत अत्यंत साधी सोपी व अनेकदा वापरली जाणारी पद्धत आहे. ढोबळ जन्मदरावरून लोकसंख्येतील बदल समजतात. एखाद्या प्रदेशाचा किंवा देशाचा विचार करून ढोबळ जन्मदर काढतात. उदाहरणार्थ महाराष्ट्राचा जन्मदर, विदर्भाचा जन्मदर, मराठवाड्याचा जन्मदर, भारताचा जन्मदर, अमेरिकेचा जन्मदर इत्यादी. ढोबळ जन्मदराची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

''एका विशिष्ट वर्षात विशिष्ट प्रदेशातील १००० लोकांमागे जन्माला येणाऱ्या अपत्त्यांची संख्या म्हणजे ढोबळ जन्मदर होय.

"The crude birth rate is the ratio of the total registered live birth in specified year in a particular area to the total media population of that area multiplied by 1000 crude birth rate total number of live birth during a year total population in the middle of that year."

ढोबळ जन्मदर काढण्यासाठी खालील सूत्राचा अवलंब केला जातो.

$$CBR = \frac{B}{P} \times K$$

CBR = Crute Birth Rate
B = Total number of live births during a year.
P= Total population in the middle of that year.
K= 1000

ढोबळ जन्मदराचे सूत्र मराठीत खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे .

$$\text{ढोबळ जन्मदर} = \frac{\text{विशिष्ट प्रदेशात एका वर्षात जन्मलेल्या अपत्यांची संख्या}}{\text{त्या विशिष्ट प्रदेशातील वर्षाच्या मध्यास असणारी लोकसंख्या (P)}} \times 1000$$

जन्माला येणाऱ्या बालकांची नोंद ग्रामपंचायत, नगरपालिकेत आणि महानगरपालिकेत केली जाते. त्या नोंदीवरून संपूर्ण देशाचा ढोबळ जन्मदर काढला जातो. जन्माची नोंद करणे भारतात कायद्याने सक्तीचे केले आहे. जन्म नोंदीचे फायदे नागरीकांनाही मिळत असल्याने सर्व नागरिक आपल्या कुटुंबात जन्मलेल्या अपत्यांची नोंद नोंदणी अधिकाऱ्याकडे करतात. त्या नोंदीवरून ढोबळ जन्मदर काढता येतो. ज्या वर्षीचा ढोबळ जन्मदर काढायचा असतो त्या वर्षात जन्मलेल्या अपत्यांच्या संख्येला त्याच वर्षातील मध्यास असणाऱ्या लोकसंख्येने भागले जाते. आणि येणाऱ्या आकड्याला १००० ने गुणले जाते.

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने ढोबळ जन्मदराची संकल्पना स्पष्ट करता येईल. उदाहरणार्थ २०१४ या वर्षात भारतात एक कोटी ७० लाख अपत्ये जन्मास आली. २०१४ साली भारताची लोकसंख्या १२८ कोटी होती. तर ढोबळ जन्मदर खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{ढोबळ जन्मदर} = \frac{१,७०,००,०००}{१,२७,००,०००} \times १०००$$

$$= १३.३८$$

ढोबळ जन्मदराच्या सूत्रावरून सन २०१४ सालचा भारताचा ढोबळ जन्मदर १३.३८ इतका आल्याचे दिसते. अशाच प्रकारे एखाद्या गावाचा, शहराचा, तालुक्याचा, जिल्ह्याचा, राज्याचा ढोबळ जन्मदर काढता येतो. समजा एखाद्या गावात सन २०१४ साली १२५ आपत्ये जन्मास आली. सन २०१४ साली त्या गावची लोकसंख्या ८००० इतकी होती. तर त्या गावचा सन २०१४ सालचा ढोबळ जन्मदर खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{ढोबळ जन्मदर} = \frac{१२५}{८०००} \times १०००$$

$$= १५.६२$$

३) साधारण जन्मदर (General Fertility Rate- GFR)

साधारण जन्मदरास सामान्य जन्मदर किंवा सर्वसाधारण जननदर असेही म्हणतात. ढोबळ जन्मदर काढताना त्या वर्षातील सर्व वयोगटातील लोकसंख्या विचारात घेतली जाते. परंतु साधारण जन्मदर काढताना मात्र सर्व वयोगटातील एकूण लोकसंख्येचा विचार केला जात नाही. ढोबळ जन्मदराचा फारसा उपयोग होत नाही. कारण ढोबळ जन्मदर काढताना पुरुषांची लोकसंख्या आणि जननक्षम नसलेल्या स्त्रियांची संख्याही विचारात घेतली जाते. साधारण जन्मदर काढताना पुरुषांची संख्या विचारात घेतली जात नाही. तसेच ज्या

स्त्रिया प्रजनन करू शकत नाहीत अशा चौदा वर्षाच्या आतील मुलींना आणि ४९ वर्षावरील स्त्रियांना साधारण जन्मदर काढताना वगळले जाते. थोडक्यात साधारण जनन दर काढताना केवळ प्रजननक्षम वयोगटातील (१५ ते ४९ वयोगटातील) स्त्रियांच्या संख्येचाच केवळ विचार केला जातो. म्हणून ढोबळ जन्मदरापेक्षा साधारण जन्मदर ही संकल्पना वेगळी आहे. साधारण जननदराची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

''एका विशिष्ट वर्षात विशिष्ट प्रदेशातील जन्मास आलेल्या जीवित अपत्त्यांची संख्या भागिले त्या वर्षातील १५ ते ४९ वयोगटातील प्रजननक्षम स्त्रियांची संख्या म्हणजे साधारण जन्मदर होय.''

(It is the ratio of total live births in some specified year in particular area to the number of women in the child burning age multiplied by 1000.)

साधारण जननदर काढण्यासाठी खालील सूत्राचा अवलंब केला जातो

$$GFR = \frac{B}{P_1} X K$$

GFR = General Fertility Rate

B= Total number of live births in a calendar year in a given geographic area.

P_1 = mid-year population of women between the age of 15 and 49 or 15 and 49

K = 1000

साधारण जननदराचे सूत्र मराठीत खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

$$\text{साधारण जननदर} = \frac{\text{एका विशिष्ट प्रदेशात एका वर्षात जन्मलेल्या जीवित अपत्त्यांची संख्या}}{\text{१५ ते ४४ किंवा १५ ते ४९ या वयोगटातील त्या विशिष्ट प्रदेशातील वर्षाच्या मध्यास असणारी स्त्रियांची संख्या}}$$

साधारण जनन दराची संकल्पना एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल. समजा एका गावात सन २०१५ मध्ये ३२० जीवित अपत्त्ये जन्मली. सन २०१५ मध्ये त्या गावातील १५ ते ४९ वयोगटातील जननक्षम स्त्रियांची संख्या ३६०० एवढी होती. तर त्या गावचा सन २०१५ चा साधारण जन्मदर वरील सूत्रावरून खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{साधारण जनन दर} = \frac{३२०}{३६००} \text{ X } १०००$$

$$= ८८.८८$$

३) वयसापेक्ष जननदर (Age Specific Fertility Rate-ASFR):

स्त्रियांचे विविध वयोगट पाडून त्या त्या विशिष्ट वयोगटातील स्त्रियांनी एका वर्षाच्या काळात किती अपत्यांना जन्म दिला त्या अपत्त्यांची संख्या विचारात घेऊन वयसापेक्ष जननदर काढला जातो. साधारण जननदराच्या पद्धतीतही काही दोष असल्याने लोकसंख्या शास्त्रज्ञांनी वयसापेक्ष जननदर ही जनन मापनाची पद्धत विकसित केली आहे. यामध्ये जननक्षम स्त्रियांचे विविध वयोगट पाडले जातात. उदाहरणार्थ १५ ते ४९ या जननक्षम वयोगटातील स्त्रियांचे १५ ते ४९, २० ते २४, २५ ते २९, ३० ते ३४, ३५ ते ३९, ४० ते ४९, ४५ ते ४९ असे वयोगट पाडून त्या प्रत्येक वयोगटातील स्त्रियांनी एका वर्षाच्या काळात किती अपत्यांना जन्म दिला याची सांख्यिकीय माहिती जमा करून त्यावरून जन्मदर काढला जातो. त्यास वयसापेक्ष जननदर असे म्हणतात.

वयसापेक्ष जननदर काढण्यासाठी खालील सूत्र वापरले जाते.

$$ASFR = \frac{b_1}{P_1} \text{ x } K$$

ASFR = Age specific fertility rate

b_1 = Number of live births to mothers of specific age group in the population during a year.

P_1 = mid year female population in the same age group.

K = 1000

वयसापेक्ष जननदराचे सूत्र मराठीत खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे

$$\text{वयसापेक्ष जननदर} = \frac{\text{विशिष्ट वयोगटातील स्त्रियांनी एका वर्षात जन्म दिलेल्या बालकांची संख्या}}{\text{विशिष्ट वयोगटातील वर्षाच्या मध्यातील स्त्रियांची /मातांची संख्या}} \text{ X } 1000$$

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाह्याने विशिष्ट वयोगटातील जननदर स्पष्ट करता येईल. समजा एका गावातील १५ ते १९ या वयोगटातील स्त्रियांनी २०१४ या वर्षात १२० अपत्यांना जन्म दिला. या १५ ते १९ वयोगटातील स्त्रियांची संख्या १७०० आहे. तर या वयोगटातील जननदर खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{१५ ते १९ वयोगटातील जननदर} = \frac{१२०}{१७००} \times १०००$$

$$= ७०.५८$$

समजा, एका गावातील ४५ ते ४९ या वयोगटातील स्त्रियांनी सन २०१४ या वर्षात २२ अपत्यांना जन्म दिला आणि या ४५ ते ४९ या ~~वयोगटातील स्त्रियांची संख्या/मातांची संख्या ७०० आहे. तर~~ ४५ ते ४९ या वयोगटातील स्त्रियांचा जननदर खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{४५ ते ४९ या वयोगटातील जननदर} = \frac{२२}{७००} \times १०००$$

$$= ३१.४२$$

२० ते २४ या वयोगटातील स्त्रियांची जननक्षमता जास्त असते. समजा एका गावातील २० ते २४ या वयोगटातील स्त्रियांनी सन २०१४ या वर्षात १०७ अपत्यांना जन्म दिला आणि त्या गावातील २० ते २४ या वयोगटातील एकूण स्त्रियांची संख्या १५०० होती तर ~~२० ते २४ या वयोगटातील जननदर खालील प्रमाणे येईल.~~

$$\text{२० ते २४ या वयोगटातील जननदर} = \frac{१०७}{१५००} \times १०००$$

$$= ७१.३३$$

४) लिंग–वय समायोजित जन्मदर(Sex age adjusted Birth Rate- SAABR)

संयुक्त राष्ट्र संघाने(UNO) लिंग वय समायोजित जन्मदराची व्याख्या खालील प्रमाणे दिली आहे.

''१५ ते ४४ या जननक्षम वयाच्या विविध पाच वर्षाच्या विविध सहा गटात विभागलेल्या स्त्रियांच्या भारांकित संख्येतील दर १००० स्त्रियांशी जन्मलेल्या अर्भकांचे प्रमाण म्हणजे लिंग– वय समायोजित जन्मदर होय.''

(As the number of births per 1000 of a weighted aggregate of numbers of women in the various 5 year age groups from 15 to 44.)

लिंग–वय समायोजित जन्मदर काढताना केवळ १५ ते ४४ वयाच्या जननक्षम स्त्रियांचाच विचार केला जातो. ज्या स्त्रियांमध्ये जननक्षमता नसेल अशा १४ वर्षापर्यंतच्या स्त्रिया आणि ४५ वर्षापासून पुढील वयाच्या स्त्रियांचा विचार केला जात नाही. कारण या स्त्रिया संतती जन्मास घालू शकत नाहीत. १५ ते ४४ या वयोगटातील स्त्री लोकसंख्येची भारांकित संख्या विचारात घेऊन जेव्हा जन्मदर काढला जातो तेव्हा त्यास लिंग–वय समायोजित जन्मदर असे म्हणतात. संयुक्त राष्ट्र संघाने १५ ते ४४ या वयोगटातील जननक्षम स्त्रियांचे प्रत्येकी पाच वर्षाचे याप्रमाणे विविध सहा वयोगट पाडले असून प्रत्येक वयोगटाच्या जनन क्षमतेच्या प्रमाणात भारांक दिले आहेत. हे विविध वयोगट आणि त्यांचे सुयोग्य भारांक खालील तक्त्यात दर्शविले आहेत.

तक्ता क्र.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने जननक्षम स्त्रियांचे पाडलेले वयोगट व भारांक

अ.क्र.	जननक्षम स्त्रियांचे वयोगट	भारांक
१	१५ ते १९	१
२	२० ते २४	७
३	२५ ते २९	७
४	३० ते ३४	६
५	३५ ते ३९	४
६	४० ते ४४	१

संयुक्त राष्ट्रसंघाने जगातील विविध ५२ देशातील स्त्रियांच्या जननक्षमतेचा अभ्यास करुन जननक्षम स्त्रियांच्या विविध वयोगटानुसार विविध भारांक तयार केले असून त्याची माहिती वरील तक्त्यात दिली आहे. लिंग/वय समायोजित जन्मदर खालील सूत्राच्या सहाय्याने काढतात.

$$SAABR = \frac{B}{X_1W_1 + X_2W_2 + X_3W_3 + X_4W_4 + X_5W_5 + X_6W_6} \times K$$

SAABR = Sex Age Adjusted Birth Rate (लिंग/वय समायोजित जन्मदर)

B = Number of live Births in the year (एका वर्षातील जिवंत अर्भकांची संख्या)

X_1 to X_6 = स्त्रियांच्या विविध वयोगटांचे विविध भार

W_1 to W_6 = The number of women in the age groups 15-19, 20-25, 25-29, 30-34, 35-39 and 40-44 (१५ ते ४४ या जननक्षम वयाच्या स्त्रियांची विविध सहा वयोगटातील संख्या)

भारतातील लिंग–वय समायोजित जन्मदर, १९६१

(Computation of Sex-Age Adjusted Birth Rate for India, 1961)

भारतातील १९६१ या वर्षातील लिंग वय समायोजित जन्मदराची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतातील लिंग–वय समायोजित जन्मदर, १९६१

(Computation of Sex-Age Adjusted Birth Rate for India, 1961)

अ.क्र.	वयोगट	स्त्रियांची संख्या (हजारात)	संयुक्त राष्ट्रसंघाचा भार U.N.Weight	प्रत्यक्ष भार Actual Weights
१	१५ ते १९	१७२८४	१	३.६
२	२० ते २४	१९१३४	७	६.७
३	२५ ते २९	१८०५०	७	६.१
४	३० ते ३४	१४८५५	६	४.७
५	३५ ते ३९	११८६०	४	३.२
६	४० ते ४४	१०७७४	१	१.७

भारतात १९६१ मध्ये १५ ते ४४ या जननक्षम वयोगटातील स्त्रियांची संख्या ९,१९,५७,००० एवढी होती. या स्त्रियांनी १,८३,०४,००० जीवित बालकांना जन्म दिला. वरील तक्त्याच्या आधारे व या आकडेवारीच्या आधारे संयुक्त राष्ट्रसंघाने काढलेल्या भारानुसार आणि प्रत्यक्ष भारानुसार भारतातील १९६१ मधील लिंग–वय समायोजित जन्मदर खालीलप्रमाणे काढला आहे.

१) संयुक्त राष्ट्रसंघाने दिलेल्या भारानुसार लिंग–वय समायोजित जन्मदर

$$SAABR = \frac{18304000}{1 \times 17284 + 7 \times 19134 + 7 \times 18050 + 6 \times 14855 + 4 \times 11680 + 1 \times 10774} \times 1000$$

$$= \frac{18304000}{17284 + 133938 + 116350 + 89130 + 47440 + 10774} \times 1000$$

$$= \frac{18304000}{424916000} \times 1000$$

$$= 43.07$$

२) प्रत्यक्ष भारांकानुसार लिंग–वय समायोजित जन्मदर

$$SAABR = \frac{18304000}{3.6 \times 17284 + 6.7 \times 19134 + 6.1 \times 18050 + 4.7x\ 14855 + 3.2 \times 11680 + 1.7 \times 10774} \times 1000$$

$$= \frac{18304000}{62222.4 + 128197.8 + 110105 + 69818.5 + 37952 + 18315.8} \times 1000$$

$$= \frac{18304000}{426611500} \times 1000$$

$$= 42.9$$

संयुक्त राष्ट्रसंघाने जननक्षम वयोगटाच्या दिलेल्या भारानुसार लिंग–वय समायोजित जन्मदर ४३–०७ आला असून प्रत्यक्ष भारानुसार लिंग–वय समायोजित जन्मदर ४२.९ इतका आला आहे. या दोन्ही प्रकारच्या जन्मदरात फारसा फरक नसल्याचे दिसते.

५)प्रमाणित जन्मदर (Standerdized Birth Rate):

थॉमसन आणि लेव्हिस या लोकसंख्याशास्त्रज्ञांनी जननाचे मापन करण्याची 'प्रमाणित जन्मदर' ही पद्धत सांगितली आहे. प्रमाणित जन्मदर काढण्यासाठी प्रमाणित लोकसंख्येचा विचार केला जातो. एखाद्या गावाची किंवा विविध वयोगटातील लोकांची आकडेवारी खात्रीलायक/अचूक असते तेव्हा त्या लोकसंख्येला प्रमाणित लोकसंख्या असे म्हणतात. यामध्ये विविध वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण दहा लाख धरले जाते. लोकसंख्येच्या गुणवत्तेचा विचार करून प्रमाणित जन्मदर काढतात. उदाहरणार्थ सुशिक्षित व अशिक्षित स्त्रियांचा जननदर पुढारलेल्या समाजातील व मागासलेल्या समाजातील जननदर इत्यादी प्रमाणित जन्मदर काढण्यासाठी खालील सूत्र वापरले जाते.

$$\text{प्रमाणित जन्मदर} = \frac{\text{सर्व वयोगटातील स्त्रियांनी जन्म दिलेल्या सर्व मुलांची एकूण संख्या}}{१०००००० } \times १०००$$

एका उदाहरणाच्या सहाय्याने आपणास प्रामाणिक जन्मदर कसा काढतात ते स्पष्ट करता येईल. समजा सर्व वयोगटातील स्त्रियांनी २०१४ या वर्षात २७००० अपत्यांना जन्म दिला तर प्रमाणित जन्मदर वरील सुत्राच्या आधारे खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{प्रमाणित जन्मदर} = \frac{२७०००}{१०००००० } \times १०००$$

$$= २७$$

अशाप्रकारे प्रमाणित जन्मदर २७ आल्याचे दिसून येते.

६) एकूण जननदर (Total Fertility Rate **TFR**)

एकूण जनन दरास संपूर्ण जननदर असेही म्हणतात. जेव्हा विविध वयोगटातील जननदर एकत्र केले जातात तेव्हा एकूण जनन दर मिळतो. थोडक्यात विविध वयोगटांचे जननदर एकत्रित करून जेव्हा एकच जननदर काढला जातो तेव्हा त्यास एकूण जनन दर किंवा संपूर्ण जननदर असे म्हणतात. विशिष्ट वयोगटाचा स्वतंत्रपणे काढलेला जननदर फारसा उपयुक्त नसतो. या जननदराचा वेगवेगळ्या प्रदेशातील किंवा वेगवेगळ्या कालावधीतील जननदराशी तुलना करण्यासाठी उपयोग होत नाही. म्हणून विशिष्ट वयोगटानुसार काढलेले जननदर एकत्र करून त्या सर्वांचा एकच निर्देशांक काढला जातो. त्यास एकूण जननदर असे म्हणतात. एकूण जननदर काढण्यासाठी खालील सूत्र वापरले जाते.

$$TFR = 5 \sum_{i=1}^{n_s} \left(\frac{bi}{pi} \right) \times K$$

1) TR = Total Fertility Rate (एकूण जननदर)

२) $\sum_{s}^{n}$ = सर्व वयोगटातील जननदारांची बेरीज

३) 5 = वयोगटातील अंतर (वर्षांमध्ये) प्रत्येक वयोगट हा पाच पाच वर्षाचा असतो.उदाहरणार्थ १५ ते १९, २० ते २९, २५ ते २९, ३०

ते ३४, ३५ ते ३९, ४० ते ४४, ४५ ते ४९ असे स्त्रियांच्या जननक्षम वयाचे पाच पाच वर्षाचे सात वयोगट तयार केले जातात.

४)bi = विशिष्ट वयोगटातील स्त्रियांनी एका वर्षात जन्म दिलेल्या अपत्यांची संख्या.

५) i वयोगट

६) p = एकच वयोगटातील स्त्रियांची संख्या

७) k= १०००

८)n = ७ (कारण १५ ते ४९ हे स्त्रियांचे जननक्षम वय असते. म्हणजे याच वयात तिला मुले होतात. या १५ ते ४९ या जननक्षम काळाचे १५ ते १९, २० ते २४, २५ ते २९, ३० ते ३४, ३५ ते ३९, ४० ते ४४, ४५ ते ४९ असे सात वयोगट होतात. म्हणून n = 7)

एकूण जननदर काढण्यासाठी वरील सर्व विविध वयोगटातील जननदरांची बेरीज केली जाते व त्या बेरजेला पाच या आकड्याने गुणले जाते. पाच ने गुणाकार करण्याचे कारण प्रत्येक वयोगट हा पाच–पाच वर्षांचा असतो. एकत्र जनअंतराची संकल्पना आपणास एका उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल. उदाहरणार्थ समजा X या गावात १५ ते ४१ या वयोगटातील स्त्रियांनी एका वर्षात २०००६०५ अपत्यांना जन्म दिला. १५ ते ४९ या वयोगटातील स्त्रियांची एकूण संख्या २९५९३०० आहे आणि १५ ते ४९ या सर्व वयोगटातील जननदरांची बेरीज समजा ४३४ आहे तर वरील सूत्रानुसार एकूण जननदर खालील प्रमाणे येईल.

$$TFR = 5 \sum_{i=1}^{n} \left(\frac{bi}{pi} \right) \times K$$

$$TFR = 5 \sum_{i=1}^{7} \left(\frac{bi}{pi} \right) \times 1000$$

$$= 5 \times 434$$

$$= 2170$$

दर एकहगार स्त्रियांसाठीचा एकूण जननदर २१७० इतका आला असून या १००० स्त्रियांना त्यांच्या जननक्षम काळात २१७० आपत्ये होऊ शकतात. एका स्त्रीला तिच्या जननक्षम काळात किती अपत्ये होऊ शकतात ते खालील सूत्राच्या साह्याने स्पष्ट केले आहे.

$$TFR = \frac{2170}{1000}$$

$$= 2.17$$

एका स्त्रीचा एकूण जननदर २.१७ इतका आला असून याचा अर्थ एक स्त्री तिच्या संपूर्ण प्रजोत्पादन काळात/ जननक्षम काळात २.१७ अपत्यांना जन्म देऊ शकते. म्हणजे एक स्त्री तिच्या संपूर्ण जननक्षम काळात (४९ वर्षापर्यंत) २.१७ अपत्यांना जन्म देईल.

जनन व जननक्षमता आणि प्रजनन व प्रजननक्षमता :

स्थूल प्रजननदर आणि शुध्द प्रजनन दर या संकल्पना समजून घेण्यापूर्वी आपणास जनन व जननक्षमता आणि प्रजनन व प्रजनन क्षमता या संकल्पनांचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे.

१) जनन (Fertility)जननक्षमता:

स्त्रियांचा १५ ते ४९ हा वयोगट अपत्यांना जन्म देण्यास योग्य वयोगट मानला जातो. १५ ते ४९ या वयोगटास जननक्षम वयोगट असे म्हणतात. म्हणून जनन म्हणजे स्त्रीने १५ ते ४९ वयापर्यंत प्रत्यक्ष जन्म दिलेल्या अपत्यांची संख्या होय. काही देशात स्त्रियांचा जननक्षम वयोगट १५ ते ४४ मानला आहे. तर काही देशात उदाहरणार्थ भारतात १५ ते ४९ वयोगट जननक्षम (अपत्ये होऊ शकणारा वयोगट) मानला आहे. भारतात स्त्रियांना ४८ ते ४९ वर्षापर्यंतच्या स्त्रियांना अपत्ये होतात. म्हणून भारतात १५ ते ४९ हा वयोगट जननक्षम वयोगट मानतात.

अशाप्रकारे १५ ते ४९ वर्षे वयामध्ये एखादी स्त्री जेवढ्या अपत्यांना प्रत्यक्ष जन्म देते ती अपत्त्यांची संख्या म्हणजे जनन (Fertility) होय. म्हणजे स्त्रीने तिच्या जननक्षम काळात जन्म दिलेल्या अपत्यांची संख्या म्हणजे जननक्षमता होय.

२) प्रजनन (Fecundity)व प्रजनन क्षमता

प्रजनन म्हणजे स्त्रीची जीवित अपत्यांना जन्म देण्याची क्षमता होय. तर प्रजनन क्षमता म्हणजे १५ ते ४९ या प्रजोत्पादन वयोगटातील स्त्रीची जास्तीत जास्त अपत्त्यांना जन्म देण्याची क्षमता म्हणजे प्रजनन क्षमता होय. स्त्रीची अपत्यांना जन्म देण्याची जेवढी क्षमता असते तेवढ्या अपत्त्यांना स्त्री जन्म देते असे नाही. उदाहरणार्थ एखाद्या स्त्रीची अपत्यांना जन्म देण्याच्या १५ ते ४९ या वयात २०

अपत्यांना जन्म देण्याची क्षमता असेल तर त्या स्त्रीची प्रजनन क्षमता २० होईल आणि प्रत्यक्षात तिने जन्म देण्याच्या विशिष्ट वयात (१५ ते ४९ या वयोगटात) केवळ दोनच अपत्यांना जन्म दिला तर त्यास जनन (Fertility)असे म्हणतात.

अशा प्रकारे जनन म्हणजे एखाद्या स्त्रीने तिच्या जननक्षम वयात (१५ ते ४९ या वयात) जन्मास घातलेली अपत्ये होय. तर प्रजनन म्हणजे एखाद्या स्त्रीची तिच्या जननक्षम काळात जीवित अपत्त्यांना जन्म देण्याची जी क्षमता असते त्यास प्रजनन असे म्हणतात.

प्रजनन दर (Reproduction Rates):

जन्मदर आणि प्रजनन दर या दोन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. स्त्रिया मुलांना आणि मुलींना जन्म देतात. मात्र प्रजनन तर काढताना स्त्रिया किती मुलींना जन्म देतात त्याचाच विचार केला जातो. कारण आज जन्माला आलेली मुलगी विवाहानंतर १७-१८ वर्षांनी माता बनणार असते. म्हणून प्रजनन दर काढताना स्त्रियांनी किती मुलींना जन्म दिला तेवढाच विचार केला जातो. प्रजनन दराचे स्थूल प्रजनन दर आणि शुद्ध प्रजनन दर असे दोन प्रकार आहेत. या दोन प्रकारांची थोडक्यात माहिती खालील प्रमाणे दिली आहे.

अ)स्थूल प्रजनन दर (Gross Reproduction Rate**):** १५ ते ४९ या जननक्षम वयाच्या १००० स्त्रिया आपल्या संपूर्ण जननक्षम काळात किती मुलींना जन्म देतात त्या मुलींची संख्या म्हणजेच स्थूल जननदर /स्थूल प्रजनन दर होय. आज जन्मलेल्या या मुली म्हणजे भविष्यातील माताच असतात. स्थूल प्रजनन दर काढण्यासाठी खालील सूत्र वापरतात.

$$\text{स्थूल प्रजनन दर} = \frac{\text{जन्मलेल्या मुली (भावी माता)}}{\text{जननक्षम वयातील १००० स्त्रिया}}$$

समजा जननक्षम वयातील १००० स्त्रियांनी १७०० मुलींना जन्म दिला तर स्थूल जन्मदर खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{स्थूल प्रजन्म दर} = \frac{१७००}{१०००}$$

$$= १.७०$$

याचा अर्थ आजच्या काळातील प्रत्येक स्त्री एकापेक्षा अधिक म्हणजे १.७० भावी मातांना जन्म देईल. त्यामुळे भविष्यातील लोकसंख्या वाढीचा वेगही जास्त असेल.

ब) शुद्ध प्रजनन दर (Net Reproduction Rate**)**

शुद्ध प्रजनन दरास निखळ प्रजनन दर असेही म्हणतात. एकूण जननदर आणि स्थूल प्रजनन दर या दोन्ही पद्धतीत काही दोष आहेत. त्यामुळे शुद्ध प्रजनन दराचे तंत्र निर्माण करण्यात आले आहे. स्थूल प्रजनन दरात जन्माला आलेल्या सर्व मुली (भावी माता) जगतात असे गृहीत धरण्यात आले आहे. परंतु जन्माला आलेल्या सर्व मुली जननक्षम वयापर्यंत (४९ वर्षापर्यंत) जगतातच असे नाही. कारण जन्माला आल्यानंतर काही दिवसात किंवा एक-दोन वर्षातच काही मुली (भावी माता)मृत्यूमुखी पडतात. त्याचा विचार न करता काढलेला स्थूल प्रजनन दर हा जास्त येतो. मृत पावलेल्या मुलींची व मातांची संख्या वगळून जो प्रजनन दर काढला जातो त्यास शुद्ध प्रजनन दर असे म्हणतात. जननक्षम वयोगटातील स्त्रियांच्या आणि जन्मलेल्या मुलींच्या जन्माची आणि मृत्यूची नोंद जीवनपत्रकात करून त्याआधारे शुद्ध प्रजनन दर काढला जातो. या पत्रकावरून प्रत्येक वयोगटाचा जननदर आणि त्या वयोगटात शेवटपर्यंत जगणाऱ्यांचे प्रमाण यांचा अंदाज काढला जातो. त्याला सजीव टिकून राहण्याबाबतचा घटक (Survival Factor) असे म्हणतात. त्यावरून शुद्ध प्रजनन दर खालील सूत्राने काढतात.

Net Reproduction Rate = Survival Factor x 5

शुद्ध प्रजनन दर = सजीव टिकून राहणारा घटक x 5

१५ ते ४९ या जननक्षम वयोगटातील स्त्रियांचे प्रत्येक वयोगटातील अंतर पाच असते. (उदाहरणार्थ १५ ते १९, २० ते २४ इत्यादी) म्हणून सजीव टिकून राहणाऱ्या घटकाला पाचने गुणले जाते व शुद्ध प्रजनन दर काढला जातो. समजा सजीव टिकून राहणारा घटक २५४२५ असेल तर वरील सूत्रानुसार शुद्ध प्रजनन दर खालीलप्रमाणे येईल.

शुद्ध प्रजनन दर = सजीव टिकून राहणारा घटक x ५

= १.२७

याचा अर्थ वर्तमानातील प्रत्येक स्त्री एकापेक्षा जास्त म्हणजे १.२७ आणि भावी मातांना जन्म देईल. स्थूल प्रजनन दर १.७० इतका आला आहे. तर शुध्द प्रजनन दर १.२७ इतका आला आहे. शुध्द प्रजनन दर काढताना मृत पावलेल्या माता व मुलींची संख्या वगळली आहे. त्यामुळे स्थूल प्रजनन दरापेक्षा शुध्द प्रजनन दर अधिक वास्तव व योग्य वाटतो.

४) लोकसंख्येच्या संकल्पना– न्यूनतम, पर्याप्त व अतिरिक्त

प्रास्ताविक:

न्यून लोकसंख्या, पर्याप्त लोकसंख्या आणि अतिरिक्त लोकसंख्या या लोकसंख्या वाढीच्या अवस्था आहेत. यांनाच लोकसंख्येच्या संकल्पना असेही म्हणतात. जगातील काही देशात न्यून लोकसंख्या (under population) आहे. काही देशांची लोकसंख्या पर्याप्त लोकसंख्या (optimum population) आहे. तर काही देशात अतिरिक्त लोकसंख्या (Excess population) आढळते. न्यून लोकसंख्या, पर्याप्त लोकसंख्या आणि अतिरिक्त लोकसंख्या ओळखण्यासाठी प्रा.डॉ.डॉल्टन यांनी खालील सूत्र दिले आहे.

$$M = \frac{A - O}{O}$$

M = विसंगती

A = सध्या अस्तित्वात असलेली लोकसंख्या

O = पर्याप्त लोकसंख्या

वरील सूत्र मराठीत विस्ताराने खालीलप्रमाणे मांडले आहे.

$$\text{विसंगती} = \frac{\text{सध्याची लोकसंख्या} - \text{पर्याप्त लोकसंख्या}}{\text{पर्याप्त लोकसंख्या}}$$

वरील सूत्रानुसार उत्तर (लोकसंख्येचा आकडा) जर उणे आला तर देशाची लोकसंख्या न्यूनतम (Under Population) असते. उत्तर जर शून्य आले तर देशाची लोकसंख्या पर्याप्त (optimum population) असते आणि उत्तर जर धन (positive) आले तर देशाची लोकसंख्या अतिरिक्त लोकसंख्या (Excess population) असते.

न्यूनतम लोकसंख्या

अमेरिकेची सध्याची लोकसंख्या (A) 32 कोटी आहे. पर्याप्त लोकसंख्या (o) 42 कोटी आहे. तर डॉल्टन यांच्या वरील सूत्रानुसार खालीलप्रमाणे उत्तर येईल.

$$M = \frac{32 \text{ कोटी} - 42 \text{ कोटी}}{42 \text{ कोटी}}$$

$$M = -0.23$$

विसंगतीचे (Mal- adjustment) उत्तर उणे (–) आल्यामुळे अमेरिकेत न्यून लोकसंख्या आहे हे स्पष्ट होते.

पर्याप्त लोकसंख्या

समजा एखाद्या देशाची सद्याची आणि पर्याप्त लोकसंख्या ३० कोटी आहे. तर डॉल्टन यांच्या सूत्रानुसार खालीलप्रमाणे उत्तर येईल.

$$M = \frac{30 \text{ कोटी} - 30 \text{ कोटी}}{30 \text{ कोटी}}$$

$$M = \frac{0}{30 \text{ कोटी}}$$

$$M = 0$$

विसंगतीचे उत्तर (Mal- adjustment) वरील उदाहरणात शून्य आल्यामुळे देशाची लोकसंख्या पर्याप्त आहे हे स्पष्ट होते.

अतिरिक्त लोकसंख्या

भारताची सद्याची लोकसंख्या १२५ कोटी आहे. पर्याप्त लोकसंख्या ७५ कोटी आहे. तर डॉल्टन यांच्या सूत्रानुसार खालीलप्रमाणे उत्तर येईल.

$$M = \frac{125 \text{ कोटी} - 75 \text{ कोटी}}{75 \text{ कोटी}}$$

$$M = 0.66$$

वरील उदाहरणात विसंगतीचे उत्तर धन (positive) आले आहे. त्यामुळे भारतात अतिरिक्त लोकसंख्या आहे हे स्पष्ट होते.

म्हणून लोकसंख्या, पर्याप्त लोकसंख्या आणि अतिरिक्त लोकसंख्या या लोकसंख्या वाढीच्या अवस्थांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालील प्रमाणे दिले आहे.

अ) न्यूनतम लोकसंख्या (Under Population):

देशात जमीन, पाणी, हवामान, वनस्पती, प्राणी आणि खनिजे या नैसर्गिक साधन संपत्तीची उपलब्धता भरपूर किंवा पुरेशा प्रमाणात असते. परंतु त्यामानाने लोकसंख्या खूपच कमी असते. अशा लोकसंख्येला न्यूनतम लोकसंख्या असे म्हणतात. न्यूनतम लोसंख्येची आणखी एक व्याख्या खालील शब्दात स्पष्ट केली आहे.

''ज्या देशातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा आणि दरडोई उत्पन्नाची पातळी उच्च असते तसेच साधन संपत्तीच्या तुलनेत लोकसंख्या कमी असते त्या देशांची लोकसंख्या न्यूनतम असत.''

न्यूनतम लोकसंख्येच्या वरील व्याख्या विकसित देशांच्या संदर्भात स्पष्ट केल्या आहेत. जर्मनी, फ्रान्स, स्वीडन, रशिया, अमेरिका(USA), ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड इत्यादी प्रगत देशातील लोकसंख्या न्यूनतम आहे. या विकसित देशातील लोकांची संख्या पर्याप्त लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. उदाहरणार्थ अमेरिकेची आजची लोकसंख्या ३२ कोटी एवढी आहे. या देशात ४२ कोटी लोकसंख्या सामावू शकते. परंतु ४२ कोटीपेक्षा १० कोटी लोकसंख्या अमेरिकेत कमी आहे. म्हणून अमेरिकेची लोकसंख्या न्यूनतम आहे. रशियाची लोकसंख्या १४.६० कोटी आहे. या देशातील पर्याप्त लोकसंख्येचे प्रमाण १५ कोटी आहे. म्हणजे हा देश १५ कोटी लोकांना सांभाळू शकतो. परंतु त्या देशात त्यापेक्षा कमी म्हणजे १४.६० कोटी लोकसंख्या आहे. म्हणजे रशियात ४० लाख लोकसंख्या न्यूनतम आहे. जर्मनीची सध्याची लोकसंख्या आठ कोटी इतकी आहे. या देशाची ९.८० कोटी लोकसंख्येला सांभाळण्याची क्षमता आहे. तरी त्या देशात १.८० कोटी लोकसंख्या कमी आहे. या स्पष्टीकरणावरून न्यूनतम लोकसंख्येची आणखी एक व्याख्या आपणास खालील प्रमाणे सांगता येईल.

''न्यूनतम लोकसंख्या म्हणजे अशी लोकसंख्या की जी मुळच्या लोकसंख्येच्या राहणीमानाचा दर्जा पूर्वीप्रमाणेच कायम ठेवून आणखी काही लोकांना आपल्या देशात सहजपणे सामावून घेऊ शकते. या ज्यादा लोकसंख्येला पोसण्याची क्षमता उपलब्ध साधनसंपत्ती असते.''

तक्ता क्र.

अमेरिका, रशिया आणि जर्मनी या देशातील सद्याची पर्याप्त आणि न्यून लोकसंख्या

अ.क्र.	देशाचे नाव	सध्याची लोकसंख्या	पर्याप्त लोकसंख्या	न्यून लोकसंख्या
१	अमेरिका	३२ कोटी	४२ कोटी	१० कोटी
२	रशिया	१४.६ कोटी	१५ कोटी	४ लाख
३	जर्मनी	८ कोटी	९.८० कोटी	१.८० कोटी

वरील तक्ता क्रमांक वरुन असे दिसते की, अमेरिका, रशिया आणि जर्मनी या देशातील लोकसंख्या पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा कमी आहे. अमेरिकेत १० कोटी, रशियात ४ लाख तर जर्मनीमध्ये १.८० कोटी लोकसंख्या न्यून आहे. खालील आकृती क्र. मध्ये अमेरिका, रशिया आणि जर्मनी या देशातील सध्याची पर्याप्त आणि न्यून लोकसंख्या दर्शविली आहे.

आकृती क्र.

अमेरिका, रशिया आणि जर्मनी या देशातील सद्याची पर्याप्त आणि न्यून लोकसंख्या

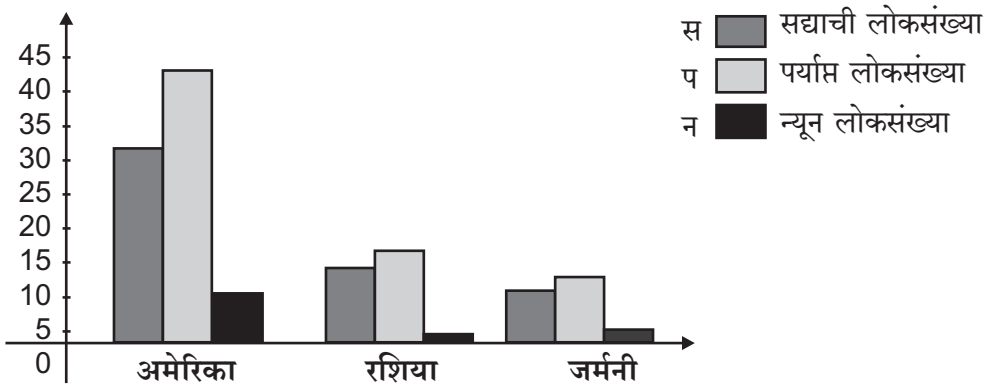

वरील आकृती क्रमांक मध्ये OX अक्षावर अमेरिका, रशिया, जर्मनी हे देश दर्शविले आहेत. तरOY या अक्षावर लोकसंख्या हा घटक दर्शविला आहे. 'स'हा स्तंभ सध्याची लोकसंख्या दर्शवतो. 'प'हा स्तंभ पर्याप्त लोकसंख्या दर्शवितो. तर 'न' हा स्तंभ न्यून लोकसंख्या दर्शवितो. न्यून लोकसंख्येचे सूत्र खालीलप्रमाणे दर्शविले आहे.

स – प = न

स = सध्याची लोकसंख्या

प = पर्याप्त लोकसंख्या

न = न्यून लोकसंख्या

सध्याच्या लोकसंख्येतून पर्याप्त लोकसंख्या वजा केली असता न्यून लोकसंख्या समजते. उदाहरणार्थ वरील सूत्रानुसार अमेरिकेची न्यून लोकसंख्या खालील प्रमाणे येईल.

सध्याची लोकसंख्या – पर्याप्त लोकसंख्या = नवीन लोकसंख्या

३२ कोटी – ४२ कोटी = –१० कोटी

अशाप्रकारे अमेरिकेत १० कोटी, रशियात ४ लाख आणि जर्मनीमध्ये १.८० कोटी लोकसंख्या न्यून आहे. म्हणजेच अमेरिका, रशिया आणि जर्मनीमध्ये देशाच्या पोषण क्षमतेपेक्षा / देशाच्या भौगोलिक आकारमानापेक्षा किंवा उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्तीपेक्षा देशाची लोकसंख्या कमी आहे. पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा सुद्धा लोकसंख्या कमी असूनही म्हणजेच देशाची लोकसंख्या न्यून असूनही अमेरिका, रशिया आणि जर्मनी हे देश प्रगत आहेत.

प्रगत देशात न्यूनतम लोकसंख्या आढळण्याची कारणे–

वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे जगातील काही प्रगत देशात न्यून लोकसंख्या आढळते. त्याची काही प्रमुख कारणे थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१) जन्मदर खूपच कमी:

प्रगत देशात न्यूनतम लोकसंख्या आढळण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे अशा देशात जन्मदर (१००० लोकांमागे जन्मणाऱ्या अपत्यांची संख्या खूपच कमी असते. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग (Rate of Growth of Population) खूपच कमी असतो.

२) मृत्यूदर जास्त :

काही प्रगत देशात जन्मदरापेक्षा मृत्यू दर जास्त आहे. उदाहरणार्थ जन्मदर सात असेल तर मृत्यू दर आठ इतका असतो. त्यामुळे लोकसंख्या वाढत नाही.

३) उच्च दर्जाचे राहणीमान टिकवून ठेवणे :

प्रगत देशातील लोकांचे राहणीमान उच्च दर्जाचे असते. दरडोई उत्पन्न खूप जास्त (चांगले) असते. उच्च दर्जाचे राहणीमान टिकवून ठेवण्यासाठी लोक एक–दोन अपत्यांपेक्षा जास्त अपत्यांना जन्मास घालत नाहीत. त्यामुळे काही प्रगत देशांची लोकसंख्या कमी आहे.

४) प्रजोत्पादन क्षमता कमी:

विकसनशील देशांच्या तुलनेत काही प्रगत देशातील स्त्रियांची प्रजोत्पादन क्षमता खूपच कमी आहे. त्यामुळे सुद्धा अशा देशात न्यूनतम लोकसंख्या आढळते.

५) साधन संपत्ती व लोकसंख्या संबंध:

देशात जमीन, पाणी, खनिजे इत्यादी नैसर्गिक साधनसंपत्ती विपुल प्रमाणावर आहे. म्हणून जास्तीत जास्त अपत्यांना जन्मास घालावे असे प्रगत देशातील लोकांना वाटत नाही. त्यांनी आपल्या अपत्यांच्या जन्माशी नैसर्गिक साधन संपत्तीचा संबंध जोडलेला नाही. त्यामुळे काही प्रगत देशात जन्मदर किंवा लोकसंख्या वाढीचा वेग खूपच कमी आहे.

६) चंगळवाद :

काही प्रगत देशात न्यूनतम लोकसंख्या आढळण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे अशा देशातील वाढता चंगळवाद हे होय. जीवनाचा संपूर्ण आनंद लुटण्याची, मौजमजा करण्याची मानसिकता हे होय. त्यामुळे अधिक अपत्यांना जन्म घालून त्यांचे पालन–पोषण करण्यात वेळ वाया घालवणे त्यांना आवडत नाही. त्यामुळे सुद्धा काही प्रगत देशातील जन्मदर कमी राहून न्यून लोकसंख्येचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

अशाप्रकारे वरील काही प्रमुख कारणांमुळे जर्मनी, रशिया, अमेरिका इत्यादी काही प्रगत देशात न्यून लोकसंख्या आढळते. न्यूनतम लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे अशी लोकसंख्या जशी प्रगत देशात आढळते तशी काही अप्रगत देशातसुद्धा आढळते.

आफ्रिका खंडातील काही अप्रगत देशातील लोकसंख्या तेथील उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्तीपेक्षा खूपच कमी आहे. अशा अप्रगत देशात विविध कारणांमुळे मृत्यूदर खूप असल्याने लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी आहे. त्यामुळे काही अप्रगत देशातसुद्धा न्यूनतम लोकसंख्या आढळते.

न्यूनतम लोकसंख्येचे फायदे:

न्यूनतम लोकसंख्येचे त्या देशातील नागरिकांना आणि सरकारला व इतर देशांना काही फायदे मिळेतात. ते फायदे थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१)अप्रगत देशातील बुद्धिमान लोकांना संधी :

न्यून लोकसंख्या अधिक लोकांना सामावून घेऊ शकत असल्याने अशा देशात अविकसित आणि विकसनशील देशातील हुषार, बुद्धिमान, कुशल (डॉक्टर्स, इंजिनिअर, शास्त्रज्ञ, संशोधक इत्यादी) लोकांना रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध असतात. त्यामुळे अविकसित व विकसनशील देशातील चांगल्या मनुष्यबाळाला न्यून लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशाकडून मोठी मागणी असते. त्यामुळे अविकसित व विकसनशील देशातील बुद्धिमान लोकांना प्रगत देशात रोजगार संधी सहज उपलब्ध होतात.

२) प्रगत देशांच्या विकासास उपयुक्त:

भारतासारख्या विकसनशील देशातून अमेरिकेसारख्या न्यून लोकसंख्या देशात दरवर्षी हजारो बुद्धिमान लोक अमेरिकेत नोकरी व्यवसायासाठी जातात. त्याचा फायदा अमेरिकेसारख्या देशाला होत आहे. अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांनी अमेरिकेच्या विकासात भारतीय लोकांचे मोठी योगदान असल्याचे जाहीरपणे सांगितले होते. अशा प्रकारे न्यून लोकसंख्या असलेले प्रगत देश गरीब देशातील चांगल्या मनुष्यबळाचा उत्तम उपयोग करून घेत असल्याने त्यांचा विकासदर केवळ टिकूनच आहे असे नाही तर विकास दरात सतत वृद्धीच घडून येत आहे .

३)आंतरराष्ट्रीय व्यापार फायद्याचा:

लोकसंख्या न्यूनतम असलेल्या देशांची आयात ही त्या देशांच्या निर्यातीपेक्षा खूपच कमी असते. त्यामुळे त्या देशांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार नेहमीच फायदेशीर असतो. न्यूनतम लोकसंख्या असलेल्या देशात नैसर्गिक साधन संपत्ती विपुल प्रमाणावर असते. त्यामुळे ते देश जास्तीत जास्त निर्यात करू शकतात.

४)अविकसित देशांना परकीय चलनाची प्राप्ती :

जगातील अविकसित आणि विकसनशील देशातील लोकांना न्यून लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशात रोजगार संधी उपलब्ध होत असल्याने अविकसित आणि विकसनशील देशांच्या सरकारांना दुर्मिळ परकीय चलन प्राप्त होते. उदाहरणार्थ अमेरिकेसारख्या देशातून तेथील अनिवासी भारतीयांकडून भारतात दरवर्षी लाखो डॉलर्स ठेवींच्या स्वरूपात ठेवले जातात. त्यामुळे भारतातील विदेशी चलनाची टंचाई कमी होण्यास मदत झाली आहे.

५) यादवी युद्धाचा भडका उडालेल्या देशातील नागरिकांना फायदेशीर:

प्रगत देशातील न्यूनतम लोकसंख्या यादवी युद्धाचा भडका उडालेल्या सीरिया सारख्या देशातील हिंसाचाराने पिडलेल्या लोकांना फायदेशीर ठरली आहे. यादवी युद्धाला कंटाळून आणि जीवाच्या भीतीने सीदियातील लाखो लोक युरोपातील देशात घुसले असून काही देशांनी या लोकांना मानवतेच्या भूमिकेतून आश्रय दिला आहे. प्रगत देशांची लोकसंख्या पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा कमी असल्याने या देशांना सीरियासारख्या देशातील हिंसाचारग्रस्त लोकांना सामावून घेत आले आहे.

६) यांत्रिकीकरणाचे फायदे:

न्यून लोकसंख्या असलेल्या देशात मनुष्यबळ कमी असल्याने व कृषी व कारखानदारी क्षेत्रात यंत्रांचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. त्यामुळे यात्रिकीकरणाचे फायदे देशाला मिळतात.

७) कामगारांचा फायदा:

न्यून लोकसंख्या असलेल्या देशात कामगारांना योग्य मोबदला मिळतो. कामगारांचा तुटवडा असल्याने कामगारांचे आर्थिक व मानसिक शोषण होत नाही.

अशा प्रकारे न्यूनतम लोकसंख्येचे काही फायदे न्यूनतम लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशांना जसे मिळतात तसेच अविकसित आणि विकसनशील देशांनासुद्धा काही फायदे मिळतात.

न्यूनतम लोकसंख्येच्या समस्या/तोटे:

न्यून लोकसंख्येचे काही तोटे सुद्धा असून हे तोटे थोडक्यात खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१) मंदीचा धोका:

न्यून लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशांना नेहमी मंदीचा धोका असतो. कारण लोकसंख्या कमी असल्याने प्रभावी मागणी(Effective Demand) कमी राहून देशाला मंदीच्या भयंकर समस्येला तोंड द्यावे लागते. भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असणाऱ्या देशांना अशा समस्येला तोंड द्यावे लागत नाही. पण न्यूनतम लोकसंख्या असलेल्या देशांना नेहमीच मंदीचा धोका असतो.

२) साधन संपत्तीचा अपुरा वापर:

न्यून लोकसंख्या असलेल्या देशात मनुष्यबळ खूपच कमी असते. त्यामुळे विपुल प्रमाणावर उपलब्ध असलेल्या जमीन, हवामान, पाणी इत्यादी नैसर्गिक साधन संपत्तीचा पुरेपूर वापर करता येत नाही.साधन संपत्तीचा अपुरा वापर केला जात असल्याने काही साधनसंपत्ती वापराअभावी पडून राहते.

३)वेतनाचे दर अधिक :

न्यून लोकसंख्या असलेल्या देशात श्रमपुरवठा सुद्धा कमी असतो. त्यामुळे कामगार अधिक मोबदला मागून घेतात. त्यामुळे उत्पादकांना ज्यादा मजुरी किंवा वेतन द्यावे लागते.

४)देशांतर्गत बाजारपेठांची संख्या कमी:

ज्या प्रगत देशात न्यूनतम लोकसंख्या असते त्या देशातील अंतर्गत बाजारपेठांचा आकार खूपच लहान असतो. बाजारपेठा लहान व मर्यादित असतात त्यामुळे उत्पादकांना, व्यापाऱ्यांना विदेशी बाजारपेठेवर अवलंबून राहावे लागते.

५) सैनिकांचा तुटवडा :

न्यून लोकसंख्या असलेल्या देशांना कामगारांचा तुटवडा जसा जाणवतो तसा लष्कर उभारणीसाठी लागणाऱ्या सैनिकांचा सुद्धा तुटवडा जाणवतो. त्यामुळे युद्धाचा प्रसंग ओढवला तर देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येऊ शकते.

६)अविकसित देशांचे नुकसान:

जगातील अविकसित आणि विकसनशील देशातून अमेरिकेसारख्या प्रगत देशात नोकरी-व्यवसायानिमित्त स्थायिक होणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे अविकसित आणि विकसनशील देशातील चांगले मानवी भांडवल कमी होत असून त्यामुळे त्या देशांचे नुकसान होत आहे.

अशा प्रकारे न्यूनतम लोकसंख्येचे काही फायदे -तोटे वरीलप्रमाणे थोडक्यात स्पष्ट केले आहेत. हे फायदे-तोटे प्रामुख्याने ज्या प्रगत देशात न्यूनतम लोकसंख्या आहे त्या देशांच्या संदर्भात सांगितले आहेत. काही अप्रगत/अविकसित देशात ही न्यूनतम लोकसंख्या आहे त्या देशांना न्यूनतम लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशांना जे फायदे मिळतात ते मिळत नाहीत. न्यूनतम लोकसंख्या असलेल्या अप्रगत देशांना पुरेशा मनुष्यबळाअभावी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपूर वापर करता येत नाही. त्यामुळे विकासाचा दर वाढवता येत नाही.शिवाय अशा देशात लोकसंख्या केवळ न्यून (कमी) असत नाही तर गुणवत्तेच्या दृष्टीने निकृष्ट किंवा कमी गुणवत्तेची असते. त्यामुळे अविकसित देशांच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात. न्यूनतम लोकसंख्या असलेल्या काही देशांच्या सरकारांनी आपल्या देशातील लोकसंख्या पर्याप्त पातळीपर्यंत वाढावी यासाठी जनतेला काही सवलती देऊ केल्या आहेत. तसेच जास्तीत जास्त अपत्ये असणाऱ्या कुटुंबांना बक्षीसेही जाहीर केली आहेत.

पर्याप्त लोकसंख्या(Optimum Population)

पर्याप्त लोकसंख्येला आदर्श लोकसंख्या किंवा इष्टतम लोकसंख्या असे म्हणतात. पर्याप्त लोकसंख्या या संकल्पनेच्या अनेक अर्थतज्ञांनी व्याख्या दिल्या आहेत. के.ई. बोल्डिंग यांच्या मते, ''ज्या लोकसंख्येच्या प्रमाणाला लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा अत्यंत उच्च असतो ती लोकसंख्या म्हणजे पर्याप्त लोकसंख्या होय.'' प्रा. बोल्डिंग यांनी आपल्या व्याख्येत राहणीमानाचा दर्जा ही संकल्पना वापरली आहे. ज्यांच्याकडे उपभोग्य वस्तू मुबलक प्रमाणात असतात त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उच्च असतो. व्यक्तीकडे चांगले घर असणे, घरातील फर्निचर उत्तम प्रकारचे असणे, स्वतःच्या मालकीची वाहतूक साधने (मोटार, मोटार-सायकल असणे) आणि मुलाबाळांना चांगले शिक्षण देण्याची ऐपत असणे आवश्यक असते. तरच व्यक्तीचा राहणीमानाचा दर्जा चांगला असतो. अशा प्रकारे ज्या देशातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा अत्यंत चांगला असतो त्या देशाची लोकसंख्या पर्याप्त (आदर्श /योग्य) असते. ती न्यूनतमही नसते आणि अतिरिक्तही नसते.

प्रा. डॉ. डॉल्टन यांनी दरडोई उत्पन्नावर आपल्या पर्याप्त लोकसंख्येच्या व्याख्येत भर दिला आहे. त्यांच्या मते ,''ज्या देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न सर्वोत्तम असते त्या देशातील लोकसंख्याही पर्याप्त किंवा इष्टतम असते.'' जगातील जपान, कॅनडा इत्यादी काही देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च आहे म्हणून या देशांची लोकसंख्या पर्याप्त किंवा योग्य आहे असे म्हणता येईल.

प्रा. कार साऊंडर्स यांनी पर्याप्त लोकसंख्येच्या व्याख्येत आर्थिक कल्याण हा शब्दप्रयोग केला आहे. त्यांच्या मते ज्या लोकसंख्येमुळे आर्थिक कल्याणात वाढ होते किंवा जास्तीत जास्त आर्थिक कल्याण घडून येते ती लोकसंख्या म्हणजे पर्याप्त लोकसंख्या

किंवा आदर्श लोकसंख्या होय.'' ज्यावेळी लोकांना उपभोगावयास वस्तू व सेवा मोठ्या प्रमाणावर मिळतात त्यावेळी लोकांचे आर्थिक कल्याण घडवून आलेले असते किंवा त्यांच्या आर्थिक कल्याणात वाढ झालेली असते असे म्हणता येते.

प्रा. रॉबिन्स यांनी सुद्धा पर्याप्त लोकसंख्येची व्याख्या दिली आहे. त्यांच्या मते, ''पर्याप्त लोकसंख्या म्हणजे अशी लोकसंख्या की ज्या लोकसंख्येमुळे जास्तीत जास्त उत्पादन निर्माण करणे शक्य असते.'' याचा अर्थ देशाची लोकसंख्या न्यून (कमी) असेल किंवा अतिरिक्त असेल तर जास्तीत जास्त उत्पादन होणे अशक्य असते. देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असेल तरच अधिकतम उत्पादनाची पातळी गाठणे देशाला शक्य होते.

डॉ. कॅनन यांनी ''जेव्हा देशातील दरडोईत उत्पादन हे सर्वोच्च पातळीपर्यंत जाते तेव्हा देशाची लोकसंख्या पर्याप्त लोकसंख्या असते'' असे म्हटले आहे. प्रा. हिक्स यांनीही अशीच व्याख्या दिली आहे. त्यांच्या मते, ''जी लोकसंख्या जास्तीत जास्त दरडोई उत्पन्नाची पातळी गाठते ती लोकसंख्या म्हणजे पर्याप्त लोकसंख्या होय.''

पर्याप्त लोकसंख्येची आणखी एक व्याख्या थोड्या वेगळ्या शब्दात सांगता येईल. ती अशी, ''जेव्हा देशातील साधन संपत्ती आणि लोकसंख्या यांच्यात समतोल साधला जातो तेव्हा त्या लोकसंख्येला पर्याप्त लोकसंख्या असे म्हणतात.'' किंवा असेही म्हणता येईल की, ''ज्या लोकसंख्येचा साधनसंपत्तीवर ताण पडत नाही, उलट साधनसंपत्तीचा विकास घडून येतो आणि लोकांच्या दरडोई उत्पन्नात, राहणीमानाच्या दर्जात उच्चतम वाढ घडून येते अशी लोकसंख्या म्हणजे पर्याप्त लोकसंख्या होय.''

न्यून लोकसंख्या, पर्याप्त लोकसंख्या आणि अतिरिक्त लोकसंख्या या लोकसंख्या वाढीच्या तीन अवस्था आहेत. देशातील लोकसंख्या न्यून असताना ती वाढत जाऊन पर्याप्त होते. त्यानंतरही लोकसंख्या वाढत गेली तर देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते. देशाची लोकसंख्या न्यून आणि पर्याप्त असताना साधन संपत्तीवर ताण पडत नाही. परंतु लोकसंख्या पर्याप्त प्रमाणापेक्षा जास्त झाली तर साधनसंपत्तीवर मोठा ताण पडतो. साधन संपत्तीचा जर विकास झाला नाही किंवा साधन संपत्ती अपुरी पडू लागली तर देशात काही लोकसंख्या अतिरिक्त आहे असा याचा अर्थ होतो.

पर्याप्त लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये:

ज्या देशांची लोकसंख्या पर्याप्त आहे व जे देश प्रगत आहेत अशा देशांच्या पर्याप्त लोकसंख्येची ठळक वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१) दरडोई उत्पन्न सर्वोच्च
२) दरडोई उत्पादन सर्वोच्च
३) राहणीमानाचा दर्जा उच्च
४) पूर्ण रोजगाराच्या दिशेने वाटचाल
५) जननदर व मृत्युदर अत्यंत कमी व जवळजवळ स्थिर.

अशा प्रकारे ज्या देशांची लोकसंख्या पर्याप्त असते. अशा प्रगत देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न आणि दरडोई उत्पादन सर्वोच्च असते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नही सर्वोच्च असते. लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उच्च असतो. जन्मदर आणि मृत्यूदर अत्यंत कमी असतात आणि जवळजवळ स्थिर असतात. पर्याप्त लोकसंख्येमुळे रोजगाराच्या दिशेने वाटचाल करता येते.

पर्याप्त लोकसंख्येचे फायदे:

देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असेल तर त्या देशाला विविध फायदे मिळतात. पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशांना मिळणारे काही फायदे थोडक्यात खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१) साधन संपत्तीचा योग्य वापर:

पर्याप्त लोकसंख्या म्हणजे देशातील उपलब्ध साधन संपत्तीच्या मानाने पुरेशी असलेली लोकसंख्या होय. ज्या देशात पर्यायातील लोकसंख्या असते त्या देशात नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा आणि मानवी साधनसंपत्तीचा पर्याप्त/योग्य वापर होतो. साधनसंपत्तीच्या अतिरेकी वापर होत नाही किंवा साधनसंपत्तीची नासधूससुद्धा होत नाही. अशा प्रकारे साधनसंपत्तीचा पुरेपूर/योग्य वापर व्हावा यासाठी देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असणेच योग्य असते.

२)आर्थिक विकासाचा दर टिकून राहण्यास फायदेशीर :

साधारणपणे प्रगत देशांची लोकसंख्या पर्याप्त असते. या देशाचा विकास पूर्ण झालेला असतो. झालेला विकास कसा टिकवून ठेवायचा ही त्यांच्यापुढील प्रमुख समस्या असते. कारण देशाची लोकसंख्या पर्याप्त प्रमाणापेक्षा कमी किंवा जास्त झाली तर विकासाचा / वृद्धीचा दर घटतो. म्हणून प्रगत देश आपली लोकसंख्या पर्याप्त प्रमाणापेक्षा कमी किंवा जास्त होणार नाहीत याची काळजी घेतात. अशा प्रकारे प्रगत देशांना झालेला विकास टिकवून ठेवायचा असतो. यासाठी त्यांना पर्याप्त लोकसंख्याच आवश्यक असते.

३) बुद्धीमान लोकांच्या स्थलांतरास अटकाव:

ज्या देशांची लोकसंख्या पर्याप्त असते त्या देशात बुद्धिमान लोकांना (संशोधक, शास्त्रज्ञ ,डॉक्टर्स, इंजिनिअर इत्यादी) पुरेशा संधी असतात. त्यांना देशातच त्यांच्या पात्रतेप्रमाणे रोजगार आणि कामाचा मोबदला मिळत असल्याने परदेशात रोजगारासाठी स्थलांतर करण्याची गरज त्यांना भासत नाही. त्यामुळे त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा देशाला उपयोग करून घेता येतो.

४) राहणीमानाचा दर्जा उच्च :

पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उच्च असतो. लोकसंख्या पर्याप्त म्हणजे पुरेशा प्रमाणात असेल तर उद्योग, व्यवसाय, नोकऱ्यात चांगल्या संधी मिळून उत्पन्नही चांगले मिळते. त्यामुळे विविध दर्जेदार वस्तू व सेवांचा पुरेशा प्रमाणात त्यांना उपभोग घेता येतो. त्यामुळे राहणीमानाचा दर्जा उच्च प्रतीचा राहतो. पर्याप्त लोकसंख्येचा हा अत्यंत महत्त्वाचा फायदा आहे.

५) पर्यावरणीय प्रदूषण कमी:

पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशात पर्यावरणीय प्रदूषणाचा प्रश्न जवळजवळ अस्तित्वात नसतो. लोकसंख्या पर्याप्त/योग्य प्रमाणात असल्याने जमीन, पाणी, वनस्पती (जंगले) यांचा अतिरेकी वापर केला जात नाही किंवा त्यांचा नाश होत नाही. कारखानेही पुरेशा प्रमाणात असतात. जंगले तोडून शेती करावी लागत नाही. त्यामुळे पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशात पर्यावरणीय प्रदूषण खूपच कमी असते. अशा प्रकारे पर्यावरणाची हानी होऊ द्यायची नसेल तर देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असणेच योग्य असते.

६) पूर्ण रोजगाराचे ध्येय गाठल्यास उपयुक्त:

देशात पर्याप्त लोकसंख्या असेल तर बेकारीच्या समस्येला तोंड द्यावे लागत नाही. श्रम या घटकाबरोबरच भूमी भांडवल संयोजन या उत्पादन घटकांचा पुरेपूर उपयोग करता येतो. पर्याप्त लोकसंख्येमुळे उत्पादन घटकांना बेरोजगार राहण्याची वेळ येत नाही पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशात बेकारी आढळून येते. परंतु ती अगदी थोडी असते. अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या देशात बेकारीची समस्या फारच गंभीर असते. तेवढी बेकारीची समस्या पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशात आढळत नाही.

७) आंतराष्ट्रीय व्यापार फायदेशीर:

लोकसंख्या पर्याप्त असलेल्या देशांची आयात कमी आणि निर्यात जास्त असते. या देशांना विदेशातून फारशा वस्तू आयात कराव्या लागत नाहीत. देशातील लोकांच्या गरजा देशातच भागवल्या जातात. त्यामुळे पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार नेहमी अनुकूल/फायदेशीर असतो.

८) विदेशी कर्जाच्या सापळ्यापासून सुटका:

देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असेल तर देशातील लोकांच्या बहुसंख्य गरजा देशातच पूर्ण होतात. काही वस्तूंची उदाहरणार्थ फळे, दुग्ध पदार्थ इत्यादी आयात करावी लागत असली तरी एकूण आयातीपेक्षा निर्यात जास्त असल्याने आयातीचा खर्च भागविण्यासाठी विदेशी कर्ज घ्यावे लागत नाही. लोकसंख्या पर्याप्त /योग्य असल्याने या लोकसंख्येचा अर्थव्यवस्थेवर बोजा पडत नाही. अशा प्रकारे देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असेल तर देशाला विदेशी कर्जाच्या सापळ्यात अडकून पडावे लागत नाही.

९) लोकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ:

पर्याप्त लोकसंख्येचा आणखी एक फ्फायदा म्हणजे देशातील लोकांच्या/कामगारांच्या कार्यक्षमतेत व उत्पादकतेत चांगली वाढ घडून येते. देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असल्याने सर्वांना पोटभर आणि सकस अन्न मिळते. तसेच यांत्रीक, तांत्रिक प्रगतीमुळे सुद्धा कामगारांची कार्यक्षमता/उत्पादकता वाढण्यास मदत होते.

१०) आयुर्मान सर्वोच्च:

ज्या देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असते त्या देशातील नागरिकांचे सरासरी आयुर्मान सर्वोच्च असते. लोकसंख्या पर्याप्त /मर्यादित असल्याने सरकारला सुद्धा लोकांच्या चांगल्या आरोग्य सुविधा पुरविता येतात. दरडोई उत्पन्न आणि राहणीमानाचा दर्जा सर्वोच्च असल्याने लोकांच्या आरोग्याचा दर्जाही चांगला असतो. त्यामुळे मृत्यूदर सुद्धा खूपच कमी असतो. पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशातील लोकांचे आयुर्मान अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या देशांपेक्षा खूपच जास्त असते.

११) मानवी भांडवलाचा उच्च दर्जा:

पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशातील मानवी भांडवलाचा दर्जा उच्च असतो आणि त्यात सतत वाढ होत असते. देशातील लोकांची संख्या पर्याप्त किंवा पुरेशी असल्याने सरकारला सर्व लोकांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण देता येते त्यामुळे संशोधक, शास्त्रज्ञ, अभियंते यांची पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशात वाहवा नसते.

१२) यांत्रिकीकरण व संगणकीकरण शक्य:

प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशातील कामगार बेकारीच्या भीतीने यांत्रिकीकरणाला व संगणकीकरणाला विरोध करतात. परंतु पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशात लोक यांत्रिकीकरणाला व संगणकीकरणाला विरोध करत नाहीत. पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशात जन्मदर आणि मृत्यू दरात फारसा फरक नसतो. त्यामुळे लोकसंख्येत वाढ होत नाही. त्यामुळे लोक यांत्रिकीकरणाला व संगणकीकरणाला विरोध करत नाहीत. त्यामुळे भविष्यकाळात सुद्धा यांत्रिकीकरणाची प्रक्रिया चालू राहते.

१३) **अविकसित व विकसनशील देशांना लाच:**

अविकसित व विकसनशील देशांना सुद्धा पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशापासून काही लाभ मिळतात. उदाहरणार्थ अशा देशापासून अप्रगत व विकसनशील देशांना अन्नधान्य,औषधे, इंधन, शास्त्रीय ज्ञान, औद्योगिक वस्तू, औषधे इत्यादी वस्तू व सेवा उपलब्ध होतात. वस्तू व पैशाच्या स्वरूपात कर्ज सुद्धा मिळते. त्यामुळे अविकसित व विकसनशील देशांचा आर्थिक विकासाचा दर वाढण्यास मदत होते पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशांकडून अनेक अविकसित व विकसनशील देशांनी अनेक लाभ पदरात पाडून घेतले आहेत.

अशाप्रकारे पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशांना वरील प्रमाणे विविध फायदे मिळतात. वर स्पष्ट केलेले फायदे हे ज्या देशांची लोकसंख्या पर्याप्त आहे आणि जे देश प्रगत आहे त्या देशांच्या संदर्भात स्पष्ट केले आहेत. पर्याप्त लोकसंख्या असलेल्या देशांना विविध आर्थिक फायदे जसे मिळतात तसेच जगात प्रतिष्ठा सुद्धा प्राप्त होते म्हणून न्यूनत्य लोकसंख्या असलेले अनेक देश आपल्या देशाची लोकसंख्या पर्याप्त पातळीवर आणण्याचा प्रयत्न करत असताना दिसतात.

अतिरिक्त लोकसंख्या (Over Population):

देशात जमीन, पाणी, हवामान, वनस्पती, प्राणी आणि खनिजे या नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या तुलनेत लोकसंख्या प्रचंड असेल तर त्या देशाची लोकसंख्या ही अतिरिक्त असते. प्रत्येक देशाची विशिष्ट पोषण क्षमता असते. त्या पोषण क्षमतेपेक्षा देशाची लोकसंख्या जर जास्त असेल तर त्या देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या असते. प्रत्येक देशाची पोषण क्षमता ही वेगवेगळी (कमी–जास्त) असते. त्यामुळे प्रत्येक देशाचा न्यून लोकसंख्येचा, पर्याप्त लोकसंख्येचा आणि अतिरिक्त लोकसंख्येचा आकडा हा वेगवेगळा असतो. अतिरिक्त लोकसंख्येची आणखी एक व्याख्या खालील शब्दात स्पष्ट केले आहे .

'' ज्या देशातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा आणि दरडोई उत्पन्नाची पातळी खूपच कमी असते आणि देशाच्या पोषण क्षमतेवर /नैसर्गिक साधन संपत्तीवर प्रचंड ताण आलेला असतो त्या देशातील लोकसंख्या अतिरिक्त असते. ''

अशा प्रकारे देशाची लोकसंख्या न्यून पर्याप्त की अतिरिक्त हे त्या देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्तीवर प्रामुख्याने अवलंबून असते. जगातील भारत, चीन, पाकिस्तान आणि ब्राझील या देशात अतिरिक्त लोकसंख्या आढळते. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारत, चीन, पाकिस्तान आणि ब्राझील या देशातील अतिरिक्त लोकसंख्येची आकडेवारी दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक :

भारत, चीन, पाकिस्तान आणि ब्राझील या देशातील अतिरिक्त लोकसंख्या

अ.क्र.	देशाचे नाव	सध्याची लोकसंख्या	पर्याप्त लोकसंख्या	अतिरिक्त लोकसंख्या
१	भारत	१२५ कोटी	७५ कोटी	५० कोटी
२	चीन	१३७ कोटी	१२० कोटी	१७ कोटी
३	पाकिस्तान	१८ कोटी	१२ कोटी	६ कोटी
४	ब्राझील	२०.३१कोटी	२० कोटी	३१ लाख

वरील तक्ता क्रमांक मध्ये भारत, चीन, पाकिस्तान आणि ब्राझील या देशांची सध्याची लोकसंख्या, पर्याप्त लोकसंख्या आणि अतिरिक्त लोकसंख्या दर्शवली आहे. वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, भारताची आजची लोकसंख्या १२५ कोटी इतकी असून अतिरिक्त लोकसंख्या ५० कोटी इतकी आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या ७५ कोटी लोकांनाच पोसू शकते. म्हणून भारताच्या पर्याप्त लोकसंख्येचे प्रमाण ७५ कोटी एवढे आहे. या पर्याप्त लोकसंख्येपेक्षा भारतात ५० कोटी लोक जास्त आहेत. वरील तक्त्यावरून असे दिसते की चीनमध्ये १७ कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. पाकिस्तानमध्ये ६ कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे तर ब्राझीलमध्ये ३१ लाख लोकसंख्या अतिरिक्त आहे.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की चीनची लोकसंख्या ही भारतापेक्षा जास्त असूनसुद्धा भारतापेक्षा चीनमध्ये अतिरिक्त लोकसंख्या कमी आहे. भारतात ५० कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे तर चीनमध्ये १७ कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे.

चीनमध्ये अतिरिक्त लोकसंख्या भारतापेक्षा कमी असण्याचे कारण चीनचे भौगोलिक क्षेत्रफळ भारताच्या तिप्पट आहे. खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारत, चीन ,पाकिस्तान, ब्राझील या देशातील सध्याची पर्याप्त आणि अतिरिक्त लोकसंख्या दर्शवली आहे.

आकृती क्रमांक

भारत, चीन, पाकिस्तान आणि ब्राझील या देशातील सध्याची पर्याप्त आणि अतिरिक्त लोकसंख्या

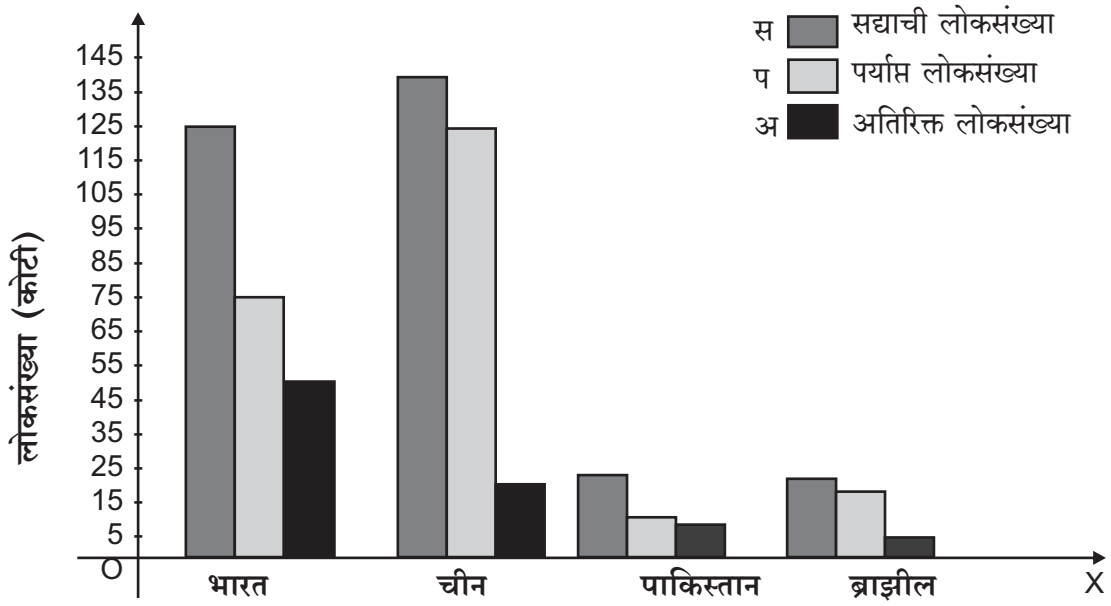

वरील आकृती क्रमांक मध्ये ओळख OX या अक्षावर भारत, चीन, पाकिस्तान आणि ब्राझील हे देश दर्शविले आहेत. तर OY अक्षावर लोकसंख्या दर्शविली आहे. 'स' हा स्तंभ सध्याची लोकसंख्या दर्शवितो. 'प' हा स्तंभ पर्याप्त लोकसंख्या दर्शवतो. तर 'अ'हा स्तंभ अतिरिक्त लोकसंख्या दर्शवितो. अतिरिक्त लोकसंख्येचे सूत्र खालील प्रमाणे दिले आहे.

स– प = अ

स = सध्याची लोकसंख्या

प = पर्याप्त लोकसंख्या

अ =अतिरिक्त लोकसंख्या

सध्याच्या लोकसंख्येतून पर्याप्त लोकसंख्या वजा केली असता अतिरिक्त लोकसंख्या समजते. त्यानुसार चीनपेक्षा भारतात अतिरिक्त लोकसंख्या जास्त असल्याचे दिसते.

थोडक्यात अतिरिक्त लोकसंख्या म्हणजे ज्या लोकसंख्येच्या गरजा देशातील साधनसंपत्तीच्या साहाय्याने पुऱ्या होऊ शकत नाहीत अशी लोकसंख्या होय. किंवा एखाद्या देशाला आपल्या देशातील लोकांच्या गरजा भागवण्यासाठी विदेशातून अन्नधान्य, डाळी, खाद्यतेल व इतर अनेक कृषी व औद्योगिक वस्तू आयात कराव्या लागत असतील तर त्या देशात अतिरिक्त लोकसंख्या असते.

अतिरिक्त लोकसंख्येच्या समस्या /तोटे

अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे देशाला कमी मजुरीवर काम करण्यास तयार असणारे मुबलक मजूर उपलब्ध होतात. तसेच लष्करासाठी भरपूर सैनिक उपलब्ध होतात हे खरे असले तरी अतिरिक्त लोकसंख्येच्या फायद्यापेक्षा तोटेच जास्त आहेत. म्हणून अतिरिक्त लोकसंख्येचे समर्थन कोणीही करत नाही. अतिरिक्त लोकसंख्यामुळे निर्माण होणाऱ्या काही समस्यांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालील शब्दात दिले आहे.

१) प्रचंड बेकारी : अतिरिक्त लोकसंख्या म्हणजे गरजेपेक्षा जास्त असणारी लोकसंख्या होय. त्यामुळे देशातील सर्वांना रोजगार मिळत नाही. कित्येक लोकांना बेरोजगार राहावे लागते. अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या सर्वच देशांना बेकारीच्या समस्येने ग्रासले आहे.

२)प्रचंड दारिद्र्य: अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे निर्माण होणारी आणखी एक महत्त्वाची समस्या म्हणजे दारिद्र्याची समस्या होय. लोकांना रोजगार नसल्याने दारिद्र्यात जगावे लागते. सरकार सर्व लोकांच्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही. अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण या

मूलभूत गरजा बहुसंख्य लोक आपल्या उत्पन्नातून पूर्ण करू शकत नाहीत.

३)शहरावर ताण : अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे देशातील लहान मोठ्या शहरांवर प्रचंड ताण पडतो. लोक जगण्यासाठी शहराकडे धाव घेतात. त्यामुळे शहरात लोकांची गर्दी वाढून शहरातील सोयी सुविधांवर प्रचंड ताण पडतो.

४) पर्यावरणाची समस्या: अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या देशात हवेचे प्रदूषण, पाण्याचे प्रदूषण, ध्वनीचे आणि मृदेचे प्रदूषण अशा सर्व प्रकारचे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणावर आढळून येते. लोकांना जगण्यासाठी जंगले तोडून शेतजमीन तयार केली जाते. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल ढासळतो.

५) हुषार /बुद्धिमान लोकांचे स्थलांतर: अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या असलेल्या देशात हुषार /बुद्धिमान लोकांना फारसा मोबदला मिळत नाही. अत्यंत अल्प वेतनावर काम करण्यापेक्षा हे लोक प्रगत देशात स्थलांतर करणे पसंत करतात. त्यामुळे देशातील चांगले मनुष्यबळ कमी होते.

६) बालमजुरांचे वाढते प्रमाण: अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या देशात बालमजुरांची संख्या प्रचंड असते. अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे दारिद्र्याची समस्या निर्माण होते आणि दारिद्र्याच्या समस्येमुळे बालमजुरीचा प्रश्न निर्माण होतो.

७)उपासमार, कुपोषण, बालमृत्यु, रोगराई : ज्या देशांची लोकसंख्या अतिरिक्त आहे अशा देशात उपासमार, कुपोषण, बालमृत्यू, रोगराई या समस्या गंभीर स्वरूपाच्या असतात. अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे बहुसंख्य लोकांना पुरेसा रोजगार आणि पुरेसा मोबदला मिळत नाही. त्यामुळे कोट्यावधी लोकांना अर्धपोटी, उपाशी राहावे लागते. त्यामुळे कुपोषणाची आणि बालमृत्यूची समस्या गंभीर बनते. तसेच अतिरिक्त लोकसंख्येमुळेच अनेक देशात स्वाईन फ्लू, मलेरिया, कॉलरा या रोगांच्या साथी पसरलेल्या दिसतात.

८) शेत जमिनीचे तुकडीकरण: अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेली आणखी एक महत्त्वाची समस्या म्हणजे शेत जमिनीचे तुकडीकरण होय. अतिरिक्त लोकसंख्येचा शेतजमिनीवर ताण पडतो. वारसा हक्क कायद्यामुळे आणि कुटुंबाचा आकार मोठा असल्याने (कुटुंब प्रमुखाला दोनपेक्षा अधिक अपत्ये असल्याने) जमिनीचे लहान लहान तुकड्यात रूपांतर होते. त्यामुळे शेती किफायदेशीर ठरत नाही.

९) पायाभूत सुविधांची कमतरता व ताण: अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक, दळणवळण इत्यादी पायाभूत सुविधांवर मोठा ताण पडतो. पायाभूत सुविधांची केवळ कमतरताच जाणवते असे नाही तर ज्या सोयी सुविधा उपलब्ध असतात त्यांचा दर्जाही फारसा चांगला नसतो.

लोकसंख्या वाढ आणि आर्थिक विकास

प्रास्ताविक

देशाचा आर्थिक विकास भांडवल, तंत्रज्ञान, नैसर्गिक साधनसंपत्ती इ.घटकांवर जसा अवलंबून असतो तसाच तो लोकसंख्येवरतीही अवलंबून असतो. देशाच्या आर्थिक विकासात लोकसंख्येची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. लोकसंख्या म्हणजे मनुष्यबळ तसेच लोकसंख्या म्हणजे मानवी भांडवल होय. देशाची लोकसंख्या पुरेशा प्रमाणात (पर्याप्त) असेल आणि देशात शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या निरोगी/सुदृढ, बुद्धिमान, विविध कौशल्य आत्मसात केलेले लोक बहुसंख्येने असतील तर अशी लोकसंख्या देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त असते. देशातील लोकसंख्या प्रचंड आकाराची, कुपोषित, निरक्षर आणि रोगग्रस्त असेल तर देशाच्या विकासाला मर्यादा पडतात. न्यून लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्येत होणारी वाढ आर्थिक विकासाला पोषक असते. तर ज्या देशात लोकसंख्येचा स्फोट घडून आला आहे अशा देशात वाढत्या लोकसंख्येचा आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो. या प्रकरणात लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला आहे. कमी लोकसंख्या असलेल्या प्रगत देशात लोकसंख्येत होणारी वाढ आर्थिक विकासाला कशी फायदेशीर असते आणि जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशातील वेगाने वाढत असणारी लोकसंख्या आर्थिक विकासाला कशी मारक असते हे या प्रकरणात स्पष्ट केले आहे. या प्रकरणात विकसित देशातील लोकसंख्येच्या आणि विकसनशील देशातील लोकसंख्येच्या समस्या स्पष्ट केल्या आहेत.

अ) कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्येतील वाढ आर्थिक विकासाला पोषक/फायदेशीर

इंग्लंड सारख्या काही राष्ट्रांनी न्यून लोकसंख्या असताना लोकसंख्येत होणाऱ्या वाढीचा फायदा घेऊन आपला आर्थिक विकास केल्याचे त्यांच्या देशाच्या आर्थिक इतिहासावरून दिसून येते. कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्येतील वाढ देशाच्या आर्थिक विकासाला कशी पोषक असते ते खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट केले आह.

१) कृषी क्षेत्राचा विकास: लोकसंख्येचा आकार लहान असलेल्या देशात लोकसंख्या जर थोड्या अधिक वेगाने वाढू लागली तर अशी लोकसंख्या शेतीच्या विकासासाठी उपयुक्त असते. कृषी क्षेत्राला आवश्यक असणारे मनुष्यबळ वाढत्या लोकसंख्येमुळे उपलब्ध होते. अमेरिकेची आजची लोकसंख्या पर्याप्त प्रमाणापेक्षा दहा कोटींनी कमी आहे. अशा देशात लोकसंख्येत होणारी वाढ कृषी क्षेत्राला उपयुक्त असते. जे देश कमी विकसित आहेत आणि देशाची लोकसंख्या आकाराने लहान आहे अशा देशात लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम जाणवत नाहीत. वाढत्या लोकसंख्येचा कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी उपयोग करून घेता येतो.

२) इतर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा विकास: कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्येतील वाढ आणखी एका दृष्टीने फायदेशीर असते आणि ते म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येचा उपयोग जमिनी/कृषी क्षेत्राच्या व्यतिरिक्त पाणी, प्राणी, हवामान, जंगल संपत्ती (वनस्पती), सागरी संपत्ती, खनिज संपत्ती इत्यादी नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या विकासासाठी करता येतो. देशात पुरेशी लोकसंख्या असल्याशिवाय नैसर्गिक साधन संपत्तीचा देशाच्या विकासासाठी उपयोग करता येत नाही. जगातील काही देश असे आहेत की त्या देशात नैसर्गिक साधनसंपत्ती विपुल प्रमाणावर आहे. परंतु लोकसंख्याच अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपूर वापर करता येत नाही. म्हणून कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात जर लोकसंख्या वाढू लागली तर त्या लोकसंख्येचा नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या विकासासाठी चांगला वापर करून घेता येतो. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढण्यास मदत होते.

३)औद्योगिक विकास : ज्या देशांच्या लोकसंख्येचा आकार लहान आहे.अशा देशांना लोकसंख्येतील वाढ औद्योगिक विकासासाठी गरजेचीच असते. इंग्लंडसारख्या अनेक देशांनी वाढत्या लोकसंख्येचा उपयोग औद्योगिकीकरणासाठी किंवा औद्योगिक विकासासाठी करून घेतला आहे. कारखानदारीक्षेत्रात जरी यंत्रांचा उपयोग केला जात असला तरी यंत्रे चालविण्यासाठी कामगारांची गरज असतेच. अशा प्रकारे औद्योगिक क्षेत्राला आवश्यक असणारा श्रमपुरवठा वाढत्या लोकसंख्येमुळे उपलब्ध होतो. त्यामुळे देशाच्या औद्योगिक विकासाचा वेग वाढवून आर्थिक विकासाचा वेगही वाढतो.

४) बाजारपेठांचा विकास: वाढत्या लोकसंख्येचा आणखी एक फायदा म्हणजे देशातील बाजारपेठांचा विकास व विस्तार घडून येतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्राहकांची संख्या वाढून त्यांची विविध वस्तूंची मागणी वाढते. त्यामुळे जुन्या बाजारपेठांचा विकास होतो. जुन्या बाजारपेठा अधिक सशक्त/सक्षम होतात. तसेच वस्तूंच्या मागणीत वाढ झाल्यामुळे नवनवीन बाजारपेठा निर्माण होतात. त्याचा फायदा देशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळण्यात होतो.

५) व्यापारक्षेत्राचा विकास: न्यून लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्या वाढीमुळे देशांतर्गत व्यापार वाढतो. अंतर्गत व्यापाराला चालना मिळते. कारण लोकसंख्या म्हणजे देशातील ग्राहकांची संख्या होय. लोकसंख्येत वाढ झाली की ग्राहकांच्या संख्येत वाढ होऊन

खरेदी विक्री व्यवहारात वाढ होते. त्यामुळे वापर व्यापारक्षेत्राचा विकास होऊन देशाच्या विकासाचाही वेग वाढतो.

६)आर्थिक स्थैर्य (मंदीचा धोका कमी): कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्येत होणारी वाढ ही आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी उपयुक्त ठरते. लोकसंख्येत होणाऱ्या वाढीमुळे प्रभावी मागणीतसुद्धा वाढ होते. त्यामुळे मंदीचा धोका राहत नाही. प्रभावी मागणीच्या कमतरतेमुळे आर्थिक मंदी निर्माण होत असते. परंतु लोकसंख्येत हळूहळू वाढ होत असेल तर मंदीचा धोका राहत नाही. जन्मदर आणि मृत्युदर सारखेच असणाऱ्या देशात लोकसंख्या ही स्थिर असते. अशा देशांना मंदीचा धोका असतो. असा धोका कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे राहत नाही. त्यामुळे स्थैर्यासहित आर्थिक विकासाचा मार्ग खुला होतो.

७)राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ: न्यू लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्या वाढ लागली तर अशा लोकसंख्येचा उपयोग उत्पादनाच्या प्रक्रियेत करता येतो. त्यामुळे वस्तू व सेवांचे उत्पादन वाढण्यास मदत होते. त्यामुळे देशाचे वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवून दरडोई उत्पन्न सुद्धा वाढते. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ म्हणजेच आर्थिक विकासाच्या दरातील वाढ होय. अशाप्रकारे न्यून लोकसंख्या असलेल्या आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती विपुल प्रमाणावर असलेल्या राष्ट्रांना लोकसंख्येत होणारी वाढ फायदेशीर असते. नैसर्गिक साधनसंपत्ती विपुल प्रमाणावर असलेले देश आपल्या देशातील जनतेला प्रजोत्पादन वाढीसाठी प्रोत्साहन देताना दिसतात.

८)पायाभूत सुविधांचा विकास शक्य: लोकसंख्येचा आकार कमी असलेल्या देशात लोकसंख्येत होणारी वाढ आणखी एका दृष्टीने फायद्याचे असते ती म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येमुळे आर्थिक आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांचा विकास शक्य होतो. शिक्षण, आरोग्य, वीज, वाहतूक, दळणवळण या पायाभूत सुविधांची संख्यात्मक आणि गुणात्मक वाढ होते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे पायाभूत सुविधांची मागणी वाढते. त्यामुळे पायाभूत सुविधांमध्ये खाजगी व सरकारी गुंतवणूक वाढून पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ होते. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते. कारण देशाचा आर्थिक विकास हा देशातील पायाभूत सुविधांच्या संख्यात्मक व गुणात्मक वाढीवरच अवलंबून असतो. अशा प्रकारे कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात जर लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त राहिला तर पायाभूत सुविधांवर ताण पडत नाही. उलट पायाभूत सुविधांचा विकासच घडून येतो.

९) रोजगार संधीची उपलब्धता : कमी लोकसंख्या आणि विपुल नैसर्गिक साधन संपत्ती असलेल्या देशात लोकसंख्या वाढीचा वेग वाढला तरी अशा देशांना बेकारीची भीती नसते. कारण वाढत्या लोकसंख्येचा उपयोग नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या उपयोगासाठी आणि औद्योगिक क्रांती घडवून आणण्यासाठी करता येतो. अर्थव्यवस्थेचा व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, बँकिंग, हॉटेल्स या तृतीय क्षेत्राच्या विकासासाठी सुद्धा वाढत्या लोकसंख्येचा चांगला उपयोग करून घेता येतो. त्यामुळे कमी लोकसंख्या असलेल्या देशांना लोकसंख्येतील वाढ फायदेशीर असते. असे देश लोकांना केवळ रोजगारच पुरवतात असे नाही तर चांगले वेतन/ चांगला मोबदला सुद्धा देतात. त्यामुळे लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुद्धा उच्च राहतो.

१०) देशाचा आर्थिक मागासलेपणा नष्ट होण्यास मदत:

लोकसंख्येचा आकार लहान असलेल्या अविकसित आणि विकसनशील देशांना वाढती लोकसंख्या शाप ठरत नाही. तर वरदानच ठरते. कारण लोकसंख्या म्हणजे मनुष्यबळच असते. अशा मनुष्यबळाचा उपयोग करून अप्रगत देश व विकसनशील देश कृषी, उद्योग, व्यापार व सेवा क्षेत्राचा विकास घडवून आणू शकतात. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपूर वापर करून विकासाचा वेग वाढवू शकतात. अशा प्रकारे ज्या देशांची लोकसंख्या कमी आहे अशा अप्रगत आणि विकसनशील देशांना आपला आर्थिक मागासलेपणा घालवण्यासाठी लोकसंख्येत होणारी वाढ फायदेशीरच असते.

समारोप

अशा प्रकारे ज्या देशांची मूळचीच लोकसंख्या कमी आहे किंवा ज्या देशांच्या लोकसंख्येचा आकार लहान आहे आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती विपुल प्रमाणात आहे अशा देशात लोकसंख्येत होणारी वाढ आर्थिक विकासासाठी पोषक किंवा फायदेशीर असते. जगातील इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या काही राष्ट्रांचा विकास लोकसंख्येतील संख्यात्मक आणि गुणात्मक वाढीमुळे घडून आला आहे.

ब) लोकसंख्येचा आकार मोठा असलेल्या देशात लोकसंख्या वाढ आर्थिक विकासाला मारक/धोकादायक

ज्या देशांची लोकसंख्या पर्याप्त प्रमाणापेक्षा जास्त असते अशा देशात लोकसंख्येत जलद गतीने होणारी वाढ आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने धोकादायक असते. लोकसंख्येचा आकार मोठा असलेल्या देशात वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आर्थिक विकासाला मारक ठरते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग कमी होतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे आर्थिक विकासाच्या मार्गात कसे अडथळे निर्माण होतात ते खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

१) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा बेसुमार आणि चुकीचा वापर:

ज्या देशात मूळचीच लोकसंख्या प्रचंड आहे अशा देशात वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकसंख्या आणि नैसर्गिक साधन संपत्ती यांच्यातील समतोल बिघडतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीची लोकांना पोसण्याची क्षमता क्षीण होते. नैसर्गिक साधन संपत्तीवर प्रचंड ताण पडतो. वाढत्या लोकसंख्येला जगवण्यासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा बेसुमार वापर केला जातो. वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या काही देशातील काही नैसर्गिक साधनसंपत्ती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे.

अ) जमीन/कृषी क्षेत्रावरील परिणाम:

लोकसंख्येत वाढ किंवा घट झाली तरी देशातील उपलब्ध जमिनीच्या क्षेत्रफळात वाढ किंवा घट होत नाही. जमिनीचे क्षेत्रफळ आहे तेवढेच राहते. त्यामुळे जलद वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे जमिन या नैसर्गिक साधनावर मोठा ताण पडतो.

जमिनीचा जास्तीत जास्त उपयोग शेतीसाठी केला जातो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीवरील लोकसंख्येचा दबाव वाढतो. शेतीवर उपजीविका करणाऱ्यांचे /अवलंबून राहणाऱ्यांचे प्रमाण वाढते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे जमिनीच्या वाटण्या होऊन जमिनीचे लहान लहान तुकडे पडतात. त्यामुळे शेतीत यंत्रांचा वापर करता येत नाही. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता घटते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतजमिनीचा काळजीपूर्वक वापर केला जात नाही. लोकांच्या अन्नधान्याच्या गरजा भागवण्यासाठी शेतजमिनीत रासायनिक खते वापरली जातात. अति पाणी आणि रासायनिक खते यांच्या वापरामुळे जमिनी क्षारपड होतात. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता घटते. अशाप्रकारे वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे लोकांच्या वाट्याला जमिनीचे क्षेत्रफळ खूपच कमी येते. त्यामुळे उपजीविकेची समस्या निर्माण होते. शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतात.

शेती व्यवसायाबरोबरच कारखाने उभे करण्यासाठी, रस्ते रेल्वे आणि धरणे बांधण्यासाठी जमिनीची आवश्यकता असते. परंतु प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशात औद्योगिक क्षेत्रासाठी, रेल्वे आणि धरणे बांधण्यासाठी सहजासहजी आणि पुरेशी जमीन उपलब्ध होत नाही. धरण बांधण्याच्या खर्चापेक्षा धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनावर जास्त खर्च करावा लागतो. धरणामुळे विस्थापनाचा प्रश्न निर्माण होत असल्याने लोक धरणाला विरोध करतात. त्यामुळे धरणे बांधली जात नाहीत किंवा जे धरण बांधण्यास दोन वर्षे लागतात ते धरण बांधून होण्यास पाच-दहा वर्षे लागतात. त्यामुळे देशाच्या विकासात अडचणी येतात.

ब) जंगल संपत्तीचे नुकसान

पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी देशात पुरेशी जंगले असणे आवश्यक असते. परंतु वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या अनेक देशात जंगल तोडीचे प्रमाण वाढत चालले आहे. लोक शेती करण्यासाठी जंगलातील झाडे तोडून जंगलांचे वाळवंट करीत आहेत. त्यामुळे जंगलांचे प्रमाण कमी होऊन वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइडचे प्रमाण वाढत आहे. झाडे कार्बन-डाय-ऑक्साइड शोषून घेतात आणि ऑक्सिजन सोडतात. त्याचा फायदा मनुष्याला होतो. परंतु जंगलतोडीमुळे हवेतील ऑक्सिजनचे प्रमाण कमी होऊन कार्बन डायऑक्साइडचे प्रमाण वाढत चालले आहे. तसेच जंगलतोडीमुळे पावसाचे प्रमाणही कमी होत चालले आहे. जंगल तोडीमुळे जंगलातील प्राण्यांची आश्रयस्थाने नष्ट होत असून प्राण्यांची संख्या कमी होत चालली आहे. लोकसंख्येत प्रचंड वाढ झाल्यानेच मांसासाठी हरणाच्या शिकारीत मोठी वाढ झाली असून हरीण, ससे तसेच इतर प्राण्यांची संख्या झपाट्याने कमी होत आहे. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे जंगलातील प्राणी जीवन धोक्यात आले आहे. तसेच जंगलतोडीमुळे जंगलातील वनस्पतींच्या अनेक प्रजाती नष्ट झाल्या आहेत. लोकसंख्या अशीच वाढत राहिली तर वनस्पतींच्या अनेक प्रजाती नष्ट होण्याची शक्यता आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे जंगलसंपत्ती कमी होत चालली असून त्यामुळे शाश्वत/चिरंतन विकासाची संकल्पना धोक्यात आली आहे. कारण जंगलसंपत्ती भावी पिढ्यांसाठी सुद्धा जतन करून ठेवणे आवश्यक आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे ते शक्य होत नाही. जंगलसंपत्तीचा बेसुमार वापर केला जात असून तो करताना भावी पिढ्यांची काळजी घेतली जात नाही. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असणाऱ्या देशात शाश्वत विकास कसा करायचा ही समस्या निर्माण झाली आहे.

क) खनिज संपत्ती : लोकसंख्येचा आकार मोठा असलेल्या देशात लोकसंख्येत जलद गतीने वाढ होत असेल तर लोखंड, दगडी कोळसा, खनिज तेल इत्यादी भूगर्भातील खनिज संपत्तीचा अमर्याद वापर होतो. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवण्यासाठी विविध प्रकारचे कारखाने/उद्योगधंदे स्थापन होतात. या कारखानदारी क्षेत्राला लोखंड, दगडी कोळसा, खनिज तेल इत्यादी मोठ्या प्रमाणावर

आवश्यक असते त्यामुळे खनिज संपत्तीचा बेसुमार उपसा/ वापर होऊन काही खनिज संपत्तीचे साठे संपुष्टात येऊ लागतात. अनेक देशात ही परिस्थिती ओढवली आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे आजच अनेक देशांना विविध प्रकारच्या खनिजांची टंचाई जाणवू लागली आहे. भविष्यात भावी पिढ्यांना ही टंचाई खूपच प्रकर्षाने जाणवणार आहे.

ड)पाण्याची समस्या

पाणी हे अत्यंत महत्त्वाची नैसर्गिक साधनसंपत्ती असून आर्थिक विकासात पाण्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. जमिन या घटकाप्रमाणे पाणी हे महत्त्वाचे उत्पादनाचे साधन आहे. पाणी पिण्यासाठी, शेतीसाठी, कारखानदारी क्षेत्रासाठी आणि बांधकाम उद्योगासाठी आवश्यक असते. जगातील कित्येक देशांची लोकसंख्या सुमारे १०० वर्षात दुप्पट, तिप्पट वाढली आहे. परंतु पावसाचे किंवा पाण्याचे प्रमाण मात्र वाढलेले नाही. पाण्याच्या टंचाईसाठी निसर्ग जसा कारणीभूत आहे त्याप्रमाणे मानवसुद्धा कारणीभूत आहे. मानवाने लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण न ठेवल्याने पाण्याची मागणी प्रचंड वाढली आहे. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या अनेक देशांना पाण्याच्या तीव्र टंचाईला तोंड द्यावे लागत आहे. कित्येक देशात पुरेसे पाणी नसल्याने २५% सुद्धा शेतजमीन ओलिताखाली / सिंचनाखाली आलेली नाही. हजारो गावांना दरवर्षी तीन ते चार महिने पाणी टंचाईला तोंड द्यावे लागते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे वाड्या-वस्त्यांची, गावांची आणि त्यामध्ये राहणाऱ्या लोकांची संख्या बेसुमार वाढत चालल्याने पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण झाली आहे. जेथे पाण्याचे साठे बऱ्यापैकी आहेत तेथील लोक पाणीटंचाई असणाऱ्या भागात पाणी देण्यास सरकारला विरोध करत आहेत. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीला, कारखानदारी क्षेत्राला, पुरेशा प्रमाणात पाणी मिळत नसल्याने आर्थिक विकासाचा वेग वाढत नाही.

इ) सागरी संपत्तीवर ताण:

सागर किंवा समुद्र ही सुद्धा अत्यंत महत्त्वाची नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. अनेक देशांनी सागरी संपत्तीचा योग्य उपयोग करून आपल्या देशाचा विकास घडवून आणला आहे. समुद्रापासून मिळणारी महत्त्वाची साधनसंपत्ती म्हणजे विविध प्रकारचे मासे. परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे माशांची मागणी प्रचंड वाढल्याने माशांच्या किमती खूपच वाढलेल्या दिसतात. गरिबांना मासे विकत घेता येत नाहीत. तसेच देशांतर्गत माशांची मागणी वाढल्याने माशांची फारशी निर्यातही करता येत नाही. त्यामुळे देशाच्या विकासासाठी लागणारे परकीय चलनही फारसे मिळत नाही. खनिज तेल, नैसर्गिक वायू भूगर्भात सापडतात त्याप्रमाणे समुद्रात दलदलीच्या ठिकाणीही सापडतात. प्रचंड लोकसंख्येमुळे खनिज तेले आणि नैसर्गिक वायूचा सुद्धा तुटवडा जाणवतो. समुद्रात सापडणाऱ्या या खनिज तेलाचा आणि नैसर्गिक वायूचासुद्धा बेसुमार उपसा केला जात आहे.

२)बचत व गुंतवणुकीवर परिणाम:

लोकसंख्येचा आकार मोठा असलेल्या देशात लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असेल तर बचत व गुंतवणुकीवर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम होतो. कारण वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या देशात गरीब किंवा दरिद्री लोकांचे प्रमाण मोठे असते. गरिबीमुळे ते अजिबात बचत करू शकत नाहीत. मध्यमवर्गीयांचे प्रमाण सुमारे ४०% असते आणि त्यांची बचतक्षमता खूपच कमी असते. देशात श्रीमंत लोकांचे प्रमाण १५ ते २०% एवढे अल्प असते. अशा प्रकारे लोकसंख्या वाढीची समस्या असलेल्या देशात सुमारे ८० टक्के लोक गरीब आणि मध्यमवर्गीय असतात. त्यांची बचत क्षमता खूपच कमी असते. त्यामुळे भांडवलनिर्मितीचा दरही खूपच कमी राहून गुंतवणूक सुद्धा खूपच कमी राहते. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाचा दरही खूपच कमी राहतो.

३)औद्योगिकीकरणावरील प्रतिकूल परिणाम:

लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असलेल्या देशात औद्योगिक विकासाचा दर कमी असतो. याचे कारण अशा देशातील बहुसंख्य लोक गरीब असतात. त्यांची खरेदी शक्ती खूपच कमी असते. त्यामुळे त्यांच्या औद्योगिक वस्तूंना असणारी मागणी खूपच कमी असते. त्यांचा बराचसा कृषी वस्तू/ शेतमाल खरेदीसाठीच खर्च होतो. औद्योगिक वस्तू विकत घेण्यएवढा पैसा त्यांच्याकडे नसतो. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या देशात लोकांची औद्योगिक वस्तूंना मागणी खूपच कमी असते. त्यामुळे औद्योगीकरणाचा आणि औद्योगिक विकासाचा वेग मंद राहतो. औद्योगिक विकासाचा वेग मंद राहत असल्याने आर्थिक विकासाचा वेग सुद्धा कमी राहतो.

४)बेरोजगारी-श्रमशक्तीचा अपव्यय:

लोकसंख्येचा आकार मोठा असलेल्या देशांना लोकसंख्येत वेगाने होणारी वाढ फायदेशीर नसते. कारण वाढत्या लोकसंख्येमुळे सर्वांना रोजगार मिळत नाही. कोट्यावधी लोकांना बेरोजगार राहावे लागते. बेकारीची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर बनत जाते. या बेरोजगारांचा आर्थिक विकासासाठी काहीच उपयोग करून घेता येत नाही. श्रमशक्ती वाया जाते. त्यामुळे देशाच्या विकासाचा वेग वाढत नाही.

५)आयातीवरील खर्चात वाढ :

देशाची लोकसंख्या जर जलद गतीने वाढत असेल तर देशातील लोकांच्या गरजा भागवण्यासाठी विदेशातून अनेक वस्तू आयात कराव्या लागतात. त्यामध्ये इंधन, नैसर्गिक वायू या नैसर्गिक साधन संपत्तीचाही समावेश असतो. वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या देशांची आयात खूपच जास्त आणि निर्यात खूपच कमी असते. त्यामुळे विकासासाठी पैसा अपुरा पडून विकासाचा वेग कमी राहतो.

६)अनुत्पादक खर्चात वाढ:

ज्या देशांचा लोकसंख्येचा आकार मोठा असतो आणि लोकसंख्या जलद गतीने वाढत असते त्या देशात सरकारला अनुत्पादक खर्च प्रचंड प्रमाणावर करावा लागतो. गरिबांना मोफत घरे, मोफत शिक्षण, मोफत दवाखाने पुरवावी लागतात. त्यासाठी सरकारला मोठा खर्च करावा लागतो. या खर्चाचे दीर्घ काळाने देशाला फायदे मिळतात. परंतु सुरुवातीला काही लाभ मिळत नाही. अशा प्रकारे सरकारला घरे बांधून देण्यासाठी, शिक्षणाच्या सुविधा करण्यासाठी आणि आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी प्रचंड खर्च करावा लागतो. त्यामुळे आर्थिक विकासासाठी (धरणे बांधणे, कारखाने उभे करणे यासाठी) पैसा अपुरा पडतो. त्यामुळे देशाच्या विकासाचा वेग मंद राहतो.

७) विदेशी कर्जाच्या बोजात वाढ:

जलद वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे देश विदेशी कर्जाच्या सापळ्यात सापडतो. कारण वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकांच्या विविध गरजा देशातील साधन संपत्तीच्या सहाय्याने पुऱ्या होऊ शकत नाहीत. वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्य, शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक, पाणी या गरजा भागवण्यासाठी विदेशातून कर्ज काढावे लागते. त्याचा आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो. वाढत्या लोकसंख्येची समस्या असलेल्या अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था विदेशी कर्जाच्या बोजाखाली दबून गेलेल्या दिसतात.

समारोप :

अशा प्रकारे ज्या देशांची मूळची लोकसंख्या प्रचंड असते अशा देशांना लोकसंख्येत होणारी वाढ फायदेशीर नसते. ज्या देशात मूळची लोकसंख्या खूपच कमी असते अशा देशात लोकसंख्या वाढ फायदेशीर असते. कारण अशा देशांना साधनसंपत्तीचा उपयोग करून घेण्यासाठी लागणारे पुरेशी मनुष्यबळ/मानवी भांडवल लोकसंख्या वाढीतून उपलब्ध होत असते.

विकसित देशातील लोकसंख्येच्या समस्या

विकसित देशांच्या लोकसंख्येचा आकार लहान असला आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी असला तरी त्या देशातही काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या विकसनशील देशातील वाढत्या लोकसंख्येने निर्माण केलेल्या समस्यांइतक्या गंभीर स्वरूपाच्या नाहीत. विकसित देशातील लोकसंख्येच्या काही समस्या थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केल्या आहेत.

१) अनुत्पादक लोकसंख्येचा भार: विकसनशील देशापेक्षा प्रगत देशात वृद्धांचे प्रमाण मोठे असून दिवसेंदिवस ते वाढत आहे. वृद्धांसाठी आरोग्य, वृद्धाश्रम, सेवा सुश्रुषा यावरील खर्चात प्रगत देशात वाढ होत चालली आहे. वेतनावरील खर्चही वाढत चालला आहे.

२) अनुकूल मजुरांचा तुटवडा: विकसित देशात कुशल मजुरांची उपलब्धता आहे. परंतु अकुशल/शारीरिक कष्टाची कामे करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे कामासाठी अंकुशल कामगार मिळत नाहीत.

३) प्रदूषणाची समस्या : प्रगत राष्ट्रात कारखानदारी क्षेत्राची चांगली प्रगती झाली आहे. प्रगत राष्ट्रात बहुसंख्य लोकांच्या मालकीची स्वतःची वाहतूकीची साधने आहेत. त्यामुळे प्रदूषणाची समस्या निर्माण झाली आहे.

४) मनुष्य–जातीय गुणोत्तरात घट (Man-land Ratio) **:** अमेरिकेसारख्या काही विकसित राष्ट्रांचा अपवाद वगळता बहुतेक विकसित देश भौगोलिक दृष्ट्या आकाराने लहान आहेत. त्यामुळे त्या देशांतही हळूहळू मनुष्य जमीन गुणोत्तरात घट होत असते.

५) मंदीचा धोका: प्रगत देशातील लोकसंख्येचा आकार लहान असल्याने प्रगत देशातील अंतर्गत बाजारपेठाही लहान असतात. त्यामुळे वस्तूंची मागणी फारशी वाढत नाही. त्यामुळे प्रगत देशांना अधून–मधून मंदी आणि बेकारीच्या समस्येला तोंड द्यावे लागते.

६) श्रम पुरवठा कमी : प्रगत देशात जन्मदर कमी असतो. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग आणि श्रमाचा पुरवठाही कमी असतो. प्रगत देशात उच्च शिक्षणाच्या सुविधा विपुल प्रमाणात असतात. तसेच उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण मोठे असल्याने श्रमपुरवठा कमी राहतो.

७) उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण कमी: अनेक प्रगत देशात वयस्कर आणि वृद्ध लोकांचे प्रमाण मोठे आहे. १५ ते ३५ किंवा १५ ते ६० या वयोगटातील कर्त्या किंवा उत्पादक लोकांचे प्रमाण तेथे खूपच कमी आहे. त्यामुळे झालेला आर्थिक विकास टिकवून ठेवणे ही मोठी समस्या विकसित देशांसमोर निर्माण झाली आहे.

अशा प्रकारे प्रगत देशातील लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये आणि प्रगत देशातील लोकसंख्येच्या समस्या वरील प्रमाणे स्पष्ट केल्या

आहेत

विकसनशील देशातील लोकसंख्येच्या समस्या:

बहुतेक विकसनशील देशांच्या लोकसंख्येचा आकार आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग (दर) मोठा असल्याने विकसनशील देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झाली आहे. विकसनशील देशातील लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या या खूपच गंभीर असून या समस्या खालील प्रमाणे स्पष्ट केल्या आहेत.

१) आर्थिक विषमतेत वाढ

२) प्रादेशिक विषमता

३)दारिद्र्य प्रचंड (४०% पेक्षा जास्त)

४) शहरावर प्रचंड ताण –झोपडपट्ट्यांची समस्या

५) राहणीमानाचा निकृष्ट दर्जा

६) प्रचंड बेकारी

७) पर्यावरणाचा समतोल बिघाड

८) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा बेसुमार (अमर्याद) वापर

९) कुपोषण, उपासमार, बालमृत्यू ,रोगराईत वाढ

१०) जीवन जगण्यासाठी जीवघेणी /अनिष्ट स्पर्धा –अनैतिकता, काळाबाजार यात वाढ

११) बुद्धिमान लोकांचे परदेशात स्थलांतर–विकासाला खीळ

१२) विकास कार्यक्रमावरील खर्चात कपात –कारण गरिबांच्या गरजा भागविण्यासाठी प्रचंड खर्च. त्यामुळे सरकारला विकासासाठी पैसा अपुरा पडतो. त्यामुळे विकासाच्या मार्गात अडथळे निर्माण होतात.

(वरील मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण मागे येऊन गेले असल्याने या ठिकाणी फक्त मुद्दे दिले आहेत.)

***

प्रकरण क्रमांक

भारतीय लोकसंख्येचा आकार आणि वृद्धीदर

(Size and Growth Rate of Indian Population)

प्रास्ताविक:

भारतीय लोकसंख्येचा आकार प्रचंड असून जगात चीन खालोखाल भारताची लोकसंख्या आहे लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. लोकसंखेच्या वृद्धी दराच्या बाबतीत मात्र भारताने चीनला मागे टाकले असून याबाबतीत भारताचा जगात प्रथम क्रमांक लागतो चीनच्या लोकसंख्या वृद्धीचा वार्षिक दर ०.९०% असून भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर १.७८ टक्के एवढा आहे. या प्रकरणात भारताच्या लोकसंख्येचा आकार आणि दशक वृद्धी दर आणि वार्षिक वृद्धी दराची माहिती दिली आहे.

१)भारतीय लोकसंख्येचे आकारमान

भारताची सध्याची लोकसंख्या १२५ कोटी इतकी असून लोकसंख्येच्या आकारमानाच्या बाबतीत जगात चीन नंतर भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. भारताचे भौगोलिक क्षेत्रफळ जगाच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या २.४% एवढे असून भारताची लोकसंख्या जगाच्या लोकसंख्येच्या १७.५०% एवढी आहे. चीनची लोकसंख्या सुमारे १३७ कोटी इतकी असून ती जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या २१% एवढी आहे. भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग भयानक असल्याने दरवर्षी एका ऑस्ट्रेलिया देशाएवढी लोकसंख्या आपल्या देशात वाढते. भारताचे आजची लोकसंख्या ऑस्ट्रेलिया देशाच्या ५३ पट आहे. अमेरिकेची सध्याची लोकसंख्या ३२ कोटी असून अमेरिकेच्या चारपट भारताची लोकसंख्या आहे. पाकिस्तानची लोकसंख्या १८ कोटी असून भारताची लोकसंख्या पाकिस्तानच्या सातपटीपेक्षा जास्त आहे. ब्राझीलची लोकसंख्या २० कोटी ३१ लाख असून ब्राझीलच्या लोकसंख्येच्या सातपटीने भारताची लोकसंख्या आहे. रशियाची सध्याची लोकसंख्या १४.६० कोटी असून रशियाच्या लोकसंख्येच्या आठपटीपेक्षा जास्त भारताची लोकसंख्या आहे. जर्मनीची लोकसंख्या केवळ आठ कोटी असून भारताची लोकसंख्या जर्मनीच्या लोकसंख्येच्या सुमारे १६ पट आहे. इंग्लंड, अमेरिका, पाकिस्तान, ब्राझील, रशिया, जर्मनी या सहा देशांची एकूण लोकसंख्या १०३ कोटी असून या सहा देशापेक्षा भारताची लोकसंख्या अधिक आहे. यावरून भारतीय लोकसंख्येचा आकार किती प्रचंड आहे याची कल्पना येते.

विविध जनगणना वर्षातील भारताची लोकसंख्या

भारतात दर दहा वर्षांनी जनगणना केली जाते. भारतात पहिली जनगणना सन १८८१ मध्ये झाली. खालील तक्ता क्रमांक एक मध्ये १८९१ ते २०११ या काळातील भारतातील लोकसंख्येत झालेली वाढ दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक: १

विविध जनगणना वर्षातील भारताची लोकसंख्या

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)	दहा वर्षात लोकसंख्येत झालेली वाढ (+) आणि घट (–) कोटी
१	१८९१	२३.६०	–
२	१९०१	२३.६०	०
३	१९११	२५.२०	+ १.६६
४	१९२१	२५.१०	– ०.१०
५	१९३१	२७.९०	+ २.८०
६	१९४१	३१.९०	+ ४.००
७	१९५१	३६.११	+ ४.२१
८	१९६१	४३.९२	+ ७.८१
९	१९७१	५४.८२	+ १०.९०
१०	१९८१	६८.३३	+ १३.५१
११	१९९१	८४.६४	+ १६.३१
१२	२००१	१०२.८७	+ १८.२३
१३	२०११	१२१.०२	+ १८.१५

स्त्रोत : सेन्सस ऑफ इंडिया

वरील तक्ता क्रमांक एक वरून असे दिसते की सन १८९१ साली भारताची लोकसंख्या २३.६० कोटी इतकी होती. १९०१ साली सुद्धा भारताची लोकसंख्या तेवढीच होती. सन १९११ साली भारताची लोकसंख्या २५.२० कोटी इतकी होती. जनगणना वर्ष १९०१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष १९११ मध्ये भारताच्या लोकसंख्येत १.६० कोटींची भर पडल्याचे दिसते. सन १९११ च्या तुलनेत सन १९२१ मध्ये भारताची लोकसंख्या घटल्याची दिसते. सन १९११ साली भारताची लोकसंख्या २५.२० कोटी होती .तर सन १९२१ आली भारताची लोकसंख्या २५.१० कोटी झाली. १९११ ते १९२१ या दशकात ०.१० कोटी लोकसंख्या कमी झाली. वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, सन १९३१ साली भारताची लोकसंख्या २७.९० कोटी होती. सन १९२१ ते १९३१ या दशकात भारतात लोकसंख्येत २.८० कोटी इतकी वाढ घडून आली. जनगणना वर्ष १९४१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३१.९० कोटी इतकी होती. १९३१ ते १९४१ या दशकात भारताच्या लोकसंख्येत चार कोटींनी वाढ घडून आली.

वरील तक्ता क्रमांक एक वरून असे दिसते की, १८९१ ते १९२१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत फारशी वाढ घडून आली नाही. उलट जनगणना वर्ष १९११ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष १९२१ मध्ये देशाच्या लोकसंख्येत घटच झाली. देशाच्या विविध भागात विविध रोगांच्या आलेल्या साथी आणि ठिकठिकाणी पडलेले भयंकर दुष्काळ यामुळे लोक मोठ्या प्रमाणावर मृत्यू पावले. त्यामुळे १८९१ ते १९२१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत फारशी वाढ झाली नाही. १९२१ पासून भारताच्या लोकसंख्येत वेगाने वाढ होण्यास सुरुवात झाली. म्हणून १९२१ या वर्षात लोकसंख्येच्या महाविभाजनाचे वर्ष असे म्हणतात. १८९१ ते १९११ या वीस वर्षाच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत १.६० कोटींनी वाढ झाली. तर १९२१ ते १९४१ या वीस वर्षांच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ६.८० कोटी वाढ घडून आली.

ब) भारताची स्वातंत्र्योत्तर काळातील लोकसंख्या :

वरील तक्ता क्रमांक एक मध्ये १९५१ ते २०११ या जनगणना वर्षातील भारतीय लोकसंख्येची माहिती दिली आहे.

वरील तक्ता क्रमांक एक वरून असे दिसते की, सन १९५१ साली भारताची लोकसंख्या ३१.११ कोटी इतकी होती. १९६१ साली ती ४३.९२ कोटी इतकी झाली. १९५१ ते १९६१ या काळात लोकसंख्येत ७.८१ कोटींची भर पडली. १९४१ ते १९५१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ४.२१ कोटींची भर पडल्याचे दिसते. १९६१ ते १९७१ या काळात आपल्या देशाच्या लोकसंख्येत १०.९० कोटींनी वाढ घडून आली. १९७१ ते १९८१ या दशकात भारताच्या लोकसंख्येत १३.५१ कोटींनी, १९८१ ते १९९१ च्या दशकात १६.३१ कोटींनी, १९९१ ते २००१ या दशकात १८.२३ कोटींनी वाढ घडून आली. तर २००१ ते २०११ या दशकात भारताच्या लोकसंख्येत १८.१५ कोटींनी वाढ घडून आली.

वरील तक्ता क्रमांक एक वरून असे दिसते की, जनगणना वर्ष १९९१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष २००१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येत जेवढी वाढ झाली (१८.२३ कोटी) त्यापेक्षा जनगणना वर्ष २००१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष २०११ मध्ये कमी वाढ झाली. (१८.१५ कोटी).

वरील तक्ता क्रमांक एक वरून असे दिसते की, स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या लोकसंख्येत मोठी वाढ घडून आली. १८९१ ते १९४१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ८.३ कोटींनी वाढ घडून आली. तर १९५१ ते २०११ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ८४.९१ कोटींनी वाढ घडून आली. १८९१ ते १९४१ या पन्नास वर्षांच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ८.३ कोटींनी वाढ झाली तर १९५१ ते २००१ या पन्नास वर्षांच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ६६.७६ कोटींनी वाढ घडून आली. अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या लोकसंख्येत प्रचंड वाढ होण्याचे कारण म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने अनेक रोगांच्या साथींचे उच्चाटन करण्यात यश मिळवले. त्यामुळे मृत्यू दर कमी झाला. तसेच गावोगावी मोफत आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. दुष्काळावर मात करण्यात यश मिळवले. त्यामुळे दुष्काळाने आणि उपासमारीने मरणाऱ्यांची संख्या खूपच कमी झाली. या विविध कारणांमुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या लोकसंख्येत मोठी वाढ घडून आली.

जनगणना वर्ष १८९१ ते जनगणना वर्ष २०११ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत झालेले बदल खालील आकृती क्रमांक एक मध्ये स्पष्ट केले आहेत.

आकृती क्रमांक –१

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताची लोकसंख्या

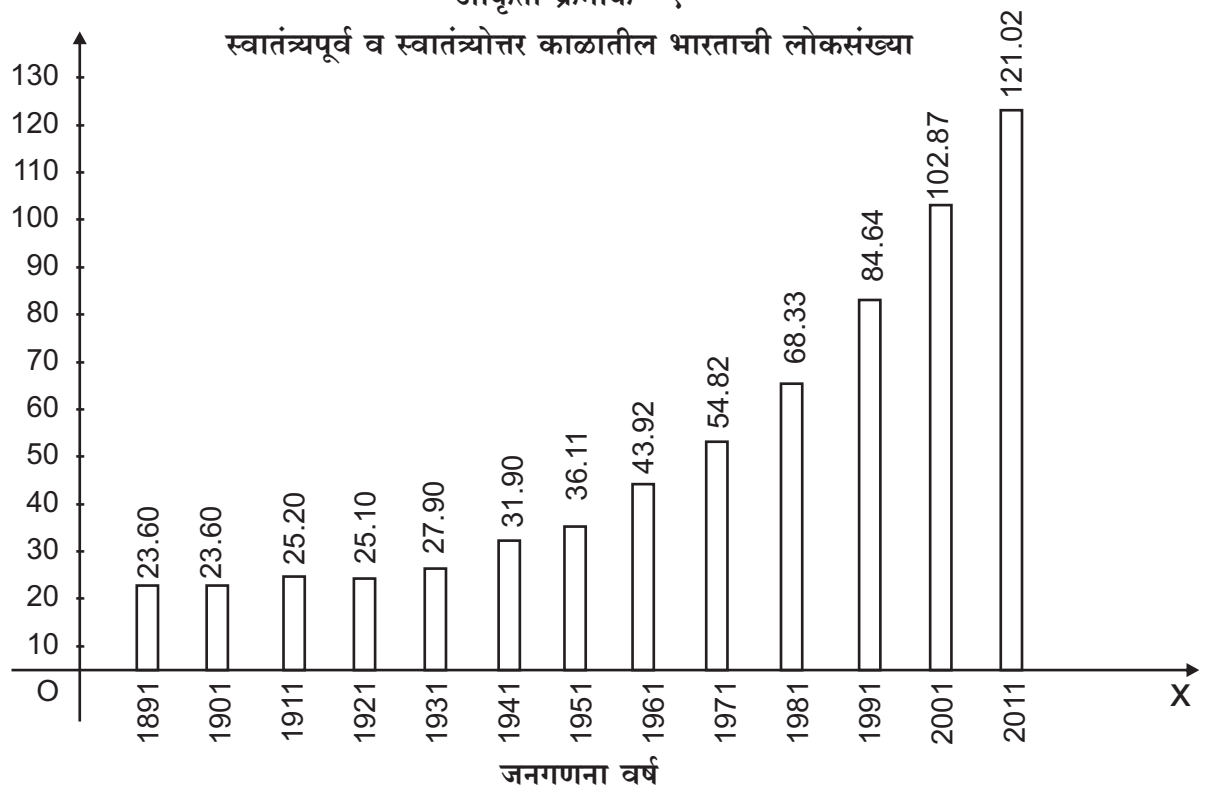

वरील आकृती क्रमांक १ मध्ये OX या अक्षावर विविध जनगणना वर्षे दिली आहेत. तर O Y अक्षावर लोकसंख्या हा घटक दर्शविला आहे. १८९१ ते १९५१ पर्यंत प्रत्येक जनगणनेत लोकसंख्येत थोडीशीच भर पडलेली असल्याने या वर्षातील स्तंभ लहान उंचीचे दिसतात. तर १९५१ नंतर भारताच्या लोकसंख्येत प्रत्येक जनगणनेत महत्त्वाची भर पडत गेल्याने १९६१ ते २०११ पर्यंतच्या जनगणना वर्षाची स्तंभांची उंची क्रमशः वाढत गेल्याचे दिसते. जनगणना वर्षे १८९१ च्या तुलनेत जनगणना २०११ च्या लोकसंख्या दर्शविणाऱ्या स्तंभांची उंची खूपच मोठी दिसते. कारण जनगणना वर्षा १८९१ ते जनगणना वर्ष २०११ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत पाचपटीपेक्षा अधिक वाढ घडून आली आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून म्हणजे जनगणना वर्ष १८९१ पासून स्वातंत्र्योत्तर काळात २०११ पर्यंत भारताच्या लोकसंख्येत झालेला बदल खालील आकृती क्रमांक २ मध्ये दाखविला आहे.

आकृती क्रमांक २

१८९१ ते २०११ या काळातील भारताच्या लोकसंख्येत झालेले बदल

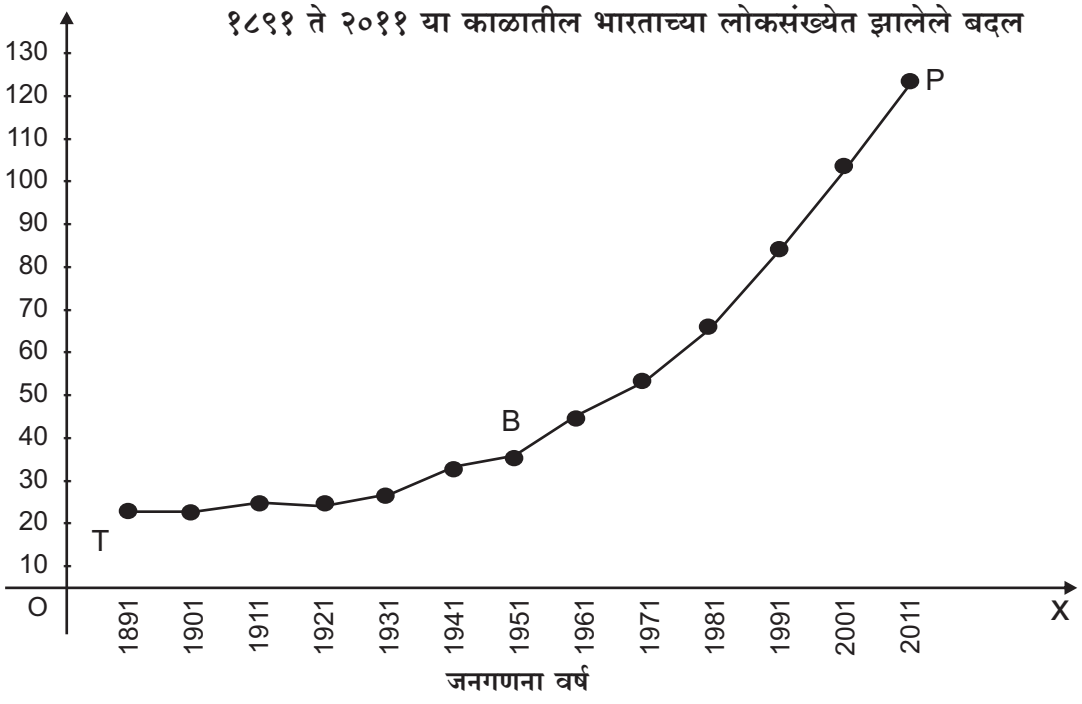

वरील आकृती क्रमांक २ मध्ये OX अक्षावर जनगणना वर्ष हा घटक दर्शविला आहे. तर OY या अक्षावर लोकसंख्या हा घटक दर्शविला आहे. TP हा एकूण लोकसंख्येचा वक्र आहे. हा वक्र डावीकडून उजवीकडे वरती जाणारा दिसतो. T ते B पर्यंत भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वक्र डावीकडून उजवीकडे हळूहळू वरती जाताना दिसतो. कारण या काळात लोकसंख्येत पडलेली भर कमी होती. तर B बिंदूपासून P बिंदूपर्यंत भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वक्र वेगाने वरती गेलेला दिसतो. कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात म्हणजे १९५१ पासून २०११ पर्यंत प्रत्येक जनगणनेत लोकसंख्येत मोठी भर पडत गेलक.

भारतातील १९९१ ते २०११ या काळातील विविध राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील लोकसंख्या आणि भारताच्या एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण

खालील तक्ता क्रमांक दोन मध्ये भारतातील १९९१ ते २०११ या विविध जनगणना वर्षातील विविध राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील एकूण लोकसंख्या आणि भारताच्या एकूण लोकसंख्येशी असणारे शेकडा प्रमाण दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक २

भारतातील १९९१ ते २०११ या काळातील विविध राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील लोकसंख्या आणि भारताच्या एकूण लोकसंख्येची शेकडा प्रमाण

अ.क्र.	राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश	लोकसंख्या			भारताच्या एकूण लोकसंख्येची शेकडा प्रमाण(%)		
		१९९१	२००१	२०११	१९९१	२००१	२०११
१	उत्तर प्रदेश	१३१९९८८०४	१६६०५२८५९				
२	महाराष्ट्र	७८९३७१८७	९६७५२२४७				
३	बिहार	६४५३०५५४	८२८७८७९६				
४	पश्चिम बंगाल	६८०७७९६५	८०२२११७१				
५	आंध्र प्रदेश	६८५०८ ००८	७५७२७५४१				
६	तामिळनाडू	५५८५८९४६	६२११०८३९				
७	मध्य प्रदेश	४८५६६२४२	६०३८५११८				
८	राजस्थान	४४००५९९०	५६४७३/२२				
९	कर्नाटक	४४९७७२०१	५२७३३९५८				
१०	गुजरात	४१३०९५८२	५०५९६९९२				
११	ओरिसा	२६५९७३६	३६७०६९२०				
१२	केरळ	२९०९८५१८	२१८३८६१९				
१३	झारखंड	२१८४३९११	२६९०९४२८				
१४	आसाम	२२४१४३२२	२६६३८४०७				
१५	पंजाब	२०२८१९६९	२४२८९२९६				
१६	हरियाणा	१६४६३६४८	२१०८२९८९				
१७	छत्तीसगड	१७६१४९२८	२०७९५९५६				
१८	दिल्ली	९४२०६४४	१३७८२९७६				
१९	जम्मू व काश्मिर	७८०३९००	१००६९९१७				
२०	उत्तरांचल	७११३४८३	८४७९५६२				
२१	हिमाचल प्रदेश	५१७०८७७	६०७७२४८				
२२	त्रिपुरा						
२३	मणिपूर						
२४	मेघालय						
२५	नागालँड						

अ. क्र.	राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश	लोकसंख्या			भारताच्या एकूण लोकसंख्येची शेकडा प्रमाण(%)		
		१९९१	२००१	२०११	१९९१	२००१	२०११
२६	गोवा						
२७	अरुणाचल प्रदेश						
२८	पाँडेचरी						
२९	चंदिगड						
३०	मिझोराम						
३१	सिक्कीम						
३२	अंदमान व निकोबार						
३३	दादरा व नगर हवेली						
३४	दमण व दिव						
३५	लक्षद्वीप						
	भारत						

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते की भारतात सर्वात जास्त लोकसंख्या उत्तर प्रदेश या राज्याची आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार उत्तर प्रदेशाची लोकसंख्या १३१९९८८०४ होती. २००१ च्या जनगणनेत ती १६६०५२८५९ झाली. तर २०११ च्या जनगणनेत ती १९९५८१४७७ झाली. प्रत्येक जनगणनेत प्रत्येक उत्तर प्रदेशची लोकसंख्या वाढत गेल्याची दिसते. १९९१ च्या जनगणनेनुसार उत्तर प्रदेश राज्याची लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या १५.६०% होती. २००१ च्या जनगणने ती १६.१७% एवढी वाढली. तर २०११ च्या जनगणने ती १६.४९ टक्के एवढी वाढली.

लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत उत्तर प्रदेशानंतर महाराष्ट्र राज्याचा क्रमांक लागतो. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र देशात दोन नंबरचे राज्य आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ७८९३७१८७ होती. ती २००१ च्या जनगणनेत ९६७५२२४७ झाली. तर २०११ च्या जनगणनेत ११२३७२९७२ एवढी झाली १९९१ च्या मध्ये महाराष्ट्राची लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३३ कोटी होती. २००१ मध्ये हे प्रमाण ९.४२% एवढे वाढले. परंतु २०११ च्या जनगणनेत हे प्रमाण ९.२९ टक्के एवढे घटले.

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते की, लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत महाराष्ट्रानंतर बिहार राज्याचा क्रमांक लागतो. लोकसंख्येच्या बाबतीत बिहार देशात तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य ठरले आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार बिहार राज्याची लोकसंख्या ६५३३०५५४ होती. २००१ च्या जनगणनेत ती ८२८७८७९६ झाली. तर २०११ च्या जनगणनेत ती १०३८०४६३७ झाली. १९९१ मध्ये बिहारची लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ७.६२% होती. २००१ मध्ये ते ८.०७% एवढी वाढली तर २०११ च्या जनगणनेत हे प्रमाण ८.५८ टक्के एवढे वाढले.

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते क,ी लोकसंख्येच्या बाबतीत बिहार नंतर पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, तामिळनाडू, राजस्थान, कर्नाटक, गुजरात, ओरिसा या राज्यांचा क्रम लागतो.

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते की भारतात सर्वात कमी लोकसंख्या लक्षद्वीप या केंद्रशासित प्रदेशात आहे. १९९१ मध्ये लक्षद्वीप ची लोकसंख्या ५१७०७ होती. ती २००१ मध्ये ६००५९५ एवढी झाली. तर २०११ मध्ये ती ६४,४२९ झाली. प्रत्येक जनगणनेत लक्षद्वीपची लोकसंख्या वाढली असली तरी देशाच्या एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण स्थिरच आहे. लक्षद्वीपची लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येची १९९१, २००१ आणि २०११ मध्ये ०.०१ टक्के एवढेच आहे.

लक्षद्वीप बरोबरच दमण आणि दिव (०.०२%), दादरा व नगर हवेली (०.०३%) अंदमान व निकोबार बेटे (०.३%), सिक्कीम (०.०५%), मिझोराम (०.०९%), चंदिगड (०.०९%), पाँडेचरी (०.१०%), अरुणाचल प्रदेश (०.११ %), गोवा (०.१२%), नागालँड (०.१६%), मेघालय (०.२४%), मणिपूर (०.२२%), त्रिपुरा (०.३०%), हिमाचल प्रदेश (०.५७%), उत्तरांचल (०.८४%) या राज्यांची व केंद्रशासित प्रदेशांची लोकसंख्या कमी आहे.

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते की १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश, राजस्थान, गुजरात, झारखंड, हरियाणा, छत्तीसगड, दिल्ली, जम्मू व काश्मीर, मेघालय, नागालँड, अर्जुनाचल प्रदेश,चंदिगड, मिझोराम ,दादरा व

नगर हवेली, दमण आणि दिव या राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील लोकसंख्येचे भारतातील एकूण लोकसंख्येची असणारे प्रमाण वाढले आहे.

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते की १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटक, ओरिसा, केरळ, आसाम, पंजाब, हिमाचल प्रदेश, त्रिपुरा, गोवा या राज्यातील लोकसंख्येचे भारतातील एकूण लोकसंख्येशी असणारे प्रमाण वाढले आहे.

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते की १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये मणिपूर, पाँडेचेरी, सिक्कीम, अंदमान व निकोबार बेटे, लक्षद्वीप या राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील लोकसंख्येचे देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या असणारे प्रमाण तेवढेच स्थिर राहिले आहे.

भारतातील सर्वाधिक लोकसंख्या असणारी राज्ये व सर्वात कमी लोकसंख्या असणारी राज्ये

खालील आकृती क्रमांक मध्ये सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील सर्वाधिक लोकसंख्या असणाऱ्या राज्यांची माहिती दिली आहे. तसेच सर्वात कमी लोकसंख्या असणाऱ्या राज्यांची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील सर्वाधिक लोकसंख्या असणाऱ्या राज्यांची व सर्वात कमी लोकसंख्या असणाऱ्या राज्यांची माहिती

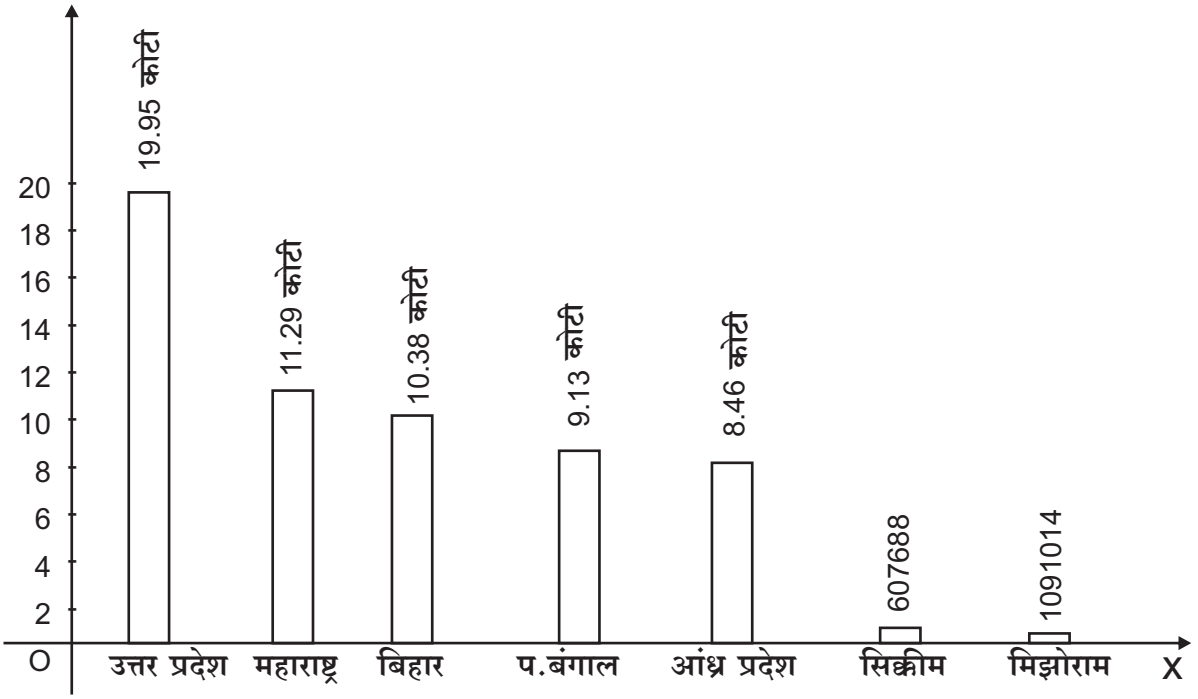

भारतातील लोकसंख्येचा वृद्धी दर

जगात सर्वात जास्त लोकसंख्या चीन या देशाची आहे. तर भारताची लोकसंख्या चीनच्या खालोखाल आहे. लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत चीन नंतर भारताचा क्रमांक लागतो. परंतु भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग मात्र चीनपेक्षा जास्त आहे. लोकसंख्या वृद्धीच्या दराच्या बाबतीत भारताचा जगात प्रथम क्रमांक लागतो. चीनच्या लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर ०.९० टक्के इतका आहे. तर भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर १.७८ टक्के एवढा आहे.

खालील तक्ता क्रमांक तीन मध्ये १९०१ ते २०११ या काळातील भारतातील वेगवेगळ्या दशकातील लोकसंख्येचा वृद्धीदर दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक –३

भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर आणि वार्षिक वृद्धी दर

अ. क्र.	जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (Population)	लोकसंख्येचा दशक वृध्दीदर (%) (Decadal Growth Rate)	लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृध्दीदर (%) (Annual Growth Rate)
१	१९०१	२३,८३,९६,३२७	–	–
२	१९११	२५,२०,९३,३९०	५.५७	०.५७
३	१९२१	२५,१३,२१,२१३	–०.३१	–०.०३
४	१९३१	२७,८९,७७,२३८	११.००	१.१०
५	१९४१	३१,८६,६०,५८०	१४.२२	१.४२
६	१९५१	३६,१०,८८,०९०	१३.३१	१.३३
७	१९६१	४३,९२,३४,७७१	२१.५४	२.१६
८	१९७१	५४,८१,५९,६५२	२४.८०	२.४८
९	१९८१	६८,३३,२९,०९७	२४.६६	२.४६
१०	१९९१	८४,६३,८७,८८८	२३.८६	२.३८
११	२००१	१,०२,७०,१५,२४७	२१.३४	२.१३
१२	२०११	१,२१,०१,९३,४२२	१७.८३	१.७८

१९११ ते २०११ या काळातील भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर जवळ जवळ तिपटीने वाढला आहे. १९०१ ते १९११ या दशकातील लोकसंख्येचा आदर्श वृद्धीदर ५.७५ टक्के होता. तो २००१ ते २०११ या दशकात १७.८३% इतका वाढला.

वरील तक्ता क्रमांक तीन वरून असे दिसते की, १९०१ ते १९११ या दशकाच्या तुलनेत १९११ ते १९२१ या दशकातील लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर खूपच घटला आहे. १९०१ ते १९११ या दशकातील लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर ५.७५ टक्के होता. तो १९११ ते १९२१ या दशकात –०.३१% इतका कमी झाला. १९११ ते १९२१ या दशकाच्या तुलनेत १९२१ ते १९३१ या दशकात आणि १९३१ ते १९४१ या दशकात भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर वाढलेला दिसतो. १९२१ ते १९३१ या दशकात भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर ११ टक्के एवढा होता. तो १९३१ ते १९४१ या दशकात १४.२२ टक्के एवढा वाढला. परंतु १९४१ ते १९५१ या दशकात भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर १३.३१% इतका घटल्याचे दिसते. १९४१ ते १९५१ या दशकाच्या तुलनेत १९५१ ते १९६१ आणि १९६१ ते १९७१ या दशकात भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर वाढल्याचे दिसते. १९५१ ते १९६१ या दशकात लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर २१.६४% होता. तो १९६१ ते १९७१ या दशकात २४.८०% एवढा वाढला. परंतु चांगली आणि समाधानाची बाब म्हणजे १९६१ ते १९७१ या दशकाच्या तुलनेत १९७१ ते १९८१, १९८१ ते १९९१, १९९१ ते २००१ आणि २००१ ते २०११ या दशकात भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर सतत घटत गेला आहे. १९६१ ते १९७१ या दशकात लोकसंख्येचा दशक वृध्दीदर २४.८०% होता. तो १९७१ ते १९८१ या दशकात २४.६६%, १९८१ ते १९९१ या दशकात २३.८६%, १९९१ ते २००१ या दशकात २१.३४% आणि २००१ ते २०११ या दशकात १७.८३% एवढा कमी झाला. अशा प्रकारे १९७१ ते १९८१ या दशकापासून भारताच्या लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर सतत घटत गेल्याचे दिसून येते.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील १९०१ ते २०११ या काळातील विविध दशकातील लोकसंख्या वृद्धी दराचा वक्र दर्शविला आहे.

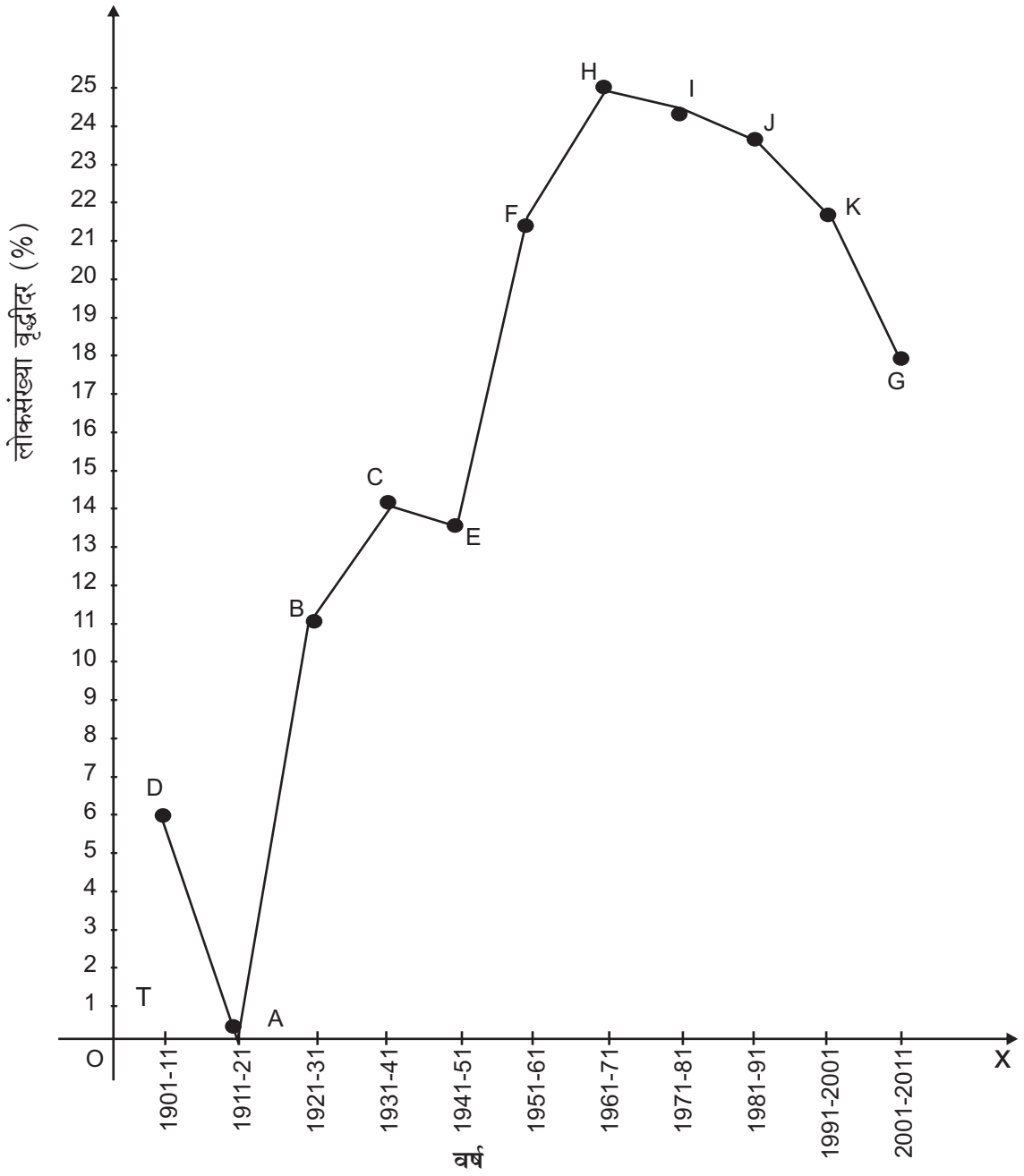

वरील आकृतीत OX या अक्षावर वर्ष हा घटक दर्शविला आहे. तर OY या अक्षावर भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर (Decadal Growth Rate of population in India) दर्शविला आहे. वरील आकृतीत DG हा १९०१ ते २०११ या विविध ११ दशकातील लोकसंख्येच्या वृद्धीदराचा वक्र आहे. १९०१ ते १९९१ या दशकाच्या तुलनेत १९११ ते १९२१ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा दर कमी झाल्याने DG हा लोकसंख्या वृद्धी दराचा वक्र A बिंदूपर्यंत डावीकडून उजवीकडे खाली उतरलेला दिसतो. A बिंदूपासून C बिंदूपर्यंत DG हा भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दराचा वक्र खालून वरती गेलेला दिसतो. कारण १९११ ते १९२१ या दशकाच्या तुलनेत १९२१ ते १९३१ आणि १९३१ ते १९४१ या दशकात भारतीय लोकसंख्या वृद्धीचा दर वाढलेला आहे. B बिंदूपासून DG हा लोकसंख्या वृद्धी दराचा वक्र C बिंदूपर्यंत वरती जाणारा दिसत असला तरी तो हळु वेगाने वरती जाणारा दिसतो . C बिंदू नंतर DG हा लोकसंख्या दशक वृद्धी दराचा वक्र E बिंदूपर्यंत OX या अक्षाच्या दिशेने खाली उतरलेला दिसतो. कारण १९३१ ते १९४१ या दशकाच्या तुलनेत (१४.२२%) १९४१ ते १९५१ या दशकात भारतीय लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर १३.३१% पर्यंत घटला आहे. DG हा लोकसंख्या वृद्धीचा दराचा वक्र E बिंदूपासून H बिंदूपर्यंत डावीकडून उजवीकडे OY अक्षाच्या दिशेने वरती गेलेला दिसतो. कारण १९४१ ते १९५१ या दशकाच्या तुलनेत १९५१ ते १९६१ आणि १९६१ ते १९७१ या दशकात लोकसंख्या वृद्धीचा दर वाढलेला आहे. H बिंदूपासून G बिंदूपर्यंत भारतीय लोकसंख्या वृद्धीचा वक्र व OX अक्षाच्या दिशेने वरून खाली उतरत गेलेला दिसतो. कारण १९७१ ते १९८१ या दशकापासून २००१ ते २०११ या दशकापर्यंत भारतीय लोकसंख्या वृद्धीचा वेग घटत

गेलेला आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध दशकातील लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर दर्शवला आहे.

आकृती क्रमांक

भारतातील विविध दशकातील दशक वृद्धी दर

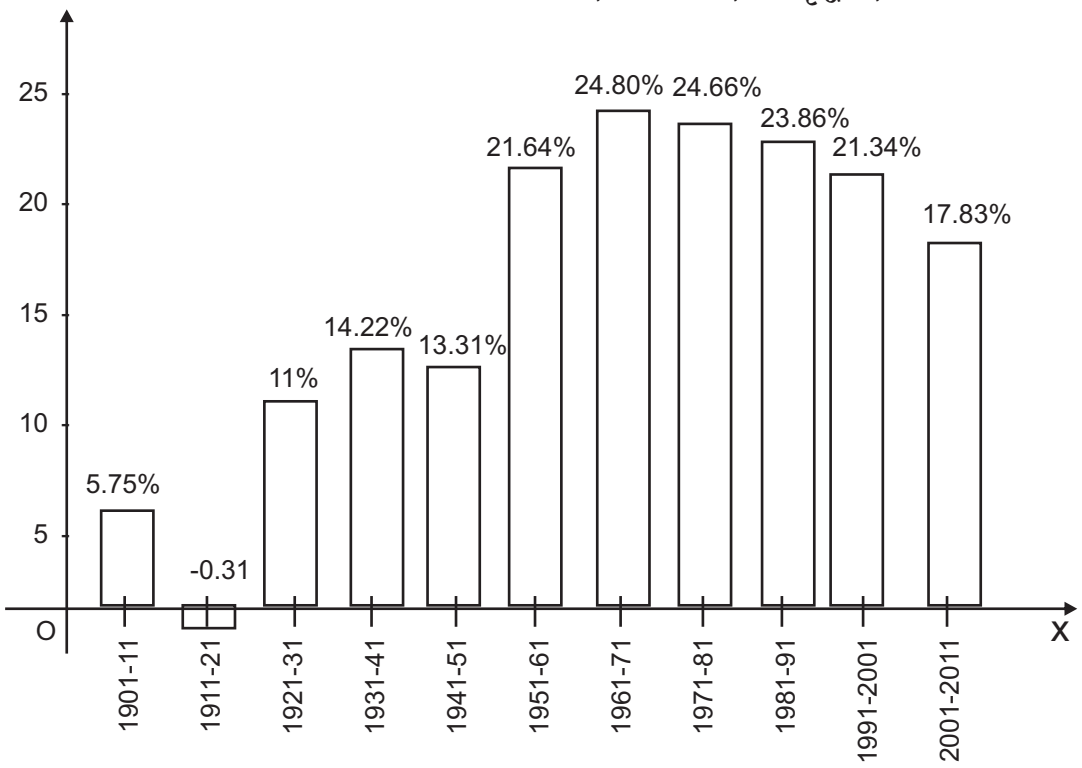

भारतातील राज्यनिहाय लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध राज्यातील लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतातील राज्यनिहाय लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर

अ.क्र.	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	लोकसंख्या दशक वृध्दी (%)		
		१९८१ ते १९९१	१९९१ ते २००१	२००१ ते २०११
१	जम्मू व काश्मीर	३०.३४	२९.०४	२३.७१
२	हिमाचल प्रदेश	२०.१९	१७.५३	१२.८१
३	पंजाब	२०.८१	१९.७६	१३.७३
४	चंदिगड	४२.१६	४०.३३	१७.१०
५	उत्तरांचल	२४.२३	१९.२०	१९.१७
६	हरियाणा	२७.४१	२८.०६	१९.९०
७	दिल्ली	५१.४५	४६.३१	२०.९६
८	राजस्थान	२८.४४	२८.३३	२१.४४
९	उत्तर प्रदेश	२५.५५	२५.८०	२०.०९
१०	बिहार	२३.३८	२८.४३	२५.७
११	सिक्कीम	२८.४७	३२.९८	१२.३६
१२	अरुणाचल प्रदेश	३६.८३	२६.२१	२५.९२
१३	नागालँड	५६.०६	६४.४१	– ०.४७
१४	मणिपूर	२९.२९	३०.२	१८.६५

अ.क्र.	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	लोकसंख्या दशक वृध्दी (%)		
		१९८१ ते १९९१	१९९१ ते २००१	२००१ ते २०११
१५	मिझोराम	३९.७०	२९.१८	२२.७८
१६	त्रिपुरा	३४.३०	१५.७४	१४.७५
१७	मेघालय	३२.८६	२९.९४	२७.८२
१८	आसाम	२४.२४	१८.८५	१६.९३
१९	पश्चिम बंगाल	२४.७३	१७.८४	१३.९३
२०	झारखंड	२४.०३	२३.१९	२२.३७
२१	ओरिसा	२०.०६	१५.९४	१३.९७
२२	छत्तीसगड	२५.७३	१८.०६	२२.५९
२३	मध्य प्रदेश	२७.२४	२४.३४	२०.३०
२४	गुजरात	२१.१९	२२.४८	१९.१७
२५	दमण आणि दिव	२८.६२	५५.५९	५३.५४
२६	दादरा व नगर हवेली	३३.५७	५९.२०	५५.५०
२७	महाराष्ट्र	२५.७३	२२.५७	१५.९९
२८	आंध्र प्रदेश	२४.२०	१३.८६	११.१०
२९	कर्नाटक	२१.१२	१७.२५	१५.६७
३०	गोवा	१६.०८	१४.८९	८.१७
३१	लक्षद्वीप	२८.४७	१७.१९	६.२३
३२	केरळ	१४.३२	९.४२	४.८६
३३	तामिळनाडू	१५.३९	११.१९	१५.६०
३४	पाँडेचरी	३३.०४	२०.५६	२७.७२
३५	अंदमान व निकोबार	८.७०	२६.९४	६.६८
	भारत	२३.८६	२१.३४	१७.८३

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर सर्वात जास्त १९८१ ते १९९१ च्या दशकात नागालँड राज्यात असून तो ५६.०८ % एवढा आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या दशक वृद्धी दर केरळ या राज्याचा असून तो १४.३२% इतका आहे.

१९९१ ते २००१ या दशकात लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर सर्वात जास्त नागालँड या राज्याचा असून तो ६४.४१% आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या दशक वृद्धी दर केरळ या राज्याचा असून तो ९.४२ टक्के आहे.

२००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर सर्वात जास्त दादरा नगर हवेली या राज्याचा असून तो ५५.५८% एवढा आहे . तर सर्वात कमी लोकसंख्या दशक वृद्धीदर नागालँड या राज्याचा असून –०.४७% इतका आहे .

१९८१ ते १९९१ आणि १९९१ ते २००१ या दशकात नागालँड राज्याचा लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर अनुक्रमे ५६.८% व ६४.४१% इतका आहे. २००१ ते २०११ या दशकात नागालँड राज्याचा लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर घटून उणे झाला आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार नागालँड राज्याची लोकसंख्या १९८८६३६ एवढी होती. तर २०११ च्या जनगणनेत १९८०६०२ एवढी झाली. २००१ च्या तुलनेत २०११ च्या जनगणनेत नागालँड ची लोकसंख्या कमी झाली. त्यामुळे २००१ ते २०११ या काळातील नागालँड राज्याचा लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर उणे(–) झाल्याचे दिसते.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की २०११ च्या जनगणनेनुसार दमण आणि दीव (५३.५४%) या प्रदेशाच्या लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर दादरा नगर हवेली खालोखाल जास्त आहे. तर नागालँड नंतर केरळ राज्याचा लोकसंख्येच्या वृद्धीदर अत्यंत कमी आहे. (४.८६%)

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की बिहार, दमन आणि दीव आणि दादरा नगर हवेली या राज्यांचा व प्रदेशांचा लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर १९८१ ते १९९१ च्या तुलनेत २००१ ते २०११ या दशकात वाढला आहे. तर इतर राज्यात व केंद्रशासित प्रदेशात लोकसंख्येचा दशक वृद्धी दर घटला आहे.

२००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा दर उच्च असलेली राज्ये/ केंद्रशासित प्रदेश

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये २००१ ते २०११ या दशकात भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर मोठा /उच्च असलेल्या राज्यांची व केंद्रशासित प्रदेशांची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक

२००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा दर उच्च असलेली राज्ये/ केंद्रशासित प्रदेश

अ.क्र.	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	लोकसंख्या वृध्दीचा दर (%)
१	दादरा व नगर हवेली	५५.५०
२	दमण आणि दीव	५३.५४
३	मेघालय	१२७.८२
४	पाँडेचेरी	२७.७२
५	अरुणाचल प्रदेश	२५.९२
६	बिहार	२५.०७
७	जम्मू-काश्मीर	२३.७१
८	छत्तीसगड	२२.५९
९	झारखंड	२२.३४
१०	राजस्थान	२१.४४
११	दिल्ली	२०.९६

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की भारतातील ११ राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशातील २००१ ते २०११ या दशकातील लोकसंख्येचा दशक वृद्धीदर उच्च आहे. या अकरा राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये दादरा व नगर हवेली (५५.५०%) आणि दमन व दीव (५३.५४%) या दोन केंद्रशासित प्रदेशातील लोकसंख्या वाढीचा दर खूप जास्त आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील २००१ ते २०११ या दशकातील लोकसंख्या वाढीचा दर उच्च असलेल्या राज्यांची व केंद्रशासित प्रदेशांची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

२००१ ते २०११ या दशकातील लोकसंख्या वाढीचा दर उच्च असलेली राज्य व केंद्रशासित प्रदेश

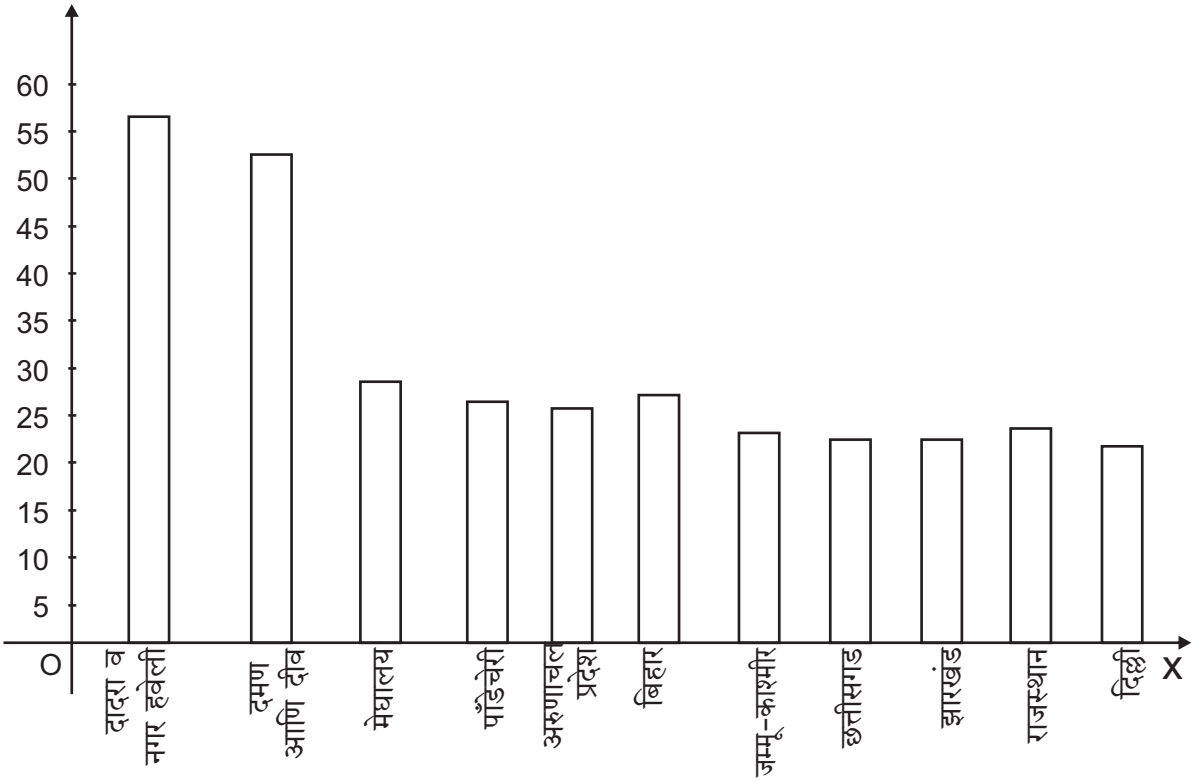

२००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वृद्धीचा दर कमी असलेली राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये २००१ ते २०११ या दशकात भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर कमी असलेल्या राज्यांची व केंद्रशासित प्रदेशांची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्र.

२००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वृद्धीचा दर कमी असलेली राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश

अ.क्र.	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	लोकसंख्या वृध्दीचा दर (%)
१	नागालँड	-०.४७
२	केरळ	४.८६
३	लक्षद्वीप	६.२३
४	अंदमान व निकोबार	६.६८
५	गोवा	८.१७
६	आंध्र प्रदेश	११.१०
७	सिक्कीम	१२.३६
८	हिमाचल प्रदेश	१२.८१
९	पंजाब	१३.७३
१०	पश्चिम बंगाल	१३.९३
११	ओरिसा	१३.९७

स्त्रोत : गोरे अशोक 'लोकसंख्या आणि भारतीय समाज', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, नोव्हेंबर २०१४ प्रश्न क्रमांक १५९

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की भारतातील ११ राज्य व केंद्रशासित प्रदेशातील लोकसंख्येचा वृद्धीदर कमी आहे. यामध्ये नागालँड या राज्याचा लोकसंख्या वृद्धीचा दर खूपच कमी असून ते उणे ०.४७ टक्के इतका आहे. केरळ राज्याचा लोकसंख्या दशक वृद्धी ४.८६% इतका आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील २००१ ते २०११ या दशकातील लोकसंख्या वाढीचा दर कमी असलेली राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

२००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा दर कमी असलेली राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश

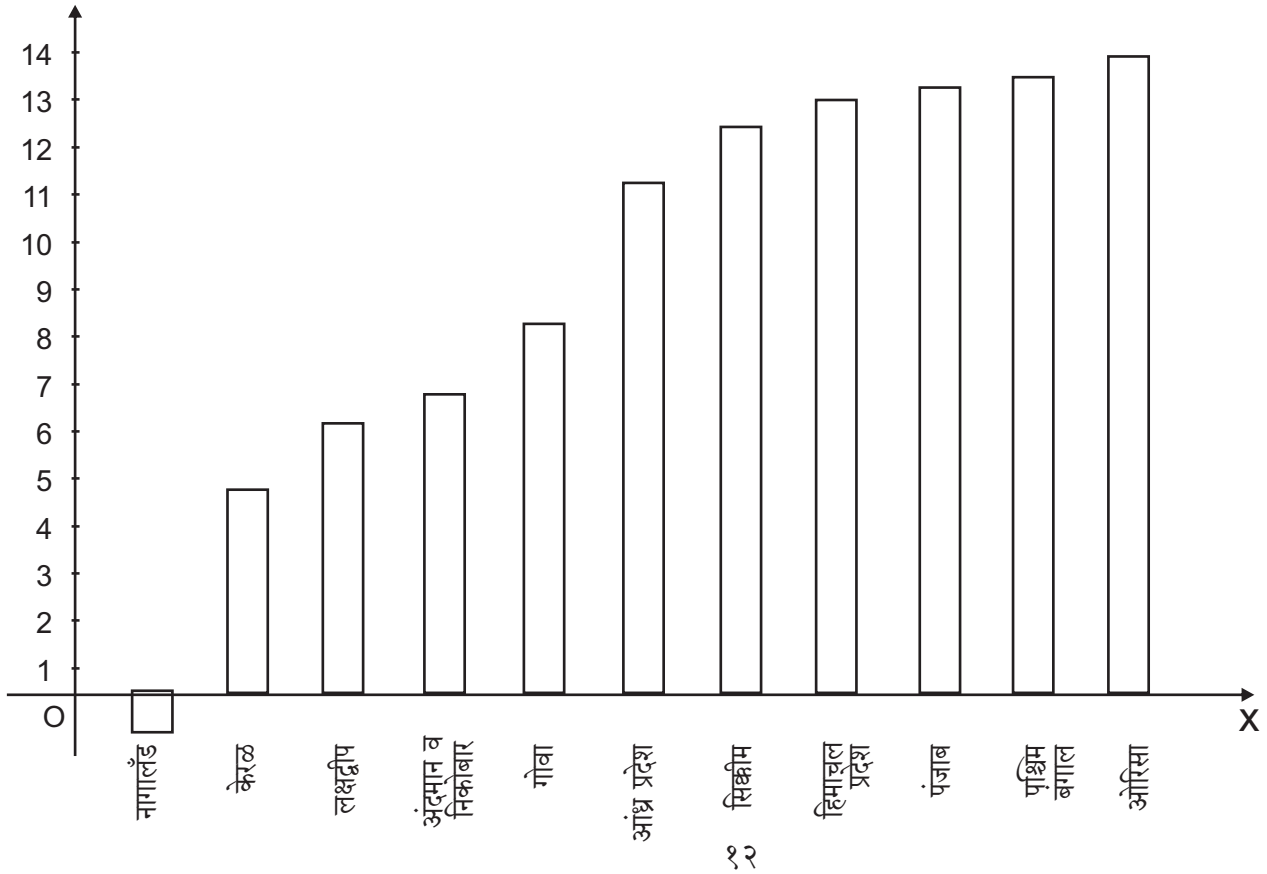

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील २००१ ते २०११ या दशकातील लोकसंख्या वाढीचा दर असलेल्या दादरा नगर हवेली या केंद्रशासित प्रदेशाचे आणि केरळ या राज्याच्या लोकसंख्या वृद्धीचा दर दर्शविला आहे.

आकृती क्रमांक

२००१ ते २०११ या दशकातील दादरा नगर हवेली व केरळचा लोकसंख्या वृध्दी दर (%)

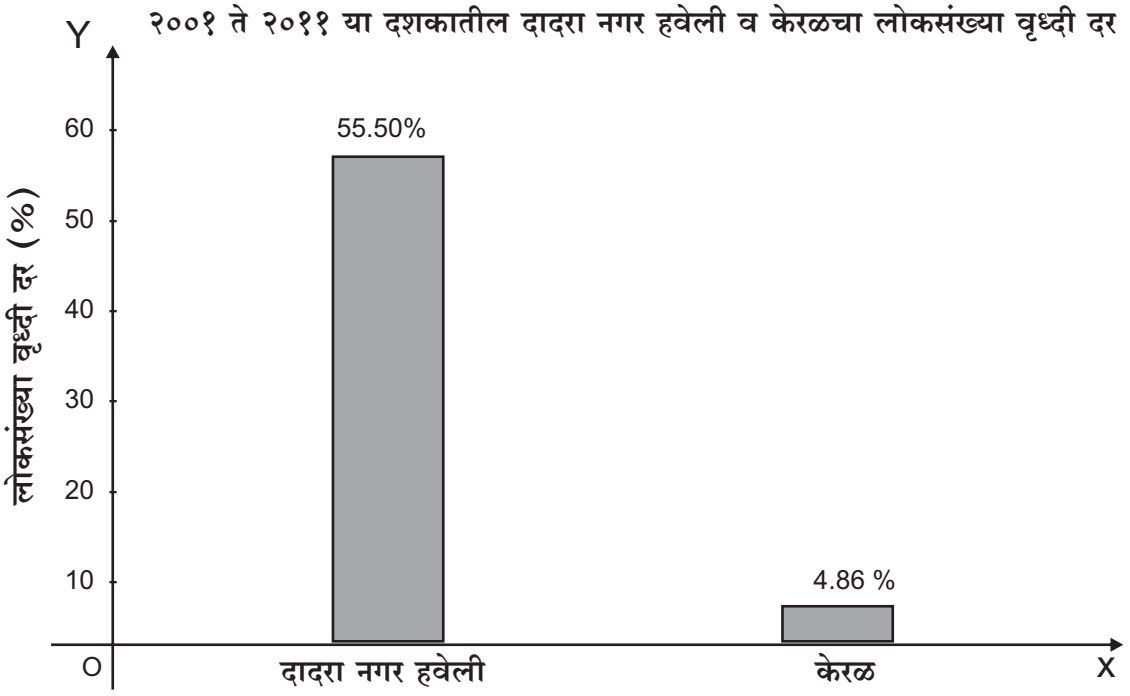

भारतीय लोकसंख्येच्या संक्रमणाच्या अवस्था

भारतातील १८९१ ते २०११ या जनगणना वर्षातील लोकसंख्येच्या आकडेवारी वरून आणि वार्षिक वृद्धी दरावरून भारतीय लोकसंख्येच्या संक्रमणाच्या अवस्था खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

तक्ता क्रमांक

भारतीय लोकसंख्येच्या संक्रमणाच्या अवस्था

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या कोटी	लोकसंख्येत झालेली वाढ व घट	लोकसंख्येतील शेकडा वाढ/घट	लोकसंख्येचा एकत्रित वार्षिक वृद्धीदर(%)	लोकसंख्या संक्रमणाची अवस्था
१८९१	२३.६	–	–		स्थिर लोकसंख्या (Stagnant Population)
१९०१	२३.६	०	०		
१९११	२५.२	+१.६०	५.७		
१९२१	२५.१	–०.१०	–०.३		
१८९१–१९२१	–	+१.५०	+०.१९	०.१२	
१९३१	२७.९	+२.८०	+११.०		लोकसंख्येत हळूहळू वाढ (Steady Growth)
१९४१	३१.९	+४.००	+१४.२		
१९५१	३६.१	+४.२०	+१३.३		
१९२१–१९५१	–	+११.००	+१.२२	१.२२	
१९६१	४३.९	+७.८०	+२१.६		लोकसंख्येत वेगाने वाढ (Rapid high Growth)
१९७१	५४.८	+१०.९०	+२४.८		
१९८१	६८.३	+१३.५०	+२४.७		
१९५१–१९८१	–	+३२.२०	+२.१४	२.१५	
१९९१	८४.६	+१६.१०	+२३.९		लोकसंख्येत वेगाने वाढ परंतु घटनेची प्रवृत्ती (High Growth with decline & slowing down)
२००१	१०२.९	+१८.३	+२१.५		
२०११	१२१.०	+१८.१	+१७.६४		
१९८१–१९९१				२.३८	
१९९१–२००१				२.१३	
२००१–२०११				१.७८	

१) संक्रमणाची पहिली अवस्था –स्थिर लोकसंख्या (१८९१ ते १९२१)

वरील तक्ता क्रमांक सात वरून असे दिसते, की सन १८९१ ते १९२१ या काळातील लोकसंख्येचा एकत्रित वार्षिक वृद्धीदर ०.१२% इतका होता. १८९१ ते १९२१ या काळात भारताची लोकसंख्या जवळ जवळ स्थिर होती. सन १८९१ साली भारताची लोकसंख्या २३.६० कोटी होती. ती १९२१ साली २५.१० कोटी एवढी वाढली. १८९१ ते १९२१ या ३० वर्षांच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत फक्त दीड कोटींनी वाढ घडून आली. तक्ता क्रमांक एक वरून ही बाब स्पष्ट होते. दुष्काळ महापूर, साथीचे रोग यामुळे १९११ साली २५.२० कोटी असणारी भारताची लोकसंख्या १९२१ साली २५.१० कोटी पर्यंत कमी झाली. १८९१ ते १९२१ या कालखंडात भारतीय लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यात होती. कारण या काळात जन्मदरात आणि मृत्यू दरात फारसा फरक नव्हता.

२) संक्रमणाची दुसरी अवस्था– लोकसंख्येत हळूहळू वाढ होण्याची अवस्था (१९२१ ते १९५१):

सन १९२१ ते १९५१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत हळूहळू वाढ झाली. म्हणून हा कालखंड म्हणजे भारतीय लोकसंख्येच्या संक्रमणाचा दुसरा टप्पा मानला जातो. १८९१ ते १९२१ या काळात लोकसंख्येचा एकत्रित वार्षिक वृद्धीदर ०.१२ टक्के होता. तो १९२१ ते १९५१ या काळात १.२२ टक्के एवढा होता. १९२१ साली भारताची लोकसंख्या २५.१० कोटी होती. ती १९५१ साली ३६.११ कोटी इतकी झाली. १९२१ ते १९५१ या ३० वर्षांच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ११ कोटींनी भर पडली. १९२१ ते १९५१ या काळात मृत्यूदर कमी झाला. कारण विविध रोगांच्या साथींवर सरकारने नियंत्रण ठेवण्यात थोडेसे यश मिळवले. या काळात मृत्यू दरात जेवढी घट झाली तेवढी जन्मदरात झाली नाही. त्यामुळे १९२१ ते १९५१ या काळात लोकसंख्येत वाढ घडून आली पण ती सावकाश किंवा हळूहळू झाली. म्हणून हा कालखंड भारतीय लोकसंख्येच्या संक्रमणाचा दुसरा टप्पा म्हणून ओळखला जातो.

३)संक्रमणाची तिसरी अवस्था– वेगवान आढीची अवस्था (१९५१ ते १९८१):

सन १९५१ ते १९८१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत वेगाने वाढ घडून आली. म्हणून या कालखंडात लोकसंख्येत झालेल्या बदलाला लोकसंख्या संक्रमणाची तिसरी अवस्था असे म्हणतात. १९२१ ते १९५१ या ३० वर्षाच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ११ कोटींनी वाढ झाली. तर १९५१ ते १९८१ या तीस वर्षांच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ३२.२२ कोटींनी वाढ झाली. १९२१ ते १९५१ या कालावधीपेक्षा १९५१ ते १९८१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत जवळजवळ तिप्पट वाढ झाली. १९२१ ते १९५१ या कालावधीत भारतीय लोकसंख्येचा एकत्रित वार्षिक वृद्धीदर हा १.२२% होता. तो १९५१ ते १९८१ या कालावधीत २.१५% इतका वाढला. १९२१ ते १९५१ या कालावधीपेक्षा १९५१ ते १९८१ या काळात लोकसंख्येचा वार्षिक वृद्धीदर खूपच वाढला असल्याचे दिसून येते. गावोगावी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची स्थापना, दवाखान्यांच्या संख्येत झालेली वाढ, औषधांची उपलब्धता या विविध कारणांमुळे मृत्यूदरात घट झाली. त्यामुळे १९५१ ते १९८१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत वेगाने वाढ घडून आली. या काळात भारताच्या लोकसंख्येत प्रचंड वाढ झाल्याने लोकसंख्येचा विस्फोट झाला असे म्हणतात.

४)संक्रमणाची चौथी अवस्था– लोकसंख्येत वेगाने वाढ परंतु घटीची प्रवृत्ती (सन १९८१ ते २०११)

सन १९५१ ते १९८१ या तीस वर्षाच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ३२.२२ कोटींनी वाढ झाली. तर १९८१ ते २०११ या ३० वर्षाच्या काळात ५२.६९ कोटींची वाढ झाली. १९५१ ते १९८१ या काळात भारतीय लोकसंख्येचा एकत्रित वार्षिक वृद्धीदर २.१५ टक्के एवढा होता. १९८१ ते १९९१ या काळात लोकसंख्येचा एकत्रीत वार्षिक वृद्धीदर २.३८ टक्के एवढा होता. १९८१ ते १९९१ या काळात लोकसंख्येत वेगाने वाढ झाली. परंतु लोकसंख्या वाढीचा वेग घटला. १९९१ ते २००१ या काळात भारताच्या लोकसंख्येत १८.२३ कोटींची भर पडली. तर २००१ ते २०११ या काळात १८.१५ कोटींची भर पडली. १९९१ ते २००१ या काळात भारतीय लोकसंख्येचा वृद्धी दर २.१३% होता. तो २००१ ते २०११ या काळात १.७८% एवढा कमी झाला. अशा प्रकारे १९८१ ते २०११ या काळात लोकसंख्येत वाढ झाली. परंतु वाढीचा वेग कमी राहिला. लोकसंख्या घटत्या वेगाने वाढ झाली.

भारतीय लोकसंख्या वृद्धीचा दर घटत जाण्याची कारणे:

चीनपेक्षा भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असला तरी अलीकडच्या काही दशकापासून तो घटत चालला आहे. १९७१ ते १९८१ या दशकात भारतीय लोकसंख्या वाढीचा दर २४.६६% होता. १९८१ ते १९९१ या दशकात तो २३.८६% एवढा कमी झाला. १९९१ ते २००१ या दशकात २१.३४% एवढा झाला. तर २००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा दर १७.८३% एवढा कमी झाला. अलीकडच्या काळात भारतीय लोकसंख्या वाढीचा दर सतत घटत आहे. ही भारताच्या दृष्टीने अत्यंत चांगली बाब आहे. १९५१ ते ६१ या दशकात भारताच्या लोकसंख्येत ७.८१ कोटींची भर पडली. १९६१ ते ७१ या दशकात ९० कोटींची भर पडली. १९७१ ते ८१ या दशकात १३.५१ कोटी लोकांची भर पडली. १९८१ ते १९९१ या दशकात १६.३१ कोटी लोकसंख्येची भर पडली. १९९१ ते २००१ या दशकात १८.२३ कोटी लोकांची भर पडली तर २००१ ते २०११ या दशकात

भारताच्या लोकसंख्येत १८.१५ कोटींची भर पडली. १९९१ ते २००१ या दशकात भारताच्या एकूण लोकसंख्येत जेवढी भर पडली त्यापेक्षा कमी भर २००१ ते २०११ या दशकात पडली. १९९१ ते २००१ या दशकात २१.३४% असणारा भारतीय लोकसंख्या वृद्धीचा दर २००१ ते २०११ या दशकात १७.८३% एवढा कमी झाला. अशा प्रकारे अलीकडच्या दशकापासून भारताच्या एकूण लोकसंख्येत कमी भर पडत असून लोकसंख्या वाढीचा वेग सुद्धा हळूहळू घटत चालला आहे. त्यास जबाबदार असणाऱ्या काही घटकांची चर्चा थोडक्यात खालील प्रमाणे केली आहे.

१) साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ :

२००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे साक्षरतेच्या प्रमाणात झालेली वाढ होय. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात साक्षरतेचे प्रमाण ६४.८३% एवढे होते. २०११ च्या जनगणनेते ७४.४% पर्यंत वाढले. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये पुरुष आणि स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ घडून आली. सरकार दिवसेंदिवस शिक्षणाच्या सुविधा आणि शिक्षणाचे गुणवत्ता वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यामुळे निरक्षरांचे प्रमाण कमी होत आहे. निरक्षरतेचे संपूर्ण उच्चाटन झाले तर भारतीय लोकसंख्या वाढीचा वेग खूपच कमी होणार आहे. भारतात केरळ या राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. तेथे ९१ टक्के पेक्षा जास्त स्त्रिया साक्षर आहेत. त्याचा परिणाम म्हणून तेथे लोकसंख्या वाढीचा वेगही कमी दिसतो.

२) अंधश्रद्धांचा कमी होत चाललेला प्रभाव:

विविध प्रकारच्या अंधश्रद्धा, गैरसमजुती आणि परंपरा यांचा पगडा असलेल्या भारतीय लोकांचे प्रमाण हळूहळू कमी होत आहे. मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा असे मानणाऱ्या लोकांचे प्रमाण हळूहळू कमी होत आहे. मृत्यूनंतरचे विधी करण्यासाठी पोटाला मुलगा असला पाहिजे ही गैरसमजुतही हळूहळू दूर होऊ लागली आहे. पित्याच्या मृत्यूनंतर पित्याच्या चितेला मुली अग्नी देताना व इतर धार्मिक विधी करताना दिसत आहेत. अशा प्रकारे लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत ठरलेल्या विविध अंधश्रद्धांचे प्रमाण कमी होत आहे. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेगही कमी होत चालला आहे. असे असले तरी विविध अंधश्रद्धा व गैरसमजुती यांचा पगडा असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण देशात ५० टक्के पेक्षा जास्त आहे हे वास्तव आहे.

३) वाढती महागाई :

भारतात जीवनावश्यक वस्तू, काही सेवा, घरे, जागा ,शैक्षणिक शुल्क, सुख सोयीच्या वस्तू, यांच्या किमती खूप आहेत. जे गरीब आहेत त्यांना तर या वस्तू व सेवांचे महागाई खूपच जाणवते. मध्यमवर्गीयांनाही महागाई जीवघेणी (प्रचंड) वाटते. महागाईमुळे जास्त अपत्यांचे पालन पोषण करणे शक्य नाही याची जाणीव सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांना होत आहे. त्यामुळे कुटुंबाचा आकार मर्यादित (लहान) ठेवण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून होत आहे. त्यामुळे अलिकडच्या काही वर्षापासून उच्चशिक्षित /सुशिक्षित मध्यमवर्गीय लोकांच्या कुटुंबाचा आकार लहान होत चालला आहे.

४) प्रचंड बेकारी :

भारतात आजमितीस सात कोटीपेक्षा जास्त लोक बेरोजगार आहेत. बेकारीची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर बनत चालली आहे. चांगले शिक्षण घेऊनही नोकऱ्या न मिळालेल्या तरुण-तरुणींचे प्रमाण आपल्या देशात लक्षणीय आहे. बेरोजगार तरुणांच्या बरोबर लग्न करण्यास बहुसंख्य मुलींचा नकार आहे. त्यामुळे बेकार तरुणांची लवकर लग्ने होत नाहीत. काही बेकार तरुणसुद्धा स्वतःच रोजगार नसल्याने लग्नाचे वय उलटून गेले तरी लग्नास तयार होत नाहीत असे दिसत आहे. अशा प्रकारे बेकारीमुळे सुद्धा लोकसंख्या वाढीच्या वेगाला काहीसा आळा बसत आहे.

५) आरक्षणाचे लाभ ठराविक जातींना:

भारतात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय यांना शिक्षणात, नोकऱ्यात, राजकारणात आरक्षण आहे तसे आरक्षण खुल्या प्रवर्गातील लोकांना नाही. कमी व्याजाने कर्ज, कर्जावर सबसिडी, मोफत वस्तीगृहे, शिष्यवृत्ती असे लाभ खुल्या प्रवर्गातील लोकांना मिळत नाहीत. त्यामुळे त्यांचे जगणे खूपच अवघड झाले आहे. याउलट मागासवर्गीयांना विविध सवलती मिळत असल्याने त्यांच्या अपत्त्यांना फारसा बोजा वाटत नाही. त्यामुळे भारतात मागासवर्गीयांची लोकसंख्या जास्त वेगाने वाढत आहे. आरक्षणाचे लाभ न मिळणाऱ्या कुटुंबांचा आकार लहान लहान होत आहे.

६) लग्नाचे वाढलेले वय:

विविध आर्थिक, सामाजिक कारणांमुळे भारतात लोकांचे लग्नाचे वय वाढत चाललेले आहे. जरी आर्थिक परिस्थिती चांगली असली तरी काही पालक मुला-मुलींची लग्ने लवकर लावून देण्यास तयार नाहीत. मुला-मुलींनी (आर्थिक दृष्ट्या)स्वतःच्या पायावर उभे राहावे असे काही पालकांना वाटते. त्यामुळे ते मुला मुलींची लग्ने लवकर करण्याची घाई करत नाहीत. अशा प्रकारे

लग्नाचश्र वाढत असलेले वय हा घटकसुद्धा २००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा वेग घटण्यास कारणीभूत ठरलेला महत्त्वाचा घटक आहे.

७) उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या सोयी:

भारतात आता ग्रामीण, निमशहरी व दुर्गम भागातसुद्धा सरकारने उच्च शिक्षणाच्या (बी.ए., बी. कॉम., बी.एस्सी.)सोयी सुविधा निर्माण केल्या आहेत. ग्रामीण भागात इयत्ता दहावी, बारावी पूर्ण झालेल्या मुलींची सर्रास (मोठ्या प्रमाणात) लग्ने होत होती. परंतु ग्रामीण भागात उच्च माध्यमिक, महाविद्यालयीन (सिनियर) कॉलेजिस सुरू होत असल्याने व ते शिक्षण पूर्ण करण्याकडे मुलींचा ओढा वाढत असल्याने लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होण्यास मदत होत आहे. अशा प्रकारे उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या सोयी हा घटक सुद्धा लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरत आहे.

८) सरकारचा कुटुंब कल्याणचा कार्यक्रम:

भारत सरकारने कुटुंब नियोजन हे नाव बदलून कुटुंब कल्याण असे ठेवले असून गेल्या सहा दशकांहून अधिक काळ सरकार कुटुंब नियोजन व कुटुंब कल्याण कार्यक्रम देशभरात राबवत आहे. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत सरकार लहान आकाराच्या कुटुंबांचे महत्त्व जनतेला पटवून देत आहे. या कार्यक्रमाला फारसे यश आले नसले तरी लोकसंख्या वाढीच्या वेगावर नियंत्रण ठेवण्यात या कार्यक्रमाला थोडेसे का होईना यश प्राप्त झाले आहे हे मान्य केलेच पाहिजे.

९) शहरांच्या संख्येत वाढ:

भारतात दरवर्षी शहरांच्या आणि शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या संख्येत वाढ होत आहे. खेड्यांपेक्षा शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या संख्येत बेसुमार वाढ होत आहे. त्यामुळे शहरातील जीवनमान /राहणीमान दिवसेंदिवस कठीण (खर्चिक) बनत चालले आहे. शहरात जागेची तीव्र टंचाई असून अत्यंत दाटीवाटीने लोकांना राहणे भाग पडत आहे. त्यामुळे कुटुंबांचा आकार मर्यादित/ लहान ठेवण्याकडे लोकांचा कल वाढत आहे. त्यामुळे २००१ नंतर भारतात लोकसंख्या वाढीचा वेग घटत चालला आहे.

१०) राजकारणात दोन अपत्यांची अट:

सन २००० नंतर भारत सरकारने ग्रामपंचायत पासून केंद्र लोकसंख्या लोकसभा, राज्यसभा पर्यंत निवडणुका लढवण्यासाठी दोन अपत्त्यांची अट घातली आहे . दोनपेक्षा जास्त अपत्ये असणाऱ्यांना कायद्याने निवडणुका लढवता येत नाहीत. या कारणामुळे सुद्धा लोकसंख्या वाढीचा वेग घटत आहे. दोन अपत्यांचा कायदा शासनाने जो केला आहे त्याचा भविष्यात खूप चांगला फायदा होणार आहे. कारण देशात वेगवेगळ्या प्रकारच्या निवडणुका लढवण्याची हौस व इच्छा असणाऱ्यांचे प्रमाण खूप जास्त आहे. तसेच राजकारणाकडे धंदा व प्रतिष्ठा या दोन्ही दृष्टीने पाहणाऱ्या लोकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतात राजकारणाची आवड असलेल्या आणि निवडणुका लढवण्याची इच्छा असलेल्या लोकांचे प्रमाण जगात सर्वात जास्त आहे. निवडणुका लढवू इच्छिणाऱ्यांना दोनपेक्षा अधिक अपत्यांना जन्म देता येत नाही याची माहिती बहुतेक सर्वांना झाली आहे. त्याचा चांगला परिणाम दिसून येत आहे.

११) स्त्रियांचा राजकारणात वाढता सहभाग :

अलीकडच्या काळात भारतीय स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग वाढत चालला आहे. काही राज्यांमध्ये उदाहरणार्थ महाराष्ट्रात स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सरकारने ५० टक्के आरक्षण दिले आहे. राजकारणात लहान, मोठ्या पदावर अनेक स्त्रिया दिसून येऊ लागल्या आहेत. त्यांना लहान आकाराचे कुटुंब कायद्यानेही आवश्यक बनले आहे आणि राजकारण व समाजकारणाच्या व्यापातूनही आवश्यक बनले आहे. स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग जसजसा वाढत जाईल तसतसा लोकसंख्या वाढीचा दर भविष्यात कमी होत जाणार आहे.

१२) नोकरदार स्त्रियांच्या संख्येत होत असलेली वाढ:

पूर्वीच्या तुलनेत आता भारतात हळूहळू का होईना नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या संख्येत वाढ होत आहे. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना दोन अपत्त्यापर्यंतच बाळंतपणाची रजा मिळते. त्यामुळे दोनपेक्षा अधिक अपत्यांना जन्म देण्याचा विचार बहुतेक स्त्रिया करत नाहीत. तसेच दिवसभराची नोकरी असल्यामुळे नोकरदार स्त्रियांना दोन पेक्षा अधिक अपत्यांना जन्म देणे किंवा त्यांना सांभाळणे शक्यच नसते. त्यामुळे नोकरदार स्त्रियांच्या कुटुंबाचा आकार लहान दिसतो.

१३) बालविवाहांचे प्रमाण कमी:

भारतात पूर्वी आठव्या, दहाव्या, बाराव्या, पंधराव्या वर्षी मुला मुलींचे विवाह देशाच्या काही भागात होत असत. परंतु आता बालविवाहांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. कमी प्रगत राज्यात तर बालविवाहांचे प्रमाण जवळजवळ शून्यावर आले आहे. त्याचाही चांगला परिणाम अनुभवण्यास येत आहेत.

१४) एकत्र कुटुंबांचे घटते प्रमाण:

भारतात अलीकडच्या काळात लग्न झाल्यानंतर एक ते दोन वर्षातच आपल्या आई-वडिलांना, सासू-सासऱ्यांना सोडून स्वतंत्र राहण्याची तरुण-तरुणींची प्रवृत्ती वाढत चालली आहे. अशा स्वतंत्र कुटुंबात मुलाबाळांना सांभाळण्यासाठी कायमस्वरूपी, विश्वासू व हक्काची माणसे नसल्याने अशी कुटुंबे एक ते दोन अपत्त्यांवरच मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करू लागली आहेत .

१५) कामधंद्यानिमित्त दूर, परगावी राहावे लागणे:

आता राहत्या गावात किंवा गावाच्या आसपास रोजगार किंवा नोकऱ्या मिळणे दुरापास्त झाले आहे. अनेक लोकांना नोकरी व व्यवसायाच्या निमित्त दूर परगावी राहावे लागत आहे. तेथे मुलाबाळांचा सांभाळ करण्यासाठी कोणीच नसल्याने जास्त अपत्यांना जन्म देणे शक्य नाही याची जाणीव स्थलांतरित लोकांना झाली आहे. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबांचा आकार लहान किंवा मर्यादित असलेला दिसतो.

१६) बदलती जीवनशैली:

आजकाल तरुण-तरुणींची जीवनशैली बदलत चालली आहे. मौजमजेने जीवन जगावे असे बहुसंख्य तरुण-तरुणींना वाटते. त्यामुळे मुले उशिरा जन्मास घालणे, एक किंवा दोन अपत्त्यांवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणे या गोष्टींना ते प्राधान्य देत आहेत. त्याचाही चांगला/अनुकूल परिणाम दिसून येत आहे. तरुण-तरुणींच्या बदलत्या जीवनशैलीमुळे, जीवनाकडे पाहण्याच्या बदलत्या दृष्टिकोनामुळे जन्मदर घटत असून त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेगसुद्धा घटत आहे.

१७) प्रसिद्धी माध्यमांची चांगली भूमिका:

प्रसारमाध्यमांपैकी वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, वार्षिके यांनी लोकसंख्या प्रश्नांसंबंधी लोकांचे चांगले जनजागरण केले आहे. एका अपत्त्यावर मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया केलेल्या कुटुंबप्रमुखांच्या मुलाखती छापणे, लोकसंख्या वाढीचे भयावह दुष्परिणाम विविध लेखांच्या माध्यमातून जनतेसमोर आणणे इत्यादी लोकसंख्या विषयक जनजागरण प्रसिद्धी माध्यमे गेल्या अनेक वर्षांपासून करत आहेत. त्याचा आता अनुकूल परिणाम दिसून येत आहे.

१८) मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनात बदल:

भारतात मुलींकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात हळूहळू बदल होत आहे. मुली शिक्षण घेऊन खेळाडू, व्यावसायिक होऊन आपल्या वडिलांचे नाव गावात, जिल्ह्यात, राज्यात मोठे करत आहेत. मुलांपेक्षा मुलींवर खर्च केला, तिला चांगले शिक्षण दिले तर कुटुंबाचे नाव उज्वल होते हे आता बहुतेक पालकांना पटत चालले आहे.त्यामुळे एक किंवा दोन मुली झाल्या तरी मुलगा होण्याची वाट न पाहता मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण हळूहळू का होईना वाढत आहे. त्यामुळे जन्मदर घटनास मदत होत आहे. भारतात दारू ,तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या आणि शिक्षण उपलब्ध असूनही प्रामाणिकपणे शिक्षण न घेणाऱ्या तरुणांची संख्या मोठी आहे. अशा व्यसनी व शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या मुलांपेक्षा मेहनतीने, प्रामाणिकपणे शिक्षण घेऊन स्वतःच्या पायावर उभी राहण्याचा प्रयत्न करणारी मुलगीच बरी असे आता काही पालकांना वाटू लागले आहे. तसेच मध्यंतरी भारतात लाखो लोक एड्स या दुर्धर आजाराने मृत्यू पावली. त्यामध्ये तरुण व अविवाहितांचे प्रमाण मोठे होते. एड्सने मरण पावलेली अनेक मुले चांगल्या, प्रतिष्ठित कुटुंबातील होती. त्या कुटुंबांची समाजात मोठी बदनामी झाली. कुटुंबाला बदनाम करणाऱ्या अशा मुलांपेक्षा मुलगीच बरी असे आता अनेक लोकांना वाटू लागले आहे . त्यामुळे मुलगा होण्याची अपेक्षा न धरता एक किंवा दोन मुलींवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास काही लोक पसंती देत आहेत. त्यामुळे स्त्री-पुरुष गुणोत्तर (१००० पुरुषांमध्ये स्त्रियांची संख्या) वाढत आहे. तसेच लोकसंख्या वाढीचा दरही कमी होत चालला आहे.

१९) लहान कुटुंब-गौरवाची गोष्ट :

पूर्वी मोठे कुटुंब असणे गौरवाची गोष्ट मानली जात होती. आता उच्च शिक्षित आणि शहरी लोकांना लहान कुटुंब गौरवाची अभिमानाची वाटू लागली आहे. एका अपत्त्यावर किंवा एका मुलीवर आम्ही कुटुंब नियोजन केले असे ते जाहीरपणे अभिमानाने सांगतात. मोठ्या आकाराच्या कुटुंबांची आता हेटाळणीच होताना दिसते. कुटुंबाचा आकार लहान असणे ही प्रतिष्ठेची बाब आहे असे लोकांना वाटत चालले आहे. अर्थात असे वाटणाऱ्यांची संख्या ग्रामीण भागात किंवा शेतकरी कुटुंबात फारशी नाही हे खरे असले तरी शहरात चांगल्या हुद्यावर काम करणाऱ्या आणि चांगले व्यवसाय करणाऱ्या बहुतेक लोकांना तसे वाटत आहे. त्यामुळे भविष्यात भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग खूपच कमी होणार आहे.

२०)भारतीय स्त्रियांच्या प्रजोत्पादन क्षमतेत घट:

भारतीय लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होण्याचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे भारतीय स्त्रियांच्या प्रजोत्पादन क्षमतेत होत असलेली घट हे होय. पूर्वी भारतीय स्त्रियांना आठ ते दहा अपत्ते होत असत. आता एक ते दोन बाळंतपणातच स्त्रिया अशक्त होतात.

अशा प्रकारे अलीकडच्या काळात भारतीय स्त्रियांची अपत्यांना जन्म देण्याची क्षमता घटता चालली आहे. त्यामुळे जन्मदर किंवा लोकसंख्या वृद्धीचा दर सुद्धा घटत चालला आहे.

२१)शिक्षण पूर्ण करण्याचा कालावधी जास्त:

काही शिक्षणक्रम/अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यासाठी वयाची २५ ते २७ वर्षे खर्ची होतात. एम.बी.ए., बी.ए.एम.एस., एम.बी.बी.एस., इंजीनियरिंग शिक्षण घेणाऱ्यांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. हे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी बराच कालावधी लागत असल्याने विवाहास उशीर होत आहे. त्यामुळेसुद्धा आपल्या देशातील लोकसंख्या वृद्धीचा दर घटत चालला आहे.

२२) आतबट्ट्यातील शेती:

काही वर्षापासून भारतीय शेती तोट्यात आहे. बहुसंख्य शेतकऱ्यांचा शेती व्यवसाय आतबट्ट्यात गेला आहे. त्यामुळे शिकलेल्या मुली शेतकरी मुलाशी लग्न करण्यास तयार नाहीत. त्यामुळे शेतकरी मुलांची लग्नं ठरण्यात अडचणी येत आहेत. शेती तोट्यात असल्याने लग्न लवकर जमत नाही. त्यामुळे जन्मदर/ लोकसंख्या वाढीचा वेग हळूहळू घटत आहे.

२३) घटस्फोटांचे वाढते प्रमाण :

शहरात विशेषतः आय.टी. सेक्टर मध्ये काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांमध्ये क्षुल्लक कारणावरून घटस्फोट होण्याचे प्रमाण वाढत चालले आहे. लग्न झाल्यानंतर काही महिन्यात किंवा एक दोन वर्षातच घटस्फोटांची मागणी केली जात आहे. तसेच न्यायालयाचा निर्णय होईपर्यंत पती-पत्नी वेगळे किंवा विभक्त राहत आहेत. त्यामुळे शहरातील जन्मदर घटत चालला आहे.

अशा प्रकारे वरील विविध कारणांमुळे अलीकडच्या दशकापासून भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा दर घटत चालला आहे. लोकसंख्या वृद्धीचा दर घटने ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अत्यंत चांगली बाब आहे. शिक्षणाची संख्यात्मक आणि गुणात्मक वाढ जस जशी होईल, स्त्रियांची समाजात प्रतिष्ठा जसजशी वाढत जाईल आणि सरकारचा कुटुंब कल्याणचा कार्यक्रम जसजसा लोकप्रिय होत जाईल तसतसा भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा दर घटत जाणार आहे.

भारतीय लोकसंख्येचे प्रक्षेपण

(Population Projection in India)

भविष्यात /पुढील कालखंडात देशातील जन्मदर, मृत्यूदर, स्त्री पुरुष प्रमाण, आयुर्मान, लोकसंख्येची घनता, ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या आणि लोकसंख्या वाढीचा दर इत्यादी विविध लोकसंख्याविषयक घटकात कोणते बदल होतील याविषयी अंदाज व्यक्त करणे म्हणजे लोकसंख्येचे प्रक्षेपण होय. ज्या देशात अतिरिक्त लोकसंख्येचा प्रश्न निर्माण झालेला असतो त्या देशांना हा प्रश्न सोडवण्यासाठी लोकसंख्येचे प्रक्षेपण आवश्यक असते किंवा ज्या देशात न्यून लोकसंख्या असते त्या देशांनासुद्धा लोकसंख्येचे प्रक्षेपण आवश्यक असते. लोकसंख्येचे प्रक्षेपण म्हणजे भविष्यात किती लोकसंख्या असेल याचा अंदाज वर्तविणे होय. भविष्यात बेसुमार लोकसंख्या वाढणार असेल तर सरकारला वर्तमानतच योग्य ते उपाय योजता येतात आणि वाढत्या लोकसंख्येच्या वेगावर नियंत्रण ठेवता येते. भारतात लोकसंख्येचा स्फोट झाला असून आजमितीस भारतात ५० कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त लोकसंख्या आहे. आज देशाची एकूण लोकसंख्या १२५ कोटी असून भारत फक्त ७५ कोटी लोकसंख्येलाच पोसू शकतो. भारतीय लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक वृद्धीदर १.६४% असून चीनचा यापेक्षा खूपच कमी म्हणजे ०.५३ % एवढा आहे. भविष्यात चीनपेक्षा भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असल्याने भविष्यात अनेक समस्यांना भारताला तोंड द्यावे लागणार आहे. म्हणून सन २००० नंतर भारत सरकारने लोकसंख्या नियंत्रणाकडे अत्यंत गांभीर्याने पाहण्यास सुरुवात केली आहे. सन २००१ ते २०२६ या कालावधीत लोकसंख्या विषयक विविध घटकात काय बदल होतील याचा लोकसंख्या प्रकल्पाच्या तांत्रिक गटाने अभ्यास केला असून या तांत्रिक गटाने भारतीय लोकसंख्येच्या प्रक्षेपणाबाबत/ भविष्यातील अंदाजाबाबत मे २००६ मध्ये जो अहवाल सादर केला त्या अहवालातील माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १

सन २००१ ते २०२६ या कालावधीत भारतातील एकूण लोकसंख्येचा अंदाज

अ.क्र.	वर्ष	पुरुषांची संख्या (दशलक्ष)	स्त्रियांची संख्या (दशलक्ष)	एकूण लोकसंख्या (दशलक्ष)
१	२००१	५३२	४९६	१०२९
२	२००६	५७५	५३७	१११२
३	२०११	६१७	५७५	११९२
४	२०१६	६५७	६१२	१२६९
५	२०२१	६९४	६४६	१३४०
६	२०२६	७२५	६७५	१४००

वरील तक्ता क्रमांक एक वरून असे दिसते की, सन २०१६ मध्ये भारताची एकूण लोकसंख्या १२६९ दशलक्ष म्हणजे सुमारे १३० कोटी असेल. २०२१ साली भारताची एकूण लोकसंख्या १३४० दशलक्ष म्हणजे १३४ कोटी असेल आणि २०२६ साली ती १४०० दशलक्ष म्हणजे १४० कोटी असेल.

वरील तक्ता क्रमांक १ वरून असे दिसते की २०१६ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येत (१२६९ दशलक्ष) पुरुषांची संख्या ६५७ दशरक्ष (६५ कोटी ७० लक्ष) असेल आणि स्त्रियांची संख्या ६१२ दशलक्ष (६१ कोटी २० लक्ष) असेल. सन २०२१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येत (१३४० दशलक्ष) पुरुषांची संख्या ६९४ दशलक्ष (६९ कोटी ४० लक्ष) असेल आणि स्त्रियांची संख्या ६४६ दशलक्ष (६४ कोटी ६० लक्ष) इतकी असेल. सन २०२६ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येत (१४०० दशलक्ष) पुरुषांची संख्या ७२५ दशलक्ष (७२ कोटी ५० लक्ष) असेल आणि स्त्रियांची संख्या ६७५ दशलक्ष (६७ कोटी ५० लक्ष) असेल. अशा प्रकारे २०२६ पर्यंत भारताची लोकसंख्या१४०० दशलक्ष म्हणजे १४० कोटी असेल. भारत फक्त ७५ कोटी लोकसंख्येलाच पोसू शकतो. म्हणजे २०२६ मध्ये भारतात ६५ कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त असेल.

सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील स्त्री–पुरुष प्रमाणविषयीचा अंदाज

सन २००१ ते २०२६ या काळात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या काय असेल याचा अंदाज खालील तक्ता क्रमांक दोन मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक २

सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील स्त्री पुरुष प्रमाणा विषया विषयीचा अंदाज

अ.क्र.	वर्ष	स्त्री–पुरुष प्रमाण(१०० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)
१	२००१	९३३
२	२००६	९३२
३	२०११	९३२
४	२०१६	९३१
५	२०२१	९३०
६	२०२६	९३०

वरील तक्ता क्रमांक २ वरून असे दिसते की सन २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात १००० पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांची संख्या ९३३ होती. २०१६ मध्ये ती ९३१ असेल. २०२१ साली आणि २०२६ साली ती ९३० एवढी असेल. भविष्यात पुरुषापेक्षा स्त्रियांची संख्या कमीत कमी होत जाणार आहे हे वरील तक्त्यावरून दिसते. लोकसंख्या प्रकल्पाच्या तांत्रिक गटाच्या अहवालात हे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक ३

सन २००१ ते २०२६ या कालखंडात या कालावधीतील भारतातील शहरी लोकसंख्या विषयीचे अंदाज

खालील तक्ता क्रमांक ३ मध्ये भारतातील सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील शहरी लोकसंख्येविषयीचे अंदाज स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

अ.क्र.	वर्ष	शहरी लोकसंख्या (दशलक्ष)	एकूण लोकसंख्या (दशलक्ष)	शहरी लोकसंख्येचेप्रमाण (%)
१	२००१	२८६	१०२९	२७.७९
२	२००६	३२१	१११२	२८.८६
३	२०११	३५८	११९२	३०.०३
४	२०१६	३९५	१२६९	३१.१२
५	२०२१	४३३	१३४०	३२.३१
६	२०२६	४६८	१४००	३३.४२

वरील तक्ता क्रमांक ३ वरून असे दिसते की सन २०१६ मध्ये भारतात शहरात राहणारी लोकसंख्या ३९५ दशलक्ष (३९ कोटी ५० लक्ष) असेल. २०२१ साली ही लोकसंख्या ४३३ दशलक्ष (४३ कोटी ३० लक्ष) असेल तर २०२६ साली शहरात राहणारी लोकसंख्या ४६८ दशलक्ष (४६ कोटी ८० लक्ष) असेल. सन २०१६ साली शहरात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ३१.१२ टक्के असेल. २०२१ साली ३२.३१ टक्के तर २०२६ साली ३३.४२ टक्के एवढी लोकसंख्या शहरी लोकसंख्या असेल. देशाचा आर्थिक विकास जसजसा होत जाईल तसतशी शहरांची आणि शहरात राहणाऱ्या लोकांची संख्या वाढत जाणार आहे.

सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील लोकसंख्येची घनता (प्रति चौरस किलोमीटर)

खालील तक्ता क्रमांक चार मध्ये भारतातील सन २००१ ते २०२६ या कालावधीमधील लोकसंख्येची घनता दर्शवली आहे.

तक्ता क्रमांक ४

सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील लोकसंख्येची घनता (प्रति चौरस किलोमीटर)

अ.क्र.	वर्ष	लोकसंख्येची घनता
१	२००१	३१३
२	२००६	३३८
३	२०११	३६३
४	२०१६	३८६
५	२०२१	४०८
६	२०२६	४२६

वरील तक्ता क्रमांक ४ वरुन असे दिसते की सन २०१६ साली भारतीय लोकसंख्येची घनता ३८६ असेल. २०२१ साली ती ४०८ असेल तर २०२६ साली ती ४२६ इतकी असेल. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्येची घनता ३८२ होती. २०२६ साली ती ४२६ असेल असा अंदाज आहे. म्हणजे २०११ साली जेवढ्या जागेत ३८२ लोक राहत होते तेवढ्याच जागेत २०२६ साली ४२६ लोकांना राहावे लागणार आहे. लोकसंख्येत जसजशी वाढ होत जाईल तसतशी लोकसंख्येची घनता वाढणार असून जागेविषयक अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागणार आहे.

सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील वयोगटानुसार लोकसंख्येचा अंदाज

खालील तक्ता क्रमांक पाच मध्ये सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील वयोगटांनुसार लोकसंख्येचा अंदाज दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक ५

सन २००१ ते २०२६ या कालावधीतील भारतातील वयोगटानुसार लोकसंख्येचा अंदाज

अ.क्र.	वर्ष	वयोगटानुसार लोकसंख्या (%)		
		० ते १४	१५ ते ६४	६५ च्या वर
१	२००१	३५.५०	६०.१०	४.४०
२	२००६	३२.१०	६२.९०	५.००
३	२०११	२९.१०	६५.४०	५.५०
४	२०१६	२६.९०	६७.१०	६.१०
५	२०२१	२५.१०	६७.८०	७.१०
६	२०२६	२३.३०	६८.४०	८.३०

वरील तक्ता क्रमांक पाच वरून असे दिसते की, सन २०१६ साली भारतात ० ते १४ वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण २६.९०% होते. ते २०२१ साली २५.१०% असेल आणि २०२६ साली २३.३० टक्के इतके असेल. सन २०१६ साली १५ ते ६४ या वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण ६७.१०% असेल. २०२१ साली ६७.८०% असेल आणि २०२६ साली हे प्रमाण ६८.४०% असेल. सन २०१६ साली ६५ च्या वरील लोकसंख्येचे प्रमाण ६.१०% असेल. २०२१ साली हे प्रमाण ७.१०% असेल. तर २०२६ साली हे प्रमाण ८.३०% असेल. २०२६ पर्यंत बालकांची संख्या कमी होणार असून १५ ते ६४ या वयोगटातील लोकसंख्या वाढणार आहे. ही बाब देशाच्या दृष्टीने चांगली आहे. कारण या वयोगटातील लोकसंख्या उत्पादक लोकसंख्या असते. २०२६ पर्यंत वृद्धांची संख्या सुद्धा वाढणार असल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते. सरकारला जास्तीत जास्त रोजगार निर्माण करावा लागणार आहे. कारण २०२६ पर्यंत भारतात तरुणांची लोकसंख्या वाढणार आहे. तसेच वृद्ध लोकांच्या किंवा ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणसाठी/त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सरकारला विशेष प्रमाण प्रयत्न करावे लागणार आहेत. कारण २००१ च्या तुलनेत २०२६ मध्ये भारतात वृद्ध लोकांचे प्रमाण जवळजवळ दुप्पट होणार आहे.

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर (अंदाज)

खालील तक्ता क्रमांक सहा मध्ये सन २००१ ते २०२५ या कालावधीमधील भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर काय असेल याचे अंदाज दर्शविले आहेत.

तक्ता क्रमांक ६

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर (अंदाज)

अ.क्र.	वर्ष	लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर (%)
१	२००१-०५	१.६०
२	२००७-१०	१.४०
३	२०११-१५	१.३०
४	२०१६-२०	१.१०
५	२०२१-२५	०.९०

वरील तक्ता क्रमांक सहा वरून असे दिसते की सन २०१६ ते २०२० या कालावधीत भारतातील लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक

दर १.१०% असेल. तर २०२१ ते २०२५ या काळात तो ०.९०% असेल. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या लोकसंख्या वृद्धीचा वार्षिक दर १.६४% असून २०२१ ते २०२५ या काळात तो ०.९०% असेल. भारताच्या दृष्टीने ही अत्यंत चांगली बाब असेल. असे असले तरी चीनशी तुलना करता २०२१ ते २०२५ या काळातील भारतीय लोकसंख्या वृद्धीचा वार्षिक दर जास्तच किंवा मोठाच वाटतो. कारण २००१ ते २०११ या काळातील चीनचा लोकसंख्या वाढीचा दर ०.५३% इतका आहे. भविष्यात भारताच्या लोकसंख्या वृद्धीदरात खूपच घट होणे आवश्यक आहे.

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील जन्मदर आणि मृत्युदराचे अंदाज:

खालील तक्ता क्रमांक सात मध्ये सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील जन्मदर आणि मृत्यूदर काय असतील याचे अंदाज दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ७

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील जन्मदर आणि मृत्यूदराचे अंदाज

अ.क्र.	वर्ष	वयोगटानुसार लोकसंख्या (%)	
		(CBR)	(CDR)
१	२००१–०५	२३.२	७.५
२	२००७–१०	२१.३	७.३
३	२०११–१५	१९.६	७.२
४	२०१६–२०	१८.०	७.१
५	२०२१–२५	१६.०	७.२

वरील तक्ता क्रमांक सात वरून असे दिसते की, सन २०१६ ते २०२० या काळात भारतातील अशोधित जन्मदर १८ असेल तर अशोधित मृत्यूदर ७.१ असेल. २०२१ ते २०२५ या काळात अशोधित जन्मदर १६ असेल तर मृत्युदर ७.२ असेल. सन २०१० ते २०११ या काळात भारतात २१.२ एवढा जन्मदर होता. तो २०२१ ते २३ या काळात १६ पर्यंत खाली येईल असा अंदाज आहे. २०१० ते २०११ या काळात भारतात मृत्युदर ७.२ होता. तो २०२१ ते २०२५ या काळात ७.२ एवढाच राहील असा अंदाज लोकसंख्या प्रकल्पाच्या तांत्रिक गटाने आपल्या अहवालात नोंदवला आहे. भारतातील मृत्यूदर कमी आहे परंतु जन्मदर सुद्धा सहा ते सात पर्यंत कमी व्हावयास हवा. त्याशिवाय लोकसंख्या वाढीची समस्या संपणार नाही.

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील अर्भक मृत्यूदर आणि पाच वर्षाखालील मृत्यूदर

खालील तक्ता क्रमांक आठ मध्ये सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील अर्भक मृत्यूदर आणि पाच वर्षाखालील मृत्यू दराचे अंदाज दर्शवले आहेत.

तक्ता क्रमांक ८

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील अर्भक मृत्यूदर आणि पाच वर्षाखालील मृत्यूदर

अ.क्र.	वर्ष	अर्भक मृत्यूदर (IMR)	पाच वर्षाखालील मृत्यूदर
१	२००१–०५	६१.३	८२.०
२	२००७–१०	५४.३	७२.८
३	२०११–१५	४९.२	६५.९
४	२०१६–२०	४४.०	५९.०
५	२०२१–२५	४०.२	५४.०

वरील तक्ता क्रमांक ८ वरून असे दिसते की सन २०१० ते २०२० या काळात भारतातील अर्भक मृत्यूदर ४४ असेल तर २०२१ ते २५ या काळात तो ४०.२ असेल. २०१६ ते २०२१ काळात पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर ५९ असेल तर २०२१ ते २५ या काळात तो ५४ असेल. २०२१ ते २५ पर्यंत अर्भक मृत्यूदर आणि पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर घटणार असला तरी विकसित देशांच्या तुलनेत तो जास्तच असणार आहे.

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील पुरुष आणि स्त्रियांच्या अपेक्षित आयुर्मानाचे अंदाज

खालील तक्ता क्रमांक नऊ मध्ये सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील पुरुष आणि स्त्रियांच्या अपेक्षित आयुर्मानाचे अंदाज दर्शवले आहेत.

तक्ता क्रमांक ९

सन २००१ ते २०२५ या कालावधीतील भारतातील पुरुष आणि स्त्रियांच्या अपेक्षित आयुर्मानाचे अंदाज

अ.क्र.	वर्ष	पुरुषांची अपेक्षित आयुमर्यादा	स्त्रियांची अपेक्षित आयुमर्यादा
१	२००१–०५	६३.८०	६६.१०
२	२००७–१०	६५.८०	६८.१०
३	२०११–१५	६७.३०	६९.६०
४	२०१६–२०	६८.८०	७१.१०
५	२०२१–२५	६९.८०	७२.३०

वरील तक्ता क्रमांक नऊ वरून असे दिसते की, सन २०१६ ते २०२० या काळात पुरुषांची अपेक्षित आयुर्मर्यादा ६८.८० वर्ष असेल तर स्त्रियांची अपेक्षित आयुर्मर्यादा ७१.१० वर्षे असेल. सन २०२१ ते २०२५ या काळात पुरुषांची अपेक्षित आयुर्मर्यादा ६९.८० वर्ष असेल तर स्त्रियांची अपेक्षित आर्युमर्यादा ७२.३० वर्ष असेल. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात पुरुषांचे अपेक्षित आयुर्मान ६३.९ वर्षे होते. ते २०२१ ते २०२५ या काळात ६९.८० वर्षे इतके राहणार आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान ७१.१० वर्षे होते. ते २०२१ ते २०२५ या काळात ७२.३० वर्ष असणार आहे. अशा प्रकारे २००१ च्या तुलनेत २०२१ ते २०२५ या कालावधीत भारतातील पुरुष आणि स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान वाढणार आहे, ही अत्यंत चांगली बाब आहे असे असले तरी विकसित देशांच्या तुलनेत पुरुष आणि स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान कमीच असणार आहे. लोकांचे आयुष्य वाढावे यासाठी सरकारने विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत.

समारोप :

भारतातील सध्याची लोकसंख्या १२५ कोटी असून सुमारे ५० कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. सन २०२६ पर्यंत भारताची लोकसंख्या १४० कोटीवर जाण्याचा अंदाज लोकसंख्या प्रकल्पाच्या तांत्रिक गटाने व्यक्त केला असून दिवसेंदिवस अतिरिक्त लोकसंख्येच्या प्रमाणात मोठी वाढ होणार आहे. सन १९९९ साली जगाची लोकसंख्या ६०० कोटी होती. २०१२ साली ७०० कोटी होती. सध्या ती ७२५ कोटी असून २०२५ साली जगाची लोकसंख्या ८०० कोटी होईल असा अंदाज आहे. २०५० झाली जगाची लोकसंख्या ९०० कोटी होईल असा अंदाज वर्तविण्यात आला आहे. चीनची आणि भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढत असल्यानेच जगाची एकूण लोकसंख्याही वेगाने वाढत आहे. म्हणून चीन आणि भारताने लोकसंख्या वाढीच्या दरावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे.

भारतातील लोकसंख्या वाढीची कारणे

प्रास्ताविक

लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो तर चीनचा प्रथम क्रमांक लागतो. जगात लोकसंख्या वाढीचा वेग सर्वात जास्त भारताचा आहे. त्यामुळे भारतात लोकसंख्येची समस्या अत्यंत गंभीर स्वरूपाची बनली आहे. भारतातील लोकसंख्या वाढीस अनेक घटक जबाबदार आहेत. या घटकांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे दिले आहे.

१) दारिद्र्य

दारिद्र्याचा व लोकसंख्येचा अत्यंत जवळचा संबंध असतो. आपणाला जास्त अपत्ये झाली तर आपले दारिद्र्य दूर होईल असे दरिद्री लोकांना वाटते. हे लोक आपल्या कुटुंबातील अपत्यांकडे उत्पन्नाचे साधन/मिळकतीचे साधन या दृष्टीने पाहतात. घर सांभाळणे, गुरे राखणे, जंगलातून सरपण गोळा करून आणणे अशी कामे भारतात कुटुंबातील मुला-मुलींकडून करवून घेतली जातात. मुला-बाळांना शाळेत पाठवण्याऐवजी लहान वयातच कामाला जुंपले जाते. जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळवण्यासाठी जास्तीत जास्त आपत्यांना जन्माला घालण्याकडे गरीब लोकांचा कल असतो. श्रीमंत लोक या दृष्टिकोनातून मुलांना जन्मास घालत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाचा आकार लहान आणि गरीब लोकांच्या कुटुंबात आकार नेहमी मोठा आढळतो.

दरिद्री लोकांची स्थावर जंग मालमत्ता अत्यंत कमी असते किंवा जवळजवळ नसतेच. त्यामुळे त्यांना जास्त मुले झाल्यानंतर संपत्तीची वाटणी करण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही. श्रीमंतांना मात्र जास्त मुले झाले तर मालमत्तेची वाटणी होऊन मालमत्ता कमी होईल अशी भीती वाटते. त्यामुळे ते आपल्या कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवतात. गरिबांना अशी चिंता नसते. त्यामुळे गरिबांच्या कुटुंबात उदंड लेकरे आढळतात. अशा प्रकारे दारिद्र्यामुळे किंवा गरिबीमुळे लोकसंख्या अफाट वेगाने वाढते. भारतात आजमितीस जवळजवळ २५% लोक दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. हे लोक अधिकाधिक अपत्त्यांना जन्मास घालून लोकसंख्या वाढीचा आणि दारिद्र्याचा प्रश्न आणखीनच गंभीर बनवत आहेत. जगातील मध्यम विकसित आणि काही विकसनशील राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. खालील तक्ता क्रमांक ३.१ मध्ये जगातील विविध देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण दर्शविले आहे. ही माहिती जागतिक बँकेच्या १९९८-९९ या वर्षाच्या अहवालातील आहे.

तक्ता क्रमांक ३.१

जगातील विविध देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण

अ.क्र.	राष्ट्राचे नाव	वर्ष	दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण
१	ब्राझील	१९९०	१७.४०
२	चीन	१९९४	८.४०
३	बांगला देश	१९९१	४२.७०
४	पाकिस्तान	१९९१	३४.००
५	नायजेरिया	१९८५	४३.००
६	भारत	१९९२	४७.९०

वरील तक्ता क्रमांक ३.१ वरून असे दिसते की भारत ४७.९०%, नायजेरिया ४३%, बांगलादेश ४२.७०% आणि पाकिस्तान ३४% या देशात दारिद्र्याचे प्रमाण खूप जास्त आहे. ब्राझीलमध्ये हे प्रमाण १७.४०% आहे तर चीनमध्ये ते ८.४% आहे.

२) कमी वयात विवाह:

कमी वयात विवाह हे भारताच्या लोकसंख्या वाढीचे प्रमुख कारण आहे. जगातील विकसित राष्ट्राशी तुलना करता भारतात अद्यापही विवाहाचे सरासरी वय अत्यंत कमी आहे. १९०१ च्या जनगणनेनुसार भारतात स्त्रीचे विवाहावेळचे सरासरी १३ वर्षे होते तर पुरुषांचे विवाहावेळेचे सरासरी वय २० वर्षे होते. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात स्त्रीचे विवाहावेळचे सरासरी वय १८.७ वर्षे होते. तर पुरुषांचे विवाह वेळेचे सरासरी वय २३.९ वर्ष होते. भारतातील स्त्रिया आणि पुरुषांच्या विवाह वेळच्या सरासरी वयात प्रत्येक जनगणनेत वाढ घडून आली असली तरी विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील विवाहावेळेचे सरासरी वय कमीच आहे. भारताच्या ग्रामीण व आदिवासी भागात आजही खूपच कमी वयात विवाह होतात. वय वर्षे १३ ते ४५ हा स्त्रियांचा प्रजोत्पादनाचा कालावधी असतो. कमी वयात विवाह होत असल्याने स्त्रियांच्या प्रजोत्पादनाचा कालावधी खूप मोठा राहतो. त्यामुळे अपत्त्य निर्मिती लवकर सुरू होते व ती दीर्घकाळपर्यंत चालते. त्यामुळे कुटुंबाचा आकार मोठा राहून अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते.

भारतातील राजस्थान सारख्या राज्यात आणि आदिवासी बहुल राज्यात बालविवाह सारख्या घटना अद्यापही काही प्रमाणावर घडून येतात. या राज्यातील कित्येक गरीब लोक मुला मुलींची लग्ने लहान वयातच लावून देतात. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातसुद्धा अद्यापही कमी वयात विवाह होताना दिसतात. काही वर्षांपूर्वी कोल्हापूर जिल्ह्यात अवघ्या १२ वर्षाच्या मुलीचा विवाह घडून आला होता. अशा प्रकारे भारतात कमी वयात विवाह होत असल्याने लोकसंख्या वाढीची समस्या निर्माण झाली आहे.खालील तक्ता क्रमांक ३.२ मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील स्त्री-पुरुषांचे विवाह सरासरी वय दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ३.२

भारतातील विविध जनगणना वर्षातील स्त्री-पुरुषांचे विवाह सरासरी वय

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	विवाहावेळचे सरासरी वय (वर्षे)	
		स्त्री	पुरुष
१	१९०१	१३.१	२०.०
२	१९११	१३.२	२०.३
३	१९२१	१३.७	२०.७
४	१९३१	१२.७	१८.६
५	१९४१	१४.७	१९.९
६	१९५१	१५.६	१९.९
७	१९६१	१५.५	२१.३
८	१९७१	१७.२	२२.४
९	१९८१	१८.३	२३.३
१०	१९९१	१८.९	२३.८
११	२००१	१८.७	२३.९
१२	२०११		

वरील तक्ता क्रमांक ३.२ वरून असे दिसते की जनगणना वर्ष १९०१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष २००१ मध्ये भारतातील स्त्रिया आणि पुरुषांच्या विवाहावेळच्या सरासरी वयात वाढ झाली आहे. १९०१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील विवाहावेळचे स्त्रीचे सरासरी वय १३.१ आणि पुरुषाचे २० वर्षे इतके होते. २००१ च्या जनगणनेत स्त्रीचे विवाहावेळचे सरासरी वय १८.७ वर्षे होते आणि पुरुषांचे विवाहावेळचे सरासरी वय२३.९ वर्षे इतके होते. भारतातील स्त्री आणि पुरुषांच्या विवाहावेळच्या सरासरी वयात प्रत्येक जनगणनेत वाढ होत असली तरी विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील विवाहावेळचे सरासरी वय अद्याप कमीच आहे.

३) संयुक्त किंवा एकत्र कुटुंब पद्धती:

भारताच्या ग्रामीण भागात अद्याप एकत्र कुटुंब पद्धती आढळून येते. अशा कुटुंब पद्धतीत मुलांच्या पालन पोषणाचा, शिक्षणाचा आणि विवाहाचा खर्च कोणा एकाला सोसावा लागत नाही. कुटुंबातील अन्य खर्चाची जबाबदारीसुद्धा सामुदायिक असते. त्यामुळे अशा एकत्र किंवा संयुक्त पद्धतीच्या कुटुंबांना मुलाबाळांचा आर्थिक भार फारसा जाणवत नाही. तसेच एकत्र कुटुंबातील वृद्ध मंडळींना फारसे काम नसते. ते आनंदाने लहान मुलांचा सांभाळ करत असतात. त्यामुळे एकत्रित कुटुंबात जास्तीत जास्त अपत्ये दिसून येतात. भारतातील ग्रामीण भागातील लोकसंख्या वाढीस अशाप्रकारे संयुक्त कुटुंबपद्धती हा घटक कारणीभूत ठरला आहे.

४) विवाहाची प्रथा:

भारतात विवाह करण्याची एक प्रथाच असून विवाह हा एक धार्मिक संस्कार मानला जातो. भारतात जन्माला आलेल्या प्रत्येक मुला-मुलीचा विवाह होतोच. प्रत्येकाने विवाह केलाच पाहिजे अशी भारतीय समाजाची मानसिकता आहे. जर योग्य वयात विवाह झाला नाही तर त्या व्यक्तीकडे लोक वाईट नजरेने किंवा संशयाच्या दृष्टीने पाहतात. लवकर किंवा योग्य वयात विवाह न करणाऱ्यास भारतीय समाजात कमी लेखले जाते. त्याची हेटाळणी केली जाते. त्यामुळे पालकसुद्धा मुला मुलींचे विवाह लवकरच उरकून घेण्याच्या खटपटीत असतात. भारतात विवाह ही अत्यंत आवश्यक, पवित्र आणि धार्मिक बाब मानली जाते. पाश्चिमात्य देशांप्रमाणे कोणीही कायमपणे अविवाहित राहत नाही. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त राहतो.

५) विवाहित जोडप्यावर सामाजिक दबाव:

भारतात विवाहित जोडप्यावर मोठा सामाजिक दबाव असतो. दबावाखालीच विवाहितांना जगावे लागते.समाजाबरोबरच कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तींचाही त्यांच्यावर दबाव असतो. विवाह झाल्यानंतर काही वर्षे मूलबाळ झाले नाही तर त्यांना समाजात राहणे मुश्किल होईल अशी परिस्थिती लोक निर्माण करतात. त्यामुळे भारतात ग्रामीण आणि अगदी शहरी भागातसुद्धा विवाहानंतर लगेच आपत्यांना जन्माला घालण्याचे प्रयत्न केले जातात. थोडक्यात कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या अशा प्रकारच्या मानसिकतेमुळे आणि प्रत्यक्ष दबावामुळे भारतातील लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त राहिला आहे.

६)अंधश्रद्धा व चुकीच्या समजुती:

भारतातील बहुसंख्य साक्षर व निरक्षर लोकांत अनेक अंधश्रद्धा किंवा चुकीच्या समजुती आढळून येतात. 'मुलगी हे परक्याचे धन म्हणून मुलगाच हवा' अशा समजूतीवर ग्रामीण भागातील लोकांचा अद्याप ठाम विश्वास आहे. संतती प्रतिबंधक शस्त्रक्रिया केली तर आपल्यावर कोप होईल, आपले काहीतरी नुकसान होईल अशी भीती काही अशिक्षित आणि अंधश्रद्धाळू लोकांना वाटते. भारतात बहुसंख्य लोक मुलग्यालाच वंशाचा दिवा असे समजतात. मुलगाच आपला वंश पुढे चालू ठेवेल असे लोकांना वाटते. तसेच आपल्या मृत्यूनंतर आपले श्राद्ध करण्यासाठी व इतर धार्मिक विधी करण्यासाठी मुलगाच जन्मास यावयास हवा. तो नसेल तर आपल्याला नरकात जावे लागेल अशी भीती काही लोकांना वाटते. त्यामुळे मुलगा होईपर्यंत अपत्यनिर्मिती चालूच ठेवली जाते. तर काहीजण कायद्यानेच पुण्य मिळवण्यासाठी सुरुवातीला कितीही मुलगे झाले तरी मुलगी होण्यासाठी प्रयत्न करतात. त्यामुळे कुटुंबाचा आकार मोठा राहून लोकसंख्या वेगाने वाढते. म्हणून अंधश्रद्धा आणि लोकांच्या मनात असलेल्या गैरसमजुती हे घटक भारतातील लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत ठरलेले महत्त्वाचे घटक आहेत.

७) धर्म मार्तंडाचा प्रभाव आणि धार्मिक धोरण

धार्मिक नेत्यांचा नेत्यांच्या विचारसरणीचा किंवा त्यांच्या धार्मिक धोरणाचा प्रभाव सुद्धा लोकसंख्या वाढीच्या वेगावर पडतो असे भारतात आढळून येत आहे. धार्मिक नेत्यांच्या प्रभावामुळेच भारतात स्वातंत्र्यानंतर प्रत्येक जनगणनेत देशाच्या एकूण लोकसंख्येत हिंदूंचे शेकडा प्रमाण घटत असून मुस्लिमांचे प्रमाण वाढत आहे. १९५१ च्या जनगणनेत हिंदू धर्मियांचे एकूण लोकसंख्येत ८४.९८% इतके प्रमाण होते. ते २००१ च्या जनगणनेत ८१.४०% इतके कमी झाले. तसेच १९५१ च्या जनगणनेत मुस्लिम धर्मियांचे प्रमाण ९.९१% होते. ते २००१ च्या जनगणनेत १२.४०% इतके वाढले. अशाप्रकारे स्वातंत्र्यानंतर प्रत्येक जनगणनेत भारतातील मुस्लिमांची लोकसंख्या वाढत आहे. त्यामुळे एकूण लोकसंख्या ही वाढत असून लोकसंख्येचा प्रश्न अत्यंत उग्र बनला आहे.

८) सामुदायिक विवाह सोहळे :

भारतात ग्रामीण निमशहरी भागात दरवर्षी दानशूर व्यक्ती, धर्मादाय संस्था सामुदायिक विवाह सोहळे आयोजित करत असतात. या सोहळ्यात फुकट लग्ने लावली जातात. वधू-वरांना कपडे, दागिने, भांडी, फर्निचर मोफत दिले जाते. लग्नास उपस्थित राहिलेल्या सर्वांना मोफत जेवणही दिले जाते. त्यामुळे पैशाअभावी गरिबांची लग्ने लांबणीवर पडत नाहीत. त्यामुळे लवकर विवाह होऊन मुलेबाळेसुद्धा लवकर होतात. म्हणून मोफत सामुदायिक विवाह सोहळे हे भारतातील लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत ठरले आहेत.

९) कुटुंबाची व मालमत्तेची सुरक्षा :

कुटुंबात जास्त माणसे असतील तर आपली छेड कोणी काढणार नाही, आपल्या तरुण मुली-बाळींकडे वाकड्या डोळ्यांनी कोणी पाहणार नाही किंवा जमिनीच्या अगर इतर प्रश्नावरुन आपणाला त्रास होणार नाही असे ग्रामीण भागातील लोकांना वाटते. मुली पळवून नेणे, जमिनी बळकावणे असे प्रकार वाढत चालले आहेत. त्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांची आणि मालमत्तेची सुद्धा सुरक्षा करण्यासाठी मोठ्या आकाराच्या कुटुंबाला काही लोक प्राधान्य देतात. त्यामुळे लोकसंख्या वेगाने वाढते.

१०) कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास लाभलेले कमी यश:

जननदर कमी व्हावा यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली आहे.परंतु विविध कारणांमुळे या कार्यक्रमास जनतेकडून अपेक्षित प्रतिसाद मिळालेला नाही. त्यामुळे जननदर कमी करण्यास कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला कमी यश लाभले आहे. भारतात जवळजवळ सात लाख खेडी आहेत. परंतु सरकारचा कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम सर्व खेड्यापाड्यात अद्यापही पोहोचलेला नाही. त्यामुळे जंगल, डोंगराळ प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांचा किंवा आदिवासी कुटुंबांचा आकार मोठा आहे. बहुसंख्य आदिवासींच्या एकेका कुटुंबात सात ते दहा व्यक्ती आढळून येतात. संतती नियमनाच्या साधनांबद्दल दुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांच्या मनात काही शंका व गैरसमजुती आहेत. त्यामुळे या साधनांचा वापर करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे. प्रशिक्षित अधिकारी व कर्मचारी यांची कमतरता, दारिद्र्य, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, अज्ञान, स्त्रियांचा समाजातील कनिष्ठ दर्जा, संतती नियमनाच्या साधनांविषयी भीती व गैरसमज, धार्मिक कारणातून विरोध, रुढी व परंपरांचा जनतेवरील पगडा,

इत्यादी विविध कारणांमुळे कुटुंब नियोजन कार्यक्रम अपयशी ठरला आहे. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यात अपयश येत आहे.

११) सरकार व राजकीय पक्षांची उदासीनता:

भारतातील वाढत्या लोकसंख्येत काही प्रमाणात सरकार आणि राजकीय पक्षांची उदासीनता हा घटकसुद्धा कारणीभूत ठरलेला आहे. आणीबाणीच्या काळात कुटुंब नियोजनाबाबत कडक धोरण स्वीकारल्यामुळे काँग्रेस पक्ष त्यावेळी जनमानसातून उतरला होता. म्हणून भारतातील कोणताही राजकीय पक्ष विशेषतः सत्तारुढ राजकीय पक्ष याबाबतीत कडक धोरण स्वीकारत नाही. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे व गतीने होईल या दृष्टीने सरकार विशेष प्रयत्न करत नाही. भारतात बहुपक्षीय पद्धत आहे त्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रणाबाबत जर कडक धोरण स्वीकारले तर हातची सत्ता जाईल किंवा भविष्यात मिळणारी सत्ता मिळणार नाही अशी भीती सर्वच राजकीय पक्षांना वाटते. लोकसंख्येच्या प्रश्नावरून लोकांचा रोष ओढून घेण्यापेक्षा मत पेटीकडे डोळा ठेवून लोकांना खुश ठेवणेच सर्व पक्षांना योग्य वाटते. वाढत्या लोकसंख्येला पायबंद घालण्यासाठी आणीबाणी नंतर कोणत्याच राजकीय पक्षाने व सरकारने स्वारस्य दाखवले नसल्याने भारताची लोकसंख्या बेसुमार वाढत असल्याचे चित्र पहावयास मिळत आहे.

१२)दुष्काळावर मात:

भारतात पूर्वी दुष्काळामुळे लाखो लोक मृत्यू पावत असत. उदाहरणार्थ भारतात इसवी सन १७७० मध्ये एक कोटी लोक मृत्युमुखी पडले होते आणि १९४३ मध्ये पश्चिम बंगालमध्ये हजारो लोक मृत्यूमुखी पडले होते. परंतु आता स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने अनेक उपाय योजून दुष्काळावर मोठी मात केली आहे. वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयीत सुधारणा व वाढ झाली असल्याने अन्नधान्याची टंचाई असलेल्या दुष्काळग्रस्त भागात ताबडतोब धान्य पाठविता येणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे भारतात आता कोरड्या दुष्काळामुळे कोणीही मृत्युमुखी पडत नाही. दुष्काळामुळे लोक मृत्यू पावत नसल्याने भारतातील मृत्यूदर घटला आहे. त्यामुळे लोकसंख्येचा आकार वाढत आहे.

१३)पूर, महापूर यावर मात:

दुष्काळाप्रमाणेच पूर, महापूर या नैसर्गिक आपत्तीमुळेसुद्धा भारतात दरवर्षी हजारो लोक मृत्यू पावत असतात. सध्या हे प्रमाण खूपच कमी आले आहे. भारतात आता पूरनियंत्रणाच्या योजना अत्यंत प्रभावीपणे आखल्या जातात. महापुराचे पाणी शिरलेल्या गावात ट्रकने, रेल्वेने आणि विमानाने औषधे, धान्य, वैद्यकीय पदके त्वरित पाठवली जातात. त्यामुळे पूर, महापूर यामुळे मरणाऱ्यांची संख्या भारतात खूपच कमी झाली आहे.

१४) साथीच्या रोगांवर नियंत्रण :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात देवी, प्लेग, मलेरिया इत्यादी रोगांमुळे वर्षाला लाखो लोक मृत्युमुखी पडत असत. साथीच्या विविध रोगांनी गावेच्या गावी मरत असत. त्यामुळे १९२१ पर्यंत भारतात मृत्यूदर मोठा होता. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न तितकासा गंभीर नव्हता. स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध रोगांच्या साथींवर नियंत्रण ठेवण्यात सरकारला यश लाभले असून त्यामुळे साथीच्या रोगामुळे बळी पडणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे.

१५)आरोग्य विषयक सोयीत वाढ व सुधारणा :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात आरोग्य विषयक सोयीत चांगलीच सुधारणा व वाढ घडून आली आहे. भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील खाजगी व सरकारी दवाखान्यांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली आहे. दुर्गम व अति दुर्गम भागातही सरकारने मोफत दवाखाने सुरू केले आहेत. त्याचा लाभ जनतेला होत असून औषध उपचाराअभावी मरणाऱ्यांचे प्रमाण त्यामुळे कमी झाले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात खाजगी व सरकारी दवाखान्यात बाळंतपणाची सुविधा मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध झाली असून दवाखान्यात बाळंत होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे बाळंतपणात मृत्युमुखी पडणाऱ्या मातांचे व अर्भकांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. पूर्वीच्या तुलनेत अलीकडच्या काळात भारतात सर्वदूर भागात आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये वाढ व सुधारणा घडून आल्यामुळे अर्भक आणि बालमृत्यूचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. १९७१ च्या जनगणनेत बालमृत्यू दर १२९ होता. २००१ च्या जनगणने तो ६६ पर्यंत खाली आला. अशाप्रकारे भारतात अर्भक आणि बालमृत्यू दरात सतत घट होत असल्याने लोकसंख्येचा आकार दिवसेंदिवस वाढत आहे.

१६) सांडपाणी व पिण्याचे पाणी यात सुधारणा:

सांडपाण्याचा निचरा किंवा विल्हेवाट योग्य प्रकारे न झाल्यामुळे अनेक रोगांची लागण होऊन पूर्वी मृत्युमुखी पडणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त होते. तसेच पिण्याचे पाणी हे स्वच्छ किंवा शुद्ध नसल्याने विविध रोग निर्माण होऊन मारणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त होते. परंतु आता स्वातंत्र्योत्तर काळात पिण्याच्या पाण्यात पूर्वीच्या मानाने बरीचशी सुधारणा झाली आहे.तसेच सांडपाण्याचीही चांगल्या प्रकारे विल्हेवाट लावण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. याचा परिणाम मृत्यूदरात घट होण्यात म्हणजेच लोकसंख्या वाढण्यात झाला आहे.

१७) गर्भपातच कायद्याने बंदी:

भारतात गर्भलिंगनिदान चाचणीस आणि गर्भपातास कायद्याने बंदी आहे. असे करणाऱ्यांना कडक शिक्षा दिली जाते. त्यामुळे भारतात जन्मदर जास्त राहून लोकसंख्या वाढीचा वेगही जास्त राहिला आहे.

१८) चीन प्रमाणे सक्तीचा अभाव :

चीनमध्ये 'एक कुटुंब एक मूल' हा कायदा आहे. एका कुटुंबाला फक्त एकाच अपत्यास जन्म देण्याची परवानगी आहे. तेथे एका अपत्त्यानंतर सक्तीने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केली जाते. एकापेक्षा अधिक आपत्ये झाली तर तेथे कडक शिक्षेची तरतूद आहे. चीनमध्ये कुटुंब नियोजनाबाबत जशी सक्ती आहे तशी सक्ती भारतात नाही. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या वेगावर नियंत्रण ठेवण्यात चीनला जसे यश आले आहे तसे आपल्या देशाला आलेले नाही. चीनमध्ये 'एक कुटुंब एक मूल' हा कायदा असल्याने चीनच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग भारतापेक्षा बराच कमी आहे.

१९) निर्वासितांचे लोंढे व घुसखोरी :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात येणाऱ्या निर्वासितांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. एकट्या मुंबई शहरात बांगलादेशातील लाखो लोक बेकायदेशीरपणे राहत असल्याचा अंदाज आहे. १९७१ मध्ये पाकबरोबर झालेल्या युद्धामुळे बांगलादेशातून भारतात मोठ्या प्रमाणात निर्वासितांचा लोंढा आला. यातील बहुसंख्य निर्वासित अद्यापही भारतात बेकायदेशीरपणे राहत आहेत. तसेच अलिकडच्या काही वर्षात जगातील अनेक देशात भारतीयांविरुद्ध संतोष पसरला असून तेथून भारतीयांना हाकलून देण्याचे प्रमाण वाढले आहे. हे सर्व भारतीय पैसा व इतर मालमत्ता तेथेच टाकून भारतात कायम वास्तव्यास येत आहेत. पाकिस्तान, म्यानमार, बांगलादेश इत्यादी देशातून भारतात दरवर्षी हजारो घुसखुर घुसत असून आसाम सारख्या राज्यातील अशा घुसखोरांची संख्या तेथील मूळच्या लोकसंख्येपेक्षा जास्त झाले आहे. असा अंदाज असून काही वर्षांनी आसामचा मुख्यमंत्री बांगलादेशातील मूळचा रहिवासी होईल अशी भीती राजकीय तज्ञांनी व्यक्त केली आहे. त्यामुळे म्हणजे सीमेपलीकडून होणाऱ्या घुसखोरीमुळे भारतात लोकसंख्या तर वाढत आहेच शिवाय तेथे या प्रश्नावरून आता दंगली सुद्धा होऊ लागल्या आहेत.

२०)उष्ण हवामान:

भारतातील उष्ण हवामान हा घटकसुद्धा भारतातील लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत ठरला आहे. येथील उष्ण हवामानामुळे मुले आणि मुली लवकर वयात येतात. त्यामुळे त्यांचे विवाहसुद्धा लवकर करावे लागतात. विवाह लवकर होत असल्याने अपत्य प्राप्ती लवकर सुरू होते. त्याबरोबर अशा स्त्रियांचा प्रजोत्पादन कालावधी जास्त राहून कुटुंबाचा आकार मोठा राहतो. भारतात अशा मोठ्या आकाराची कुटुंबे खूप आहेत.

२१) निरक्षर व अल्पशिक्षित लोकांचे प्रमाण अधिक:

भारतात निरक्षर व अल्पशिक्षित लोकांचे प्रमाण जवळजवळ ५०% एवढे आहे. निरक्षर व अल्पशिक्षित लोकांच्यामुळे भारतात लोकसंख्या वाढीचा दर मोठा राहिला आहे, ही वस्तुस्थिती आहे. निरक्षर लोकांच्या अंधश्रद्धा, जुनाट व अनिष्ट रुढी व परंपरा यांचा मोठा पगडा आहे. निरक्षर व अल्पशिक्षित लोकांना लहान कुटुंबाचे महत्त्व पटत नाही. त्यामुळे त्यांच्याकडून दोन अपत्यांच्या जन्मानंतर कुटुंब नियोजनाची/ मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया केली जात नाही. त्यामुळे भारतीय लोकसंख्येचा आकार मोठा राहिला आहे.

२२) आपत्यांच्या जगण्याची खात्री नसणे:

भारतातील दुर्गम आणि अतिदुर्ग भागातील आदिवासी कुटुंबांमध्ये जन्माला आलेली सर्वच्या सर्व अपत्ये जगत नाहीत. काही जगतात तर काही मरतात. जन्मलेली सर्वच अपत्ये मोठी होईपर्यंत जगतील याची खात्री लोकांना वाटत नसल्याने अधिकाधिक अपत्यांना जन्म देण्याकडे लोकांचा कल असतो. त्याचा परिणाम लोकसंख्या वाढण्यात होतो. इतर राष्ट्रांपेक्षा भारतात पाच वर्षापर्यंत बालकांचे जिवंत राहण्याचे शेकडा प्रमाण कमी आहे.

खालील तक्ता क्रमांक ३.३ मध्ये ही माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ३.३

विविध देशातील पाच वर्षापर्यंत मुलांचे जिवंत राहण्याचे शेकडा प्रमाण

अ.क्र.	देशाचे नाव	पाच वर्षापर्यंत मुलांची जिवंत राहण्याचे शेकडा प्रमाण (वर्ष २००१)
१	भारत	९०.४
२	श्रीलंका	९८.१
३	बांगलादेश	९१.८
४	पाकिस्तान	८९
५	चीन	९६
६	इंग्लंड	९९.४
७	अमेरिका	९९.५
८	जपान	९९.५
९	सिंगापूर	९९.५

स्त्रोत: अर्थसंवाद, जानेवारी–मार्च २००७, खंड–३०, अंक –४, पृष्ठ क्रमांक ३५५

वरील तक्ता क्रमांक ३.३ वरून असे दिसते की, पाकिस्तान वगळता इतर सर्व देशांपेक्षा भारतातील पाच वर्षापर्यंतच्या मुलांचे जिवंत राहण्याचे शेकडा प्रमाण ९०.४० आहे. अमेरिका, जपान आणि सिंगापूर या देशात हे प्रमाण प्रत्येकी ९९.५०% इतके आहे. इंग्लंडमध्ये हे प्रमाण ९९.४०%, श्रीलंकेत ९८.१०%, चीनमध्ये ९८%, बांगलादेश मध्ये ९१.८०% आहे.

२३) अन्नाच्या उपलब्धतेत आणि दर्जात सुधारणा व वाढ:

स्वातंत्र्योत्तर काळात मृत्यूदर घटण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे अन्नधान्याच्या उपलब्धतेत आणि दर्जात झालेली सुधारणा व वाढ हे आहे. अलिकडच्या काळात लोकांच्या आहाराचा दर्जा खूपच उंचावला आहे. दूध, भाज्या, अंडी, मासे ,मटण, फळे यांच्या आहारातील प्रमाण वाढत आहे. अन्नाचा आणि एकूणच आहाराचा दर्जा उंचावत असल्याने आजारी पडण्याचे, मृत्यू पडण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. आहाराच्या दर्जात झालेल्या सुधारणांमुळे आणि इतर कारणांमुळे प्रत्येक जनगणनेत भारतीयांच्या आयुर्मानात वाढ होत असल्याचे दृष्टीस पडत आहे. १९५१ ते ६१ या काळात भारतीय लोकांचे सरासरी आयुर्मान ४२.२ वर्षे होते. ते २०११ च्या जनगणनेत ७० वर्ष इतके वाढले. अशाप्रकारे विविध कारणांमुळे भारतीय लोकांच्या आयुर्मानात वाढ होत असल्याने लोकसंख्येचा आकारही दिवसेंदिवस वाढत आहे.

२४) प्रजोत्पादनास योग्य असणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण जास्त:

वय वर्ष १८ ते ३५ हा प्रजोत्पादनास योग्य असणारा कालावधी समजला जातो. भारतात १८ ते ३५ वयोगटातील स्त्रियांचे प्रमाण मोठे आहे. एकूण लोकसंख्येपैकी जवळजवळ ४०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या ही विवाहास योग्य असणाऱ्या गटात मोडते. १८ ते ३५ या वयोगटातील स्त्रियांचे आणि पुरुषांचे प्रमाण भारतात मोठे असल्याने भारतात लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे.

२५) स्त्रियांचे समाजातील कनिष्ठ स्थान:

भारतीय राज्यघटनेचे स्त्री–पुरुषांना सारखाच किंवा समान दर्जा दिला असला तरी येथील पुरुषप्रधान समाजाने मात्र तो अधिकार जवळजवळ नाकारलाच आहे. भारतातील बहुसंख्य स्त्रियांचा कुटुंबातील आणि समाजातील दर्जा अत्यंत कनिष्ठ आहे. निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत स्त्रियांना कुटुंबात डावलले जाते. विवाहाच्या बाबतीत तिची मते विचारात घेतली जात नाहीत. कमी वयात विवाह ठरवला जातो. अपत्यांची संख्या किती असावी हे ठरवण्याचा अधिकारसुद्धा बहुसंख्य स्त्रियांना नाही. नवरा, सासू–सासरे इत्यादी व्यक्तीच तिला किती अपत्य असावेत हे ठरवतात. त्यामुळे कुटुंबाचा आकार मोठा राहतो. अशा प्रकारे स्त्रियांना समाजात दिली जाणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक हा घटकसुद्धा भारताच्या लोकसंख्या वाढीस जबाबदार ठरला आहे.

२६) नोकरी आणि व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण कमी:

स्त्रिया जर पूर्ण वेळ नोकरी किंवा व्यवसाय करत असतील तर त्या एक किंवा दोन अपत्त्यावरच कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणे पसंत करतात. त्या एक किंवा दोन अपत्त्यापेक्षा जास्त अपत्यांना जन्म देत नाहीत. कारण जास्त अपत्यांचा सांभाळ करणे त्यांना

आवडत नाही आणि शक्यही होत नाही. परंतु विकसित देशांच्या तुलनेत आपल्या देशात नोकरी आणि व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण खूप कमी आहे. भारतात केवळ ग्रामीण भागातच नव्हे तर शहरातसुद्धा नोकरी करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण खूप कमी आहे. उच्च शिक्षणाचा अभाव, व्यवसायिक शिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारी ही त्याचे प्रमुख कारणे आहेत. अशा प्रकारे विकसित देशांच्या तुलनेत उच्चशिक्षित आणि नोकरी व पूर्ण वेळ व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण देशात कमी असल्याने लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे.

२७) कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी धान आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था आहे. भारतातील बहुसंख्य लोक आजही खेड्यात राहतात आणि शेती व शेतीशी संबंधित पूरक व्यवसायावर उपजीविका करतात. भारतात शेती व्यवसायात काम करण्यासाठी श्रमिकांची खूप गरज लागते. कारण भारतीय शेतीचे अद्याप यांत्रिकीकरण झालेले नाही. शेत जमिनीचे क्षेत्र लहान आकाराचे असल्याने यांत्रिकीकरण होऊ शकणार नाही तसेच बहुसंख्य शेतकरी हे गरीब असल्याने यंत्रे विकत घेऊन शेतीचे यांत्रिकीकरण करू शकत नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मजूर आणि जनावरे यांच्या साह्याने शेती करावी लागते. शेती करण्यासाठी मजूर लागत असल्याने बहुसंख्य शेतकरी कुटुंबे दोन अपत्यांवर कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया करत नाहीत. सन १९५१ च्या जनगणनेनुसार भारतात शेतकरी आणि शेतमजुरांची संख्या ९८ मिलियन इतकी होती. ती २००१ च्या जनगणनेत २३५ मिलियन इतकी वाढली. अशाप्रकारे भारतात शेतकऱ्यांची संख्या लक्षणीय आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान आहे. शेती करण्यासाठी मनुष्यबळावर विसंबून राहावे लागते. त्यामुळे भारतात लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त आहे.

२८) औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राची कमी प्रगती :

ज्या देशात औद्योगीकरण घडून आले आहे तसेच सेवा क्षेत्रांचीसुद्धा प्रगती झाली आहे त्या देशात जन्मदर कमी आढळतो. औद्योगिक शहरात जागा, पाणी यांची टंचाई असते. विविध वस्तू व सेवा महाग असतात. चांगले राहणीमान ठेवणे खूप खर्चिक असते. बहुसंख्य लोक उच्चशिक्षित आणि सुशिक्षित असतात. त्यामुळे ते आपल्या कुटुंबाचा आकार मर्यादित किंवा लहान ठेवतात. परंतु भारतात विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत औद्योगिक आणि सर्व सेवाक्षेत्रांची पुरेशी प्रगती झालेली नाही. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २०.२०% आहे. तर तृतीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २७.३०% आहे. इंग्लंडमध्ये औद्योगिक, द्वितीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २२.३०% आहे. तर व्यापार आणि सेवा क्षेत्रात (तृतीय क्षेत्रात) काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ७६.३०% इतके आहे. अशा प्रकारे विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतात औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राची प्रगती कमी झालेली असल्याने भारतात लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे.

२९) वृद्धापकाळातील आधाराची सोय:

वृद्धापकाळत आपल्याला मुलाचा आधार असावा, आपल्याला सांभाळणारे कोणीतरी असावे असे बहुसंख्य लोकांना वाटते. त्यामुळे जास्त अपत्यांना जन्म देण्याची प्रवृत्ती लोकांच्यात आढळते. तसेच असे दिसते की सर्व मुले आपल्या वृद्ध आई-वडिलांना सांभाळत नाहीत. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात किंवा त्यांना रस्त्यावर टाकून देतात. त्यामुळे दोन किंवा तीन पेक्षा जास्त अपत्त्यांना जन्म द्यावा असे अनेक लोकांना वाटते. चार-पाच अपत्त्यांपैकी एक तरी अपत्य आपल्याला म्हातारपणी सांभाळेल या भावनेतून कुटुंबाचा आकार मोठा बनतो. थोडक्यात वृद्धापकाळात आपल्याला आधार मिळावा यासाठी एक किंवा दोन आपत्यांवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केली जात नाही. त्यामुळे भारतातील लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे.

३०) सामाजिक जागृतीचा अभाव :

प्रचंड वेगाने वाढणारी लोकसंख्या ही भारतासमोरील एक राष्ट्रीय समस्या आहे. लोकसंख्येचा प्रश्न हा संपूर्ण समाजाशी संबंधित प्रश्न आहे. या प्रश्नाच्या संदर्भातील सरकारी प्रयत्नांना आपण प्रतिसाद दिला पाहिजे असे कित्येक लोकांना वाटत नाही. लोकसंख्येच्या प्रश्नासंदर्भात समाजात म्हणावे तितकी जागरूकता आलेली नाही. त्यामुळे भारतातील लोकसंख्या वेगाने वाढत असल्याचे चित्र पहावयास मिळत आहे.

३१) अर्भक आणि बालमृत्यूचे कमी होत असलेले प्रमाण:

पूर्वीच्या तुलनेत अलीकडच्या काळात आपल्या देशातील अर्भक आणि बालमृत्यूचे प्रमाण खूपच कमी झालेले आहे. त्यामुळे भारतीय लोकसंख्येचा आकार वाढत आहे. खालील तक्ता क्रमांक ३.४ मध्ये भारतातील विविध दशकातील बालमृत्युदराची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ३.४

भारतातील विविध दशकातील बालमृत्यू दर

अ.क्र.	वर्ष	बालमृत्यू दर
१	१९७१	१२९
२	१९८१	११०
३	१९९१	८०
४	२००१	६६

स्त्रोत :महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

वरील तक्ता क्रमांक ३.४ वरून असे दिसते की १९७१ च्या तुलनेत १९८१, १९९१ आणि २००१ मध्ये भारतातील बालमृत्यू दरात घट झाली आहे. सन १९७१ मध्ये भारतातील बालमृत्युदर १२९ इतका होता. तो १९८१ मध्ये ११०, १९९१ मध्ये ८० आणि २००१ मध्ये ६६ पर्यंत खाली आला. अशाप्रकारे भारतातील अर्भक आणि बालमृत्यू दरात सतत घट होत असल्याने भारतात लोकसंख्येचा आकार मोठा आहे.

समारोप :

अशा प्रकारे भारतातील लोकसंख्या वाढीस वरीलप्रमाणे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटक जबाबदार आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताची वैज्ञानिक प्रगती अतिशय झपाट्याने झाली. विज्ञान क्षेत्रात अनेक नवनवीन शोध लागले. त्यामुळे मृत्यूदरात घट झाली. विज्ञानाने शोधून काढलेल्या औषधांचा वापर वाढत आहे. त्यामुळे देशातील लोकांच्या आयुर्मानात वाढ होत आहे. परंतु विज्ञानाने शोधून काढलेली संतती प्रतिबंधक साधने /कुटुंब नियोजनाची साधने वापरण्यास लोक टाळाटाळ करतात. मृत्यू टाळण्यासाठी लोक विज्ञानाचा वापर करतात. परंतु जन्मदर कमी करण्यासाठी किंवा आपत्ती निर्मिती थांबवण्यासाठी विज्ञानाची कास धरत नाहीत. या वस्तू स्थितीमुळे भारतात लोकसंख्या नियंत्रणाच्या कार्यक्रमाला म्हणावे तितके यश आलेले नाही हे वास्तव आहे.

भारतातील वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या समस्या

प्रास्ताविक:

भारताच्या लोकसंख्येचा आकार प्रचंड आहे. त्यामुळे अनेक आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक समस्या देशात निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केल्या आहेत.

१) बेकारीचा भस्मासुर :

भारतात बेकारीच्या प्रश्नाने उग्र स्वरूप धारण केले असून वाढती लोकसंख्या हा प्रमुख घटक बेकारीस जबाबदार आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग खूप जास्त असल्याने देशात बेकारीचा राक्षस दिवसेंदिवस अक्राळविक्राळ रूप धारण करत आहे. ग्रामीण व शहरी बेकारी, हंगामी व कायमस्वरूपाची बेकारी, सुशिक्षितांची व अशिक्षितांची बेकारी, छुपी व उघड बेकारी, अर्ध बेकारी व पूर्ण बेकारी अशी विविध प्रकारची बेकारी भारतात अस्तित्वात असून बेरोजगारांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. सन १९५१ मध्ये भारतात ३३ लक्ष लोक बेरोजगार होते. १९५६ मध्ये ५३ लक्ष, १९६१ मध्ये ७१ लक्ष, १९७४ मध्ये एक कोटी ४० लक्ष, १९८० मध्ये एक कोटी ६२ लक्ष, १९८५ मध्ये एक कोटी ६३ लक्ष आणि १९९१ मध्ये ३ कोटी ७१ लाख लक्ष लोक बेरोजगार होते. सध्या भारतातील बेरोजगारांची संख्या सुमारे १० कोटी इतकी असावी असा अंदाज आहे.

सन १९८० मध्ये अमेरिकेमधील श्रमशक्ती वाढीचा वार्षिक दर १.३% होता. तो १९९७ मध्ये १.१% इतका कमी झाला. सन १९८० मध्ये जपानमधील श्रमशक्ती वाढीचा वार्षिक दर १.१% होता. तो १९९७ मध्ये ०.६% इतका कमी झाला. सन १९८० मध्ये चीनमधील श्रमशक्ती वाढीचा वार्षिक दर २.२% होता. तो १९९७ मध्ये १.१ टक्के झाला. सनण १९८० मध्ये भारतातील श्रमशक्ती वाढीचा वार्षिक दर १.९% होता. तो १९९७ मध्ये २.०% इतका वाढला. अशाप्रकारे अमेरिका, जपान, चीन पेक्षा भारतातील श्रमशक्ती वाढीचा दर जास्त आहे. भारत वगळता या सर्व राष्ट्रांच्या श्रमशक्ती वाढीचा वार्षिक दर १९८० च्या तुलनेत १९९७ मध्ये कमी झाला आहे. अशाप्रकारे भारतात लोकसंख्या वाढीचा वेग प्रचंड असल्याने श्रमशक्तीचा आणि श्रमशक्ती वाढीचा वार्षिकदर आणि राष्ट्रांच्या तुलनेत जास्त आहे. त्याचे पर्यवसान बेकारी निर्माण होण्यात होत आहे. त्यामुळे युवा वर्गामध्ये प्रचंड नैराश्य पसरत असून विध्वंसक वृत्तीही वाढीस लागत आहे. मध्यंतरी कुविख्यात गुंड अरुण गवळी यांनी एका वृत्तपत्राला मुलाखतीत सांगितले होते की, माझ्याकडे हजारो सुशिक्षित बेकार यांनी नोकरीसाठी अर्ज पाठविले असून हे युवक मारामारी, खून करण्यासाठी सुद्धा तयार आहेत. यावरून बेकार युवक पोटापाण्यासाठी कोणतेही काम करण्यास तयार असतात याची कल्पना येते. बेकारांना बेकार भत्ता व इतर सवलती पुरवावे लागत असल्याने सरकारला दरवर्षी कोट्यावधी रुपयांचा भुर्दंड सोसावा लागत आहे. भारतात बेकारीने केवळ आर्थिकच नव्हे तर राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक असे अनेक प्रश्न निर्माण केले आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या बेकारीच्या समस्या दिवसेंदिवस गंभीरच बनत आहेत.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे वाढणाऱ्या बेरोजगारीमुळे भारतात मानवी साधनसंपत्तीची प्रचंड नासधूस होत आहे. भयावह वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे देशात श्रमाचा पुरवठाही वेगाने वाढत आहे. परंतु सरकारला सर्व लोकांना उत्पादनाच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेता येत नसल्याने बहुमूल्य मानवी साधनसंपत्तीचा प्रचंड नाश होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात विकासाच्या प्रक्रियेत भाग घेण्याची संधी अनेकांना मिळत नाही. त्यामुळे ही साधन संपत्ती वाया जात आहे. भारतात पर्याप्त प्रमाणापेक्षा अधिक लोकसंख्या असल्यामुळे मानवी भांडवलाचा ऱ्हास व अपव्यय होत आहे.थोडक्यात भारतातील अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे देशात जो बेकारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे त्यामुळे मानवी साधनसंपत्तीची प्रचंड नासूस होत असून भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील हा एक अत्यंत गंभीर प्रश्न मानला जात आहे.

२) वाढते दारिद्र्य:

दारिद्र्य हे अतिरिक्त लोकसंख्येचेच एक अपत्य असून दारिद्र्य हे वाढत्या लोकसंख्येचे कारण आणि परिणाम सुद्धा आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्याची समस्या निर्माण होते आणि दारिद्र्यामुळे लोकसंख्येत वाढ होऊन वाढत्या लोकसंख्येची समस्या निर्माण होते. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्या आणि दारिद्र्य यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. सन १९७३ मध्ये भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ५४.९०% होते. १९७७ मध्ये ५१.३०%, १९८३ मध्ये ४४.५०%, १९८७ मध्ये ३८.९०%, १९९३ मध्ये ३६ टक्के, सन २००० मध्ये २६.१०%, २००४ मध्ये २७.५०%, सन २००७ मध्ये १९.३०% लोक भारतात दारिद्र्यरेषेखाली होते. फेब्रुवारी २००१ मध्ये सरकारने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार ओरिसा, बिहार, मध्य प्रदेश, सिक्कीम, आसाम इत्यादी राज्यात दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ३५ टक्के पेक्षा जास्त आहे. प्रस्तुत अभ्यासकांच्या मते सरकारने दारिद्र्यरेषेच्या निकषात बदल केल्याने दारिद्र्याचे प्रमाण भारतात कमी दिसते. प्रत्यक्षात भारतात ४७% ते ६०% लोक

दारिद्र्यरेषेखालचे भयावह जीवन जगत असावेत. भारतातील भयावह दारिद्र्यास वाढती लोकसंख्या हाच प्रमुख घटक जबाबदार आहे.

३) आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम:

आयात व निर्यात हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे दोन भाग असून आपल्या देशात आयात नेहमीच निर्यातीपेक्षा जास्त असते. वाढती लोकसंख्या ही आयात जास्त असण्याचे प्रमुख कारण आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी भारताला दरवर्षी शेकडो वस्तू मोठ्या प्रमाणावर परदेशातून आयात कराव्या लागतात. त्यामुळे आयातीवर सरकारला प्रचंड खर्च करावा लागतो. परकीय चलन त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावे लागत असून परकीय चलनाची गंगाजळीही त्यामुळे वाढत नाही. वाढलेले उत्पादन वाढलेली लोकसंख्याच खाऊन टाकत असल्याने भारताची निर्यात अत्यंत कमी वेगाने वाढत आहे. जगाच्या एकूण निर्यातीत भारताचा वाटा अर्ध्या टक्यापेक्षाही कमी आहे. त्यास जे विविध घटक कारणीभूत आहेत त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा प्रमुख घटक आहे.

४)उपासमार, कुपोषण व बालमृत्यू:

उपासमार, कुपोषण व बालमृत्यू हे प्रश्न भारताला स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच भेडसावत असून या प्रश्नांची तीव्रता अद्यापही फारशी कमी झालेली नाही. भयानक वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येनेच उपासमार, कुपोषण व बालमृत्यू हे प्रश्न भारतात निर्माण झाले आहेत. कुटुंबाचा आकार मोठा असल्याने व पुरेसे काम मिळत नसल्याने लोकांना बेरोजगार राहावे लागून उपासमारीस तोंड द्यावे लागते. भारतातील विविध भागातील आदिवासींना वर्षातील एक ते चार महिने उपासमारीस तोंड द्यावे लागते. कडू कंदाचे गड्डे, झाडपाला, वेली व वेलींचे मूळ, उंदीर, जिवंत व मेलेली जनावरे, नुकतीच पुरलेली जनावरे इत्यादी खाऊन उपजीविका करावी लागते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे उपासमार आणि उपासमारीमुळे कुपोषण व बालमृत्यू हे प्रश्न भारतात दिवसेंदिवस गंभीर बनत चालले आहेत. कुटुंबाचा आकार मोठा असल्याने सर्वांना पोटभर व चांगले अन्न खायला मिळत नाही. त्यामुळे काही मुले कुपोषित राहून मृत्युमुखी पडतात. देशाची लोकसंख्या प्रचंड असल्याने सरकारला भूकंपग्रस्तांच्या गरजा भागवता येत नाहीत. त्यामुळे उपासमारीचा राक्षस अधिकच आक्रमक बनला आहे. जगात सर्वात जास्त भूकग्रस्त भारतात असून त्या खालोखाल चीन व इतर देशात त्यांची संख्या आहे. संपूर्ण जगात भूकग्रस्तांची संख्या ८३ कोटी इतके असून त्यापैकी २० कोटी भारतातील आहेत. सन १९९० ते ९६ या काळात भारतात वय वर्षे पाच पेक्षा कमी कुपोषित बालकांचे प्रमाण ६६% एवढे होते. चीनमध्ये हे प्रमाण १६%, ब्राझीलमध्ये ७ %, पाकिस्तान मध्ये ४० टक्के इतके होते. अशा प्रकारे उपासमार, कुपोषण आणि बालमृत्यू या तीन गंभीर प्रश्नांनी अतिरिक्त संख्येच्या पोटातूनच जन्म घेतला असून सरकारला या प्रश्नांची तीव्रता कमी करण्यासाठी प्रचंड खर्च करावा लागत आहे.

५)कर्जबाजारीपणात वाढ:

भारतात विदेशी कर्जाच्या सापळ्यात अडकण्यास जे प्रमुख घटक जबाबदार आहेत त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या विविध गरजा भागविण्यासाठी देशातून व विदेशातून कर्ज उभारणी करावी लागत असून देशांतर्गत व विदेशी कर्जाचा भार दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. सन १९८०-८१ मध्ये भारताचे परकीय कर्ज १९,४७० कोटी रुपये होते. ते १९९७-९८ मध्ये ३,७१,५६५ कोटी रुपयांवर गेले. अशाप्रकारे भारताच्या कर्जबाजारीपणात वाढ होण्यास अतिरिक्त लोकसंख्या किंवा वाढती लोकसंख्या हा घटक जबाबदार ठरला आहे.

६) बिगर शेत जमिनीत वाढ:

लोकसंख्येतील बेसुमार वाढीमुळे भारतात सर्व राहण्याच्या जागेचा प्रश्न बिकट स्वरूपाचा बनला असून जागेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी लागवडीखालील शेतजमिनीचे रूपांतर बिगर शेतजमिनीत केले जात आहे. शेतजमिनी एन.ए.करण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. त्यामुळे भारतातील अन्नधान्याच्या लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण कमी होत आहे.

७) राहण्याच्या जागेच्या किमतीत प्रचंड वाढ:

भारतात ग्रामीण व शहरी भागातील राहण्याच्या जागेच्या किमतीत प्रचंड वाढ घडून आली असून त्यास वाढती लोकसंख्या हाच घटक प्रामुख्याने जबाबदार आहे. घरबांधणीच्या खर्चापेक्षा घरासाठी लागणाऱ्या जागेची किंमत काही ठिकाणी जास्त असल्याचे आढळून येत आहे.

८) घरांचा तुटवडा:

भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे निवासाची समस्या अत्यंत गंभीर स्वरूपाची बनली आहे. शहरात व ग्रामीण भागात घरांचा मोठा तुटवडा आहे. ग्रामीण भागातील बहुतेक घरे ही साधी छपराची, कुडाच्या भिंती असलेली व राहण्यास लायक नसलेली अशी आहेत. भारतात शहरी व ग्रामीण भागासाठी ३५ ते ४० कोटी घरांची गरज पुढील पाच वर्षात लागणार आहे. भारताला यासाठी सुमारे

दोन लाख हजार कोटी रुपयांची गरज लागेल असा अंदाज आहे. भारतात दिवसेंदिवस लोकसंख्या वेगाने वाढत असून घरांच्या टंचाईची समस्या त्यामुळे उग्र बनत चालली आहे.

९) लोकांच्या निरुपयोगी खर्चात वाढ:

भारतातील बहुसंख्य कुटुंबांचा आकार मोठा आहे. या कुटुंबातील स्त्रियांची अनेक बाळंतपणे, त्यांचे व मुलाबाळांचे आजारपण इत्यादीवर मोठा खर्च करावा लागतो. कुटुंबाचा आकार मोठा असलेल्या अशा कुटुंबांना माठ्या प्रमाणात निरुपयोगी खर्च करावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या हालाखित आणखीनच मोठी वाढ होते.

१०) आर्थिक विषमता:

भारतात आर्थिक विषमतेचा प्रश्न स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच अस्तित्वात आहे. आर्थिक विकासाची जास्तीत जास्त फळे श्रीमंतांच्याच वाट्याला जात असल्याने उत्पन्नातील विषमतेचा प्रश्न भारतात अत्यंत गंभीर स्वरूपाचा बनला आहे.आर्थिक विषमतेस जबाबदार असणाऱ्या अनेक घटकांपैकी वाढती लोकसंख्या हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. थोड्या लोकसंख्येकडे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अधिक हिस्सा तर अधिक लोकसंख्येकडे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा कमी हिस्सा अशी आर्थिक विषमतेची परिस्थिती भारतात आढळून येते. सन १९९४ मध्ये भारतात अतिश्रीमंत २० टक्के लोकांचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा ३९.३०% होता .तर अतिगरीब २० टक्के लोकांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा ९.२०% इतका होता. यावरून गरीब व श्रीमंत यांच्यातील दरी किती मोठी आहे याची कल्पना येते. भारतातील या आर्थिक विषमतेस अन्य घटकांबरोबरच भयानक वेगाने वाढणारी लोकसंख्या हाही घटक जबाबदार आहे.

११) जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा व महागाई :

भारतात लोकसंख्या बेसुमार वाढत असल्याने वाढत्या लोकसंख्येकडून वस्तूंची मागणीही प्रचंड वाढत आहे. लोकसंख्येतील बेसुमार वाढीमुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात जीवनावश्यक व इतर वस्तूंचा तुटवडा जाणवत आहे. वस्तूंचा पुरवठा कमी आणि मागणी जास्त असे चित्र अनेक वस्तूंच्या बाबतीत भारतात दिसत आहे. त्यामुळे भाव वाढीची किंवा महागाईची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर बनत चालली आहे. गगनाला भिडलेल्या किमतीने सर्वसामान्य माणूस हवालदिल झाला आहे. वस्तूंच्या टंचाईस व जीवघेण्या महागाईस वाढती लोकसंख्या हा प्रमुख घटक जबाबदार आहे.

१२) लोकसंख्येच्या घनतेत वाढ:

वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतातील लोकसंख्येची घनता ही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. एका चौरस किलोमीटर मध्ये राहणाऱ्या लोकांची संख्या म्हणजे लोकसंख्येची घनता होय. सन १९०१ मध्ये भारतात लोकसंख्येची घनता ७७ होती. ती २०११ मध्ये ३८२ इतकी झाली. १९०१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये लोकसंख्येची घनता जवळजवळ पाच पटीने वाढली. १९०१ मध्ये जेवढ्या जागेत ७७ लोक राहत होते तेवढ्याच जागेत २०११ मध्ये ३८२ लोक राहत होते. त्यामुळे राहण्याच्या जागेची टंचाई, जागेच्या किमतीतील प्रचंड वाढ, दमट हवा, रोगराई, गुन्हेगारी इत्यादी प्रश्नांची निर्मिती झाली आहे.

१३) कामगारांच्या कार्यक्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम :

वाढत्या लोकसंख्येचा आणि कार्यक्षमतेचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे भारतातील कामगारांच्या कार्यक्षमतेवर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील कामगारांची कार्यक्षमता अत्यंत कमी आहे. विकसित राष्ट्रातील एक कामगार चार भारतीय कामगारांएवढे काम करतो. जपान मधील कापड गिरणीतील एक कामगार एका वेळी २४० सिंडल्स हाताळू शकतो. इंग्लंड मधील एक कामगार एकावेळी ५४० ते सहाशे सिंडल्स चालू शकतो. अमेरिकेतील एक कामगार एकावेळी ११२० सिंडल्स कडे लक्ष देऊ शकतो. तर भारतातील एक कामगार फक्त १८० सिंडल्सकडे लक्ष देऊ शकतो. अशाच प्रकारे शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या भारतीय कामगारांची प्रगत राष्ट्रातील कामगारांच्या कार्यक्षमतेशी तुलना केली तर भारतीय शेतमजुरांची कार्यक्षमता खूपच कमी असल्याचे आढळून येते. एका भारतीय शेतमजुराला एक काम करण्यासाठी एक दिवस लागत असेल तर तेच काम विकसित राष्ट्रातील कामगार काही तासात करतो. अशा प्रकारे भारतातील औद्योगिक, कृषी व सेवा क्षेत्रातील कामगारांची कार्यक्षमता प्रगत राष्ट्रातील कामगारांपेक्षा खूपच कमी आहे. कुटुंबाचा आकार मोठा असल्याने भारतीय कामगार पुरेसा व सकस आहार घेऊ शकत नाहीत. तसेच लोकसंख्या जास्त असल्याने दरडोई उत्पन्नही कमी आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे मजुरी कमी मिळते. त्यामुळे कित्येकांना पोटभर अन्न मिळत नाही. त्याचा प्रतिकूल परिणाम कार्यक्षमतेवर होतो. तसेच देशाची लोकसंख्या प्रचंड असल्याने सरकारलासुद्धा सर्व कामगारांच्या किंवा नागरिकांच्या जीवनावश्यक गरजा भागवता येत नाहीत. लोकसंख्या अतिरिक्त असल्याने पोषक आहार, आरोग्य विषयक सुविधा, योग्य व पुरेसे वेतन इत्यादी सरकार देऊ शकत नाही. त्यामुळे भारतातील कामगारांची कार्यक्षमता विकसित राष्ट्रातील कामगारांपेक्षा कमी आहे.

१४) निरक्षरतेचा प्रश्न:

आज भारतात जवळजवळ २६ टक्के लोक निरक्षर आहेत. म्हणजे शंभरातील २६ लोकांना त्यांच्या प्रादेशिक भाषेत लिहिता वाचता येत नाही. निरक्षरता हे वाढत्या लोकसंख्येचे कारण तसेच परिणाम सुद्धा आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे निरक्षरता दोन प्रकारे वाढते. ज्यांच्या कुटुंबाचा आकार मोठा आहे ते अपुऱ्या उत्पन्नामुळे आपल्या सर्व मुलाबाळांना शिक्षण देऊ शकत नाहीत. कुटुंबातील काही किंवा सर्व मुलांना शाळेपासून किंवा शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. त्यामुळे गरीब लोकांमध्येच निरक्षरतेचे प्रमाण मोठे असल्याचे आढळून येते.

वाढत्या लोकसंख्येच्या शिक्षणविषयक गरजासुद्धा सरकार भागवू शकत नाही. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले असले तरी कित्येक ठिकाणी शाळांचाच अभाव आढळतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे सरकार सर्वांना शिक्षणाची सुविधा पुरवू शकत नाही. त्यामुळे संबंधित विभागातील किंवा खेड्यापाड्यातील मुलांना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात निरक्षरतेचा प्रश्न अजूनही अस्तित्वात राहिला असून तो गंभीर स्वरूपाचा आहे.

१५) बालमजुरांच्या संख्येत वाढ:

जगात सर्वात जास्त बालमजुरांची संख्या भारतात असून दिवसेंदिवस यामध्ये वाढच होत आहे. विविध कारणांमुळे लहान वयातच मुलांना शारीरिक कष्टाची कामे करावी लागतात. भारतातील बालमजुरीच्या संख्येस अनेक घटक जबाबदार आहेत. त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा एक प्रमुख घटक आहे. भारतात पाटी–पेन्सिल किंवा वह्या पुस्तकांऐवजी कित्येक मुलांच्या हातात खोरी, कुदळी व कुऱ्हाडी दिसतात. या बालकांचे कामाच्या ठिकाणी प्रचंड शोषण होते. कमी वेतन, अपुरा आहार व कुपोषण इ. समस्या यामुळे निर्माण होतात. प्रचंड वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे मजुरी कराव्या लागणाऱ्या बालकांचे म्हणजेच बालमजुरांचे प्रमाण वाढत आहे. ही अत्यंत चिंतेची बाब आहे.

१६) राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यात अपयश:

राहणीमानाचा निकृष्ट दर्जा हे अतिरिक्त लोकसंख्येचे कारण तसेच परिणाम सुद्धा आहे. भारतातील लोकांचे राहणीमान कमी लोकसंख्या असलेल्या प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत अत्यंत निकृष्ट आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकांच्या सर्व गरजा सरकारला भागविता येत नाहीत. मोठ्या आकाराची कुटुंबे आपल्या प्राथमिक गरजासुद्धा भागवू शकत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा अत्यंत कनिष्ठ पातळीवरचा आहे. राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यास सरकारला फारसे यश न येण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे अफाट वेगाने वाढणारी लोकसंख्या हीच होय.

१७) पायाभूत सुविधांची कमतरता व त्यावरील प्रचंड खर्च :

रस्ते, वीज ,पाणी यांचा पायाभूत सुविधांमध्ये समावेश होतो. भारतात ग्रामीण, शहरी अशा सर्वच विभागातील लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याने पायाभूत सुविधांमध्ये कितीही वाढ केली तरी त्यांचा देशात तीव्र तुटवडा जाणवत आहे. या सुविधा अत्यंत आवश्यक असल्या तरी त्या पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध करून देण्यात सरकारला फारसे यश आलेले नाही. सात लाखापेक्षा जास्त खेडी भारतात असून या सर्व खेड्यांना रस्ते, वीज, पाणी या सुविधा पुरविण्यासाठी सरकारला आपली तिजोरी रिकामी करावी लागत आहे. तरीही भारतात पायाभूत सुविधांची कमतरता जाणवते. शिवाय या पायाभूत सुविधांचा दर्जाही अत्यंत कमी किंवा निकृष्ट आढळतो. अशा प्रकारे भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे पायाभूत सुविधांवर मोठा ताण पडला असून या सुविधा पुरविण्यासाठी सरकारला प्रचंड खर्च करावा लागत आहे.

१८) शेतीवर लोकसंख्येचा प्रचंड ताण

शेती हे भारतातील ग्रामीण भागातील लोकांच्या उपजीविकेचे व रोजगाराचे प्रमुख साधन आहे. विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण प्रचंड आहे. फ्रान्समध्ये शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ८ टक्के आहे. जपानमध्ये हे प्रमाण १२%, रशियामध्ये ४ टक्के, अमेरिकेमध्ये ३ टक्के , इंग्लंडमध्ये २ टक्के तर भारतात हे प्रमाण ६४% आहे. भारतीय शेती मागासलेली असण्यास जे प्रमुख घटक कारणीभूत आहेत त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा प्रमुख घटक आहे. अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे शेतीत काम करणाऱ्यांची किंवा उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून राहणाऱ्यांच्या संख्या भारतात जास्त असल्याने प्रगत देशांच्या तुलनेत भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी राहिली आहे.

१९) स्थलांतर, शहरीकरण व झोपडपट्ट्यांची समस्या:

वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात लोकांच्या स्थलांतराचे व इतर प्रश्न गंभीर स्वरूपाचे बनले आहेत. ग्रामीण भागातील लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असल्याने व तेथे पुरेसे काम मिळत नसल्याने शहरी भागात स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे शहरांच्या अगोदरच गंभीर असलेल्या समस्या आणखीनच गंभीर बनत चालल्या आहेत. सन १९०१ मध्ये

भारतात नगरांची व शहरांची संख्या ८११ होती. ती २००१ मध्ये ४३९४ एवढी वाढली. भारतात दरवर्षी नगरांची व शहरांची संख्या वाढतच आहे. शहराबरोबरच शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या संख्येतही वेगाने वाढ होत आहे. या शहरांचा ,उपनगरांचा प्रचंड खर्च सरकारला सोसावा लागत आहे. भारतातील बहुसंख्य शहरात प्रमाणापेक्षा जास्त लोक राहत असल्याने आणि दिवसेंदिवस शहरातील लोकसंख्या वाढत असल्याने शहरातील लोकांच्या आरोग्याचे प्रश्न बिकट बनत चालले आहेत. शहरात राहणाऱ्या जागेची टंचाई असल्याने पुलाखाली, रेल्वे लाईनशेजारी व मिळेल तेथे झोपड्या बांधून दाटी-वाटीने लोक राहत आहेत. मुंबई येथील अनेक झोपडपट्या अशाच तयार झाल्या आहेत. धारावी मुंबई येथील झोपडपट्टी आशिया खंडातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे पुणे, मुंबई, चेन्नई, कलकत्ता येथील झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण वाढत असून अत्यंत गलिच्छ वातावरणात लोक राहत आहेत. वाढत्या झोपडपट्ट्यांमुळे चोऱ्या, खून, मारामाऱ्या, अनारोग्य इत्यादी समस्या दिवसेंदिवस गंभीर बनत चालल्या आहेत.

२०) सामाजिक अशांतता /दंगलीची समस्या :

विविध धर्माची विशेषतः अल्पसंख्यांक लोकांची संख्या जिथे प्रचंड आढळते तेथे अधून मधून दंगली उद्भवतात. असा आपल्या देशातील अनुभव आहे. दंगली सारख्या घटनांचा परिणाम सामाजिक स्वास्थ्यावर होऊन सामाजिक स्वास्थ्य ढासळते. दंगलीच्या काळात सामाजिक स्थैर्य निर्माण होऊन सामाजिक शांततेचा भंग होतो. दंगली निपटून काढण्यासाठी सरकारला प्रचंड खर्च करावा लागतो. पोलीस दले, सैन्य दले, तैनात करावी लागतात. शहरातील वाढत चाललेली लोकसंख्या हा घटक दंगली, गुन्हेगारी, यांना कारणीभूत आहे.

२१) अनैतिक व्यवसायात वाढ:

भारतात वेश्या व्यवसायासारख्या अनैतिक व्यवसायांची वाढ मोठ्या प्रमाणात दिसते. त्यास अनेक घटक कारणीभूत आहेत. त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा एक घटक आहे. वेश्याव्यवसायात गुंतलेल्या लोकांची संख्या भारतात जगात सर्वात जास्त असून या व्यवसायात प्रवेश करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. दररोज जवळजवळ ५०० नवीन मुली या घाणेरड्या व्यवसायात प्रवेश करत असल्याची धक्कादायक आकडेवारी नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे. पश्चिम बंगाल सारख्या राज्यात १२-१३ वर्षांच्या मुलांना या व्यवसायात अनिच्छेने यावे लागत आहे. कुटुंबाचा आकार मोठा असल्याने व अपुऱ्या उत्पन्नात उदरनिर्वाह करता येत नसल्याने अनेकांना या व्यवसायाकडे वळावे लागत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात वाढत्या लोकसंख्येबरोबर वेश्याव्यवसाय सुद्धा निर्बंधपणे वाढला हे सत्य आहे. वेश्याव्यवसायाबरोबरच इतरही अनेक अनैतिक आणि बेकायदेशीर व्यवसाय करणाऱ्यांचे प्रमाण देशात मोठे असून त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

२२) अनुत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षणीय :

० ते १४ वयोगटातील आणि साठ वर्षापुढील लोकांचा समावेश अनुत्पादक लोकसंख्येत होतो. सन १९६१ मध्ये भारतात ५७ % अनुत्पादक लोकसंख्या होती. १९७१ मध्ये अनुत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण ६५ टक्के, १९८१ मध्ये ६४.४०%, १९९१ मध्ये ६२.४०%, २००१ मध्ये आणि २०११ मध्ये टक्के एवढे होते. अशा प्रकारे भारतात अनुत्पादक लोकांची संख्या लक्षणीय असून त्यासाठी वाढती लोकसंख्या हा घटक कारणीभूत आहे. अनुत्पादक लोकसंख्येचा भार उत्पादक लोकसंख्येला सोसावा लागतो.अनुत्पादक लोकसंख्या उत्पादित होणाऱ्या वस्तू व सेवांचा उपभोग घेते. परंतु उत्पादन निर्मितीच्या प्रक्रियेत भाग घेत नाही. अशा प्रकारे भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनुत्पादक लोकसंख्येत प्रचंड वाढ होत असून त्याचे अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणाम होत आहेत.

२३) आयुर्मानावरील परिणाम:

विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील लोकांचे सरासरी आयुर्मान खूपच कमी आहे. त्यास जे विविध घटक कारणीभूत आहेत त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा प्रमुख घटक आहे. प्रचंड लोकसंख्येच्या अन्न आणि औषधे इ.गरजा भागवणे सरकारच्या क्षमतेच्या पलीकडे गेले आहे. त्यामुळे लोकांचे आयुर्मान विकसित देशांच्या तुलनेत कमी राहिले आहे.

२४) प्रदूषणाची समस्या:

कमी लोकसंख्या असलेल्या देशांच्या तुलनेत प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या भारतासारख्या देशात प्रदूषणाचा प्रश्न अत्यंत गंभीर स्वरूपाचा असतो असे आढळून आले आहे. हवेचे प्रदूषण, कचऱ्याचे प्रदूषण, जलप्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण इत्यादी समस्या अतिरिक्त लोकसंख्येमुळेच निर्माण झाल्या आहेत. मानवी जीवनाच्या अस्तित्वालाचा आव्हान देणारा प्रदूषणाचा प्रश्न विविध कारणांमुळे भारतात उग्र बनत चालला आहे. त्यामुळे वाढती लोकसंख्या हा एक प्रमुख घटक आहे.

२५) राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न वाढीचा वेग कमी :

कमी लोकसंख्या असलेल्या विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न कमी आहे. तसेच राष्ट्रीय

उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नामध्ये होणाऱ्या वाढीचा वेग अत्यंत कमी आहे. प्रचंड वेगाने वाढणारी लोकसंख्या हा महत्त्वाचा घटक त्यास जबाबदार आहे.

२६) मानवी भांडवलाचे विदेशात स्थलांतर:

मानवी भांडवलाच्या स्थलांतराला मानवी भांडवलाचे उड्डाण किंवा बुद्धीचे स्थलांतर असेही म्हणतात. भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे मानवी भांडवलाचे परदेशात स्थलांतर होण्याचे किंवा बुद्धी वहनाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. बुद्धिमान किंवा हुशार लोक जेव्हा एका देशातून दुसऱ्या देशात नोकरी व्यवसाय करण्यासाठी जातात तेव्हा त्यास बुद्धीचे वहन असे म्हणतात. प्राध्यापक, डॉक्टर, इंजिनिअर, शास्त्रज्ञ इत्यादी बुद्धिमान लोकांना अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे भारतात फारसा वाव नाही. त्यामुळे येथील काही हुशार तरुणांची भारत सोडून परदेशात उद्योग, नोकरीसाठी स्थायिक होण्याची प्रवृत्ती वाढत चालली आहे. भारतातून अमेरिकेत स्थलांतरित होणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. अशा प्रकारे उच्च दर्जाचे मानवी भांडवल परदेशात जात असल्याने सरकारने या लोकांच्या शिक्षणावर, संगोपनावर केलेला खर्च पाण्यात चालला आहे. मानवी भांडवलाच्या स्थलांतरामुळे आर्थिक विकासासाठी बौद्धिक संपत्तीचा उपयोग देशाला करून घेता येत नाही. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतातील चांगल्या दर्जाचे मनुष्यबळ किंवा मानवी भांडवल परदेशात जात असल्याने याचा आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

२७) वेतन व सामुदायिक सौदाशक्तीवरील परिणाम

भारतात कामगारांचा पुरवठा हा मागणीपेक्षा जास्त असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे वाढती लोकसंख्या होय. त्यामुळे भारतात श्रम अत्यंत स्वस्त असून श्रमाची किंमत म्हणजेच वेतनाचे दर अत्यंत कमी आहेत. संघटित क्षेत्रापेक्षा संघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या वेतनाचे दर भारतात अत्यंत कमी आहेत. त्यांचे कारण वाढती लोकसंख्या हेच आहे.

भारतात मुबलक श्रमपुरवठा असल्याने ग्रामीण व असंघटित क्षेत्रातील मजुरांची सामुदायिक सौदाशक्ती म्हणजे मालकाबरोबर वाटाघाटी करण्याची क्षमता अत्यंत कमी आहे. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे वेतन व सामुदायिक सौदाशक्तीवर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.

२८) आरोग्य विषयक सुविधांवर ताण व प्रचंड खर्च :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे अस्तित्वात असलेल्या वैद्यकीय सुविधांवर प्रचंड ताण पडत आहे. सरकारी व खाजगी आरोग्य सेवा वाढत्या लोकसंख्येच्या आरोग्यविषयक गरजा भागवू शकत नाहीत. लोकसंख्या व डॉक्टर्स किंवा लोकसंख्या व सरकारची प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे प्रमाण योग्य नाही. वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्रमाणापेक्षा जास्त लोकसंख्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या कक्षेत समाविष्ट करावी लागली आहे. आरोग्य विषयक सुविधा पुरविण्यासाठी दरवर्षी सरकार प्रचंड खर्च करत आहे. परंतु वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे सर्वत्र आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध करून देणे अशक्य बनले आहे. जंगल, डोंगराळ प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांच्या वस्तीपासून प्राथमिक आरोग्य केंद्र दूर असल्याने त्यांना वैदू, बाबा, भगत भूमका यांच्यावरच जास्त प्रमाणात अवलंबून राहावे लागत आहे . त्यामुळे तेथील लोकांच्या आरोग्य विषयक समस्या आणखीनच बिकट बनत चालल्या आहेत.

२९) अन्नधान्याचा प्रश्न:

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताची लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढली. परंतु त्या प्रमाणात काही वर्षापर्यंत अन्नधान्याच्या उत्पादनात मात्र वाढ झाली नाही. त्यामुळे अन्नधान्याची आयात करून सरकारला लोकांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सोडवावा लागला. सन १९५१ मध्ये भारताने ४७ लक्ष टन अन्नधान्याची आयात केली होती. १९५५ मध्ये ४० लक्ष टन, १९६५ मध्ये ७५ लक्ष टन आणि १९६६ मध्ये १०४ लक्ष टन अन्नधान्याची आयात केली होती. अशा प्रकारे स्वातंत्र्यानंतर काही वर्षे भारताला अन्नधान्याची मोठ्या प्रमाणात आयात करावी लागली. अन्नधान्याच्या आयातीवर प्रचंड खर्च करावा लागला. यामागे असणाऱ्या काही कारणांपैकी वाढती लोकसंख्या हे प्रमुख कारण होते. अलिकडच्या काळात अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ झाली असली तरी वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याची निर्यात म्हणावी तितकी वाढलेली नाही. शिवाय अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ होऊनही दरडोई अन्नधान्याच्या उपभोगाच्या प्रमाणात घट झाली आहे. मागील काही वर्षात सरकारला गव्हाची आयात करावी लागली आहे. त्यामुळे अतिरिक्त /वाढती लोकसंख्या हाच घटक जबाबदार आहे.

३०) प्रामाणिक करदात्यावर अन्याय :

वाढत्या लोकसंख्येच्या विविध गरजा भागवण्यासाठी सरकारला प्रचंड खर्च करावा लागत आहे. हा वाढता खर्च भागवता यावा यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने करांच्या दरात मोठ्या प्रमाणात वाढ करणे सुरू केले आहे. कर हे सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन असून त्याद्वारे सरकार जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळवण्याचा प्रयत्न करत आहे. करांच्या दरात वाढ केल्याने ज्यांच्या कुटुंबांचा आकार लहान आहे त्यांच्यावर एक प्रकारे अन्याय होत आहे. त्यांना विनाकारण आर्थिक भुर्दंड सोसावा लागत आहे.

लहान आकाराच्या कुटुंबाकडून भरमसाठ कर वसूल करून ज्यांच्या कुटुंबात जास्त मुले आहेत त्यांच्यासाठी ती रक्कम खर्च करणे हे लहान आकाराच्या कुटुंबाच्या दृष्टीने अन्यायकारकच आहे.

३१) तुटीच्या अर्थभरण्यात प्रचंड वाढ:

तारणाशिवाय निव्वळ कागदी चलन छपाई केली जाते त्यास तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत भारतात तुटीच्या अर्थभरण्याचे प्रमाण वाढत आहे. त्यास जे अनेक घटक जबाबदार आहेत त्यामध्ये वेगाने वाढणारी लोकसंख्या हा प्रमुख घटक आह. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत भारत सरकारने ४२० कोटी रुपयांचा तुटीचा अर्थभरणा केला होता. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत ५७ हजार कोटी रुपयांचा, तर नवव्या पंचवार्षिक योजनेत ४० हजार कोटी रुपयांचा तुटीचा अर्थभरणा केला होता. तुटीच्या अर्थभरण्यात सातत्याने वाढ होत असल्याने भाववाढ तसेच अन्य प्रश्नांनी भारतीय अर्थव्यवस्था ग्रासून गेल्याचे दिसत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे वित्तीय तूट वाढत असून तुटीचा अर्थभरणा कमी करण्यात अद्यापही सरकारला यश आलेले नाही.

३२) औद्योगिक विकासावरील परिणाम:

वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेला अन्नधान्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी भारतात स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या काही वर्षात औद्योगिक क्षेत्राकडे कमी लक्ष देऊन शेती क्षेत्राच्या विकासावर अधिक भर दिला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्रासाठी प्रचंड खर्च सरकारने केला. अद्यापही कृषी क्षेत्राची फारशी प्रगती न झाल्यामुळे कृषी क्षेत्राकडेच अधिक लक्ष द्यावे लागत आहे. त्यामुळे औद्योगीकरणाचा वेग मंद राहिला आहे.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे श्रम पुरवठा वाढत असला तरी औद्योगिक क्षेत्रासाठी आवश्यक असणाऱ्या कुशल मजुरांची टंचाईच जाणवते. तसेच सर्वसाधारण भारतीय ग्राहकांची खरेदीशक्ती अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे औद्योगिक मालाचा उठाव किंवा विक्री पुरेशा प्रमाणात होताना दिसत नाही. वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरडोई उत्पन्न कमी आहे आणि कमी उत्पन्नामुळे खरेदीशक्ती कमी अशी परिस्थिती भारतात आढळून येत आहे. त्याचा परिणाम औद्योगिक उत्पादनवाढीवर व औद्योगीकरणावर अत्यंत प्रतिकूल होत असून औद्योगीकरण मंद गतीने घडून येत आहे. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येने गरिबांचीच संख्या वाढत असल्याने त्यांच्याकडून औद्योगिक मालाची मागणी फारशी येत नाही आणि अन्नधान्याच्या उत्पादनासाठी कृषी क्षेत्रावर प्रचंड पैसा ओतावा लागत असल्याने सरकारला कारखानदारीक्षेत्राकडे फारसे लक्ष देता येत नाही.

३३) लोकसंख्येच्या गुणात्मक ऱ्हास :

भारतातील लोकांची वाढ जास्त प्रमाणात संख्यात्मक असून गुणात्मक कमी आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकसंख्येचा गुणात्मक ऱ्हास वेगाने होत आहे. भ्रष्टाचार, गुंडगिरी, काळाबाजार, वेश्याव्यवसाय, जुगार यामध्ये गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. १२५ कोटी लोकसंख्या असलेल्या भारताला आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेत किंवा ऑलिंपिक मध्ये एखाद-दुसरे सुवर्णपदक मिळते. परंतु पाच ते दहा कोटी एवढीच लोकसंख्या असलेल्या एकेका देशाला ३० ते ४० सुवर्णपदके मिळतात. कारण त्यांच्या देशात लोकसंख्या कमी असली तरी लोकसंख्येची गुणवत्ता चांगली आहे. लोकसंख्येचा गुणात्मक ऱ्हास वेगाने होण्यास वाढती लोकसंख्या हाच घटक कारणीभूत ठरला आहे.

३४) बचत व गुंतवणूक यावरील परिणाम:

भारतातील वाढत्या लोकसंख्येचा प्रतिकूल परिणाम बचत व गुंतवणूक किंवा भांडवल निर्मिती यावर घडून येत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतातील दरडोई उत्पन्न अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे लोक आपल्या उत्पन्नातून जास्तीत जास्त बचत करू शकत नाहीत. बचत कमी असल्यामुळे गुंतवणूक किंवा भांडवल निर्मितीचा वेगही आपल्या देशात अत्यंत कमी आहे.

३५) यांत्रिकीकरणातील अडथळा:

भारतातील वाढती लोकसंख्या हा घटक तांत्रिक प्रगतीत अडथळा ठरला असून भारतातील यांत्रिक/ तांत्रिक प्रगतीचा वेग काहीसा मंद राहिला आहे. श्रम स्वस्त असल्याने शेतीत व उद्योगात श्रमाचा वापर करण्यास जास्त प्राधान्य दिले जाते. त्यामुळे विविध क्षेत्रात यंत्रांचा जास्तीत जास्त वापर करण्याकडे दुर्लक्ष होते. यंत्रांचे फायदे असले तरी भारतात कामगार संघटना यंत्र बसविण्याला विरोध करतात. उदाहरणार्थ महाराष्ट्रासारख्या राज्यात लोकसंख्या जास्त असल्याने ऊस तोडणी मजुरांची संख्या जास्त आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडून परदेशातून आयात केल्या जाणाऱ्या यंत्रसामग्रीला आता मोठा विरोध केला जात आहे. औद्योगिक क्षेत्रातसुद्धा अत्याधुनिक तंत्रज्ञान किंवा मोठी यंत्रे बसविण्यास कामगार विरोध करत आहेत. कारखान्यात आधुनिक तंत्राचा वापर केल्यास आपणावर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळेल अशी भीती कामगारांना वाटते. त्यामुळे भारताची तांत्रिक प्रगती मंदगतीने होत आहे. अशा प्रकारे भारतातील वाढती लोकसंख्या तांत्रिक प्रगतीतील किंवा यांत्रिकीकरणातील अडथळा ठरली आहे.

३६) खेड्यांच्या संख्येत वाढ व त्यावरील खर्चात वाढ:

वाढत्या लोकसंख्येचा दिसून येणारा आणखी एक परिणाम म्हणजे सतत वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे वाड्या, वस्त्या, पाडे आणि खेडी यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. वाड्या किंवा वस्तीवरील लोकसंख्या वाढली की त्या वाडी, वस्तीला ग्रामपंचायतीचा किंवा गावाचा /खेड्याचा दर्जा मिळतो. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरवर्षी शेकडो वाड्या, वस्त्या आणि पाड्यांचे रूपांतर खेड्यात किंवा ग्रामपंचायत होत आहे. या खेड्यांना विविध सोयीसुविधा शासनाला पुरवाव्या लागत आहेत. त्यामुळे सरकारच्या खर्चात प्रचंड वाढ होत आहे.

३७) स्त्रियांच्या श्रमशक्तीचा अपव्यय:

भारतातील बहुतेक पुरुष स्त्रियांकडे प्रजोत्पादनाचे साधन या दृष्टीनेच पाहतात. भारतात दरवर्षी जवळजवळ दीड कोटी स्त्रिया बाळंत होतात. एकापाठोपाठ एक अपत्यांना जन्म घालणाऱ्या अथवा सतत बाळंत होणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण भारतात खूप जास्त आहे. त्यामुळे अशा स्त्रिया प्रस्तुतीपूर्व काही काळ आणि प्रसूती नंतर काही काळ काम करू शकत नाहीत. म्हणजेच त्या उत्पादनाच्या प्रक्रियेत भाग घेऊ शकत नाहीत. अशा प्रकारे सतत बाळंत होणाऱ्या स्त्रियांच्या श्रमशक्तीचा आर्थिक विकासासाठी उपयोग करून घेता येत नाही. सतत बाळंत होण्यामुळे त्यांच्या कुटुंबालाही काही लाभ मिळत नाही आणि राष्ट्रालाही फारसा फायदा होत नाही.

३८) अपुनरुत्पादनक्षम साधन संपत्तीचा ऱ्हास:

जी साधनसंपत्ती पुन्हा उत्पादन करता येत नाही किंवा एकदा वापर केल्यानंतर संपुष्टात येते तिला अपुनरुत्पादनक्षम साधनसंपत्ती असे म्हणतात. उदाहरणार्थ लोखंड, कोळसा, खनिज तेल, जिप्सम, तांबे इत्यादी नैसर्गिक साधनसंपत्ती म्हणजे अपुनरुत्पादनक्षम साधनसंपत्ती होय. या नैसर्गिक साधनसंपत्तीची मागणी वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्रचंड वाढत असून या साधन संपत्तीचा हळूहळू ऱ्हास होत आहे. अशी साधनसंपत्ती पुन्हा निर्माण करता येत नाही. त्यामुळे भारताला डिझेल, पट्रोल, कोळसा, लोखंड यांची टंचाई प्रचंड प्रमाणात भासत आहे. या साधनसंपत्तीची भविष्यात खूपच टंचाई भासणार आहे. खनिज तेलाच्या मागणीत दिवसेंदिवस वाढ होत असून भारतातील खनिज तेलाचे साठे व इतर पुनरुत्पादन साधनसंपत्तीचा वेगाने ऱ्हास होत आहे. यास वाढती लोकसंख्या हाच घटक प्रामुख्याने जबाबदार आहे.

३९) जंगलांचे वाळवंटीकरण :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या अन्नधान्याचा किंवा उपजीविकेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी जंगले साफ करून तेथे शेती करण्याचे प्रमाण भारतात वाढत चालले आहे. त्याचा पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. पावसाच्या प्रमाणात घट होत असून तापमानातही वाढ होत आहे. तसेच पशुपक्षीही नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात जंगलांची वाळवंटे होत असून पर्यावरणाचा समतोल ढासळत चालला आहे.

४०) पाणी, खनिज संपत्ती इत्यादींचा तुटवडा :

भारतात काही खेड्यात वर्षातून चार ते पाच महिने पाण्याची टंचाई जाणवते. याला काही घटक कारणीभूत आहेत. त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा घटकसुद्धा कारणीभूत आहे. दुष्काळी भागाचीसुद्धा लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे. त्यामुळे दुष्काळी भागात पूर्वीपेक्षा पाण्याची टंचाई तीव्र झाली आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी विविध प्रकारच्या खनिज संपत्तीचा मोठ्या प्रमाणात वापर वाढला आहे. त्यामुळे खनिज संपत्तीचे साठे वेगाने नष्ट होत आहेत. त्यामुळे खनिज संपत्तीची निर्यात कमी झाली असून त्याचे अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होत आहेत. भारताची लोकसंख्या अशीच भयानक वेगाने वाढत राहिली तर खनिज संपत्तीचे साठे संपूर्ण संपून जाण्याचा धोका आहे.

४१) संरक्षण खर्चावर ताण:

पाकिस्तान, चीन या देशापासून भारताला कायमचा धोका असून जगातील अन्य देशातील दहशतवाद्यांकडूनही देशाला नुकसान पोहोचू शकते. त्यासाठी संरक्षण व्यवस्था आणखी मजबूत करण्याची गरज आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्येच्याद्वारे शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक, दळणवळण इत्यादी गरजा भागवण्यासाठी सरकारला प्रचंड खर्च करावा लागत असल्याने संरक्षण खर्चात कपात करावी लागत आहे.

४२) जमिनीचे उपविभाजन व तुकडीकरण यात वाढ:

विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील शेत जमिनीचे आकारमान अत्यंत कमी किंवा लहान आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे अगोदरच लहान आकाराचे असलेले तुकडे आणखी लहान होत आहेत. कुटुंबाचा आकार मोठा असल्यामुळे जमिनीची विभागणी होऊन जमिनीचे लहान लहान तुकडे पडतात. या जमिनीत यंत्रांचा वापर करता येत नाही किंवा लहान आकाराच्या जमिनीत यंत्रांचा

वापर करणे परवडत नाही. लहान आकाराची शेती करणे आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर होत नाही. तुकडीकरणामुळे शेतीची उत्पादकता कमी राहते. अशाप्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे जमिनीच्या विभाजनाचा व तुकडे करण्याचा गंभीर प्रश्न भारतात निर्माण झाला आहे.

४३) शिक्षणावरील खर्चात प्रचंड वाढ:

प्रचंड वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा परिपाक म्हणून शिक्षण घेणाऱ्यांच्या संख्येतही दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. त्यामुळे शाळा, महाविद्यालय यांच्या संख्येत सतत वाढ होत असून त्या प्रमाणात सरकारचा खर्चही वाढत चालला आहे. शाळा- कॉलेजेस बरोबरच शिक्षक, प्राध्यापक व शिक्षण क्षेत्रातील कर्मचारी यांच्या संख्येतही वाढ होत असल्याने शिक्षणावरील खर्च अवाढव्य बनला आहे. सन १९५०-५१ मध्ये भारतात प्राथमिक शाळांची संख्या २.१० लाख होती. सन १९९८-९९ मध्ये प्राथमिक शाळांची संख्या ६.२७ लाख इतकी वाढली. सन १९५०-५१ मध्ये प्राथमिक शिक्षकांची संख्या ५.३८ लाख होती. ती १९९८-९९ मध्ये १९.४ लाख इतकी झाली. सन १९५०-५१ मध्ये उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या १३,५९६ होती. ती १९९८-९९ मध्ये १, ९०,००० इतकी झाली. सन १९५०-५१ मध्ये उच्च प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांची संख्या ८६,००० होती. ती १९९८-९९ मध्ये १२,७८,००० झाली. अशाप्रकारे भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे शाळांच्या आणि शिक्षकांच्या संख्येत वाढ होत असून शिक्षणावरील सरकारचा खर्च अवाढव्य वाढला आहे.

४४) पंचवार्षिक योजनांच्या यशाच्या मार्गातील अडथळा:

भारतातील वाढती लोकसंख्या पंचवार्षिक योजनांच्या यशाच्या मार्गातील अडथळा ठरली आहे. आतापर्यंत १ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या असून बारावी पंचवार्षिक योजना राबवली जात आहे. आतापर्यंत प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेवर सरकारने प्रचंड खर्च केला आहे. एवढा मोठा खर्च करूनही विकसनशील अवस्थेतून बाहेर पडण्याची फारशी चिन्हे भारतीय अर्थव्यवस्थेत दिसत नाहीत. भारतात लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असल्याने योजनांवर प्रचंड पैसा ओतूनही विकासाची फळे मोठ्या प्रमाणात किंवा पाहिजे तितक्या प्रमाणात निर्माण होत नाहीत असे आढळून येते. पंचवार्षिक योजनांच्या यशाच्या मार्गात अशा प्रकारे वेगाने वाढणारी लोकसंख्या हा घटक कारणीभूत ठरला आहे.

४५) महासत्ता बनण्यात अडथळा:

फक्त अमेरिकेसारखेच राष्ट्र जगात महासत्ता बनू शकते असे नाही. महासत्ता बनण्याची ताकद भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्राकडेसुद्धा आहे. परंतु प्रचंड वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. अतिरिक्त लोकसंख्येने निर्माण केलेल्या समस्यांच्या निर्मूलनासाठीच सरकारचा प्रचंड पैसा खर्च होत आहे. त्यामुळे महासत्ता म्हणून भविष्यात उदयास येऊ पाहणाऱ्या भारताच्या प्रयत्नांवर अक्षरशः पाणी फिरवले जात आहे. थोडक्यात, वाढत्या लोकसंख्येमुळे महासत्ता बनण्याचे भारताचे स्वप्न हे स्वप्नच राहणार की काय अशी शंका येऊ लागली आहे.

४६)आंतरराष्ट्रीय दबाव आणि लाचारी:

प्रचंड /अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लाचारी पत्करावी लागते. विकसित राष्ट्रापुढे झुकावे लागते. याचा अनुभव भारताने अनेकदा घेतला आहे. उदाहरणार्थ १९६५ मध्ये पाकिस्तान बरोबरचे युद्ध जर थांबवले नाही तर भारताला दिली जाणारी अन्नधान्याची मदत बंद केली जाईल अशी धमकी अमेरिकेने दिली होती. त्या काळात अन्नधान्यासाठी आपण पूर्णपणे अमेरिकेवरच अवलंबून होतो. आपल्या देशातील गरीब लोक उपासमारीने मरतील या भीतीपोटी पाकबरोबरचे युद्ध भारताला थांबवावे लागले होते. लोकसंख्या पर्याप्त आणि मर्यादित असती तर ही नामुश्की आपणावर ओढवली नसती. भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण असता आणि देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असती तर सन १९६५ सालीच पाकिस्तानचा कायमचा बंदोबस्त करता आला असता. पाकिस्तानवर कायमची दहशत बसवता आली असती. आज पाकिस्तानच्या भारतीय सीमेवर ज्या कुरबुऱ्या वाढल्या आहेत किंवा ज्या चकमकी घडत आहेत त्या आढळल्या नसत्या.

४७) अर्थव्यवस्थेत वाढता हस्तक्षेप:

वाढत्या लोकसंख्येमुळे आपले परकीय गंगाजळीचे प्रमाण खूपच कमी आहे. लोकांच्या गरजा भागवण्यासाठी जगभरातून प्रचंड कर्जे घ्यावी लागत आहेत. या कर्जाची परतफेड अत्यंत मंद गतीने चालू आहे. अनेक बाबतीत आपण आजही विकसित राष्ट्रांवर व आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांवर अवलंबून आहोत. यास जे अनेक घटक जबाबदार आहेत त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या हा एक प्रमुख घटक आहे. अलिकडच्या काळात विकसित राष्ट्रांचा आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांचा अर्थव्यवस्थेतील हस्तक्षेप वाढत आहे. लोकसंख्या पर्याप्त किंवा मर्यादित असती तर विदेशी कर्जाच्या सापळ्यात अडकावे लागले नसते आणि खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणासारखी धोरणे स्वीकारण्याची वेळ आपणावर आली नसती. एखादा पोलीस चोरावर/ गुन्हेगारावर जशी पाळत ठेवून असतो, त्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था भारतासारख्या विकसनशील देशावर लक्ष ठेवून आहेत आणि आपल्या सल्याप्रमाणे अर्थव्यवस्थेचे कामकाज करावे अशी अपेक्षा बाळगून आहेत. देशाची लोकसंख्या पर्याप्त असती तर ही नामुष्की आपणावर ओढवली

नसती.

४८) विकसित देशांचा विकास :

भारतातील अतिरिक्त लोकसंख्या ही भारताला शाप ठरली असून विकसित राष्ट्रांना वरदान ठरली आहे. प्रचंड आकाराच्या लोकसंख्येमुळे आणि लोकसंख्या वाढीच्या भयावह वेगामुळे इंग्लंड, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, जपान, फ्रान्स इत्यादी अनेक देशात अनेक भारतीय स्थायिक झाले असून त्यांच्या ज्ञानाचा, संशोधनाचा विकसित देश चांगला लाभ करून घेत आहेत. भारतासारख्या अनेक विकसनशील देशातील लोकांचे विकसित देशात स्थायिक होण्याचे प्रमाण वाढत चालले आहे. आंतरराष्ट्रीय दबाव आणि मिंधेपणा यामुळे भारतासारख्या देशांना विकसित देशात स्थायिक होऊ पाहणाऱ्या लोकांवर बंदी घालता येत नाही. देशाची लोकसंख्या पर्याप्त किंवा मर्यादित असती तर भारताला आंतरराष्ट्रीय दबावापुढे झुकावे लागले नसते. लोकांच्या बुद्धीचा, कौशल्याचा देशाला लाभ करून घेता आला असता. परंतु तसे करता येत नाही. काही वर्षांपूर्वी अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांनी जाहीर भाषणात अमेरिकेच्या वेगवान विकासात अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या भारतीय लोकांचे योगदान खूप मोठे आहे अशी भारतीय लोकांची जाहीर स्तुती केली होती आणि भारताचे त्याबद्दल आभार मानले होते. अशा प्रकारे भारतातील अतिरिक्त किंवा वाढती लोकसंख्या ही भारताला शाप ठरली असून अमेरिकेसारख्या विकसित देशांना ती फायदेशीर ठरले आहे.

समारोप :

भयानक वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आणि प्रचंड आकाराची लोकसंख्या हा भारतासमोरील सर्वात ज्वलंत आणि यक्ष प्रश्न आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ५० कोटी लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशातील अनेक लोकांना विकासाच्या फायद्यापासून वंचित रहावे लागत आहे. भारतातील वाढत्या किंवा अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनेक आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रश्न उभे राहिले आहेत. झपाट्याने वाढलेल्या प्रचंड लोकसंख्येमुळे देशात लोकसंख्येचा स्फोट निर्माण झाला आहे. वाढत्या किंवा अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे बेकारी, महागाई, रोगराई, दारिद्र्य, उपासमार, कुपोषण, बालमृत्यू, अन्नधान्याची टंचाई इत्यादी प्रश्नांची तीव्रता व व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. समर्थ रामदास स्वामींनी एका श्लोकात लोकसंख्या वाढीचे भयानक दुष्परिणाम अत्यंत नेमक्या शब्दात मांडले आहेत.

एक हाती, एक कटी । एक पाठी, एक पोटी ।
संसारामध्ये झाली दाटी । काय करावे सूचना ।।
लेकुरे उदंड जाहली। तो ते लक्ष्मी निघून गेली ।
बापुडी भिकेस लागली । अन्न खाया मिळेना ।।

***

भारताचे लोकसंख्याविषयक धोरण

प्रास्ताविक :

२०११ च्या जनगणनेनुसार आज भारताची लोकसंख्या १२१ कोटी इतकी प्रचंड आहे. महागाई, घराची टंचाई, विजेची कमतरता, पाण्याचा तुटवडा, बेरोजगारी, पर्यावरणाचा वाढता ऱ्हास यासारख्या अनेक समस्या आपल्या देशात वाढत्या लोकसंख्येने निर्माण केल्या आहेत. या समस्यांची तीव्रता दिवसेंदिवस वाढतच आहे. म्हणूनच भारताची लोकसंख्या अतिरिक्त ठरली आहे. भारतात जन्मदर जास्त आणि मृत्यूदर अत्यंत कमी आहे. मृत्युदर कमी आहे ही बाब चांगलीच आहे परंतु जन्मदरसुद्धा मृत्यूदरा इतका कमी असला पाहिजे. तसे चित्र भारतात दिसत नाही. २००९-१० मध्ये भारतात २२.५ इतका जन्मदर होता व मृत्यू दर ७.३ इतका होता. अशा प्रकारे भारतात जन्मदर जास्त आणि मृत्यूदर कमी आहे. जन्मदर आणि मृत्यूदरामध्ये मोठी तफावत आहे. त्यामुळे भारतात दरवर्षी ऑस्ट्रेलिया या देशाएवढी लोकसंख्या वाढते. जन्मदर जास्त असल्याने भारतात लोकसंख्येचा स्फोट झाला आहे. दिवसेंदिवस भारतात लोकसंख्येची समस्या भयानक बनत चालली आहे यात काही संशय नाही.

काही तज्ञांचा असा दावा आहे की भारताची लोकसंख्या प्रचंड असली तरी घाबरण्याचे कारण नाही. कारण भारतातील लोकसंख्येत तरुणांची संख्या मोठी आहे व ही संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. या तरुणांचा देशाच्या विकासाला उपयोग होईल. परंतु प्रस्तुत अभ्यासाकाच्या मते देशात अगोदरच बेकारीचे प्रमाण प्रचंड आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे सतत युवकांच्या बेरोजगारीत भरच पडत आहे. देशातील सर्व तरुणांना सरकार त्यांच्या पात्रतेप्रमाणे रोजगार देऊ शकणार आहे का? या तरुणांना बेरोजगारीमुळे काम करण्याची म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधीच मिळाली नाही तर राष्ट्रीय उत्पन्नात कशी भर पडेल? देशाचा आर्थिक विकासाचा वेग कसा वाढेल? या तरुणांना देशात पुरेसे शिक्षण, प्रशिक्षण मिळाले नाही तर त्यांना विकास प्रक्रियेत सहभागी होता येणार नाही. त्यांना पुरेसा पौष्टिक आहार आणि आरोग्याच्या चांगल्या सुविधा मिळाल्या नाहीत तर त्यांची कार्यक्षमता व उत्पादकता वाढणार नाही. त्यामुळे विकासाचा वेग वाढणार नाही. भारतातील एकूण तरुणांपैकी बहुसंख्य तरुण गरीब किंवा दारिद्र्य रेषेखालील आहेत. त्यामुळे स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास असमर्थ आहेत. देशात दरवर्षी पुरेशा रोजगार संधी निर्माण होत नसल्याने देशातील तरुण किंवा उत्पादक मनुष्यबळ बेकारीच्या खाईतच लोटले जाणार आहेत. त्यामुळे देशातील सर्व युवाशक्तीचा राष्ट्राच्या विकासासाठी वापर करता येईल हा तज्ञांचा दावा बरोबर नाही. देशातील सर्व तरुणांना रोजगार व उच्च शिक्षण दिले तरच विकासाचा वेग वाढू शकेल. तशा प्रकारचे मोफत उच्च शिक्षण आणि पात्रतेप्रमाणे रोजगार देण्याची भारतीय अर्थव्यवस्थेची क्षमता आहे का? आज तरी तशी क्षमता नाही. म्हणून जन्मदरच घटविला पाहिजे. म्हणजेच लोकसंख्या वाढविण्याचा वेग आटोक्यात आणला पाहिजे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात अनेक आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांचे निराकरण व्हावे, वाढत्या लोकसंख्येला आळा बसावा यासाठी प्रथम १९५१-५२ मध्ये भारत सरकारने लोकसंख्याविषयक धोरण जाहीर केले. भारताच्या लोकसंख्याविषयक धोरणात जन्मदर कमी करणे आणि लोकसंख्येची गुणवत्ता व कार्यक्षमता वाढविणे यावर भर देण्यात आलेला आहे. ज्या देशांची लोकसंख्या अत्यंत कमी आहे त्या देशांच्या लोकसंख्याविषयक धोरणात जन्मदर वाढीवर म्हणजेच लोकसंख्या वाढीवर भर दिलेला असतो. परंतु भारताची लोकसंख्या अतिरिक्त असल्याने भारतातील लोकसंख्या विषयक धोरणात लोकसंख्या वाढीचा वेग किंवा जन्मदर नियंत्रणात ठेवण्याला प्राधान्य दिले. असे भारताच्या संदर्भात लोकसंख्या विषयक धोरणाची व्याख्या खालील शब्दात सांगता येईल.

'' जन्मदरात किंवा लोकसंख्या वाढीच्या वेगात घट करण्यासाठी आणि लोकांचा गुणात्मक दर्जा उंचावण्यासाठी सरकारने योजलेले विविध उपाय किंवा जाहीर केलेला कार्यक्रम म्हणजे लोकसंख्याविषयक धोरण होय.''

लोकसंख्या विषयक धोरण म्हणजे केवळ लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठी योजलेले उपाय नव्हे तर देशातील लोकांची कार्यक्षमता व गुणवत्ता सुधारणे, लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे, बालमृत्यू व बालमाता मृत्यूदर खाली आणणे, महिलांचे सबलीकरण घडवून आणणे, बालकांच्या व महिलांच्या आरोग्याची काळजी घेणे, त्यासाठी प्रयत्न करणे म्हणजे लोकसंख्याविषयक धोरण होय. यामुळे अशा प्रकारे लोकसंख्याविषयक धोरणात जन्मदर व मृत्युदर कमी करण्याबरोबरच वरील बाबींचाही समावेश असतो. भारताचे लोकसंख्याविषयक धोरण अशा प्रकारचे आहे.

सन १९७६ चे नवीन राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण

जन्मदर आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग नियंत्रणात आणण्यासाठी/ कमी करण्यासाठी भारत सरकारने १६ एप्रिल १९७६ रोजी जे लोकसंख्याविषयक धोरण जाहीर केले त्यास १९७६ चे नवीन राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण असे म्हणतात. या धोरणात खालील

बाबींचा समावेश होता.

१) विवाह वयोमर्यादेत वाढ :

भारतात कमी वयात किंवा लहान वयात विवाह होत असल्याने अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झाली आहे. म्हणून सरकारने १९७६ च्या नवीन राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात मुला-मुलींची विवाहची वयोमर्यादा वाढविली. मुलांच्या विवाहाचे वय १८ वर्षे करण्यात आले तर मुलींच्या विवाहचे वय २१ वर्षे करण्यात आले. सरकारने निर्धारित केलेल्या विवाह वयापेक्षा कमी वयात विवाह करणे दखलपात्र गुन्हा ठरविला. तसेच शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

२)शस्त्रक्रिया करणाऱ्यांना मदत:

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया म्हणजेच मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करणाऱ्या स्त्री पुरुषांना आर्थिक मदत देण्याची तरतूद या लोकसंख्या विषयक धोरणात करण्यात आली होती. दोन मुलांवर मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करणाऱ्यांना १५० रुपये आणि तीन मुलांवर शस्त्रक्रिया करणाऱ्यांना शंभर रुपये असे आर्थिक मदत देण्याची तरतूद सरकारने १९७६ च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या विषयक धोरणात केली होती.

३) जनन दर खाली आणणे :

१९८५ पर्यंत जननदर दर हजारी २५ पर्यंत खाली आणण्याचे उद्दिष्ट १९७६ च्या नवीन राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात होते. तसेच या धोरणात लोकसंख्याविषयक धोरणाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे व्हावी यासाठी सरकारने पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, शिक्षक कामगार संघटना, सहकार क्षेत्र, युवक आणि महिला संघटना, बिगर सरकारी स्वयंसेवी संस्था यांना सामावून घेण्याचे ठरविले होते. या विविध घटकांच्या सहभागाने कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम अधिक प्रभावीपणे होईल अशी सरकारला अपेक्षा होती.

सन २००० चे राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण:

भारत सरकारने १५ फेब्रुवारी २००० रोजी राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण जाहीर केले. सन २०४५ पर्यंत देशाची लोकसंख्या स्थिर ठेवण्याचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट (Long term objective) २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात समाविष्ट आहे. सन २००४ राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात महिला सबलीकरणावर, रोजगार वृद्धीवर, बालकांच्या आणि स्त्रियांच्या आरोग्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. सन २००० च्या भारताच्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात खालील बाबींचा समावेश आहे.

१) बालमृत्यूचा दर कमी करणे:

भारतात अद्यापही बालमृत्यूची समस्या गंभीर आहे. जगातील काही मागासलेल्या देशाइतका भारतात बालमृत्युदर आहे. म्हणून सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात देशातील बालमृत्यू दर दरहजारी ३० पर्यंत खाली आणण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे.

२)आरोग्य विमा :

मुलांची संख्या दोनच ठेवणाऱ्या कुटुंबांना प्रोत्साहन देण्याचे सरकारचे धोरण आहे. दोन अपत्यांवर कुटुंब नियोजनाची शस्त्रक्रिया करणाऱ्या दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाला पाच हजार रुपयांची आरोग्य विमा सुविधा देण्याचे सरकारने २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात जाहीर केले आहे.

३) बालविवाह विरोधी कायद्याची अंमलबजावणी:

जननदर जास्त असल्याचे आणि लोकसंख्येचा आकार मोठा असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतात अद्यापही कमी वयात किंवा लहान वयात विवाह होतात. म्हणून देशात बालविवाहास कायद्याने बंदी घातली आहे. बालविवाह होऊ नयेत यासाठी बालविवाह विरोधी कायद्याची कडक अंमलबजावणी करण्याची भूमिका सरकारने घेतली आहे.

४) गर्भलिंग निदान विरोधी कायद्याची अंमलबजावणी :

भारतात गर्भलिंग निदान यंत्राचा /सोनोग्राफी मशीनचा दुरुपयोग वाढला आहे. त्यामुळे मुलींचे प्रमाण मुलांपेक्षा कमी झाले आहे. मुलींचे प्रमाण वाढावे यासाठी देशात प्रसूतीपूर्व गर्भलिंग निदान विरोधी कायदे करण्यात आले आहेत. या कायद्याची कडकपणे अंमलबजावणी करण्याचे सरकारचे २००४ राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात ठरवले आहे.

५)विवाह वयोमर्यादेचे पालन:

जन्मदर कमी व्हावा यासाठी भारत सरकारने वेळोवेळी मुला-मुलींच्या विवाहाचे वय वाढविले आहे. मुलीचे विवाहाचे वय १८ आणि मुलाचे विवाहाचे वय २१ वर्षे करण्यात आले आहे. त्या विवाह वयोमर्यादेचे पालन करण्यावर सरकारने भर दिला आहे.

६) माता मृत्युदर खाली आणने:

भारतात अद्यापही बाळंतपणात मृत्यू पावणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. बाळंतपणात मृत्यू पावणाऱ्या स्त्रियांचा

मृत्यूदर एक लाखास ४३७ इतका आहे. तो १०० च्या खाली आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यावर सन २००४ राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात सरकारने ठरविले आहे.

७) सार्वत्रिक लसीकरण:

देशातील एकही मूल कोणत्याही रोगाला बळी पडू नये यासाठी देशात सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्याचे सरकारने राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात निश्चित केले आहे.

८) बाळंतपणे दवाखान्यात करणे:

भारतात आदिवासी समाजात कित्येक स्त्रिया घरीच बाळंत होतात. त्यामुळे बाळंतपणात माता आणि अर्भक मृत्यूमुखी पडण्याच्या घटना उद्भवतात. बाळंतपणात मातामृत्यू आणि अर्भक मृत्यू उद्भवू नयेत यासाठी सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात देशातील ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त जन्म प्रसूती तज्ञांच्या देखरेखीखाली दवाखान्यात किंवा प्रसूतीगृहात व्हावेत यासाठी सरकार प्रयत्न करणार आहे.

९) गर्भपाताची सुविधा:

सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे या धोरणात सरकारने जनतेला सुरक्षित गर्भपाताची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे.

१०) जन्ममृत्यूच्या नोंदी :

अद्यापही भारतात अतिदुर्गम भागात राहणाऱ्या व्यक्ती, सतत भटकंती करणारे लोक, जन्ममृत्यू आणि विवाहाच्या नोंदी ठेवत नाहीत असे आढळून आले आहे. म्हणून भारताच्या सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या विषयक धोरणात देशातील सर्व जन्माच्या, मृत्यूच्या, विवाहाच्या नोंदी करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

११) लसींचा विकास :

भारतात प्लेग सारखा आजार आता आढळत नाही. परंतु प्लेग, कॉलरा इत्यादी आजार उद्भवू नयेत यासाठी या विविध रोगांवरील लसीचा विकास करण्याला सरकारने सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात प्राधान्य दिले आहे.

१२) बालकांना मोफत शिक्षण:

देशातील १४ वर्षापर्यंतच्या मुला-मुलींना मोफत शिक्षण देण्यास सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात प्राधान्य देण्यात आले आहे.

१३) गळतीचे प्रमाण कमी करणे:

शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या मुला मुलींच्या गळतीचे प्रमाण २०% पेक्षा कमी करण्यावर सरकारने सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात भर दिला आहे.

१४) कुटुंबनियोजन करणाऱ्यांना पुरस्कार:

भारताचा आजही अनेक लोक दोनपेक्षा जास्त अपत्त्यांना जन्म देण्याच्या मानसिकतेचे आहेत. त्यामुळे जन्मदर आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग आपल्या देशाचा खूप जास्त आहे. लोकांनी दोन किंवा दोनपेक्षा कमी अपत्यंना जन्म दिला तरच जन्मदरात आणि लोकसंख्या वाढीच्या दरात घट घडून येणार आहे. लोकांनी कमी अपत्यांवर कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया करावी यासाठी पुरस्कार देण्याची तरतूद सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्याविषयक धोरणात करण्यात आली आहे. या धोरणात पहिल्या अपत्याच्या जन्माच्या वेळी ज्या स्त्रीचे वय २१ वर्षे असेल आणि दोन अपत्यानंतर ते कुटुंब जर कुटुंब नियोजन करणार असेल तर अशा कुटुंबाला पुरस्कार देण्याचे सन २००४ राष्ट्रीय लोकसंख्याविषयक धोरणात सरकारने निश्चित केले आहे.

१५) बिगर सरकारी स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य:

देशाच्या ग्रामीण, आदिवासी आणि शहरी भागात बिगर सरकारी स्वयंसेवी संस्था काम करत असतात. या संस्थांचा लोकांशी खूप निकटचा संबंध असतो. म्हणून या स्वयंसेवी किंवा सेवाभावी संस्थांचे कुटुंब नियोजन कार्यक्रम सहकार्य घेण्याचे सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या विषयक धोरणात सरकारने ठरविले आहे. त्यासाठी सरकार त्यांना विविध प्रकारे प्रोत्साहन देणार आहे.

१६) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पुरस्कार:

ग्रामीण भागात किंवा खेड्यांमध्ये नसबंदी शस्त्रक्रियांचे प्रमाण वाढणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी पंचायत समित्या आणि जिल्हा परिषदांनी कार्य करावे अशी सरकारची अपेक्षा आहे. म्हणून सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्याविषयक धोरणात लोकसंख्या नियंत्रणाचे कार्य उत्कृष्ट प्रकारे करणाऱ्या पंचायत समित्यांना आणि जिल्हा परिषदांना पुरस्कार देण्याचे सरकारने निश्चित

केले आहे.

१७) सामाजिक न्याय विभागाबाबत:

सन २००० च्या भारताच्या लोकसंख्या धोरणात देशातील सामाजिक न्याय विभाग कुटुंब कल्याण खात्यास जोडण्याचे सरकारने ठरवले आहे.

१८) एडस् विषयी जनजागरण व उपायोजना:

भारतात गेल्या कित्येक वर्षापासून आजही एडस्चा फैलाव सर्वत्र दिसून येतो. एडस्ने हजारो लोक मृत्यू पावले असून अद्याप देशात एडस्चे हजारो रुग्ण आहेत. म्हणून एडस् रोगावर नियंत्रण घालण्यासाठी सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या विषयक धोरणात सरकारने देशातील विविध लोकांपर्यंत एडस् या रोगाची माहिती विविध माध्यमातून पोहोचवण्याचे ठरवले आहे. त्याप्रमाणे सरकार कार्यवाही करीत आहे. तसेच या धोरणात एडस् या भयानक रोगाचा फैलाव रोखण्यासाठी भक्कम उपाययोजना करण्यावर सरकारने भर दिला आहे.

१९) लहान आकाराच्या कुटुंबाचे महत्त्व पटवणे:

आपल्या देशात मोठ्या आकाराच्या कुटुंबांची संख्या मोठी आहे. त्यामुळे देशाच्या लोकसंख्येचा आकारही मोठा आहे. लोकांनी आपल्या कुटुंबाचा आकार लहान ठेवल्याशिवाय जन्मदर घटून लोकसंख्या वाढीचा वेगही घटणार नाही. देशाच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात यावा यासाठी सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात लोकांनी कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्यासाठी त्यांचे प्रबोधन करण्यावर सरकारने भर दिला आहे. या धोरणात सरकारने 'आम्ही दोन–आमची दोन', 'आम्ही दोघे–आमचे एक' अशा प्रकारचे विचार लोकांच्या मनावर बिंबवण्यावर भर देण्याचे ठरविले आहे.

२०) राष्ट्रीय लोकसंख्याविषयक आयोगाची स्थापना:

सन २००० च्या भारताच्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या धोरणानुसार देशात पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय लोकसंख्याविषयक आयोग स्थापन करण्यात आला आहे. या आयोगामार्फत देशातील लोकसंख्याविषयक कार्यक्रमाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. तसेच लोकसंख्याविषयक धोरणांचा वेळोवेळी आढावा घेतला जाणार आहे.

२१) वृद्धांची काळजी :

सन २००० च्या भारताच्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात देशातील साठ वर्षावरील वृद्धांची काळजी घेण्यावर भर दिला आहे.

२२) प्रसुतीगृहांची स्थापना:

स्त्रियांची बाळंतपणे घरात न होता तज्ञांच्या देखरेखीखाली व्हावीत यासाठी ग्रामपंचायतीने प्रसूतीगृहे (Maternity Huts) निर्माण करण्यावर सरकारने राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात भर दिला आहे. या प्रसूतीगृहात अनुभवी व तज्ञ सुईणींच्या मार्गदर्शनाखाली बाळंतपणे करणे, प्रसूतीगृहांना फिरत्या दवाखान्यांची सुविधा उपलब्ध करून देणे, या प्रसूतीगृहांनी जन्ममृत्यू, विवाह, गरोदरपण इत्यादी बाबींच्या नोंदी ठेवणे इत्यादी बाबींवर सरकारने भर दिला आहे.

२३) स्त्रियांचे सबलीकरण:

भारतातील बहुसंख्य स्त्रिया आजही आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या सबल नाहीत. सक्षम नाहीत. त्यामुळे देशात जन्मदर आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. म्हणून लोकसंख्या वाढीचा वेग नियंत्रणात आणण्यासाठी सरकारने सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात देशातील स्त्रियांच्या सबलीकरणावर भर दिला आहे. हे सन २००४ राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाचे ठळक वैशिष्ट्य मानले पाहिजे.

२४) पोषण आहार आणि आरोग्य सुविधा:

भारतातील सर्व भागातील गरीब स्त्रियांना पुरेसा आणि पौष्टिक आहार मिळत नाही. तसेच विविध कारणांमुळे सरकारची आरोग्य सुविधा त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही. त्यामुळे माता मृत्यू, बालमृत्यू, कुपोषण इत्यादी समस्या निर्माण होतात. या समस्या उद्भवू नयेत आणि स्त्रियांचे आरोग्य चांगले राहावे यासाठी सन २००० च्या भारताच्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात देशातील स्त्रियांना पोषक आहार आणि आरोग्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात आला आहे.

२५) फिरत्या दवाखान्यांची सुविधा:

झोपडपट्ट्यात आणि आदिवासी भागातील आदिवासी जनतेच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावा यासाठी सरकारने सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात फिरत्या दवाखान्यांची सुविधा पुरविण्यावर तसेच औषधांचा पुरवठा करण्यावर भर दिला आहे.

२६) कुटुंब नियोजनाच्या साधनांचे संशोधन:

निरोध, तांबी, तोंडावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या इत्यादी कुटुंब नियोजनाची साधने असून या साधनांचा लोकांनी जास्तीत जास्त वापर करावा यासाठी सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात कुटुंब नियोजनाच्या साधनात सुधारणा करण्यासाठी संशोधनावर भर देण्याचे सरकारने ठरविले आहे.

२७)साहित्य, कलावंत यांचे सहाय्य:

कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे व्हावी यासाठी डॉक्टर, सुईण, नर्सेस यांच्याबरोबरच कलाका,र साहित्यिक, युवा संघटना यांचे सहाय्य घेण्यावर सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात सरकारने भर दिला आहे .

२८) सन २०४६ पर्यंत लोकसंख्या स्थिर ठेवणे :

जगात सर्वात जास्त लोकसंख्या वाढीचा वेग आपल्या देशाचा असून याच वेगाने लोकसंख्या वाढत राहिली तर आपण लवकरच चीनलाही मागे टाकू. म्हणून सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात भारत सरकारने सन २०४६ पर्यंत लोकसंख्या स्थिर ठेवण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवले आहे.

२९) विवाह व प्रसुतीच्या नोंदी:

भारतात अद्यापही दुर्गम भागात विवाहाच्या व बाळंतपणाच्या नोंदी ठेवल्या जात नाहीत. म्हणून सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात भारत सरकारने देशातील सर्व भागातील विवाहाच्या व प्रसुतीच्या नोंदी ठेवण्यावर सरकारने भर दिला आहे.

३०) बचत गटाची मदत :

भारतात आता शहराबरोबरच खेड्यापाड्यातसुद्धा महिलांचे बचत गट स्थापन झाले आहेत. या बचत गटामुळे पंधरा दिवसातून किंवा महिन्यातून सर्व महिला एकत्र येत असतात. बचत गटामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होण्यास मदत होत आहे. म्हणून सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात लोकसंख्या धोरणाची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी महिला बचत गटाची मदत घेण्याचे सरकारने ठरविले आहे.

अशा प्रकारे सन २००० चे भारताचे राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या लोकसंख्या धोरणात जन्मदर नियंत्रित करण्यावर जसा भर देण्यात आला आहे त्याप्रमाणे देशातील लोकसंख्येची गुणवत्ता वाढविण्यावरही भर देण्यात आला आहे. देशातील मुले, स्त्रिया, प्रौढ व्यक्ती, झोपडपट्टीतील व्यक्ती, आदिवासी व्यक्ती यांची काळजी या धोरणात सरकारने घेतली आहे. लहान बालके, स्त्रिया यांना चांगले आरोग्य लाभावे यासाठी विविध उपाय सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात योजले आहेत. या लोकसंख्या धोरणाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या धोरणात महिला सबलीकरणावर भर देण्यात आला आहे. कारण देशातील महिला जर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दृष्ट्या सबल झाल्या तर त्या स्वतः आपल्याला किंवा आपल्या कुटुंबात किती अपत्ये असावेत याचा निर्णय घेऊ शकतील. देशातील बहुसंख्य स्त्रिया आजही आर्थिक सामाजिकदृष्ट्या सबल नाहीत. दुर्बल आहेत. त्यामुळे कुटुंबातील आपत्यांची संख्या ठरविण्याचा अधिकार त्यांना नाही. कुटुंबातील अपत्यांची संख्या त्यांच्या कुटुंबातील त्यांचे नवरे किंवा इतर पुरुष मंडळी ठरवितात. त्यामुळे कुटुंबाचा व देशाचा लोकसंख्येचा आकार मोठा बनतो. म्हणून सन २००० च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात महिला सबलीकरणावर सरकारने विशेष भर दिला आहे.

***

भारतातील पंचवार्षिक योजना काळातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम

कुटुंब नियोजन म्हणजे कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवणे होय. लोकांनी आपल्या कुटुंबातील अपत्यांची संख्या कमीत कमी (१ ते २) ठेवावी यासाठी सरकारकडून जनतेचे प्रबोधन केले जाते. तसेच कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या माध्यमातून भारत सरकार देशातील लोकसंख्या निरोगी आणि कार्यक्षम बनविण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. म्हणजेच भारताचे लोकसंख्या विषयक धोरण किंवा कुटुंब नियोजनाचे धोरण हे केवळ लोकसंख्या नियंसत्रत करण्याचे धोरण नसून लोकसंख्येची गुणवत्ता वाढविण्याचेसुद्धा धोरण आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेला नियोजित अर्थव्यवस्था(Planned Economy) असे म्हणतात. कारण १९५१ पासून भारतात पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक, सामाजिक विकास केला जात आहे. आतापर्यंत आपल्या देशात ११ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या आहेत. भारतात सरकारने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत शेती, उद्योग, सहकार या क्षेत्रांच्या विकासाबरोबरच कुटुंब नियोजन कार्यक्रमालाही प्राधान्य दिले आहे. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावरील खर्चात वाढ केली आहे. कुटुंब नियोजनाच्या माध्यमातून देशातील जन्मदर आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठी सरकार प्रामाणिकपणे प्रयत्न करीत असल्याचे दिसून येते. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमालाच कुटुंब कल्याण कार्यक्रम असेही म्हटले जाते. कारण कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात केवळ कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवण्याला किंवा नसबंदी शस्त्रक्रियांना प्राधान्य दिले जात नाही, तर लहान बालके, स्तनदा माता, गरोदर स्त्रिया यांना पोषक आहार पुरविणे, त्यांना विविध प्रकारच्या रोगप्रतिबंधक लसी टोचणे, त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेणे इत्यादी विविध बाबींना प्राधान्य दिले जाते. म्हणून भारत सरकारचा कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम म्हणजेच कुटुंब कल्याणाचा कार्यक्रम होय. भारत सरकारने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत जो कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम जाहीर केला त्यामधून सरकारने लोकसंख्याविषयक धोरण व्यक्त होते. पंचवार्षिक योजना काळातील भारत सरकारच्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे किंवा लोकसंख्याविषयक धोरणाची थोडक्यात माहिती खालील प्रमाणे दिली आहे.

१) पहिल्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी १९५१ ते १९५६ असा होता. पहिल्या योजनेत जन्मदर स्थिर ठेवून मृत्यूदर कमी करण्यावर सरकारने भर दिला होता. तसेच या योजनेत सरकारने कुटुंब नियोजनाची साधने विकसित करण्याला आणि देशातील लोकांना कुटुंबनियोजनाची माहिती किंवा 'फॅमिली प्लॅनिंग रिसर्च अँड प्रोग्राम कमिटीची' स्थापना केली. पहिल्या योजनेच्या काळात सरकारने देशात सुमारे १४७ कुटुंबनियोजन केंद्रे स्थापन केली. या योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रम यशस्वी व्हावा यासाठी ६५ लाख रुपये खर्च करण्याची तरतूद सरकारने केली होती. परंतु खर्चाचे हे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकले नाही. पहिल्या योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर सरकारकडून केवळ १८.५० लाख रुपये खर्च होऊ शकले. त्यामुळे पहिल्या योजनेत कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला यश लाभले नाही.

२) दुसऱ्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा कालखंड १९५६ ते १९६१ असा होता. पहिल्या योजनेप्रमाणेच दुसऱ्या योजनेतही सरकारने कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाकडे लक्ष केंद्रित केले. मे १९५६ मध्ये सरकारने 'कुटुंब नियोजन मंडळाची' स्थापना केली. लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात यावा यासाठी सरकारने दुसऱ्या योजनेत नसबंदी शस्त्रक्रिया कार्यक्रम सुरू केला. लोकांनी नसबंदी शस्त्रक्रिया करावी यासाठी या योजनेत सरकारकडून देशभर प्रचार करण्यात आला. पहिल्या योजनेप्रमाणे दुसऱ्या योजनेतही सरकारने कुटुंब नियोजन केंद्रे स्थापन करण्यावर भर दिला होता. दुसऱ्या योजनेच्या अखेरीस ग्रामीण आणि शहरी भागात मिळून एकूण सुमारे २२०० कुटुंब नियोजन केंद्रे अस्तित्वात होती. दुसऱ्या योजनेत सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर सुमारे ६ कोटी रुपये खर्च केला.

३) तिसऱ्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी १९६१ ते १९६६ असा होता. तिसऱ्या योजनेत लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात आणण्यासाठी सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्याचा प्रयत्न केला. तिसऱ्या योजनेत सरकारने मुलामुलींच्या विवाहाचे वय वाढविले. शहरी आणि ग्रामीण भागात संतती प्रतिबंधक साधने आणि कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केंद्रे वाढविण्यावर भर दिला. तिसऱ्या योजनेत स्त्रियांच्या शिक्षणाकडेही सरकारने लक्ष दिले. तिसऱ्या योजनेत सरकारने कुटुंब नियोजनाची मोहीम जोरदारपणे राबविल्यामुळे जवळजवळ १५ लाख लोकांनी कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून घेतल्या. तिसऱ्या योजनेत संपूर्ण देशभरात ५००० कुटुंब नियोजन केंद्रे कार्यरत होती. तिसऱ्या योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर सरकारने सुमारे २५ कोटी रुपये खर्च केले.

४) वार्षिक योजनेतील कुटुंबनियोजन कार्यक्रम:

१९६२ साली चीनची आणि १९६५ साली पाकिस्तानशी भारताला युद्ध करावे लागले. त्यामुळे भारताची आर्थिक स्थिती नाजूक बनली. म्हणून चौथी पंचवार्षिक योजना सुरू न करता १९६६ ते ६७, १९६७ ते ६८, १९६८ ते १९६९ अशा एकेक वर्षाच्या तीन योजना सरकारने राबवल्या. या तीन एकवर्षीय योजनेतसुद्धा भारत सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर भर दिला. १९६६ ते ६९ या तीन वर्षाच्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर सरकारने सुमारे ७२.२३ कोटी रुपये खर्च केले. १९६९ मध्ये भारतात ७१०६ कुटुंब कल्याण केंद्रे आणि ११७५२ उपकेंद्रे अस्तित्वात होती.

५) चौथ्या योजनेतील कुटुंबनियोजन कार्यक्रम:

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी १९६९ ते १९७४ असा होता. चौथ्या योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर सरकारने सुमारे ३१५ कोटी रुपये खर्च केले. प्रज्योत्पादनक्षमता असलेल्या लोकांच्यापर्यंत सरकारने आरोग्यसेवा पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला. १९६८ –६९ मध्ये जन्मदर दर हजारी ३९ होता. तो १९७३–७४ मध्ये दर हजारी ३२ पर्यंत खाली आणण्याचे उद्दिष्ट सरकारने ठेवले होते. परंतु हे उद्दिष्ट सफल झाले नाही. जन्मदर ३५ पर्यंतच खाली आला. चौथ्या योजनेत सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर पुरेसा खर्च केल्याने कुटुंब नियोजन कार्यक्रम देशातील जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचू शकला. त्यामुळे कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणाऱ्यांच्या संख्येत आणि कुटुंब नियोजनाची साधने वापरणाऱ्यांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली. १९७४ मध्ये देशातील सुमारे ८७ लाख लोकांनी कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्या. तर ६० लाख लोकांनी कुटुंब नियोजन साधने वापरण्यास प्राधान्य दिले.

६) पाचव्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

पाचव्या योजनेचा कालावधी हा १९७४ ते १९७९ असा होता. या योजनेत सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर ५०० कोटी रुपये खर्च करण्याचे उद्दिष्ट ठरवले होते. योजनेच्या पहिल्या चार वर्षात सरकारने ३८० कोटी रुपये खर्च केले. या योजनेत स्त्री शिक्षण आणि सार्वजनिक आरोग्याच्या सुविधा विस्तारण्यावर भर देण्यात आला. लहान मुले, गरोदर स्त्रिया, स्तनदा माता यांना पोषक आहार पुरविण्याचा कार्यक्रम सरकारकडून राबविला गेला. पाचव्या योजनेत सरकारने गभपातास कायदेशीर मान्यता दिली. पाचव्या योजनेच्या कालखंडातच सरकारने देशात आणीबाणी जाहीर केली. आणीबाणीच्या काळात सरकारने मुला–मुलींच्या विवाहाच्या वयोमर्यादेत वाढ केली. मुलाचे विवाहाचे वय २१ वर्षे आणि मुलीचे विवाहचे वय १८ वर्षे करण्यात आले. नसबंदी शस्त्रक्रिया करणाऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या आर्थिक मदतीत वाढ करण्यात आली. पाचव्या योजनेतील आणीबाणीच्या काळात सरकारने जन्मदर कमी करण्यासाठी नसबंदी शस्त्रक्रिया कार्यक्रम अत्यंत कठोरपणे राबवला. त्यामुळे पाचव्या योजनेत नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्यांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली. १९७६–७७ या एका वर्षात भारतात ८२ लाख इतक्या नसबंदी शस्त्रक्रिया झाल्या. परंतु शस्त्रक्रिया करून घेण्यासाठी सरकारने जनतेवर सक्ती केल्याने जनता नाराज झाली. जनतेने निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा पराभव केला. नंतर सत्तेवर आलेल्या जनता पक्षाने सक्तीच्या नसबंदी शस्त्रक्रिया कार्यक्रमाचा धसका घेतला आणि शस्त्रक्रियेसाठी सक्ती करण्याऐवजी ऐच्छिक धोरण स्वीकारले. कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रियेसाठी जनता पक्षाने लोकांवर सक्ती न केल्याने शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्यांच्या संख्येत फार मोठी घट झाली. १९७६–७७ मध्ये ८२ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया झाल्या होत्या. परंतु जनता पक्षाच्या राजवटीत फक्त ६.४ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया झाल्या.

७) सहाव्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी हा १९८० ते १९८५ असा होता. सहाव्या योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमासाठी भारत सरकारने सुमारे १४४८ कोटी रुपयांची तरतूद केली होती. जास्तीत जास्त लोकांनी कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून घ्याव्यात यासाठी लोकांचे प्रबोधन या योजनेत करण्यात आले. तसेच त्यासाठी काही योजनाही सरकारने सुरू केल्या. सहाव्या योजनेत लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावा आणि त्यांना पोषक आहार मिळावा यासाठीही सरकारकडून प्रयत्न करण्यात आले. सहाव्या योजनेच्या काळात २ कोटी ४० लक्ष लोकांवर नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्याचे उद्दिष्ट सरकारने ठरवले होते. परंतु हे उद्दिष्ट मात्र पूर्ण होऊ शकले नाही. कारण फक्त एक कोटी सत्तर लक्ष लोकांनी नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेतल्या. या योजना काळात ९३ लाख लोकांनी कुटुंब नियोजनाच्या 'निरोध' या साधनाचा वापर केला. प्रत्यक्षात १ कोटी दहा लाख लोकांनी निरोधाचा वापर करावा अशी सरकारची अपेक्षा होती. ही अपेक्षाही पूर्ण झाली नाही.

८) सातव्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

सातव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी हा १९८५ ते १९९० असा होता. सातव्या योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमासाठी सरकारने ३२५० कोटी रुपयांची तरतूद केली होती. प्रत्यक्षात ३१५६ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आले. सातव्या योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाशी संबंधित विविध उद्दिष्ट्ये ठरवली होती. उदाहरणार्थ १)सन २००० पर्यंत लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर

१.२% इतका ठेवणे. २) सन २००० पर्यंत ढोबळ जन्मदर प्रति हजार एकवीस इतका खाली आणण. ३) सन २००० पर्यंत ढोबळ मृत्यूदर प्रति हजार नऊ पर्यंत खाली आणणे. ४) सन २००० पर्यंत बालमृत्युदर हजारी ६० पर्यंत खाली आणणे. ५) मुलींचे विवाहाचे वय २० पर्यंत वाढवणे. ६) स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढवणे. ७) मुलांना आणि प्रौढांना लोकसंख्याविषयक शिक्षण देणे. ८) दोन पेक्षा अधिक अपत्यांना जन्म देऊ नये यासाठी लोकांचे मन वळवणे. ९)गरीब स्त्रियांना बाळंतपणाच्या सुविधा पुरविणे. १०) देशातील सर्व बालकांना रोगप्रतिबंधक लसी टोचणे. ११) ३ कोटी १० लाख लोकांची नसबंदी शस्त्रक्रिया करणे. अशा प्रकारे सातव्या पंचवार्षिक योजनेत सरकारने खास लक्ष दिले होते.

९) आठव्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

आठव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी हा १९९२ ते १९९७ असा होता. आठव्या योजनेत कुटुंब नियोजन/ कुटुंब कल्याण कार्यक्रमासाठी सरकारने ६५०० कोटी रुपयांची तरतूद केली होती. या योजनेत प्राथमिक शिक्षणाच्या वैश्वीकरणावर आणि १५ ते ३५ या वयोगटातील व्यक्तींच्या साक्षरतेचा दर वाढविण्यावर भर देण्यात आला होता. या योजनेत ढोबळ जन्मदर आणि ढोबळ मृत्यूदर घटविण्यावरही सरकारने भर दिला होता. आरोग्याच्या सोयीत वाढ व सुधारणा करण्यासाठी सरकारने या योजनेत भर दिला होता. परंतु आठव्या पंचवार्षिक योजनेत लोकसंख्या वृद्धी दरात अपेक्षित इतकी घट घडून आली नाही. १९७१ ते १९८१ या दशकात आपल्या देशाचा लोकसंख्या वृद्धी दर हा २.२०% होता. तो १९८१ ते १९९१ या दशकात २.११% इतका खाली आला. लोकसंख्या वृद्धीदर हा दोन टक्केपेक्षा खाली येणे अपेक्षित होते. परंतु तसे झाले नाही.

१०) नवव्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

नवव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालखंड हा १९९७ ते २००२ असा होता. या योजनेतही सरकारने जननदर(Birth Rate) कमी करण्यावर विशेष भर दिला होता. लोकसंख्या वाढ कमी व्हावी आणि लोकांचा गुणात्मक दर्जा उंचावा यासाठी सरकारने नव्या पंचवार्षिक योजनेत विविध उपाय योजले होते. लहान बालकांना पोषणआहार देण, सुरक्षित गर्भपाताची सुविधा पुरविणे, बालमृत्यूचा दर कमी करणे, गरोदर स्त्रिया आणि लहान बालकांच्या आरोग्याची काळजी घेण, लोकांनी संतती प्रतिबंधक साधने वापरावीत यासाठी प्रयत्न करणे, लोकांना संतती प्रतिबंधक साधनांचा पुरवठा करणे, लोकांना गुप्त रोगाची माहिती देऊन गुप्तरोगाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उपाय योजने इत्यादी विविध उद्दिष्टे सरकारने नवव्या पंचवार्षिक योजनेत जाहीर केली होती.

११) दहाव्या योजनेतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम:

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी हा २००२ ते २००७ असा होता. या योजनेतही कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास प्राधान्य दिले होते. दारिद्र्य हेसुद्धा लोकसंख्या वाढीचे कारण आणि परिणाम असल्याने दहाव्या योजनेत देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यावर भर देण्यात आला होता. २००१ ते २०११ या काळात देशातील लोकसंख्या वृद्धीदर १६.२० टक्याांनी कमी करणे, देशात साक्षरतेचे प्रमाण ७५ टक्यापर्यंत वाढवणे, २००८ पर्यंत जन्मदर दर हजारी २८ पर्यंत खाली आणणे इत्यादी विविध उद्दिष्टे पूर्ण करण्यावर दहाव्या योजनेत सरकारने भर दिला होता.

१२) अकराव्या योजनेतील कुटुंबनियोजन कार्यक्रम :

अकराव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी हा २००७ ते २०१२ असा होता. इतर पंचवार्षिक योजनांप्रमाणे अकराव्या योजनेतही सरकारने कुटुंबनियोजन कार्यक्रमावर विशेष लक्ष केंद्रित केले होते. निरक्षरता ही लोकसंख्या वाढीचे प्रमुख कारण असल्याने या योजनेत २०११-१२ पर्यंत साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण ८५% पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट सरकारने निश्चित केले होते. तसेच २०११-१२ पर्यंत बालमृत्यूचे प्रमाण २८ पर्यंत खाली आणणे, बाळंतपणात होणाऱ्या मातांच्या मृत्यूचा दर कमी करणे, एकूण प्रजनन दर २०११-१२ पर्यंत २.१ एवढा घटविणे, लहान बालकांमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे इत्यादी उद्दिष्ट्ये ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत सरकारने ठरवली होती.

भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे/ लोकसंख्या विषयक धोरणांचे मूल्यमापन:

आर्थिक विकासाचा वेग वाढावा, देशाचे मागासलेपण नष्ट व्हावे यासाठी १९५१ पासून भारतात पंचवार्षिक योजनांचीा अंमलबजावणी केली जाते. अशा प्रकारे जवळजवळ ११ पंचवार्षिक योजना आपल्या देशात पूर्ण झाल्या आहेत. या प्रत्येक योजनेत सरकारने जन्मदर किंवा लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी व्हावा यासाठी कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबवला असून त्यावर आतापर्यंत हजारो कोटी रुपये खर्च केले आहेत. सन १९७६ आणि सन २००० मध्ये भारत सरकारने लोकसंख्याविषयक राष्ट्रीय धोरणे जाहीर करून त्याची देशात अंमलबजावणीही केली आहे. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत सरकारने राबविलेला कुटुंब नियोजन कार्यक्रम आणि जाहीर केलेली राष्ट्रीय लोकसंख्याविषयक धोरणे यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे. कारण गेल्या ६२ वर्षात भारत सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर हजारो कोटी रुपये खर्च केले आहेत. म्हणून भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला किंवा लोकसंख्याविषयक धोरणाला कितपत यश प्राप्त झाले आहे ते पाहणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे लोकसंख्याविषयक

धोरणाचे यश आणि अपयश थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

१) जन्मदर घटविण्यात अत्यंत कमी यश :

भारतात जन्मदर जास्त आणि मृत्यूदर अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. म्हणून प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत राबवलेल्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात आणि वेळोवेळी जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय लोकसंख्याविषयक धोरणात जन्मदर नियत्रित करण्यावर सरकारने भर दिला आहे. स्वातंत्र्यानंतर १९५१ पासून भारत सरकार जन्मदर घटविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्याला फारच थोडे यश आले असे म्हणता येईल. १९५०-५१ मध्ये भारतातील जननदर ३९.९ इतका होता. तो २००९-१० मध्ये २२.५ इतका खाली आला. अशाप्रकारे १९५०-५१ च्या तुलनेत २००९-१० मध्ये जन्मदरात घट झाली असली तरी ती फारशी समाधानकारक नाही. इतर विकसनशील आणि विकसित राष्ट्रांचा विचार करता आपला जननदर अद्यापही खूप जास्त आहे.

खालील तक्ता क्रमांक ६.१ मध्ये जन्मदर खाली आणण्याचे सरकारने ठरविलेले उद्दिष्ट आणि प्रत्यक्षात त्याला मिळालेले यश म्हणजे खाली आलेला जन्मदर या बाबींची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ६.१

जन्मदर खाली आणण्याचे ठरवलेले उद्दिष्ट आणि प्रत्यक्षात मिळालेले यश

अ.क्र.	उद्दिष्ट ठरविलेले वर्ष	ढोबळ जन्मदराचे उद्दिष्ट (Crude Birth Rate)	उद्दिष्ट पूर्ण करण्याचे निश्चित केलेले वर्ष	प्रत्यक्ष खाली आलेला जन्मदर/मिळालेले यश (Crude Birth Rate)
१	१९६२	२५	१९७३	३४.६
२	१९६८	२३	१९७८-७९	३३.३
३	१९७४	३०	१९७९	३३.७
४	एप्रिल १९७६	२५	१९८३-८४	३३.७
५	एप्रिल १९७६	३०	१९७८-७९	३३.३
६	एप्रिल १९७७	३०	१९७८-७९	३३.३
७	एप्रिल १९७७	२५	१९८३-८४	३३.७
८	१९८३	३१	१९८५	३२.९
९	१९८३	२७	१९९०	२९.९
१०	सातवी योजना	२९.१	१९९०	२९.९
११	आठवी योजना	२६.०	१९९७	२७.४

स्त्रोत : दत्त व महाजन, 'दत्त व सुंदर इंडियन इकॉनॉमी' एस.चांद आणि कंपनी लिमिटेड, दिल्ली, पृ.क्र.६०.

वरील तक्ता क्र. ६.१ वरुन असे दिसते की, भारत सरकारने देशातील जन्मदर खाली आणण्याचे उद्दिष्ट प्रत्यक्ष पूर्ण झालेले नाही. सन १९७३ पर्यंत जन्मदर २५ इतका खाली आणण्याचे उद्दिष्ट आठव्या योजनेत सरकारने निश्चित केले होते. प्रत्यक्षात जन्मदर २७.४ इतका राहिला. अशा प्रकारे सन १९६२ पासून आजतागायत देशातील जन्मदर खाली आणण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट फारसे सफल झाले नसल्याचे दिसून येते. त्यामुळे भारतात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झाली आहे.

२) मृत्यूदर घटविण्यात थोडे यश:

भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला/लोकसंख्या विषयक धोरणाला जन्मदर घटविण्यात फारसे यश आले नसले तरी मृत्यूदर घटविण्यात मात्र थोडे यश आले आहे. अर्थात जगातील विकसित देशात जेवढा मृत्यूदर आहे त्यापेक्षा भारतातील मृत्यूदर अद्यापही जास्त आहे. म्हणून जन्मदराच्या तुलनेत मृत्यूदर घटविण्यात भारत सरकारला थोडे यश आले असे म्हणता येईल. उदा. १९५०-५१ मध्ये भारतातील मृत्यूदर २७.४ इतका होता. तो २००९-१० मध्ये ७.३ इतका खाली आला. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत कुटुंबनियोजन कार्यक्रमावर सरकारने केलेल्या मोठ्या खर्चामुळे म्हणजेच आरोग्य सोयीत वाढ आणि सुधारणा केल्यामुळे १९५०-५१ च्या तुलनेत २००९-१० मध्ये आपल्या देशातील मृत्यूदरात लक्षणीय किंवा मोठी घट घडून आली. असे असले तरी आत्तापर्यंत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर केलेला प्रचंड खर्च विचारात घेता मृत्यूदर दरहजारी सहापेक्षा कमी व्हावयास हवा होता. तो फक्त ७.३ पर्यंतच खाली आला आहे. म्हणून मृत्यूदर घटविण्यात कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला/लोकसंख्याविषयक धोरणाला यळ लाभले असले तरी ते थोडेच आहे असे म्हणावे लागते.

३) अर्भक आणि बालमृत्यू दर घटविण्यात कमी यश:

भारतात आजही अर्भक मृत्यू(Infant Death) आणि बालमृत्यू(Child Death) चे प्रमाण जास्त आहे. अर्भक मृत्यू, बालमृत्यू आणि लोकसंख्या वाढ यांचा जवळचा संबंध आहे. म्हणून लोकसंख्या वाढ नियंत्रणात आणण्यासाठी सरकारने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात अर्भक आणि बालमृत्युदर घटविण्यासाठी विविध उपाय योजून त्याची अंमलबजावणी केली आहे. परंतु चीनसारख्या विकसनशील राष्ट्रांनी अर्भक आणि बालमृत्युदर घटविण्यात जेवढे यश मिळवले तेवढे यश भारताला मिळालेले नाही. १९७१ मध्ये आपल्या देशातील बालमृत्यू दर १२९ होता. तो २००१ मध्ये ६६ पर्यंत खाली आला. १९७१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये भारतातील बालमृत्यू दरात घट झाली असली तरी ही घट समाधानकारक नाही.

४)कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रियेचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यात अपयश:

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेचे म्हणजे मुले बंद होण्याच्या शस्त्रक्रियेचे उद्दिष्ट भारतात केवळ आणीबाणीतच पूर्ण होवो होऊ शकले. आणीबाणीच्या पूर्वी आणि आणीबाणीनंतर सरकारने निर्धारित केलेले कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेचे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकले नाही. आणीबाणीच्या काळात सरकारने लोकांवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेची सक्ती केल्याने नसबंदी शस्त्रक्रियेचे जेवढे उद्दिष्ट निश्चित केले होते त्यापेक्षा अधिक शस्त्रक्रिया होऊ शकल्या. परंतु आणीबाणी वगळता कोणत्याच पंचवार्षिक योजनेत कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रियेचे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकलेले नाही.

५)स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यात थोडे यश :

भारतातील कुटुंबनियोजन कार्यक्रमात लोकसंख्याविषयक धोरणात स्त्री शिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले आहे. शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण वाढले तर लोकसंख्या वाढीला निश्चित आळा बसतो. म्हणून स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन दिले. १९५१ साली भारतात २७.२०% पुरुष साक्षर होते. २०११ मध्ये पुरुषांमधील साक्षरतेचे प्रमाण ८२.१४% इतके झाले. १९५१ साली भारतात ८.९०% स्त्रिया साक्षर होत्या. २०११ साली देशातील ६५.४६% स्त्रिया साक्षर झाल्या. अशाप्रकारे दरवर्षी भारतात स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे. परंतु पुरुष वर्गापेक्षा महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण देशात खूपच कमी आहे. आजही आपल्या देशातील ३४.५४% स्त्रिया निरक्षर आहेत. म्हणून स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यात सरकारला थोडीसे यश मिळाले आहे असे म्हणता येईल.

६) लोकसंख्या शिक्षणाच्या अपुऱ्या सुविधा :

लोकांना लहान आकाराच्या कुटुंबाचे महत्त्व पटावे यासाठी देशात सरकारने लोकसंख्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले आहे. परंतु देशातील सर्व लोकांपर्यंत लोकसंख्या शिक्षणाचा कार्यक्रम पोहोचला नसल्याचे दिसून येते. त्यामुळे जन्मदर घटविण्याचे अपेक्षित उद्दिष्ट सरकारला अद्यापही पूर्ण करता आलेले नाही.

७) सर्व बाळंतपणे दवाखान्यात करण्यात अपयश :

स्त्रियांची बाळंतपणे दवाखान्यात झाली तर अर्भक मृत्यू आणि बाळंतपणात मृत्यू पावणाऱ्या मातांचे प्रमाण कमी होते. म्हणून कुटुंबनियोजन कार्यक्रमात आणि लोकसंख्याविषयक धोरणात भारत सरकारने देशातील सर्व स्त्रियांची बाळंतपणे दवाखान्यात करण्यावर भर दिला आहे. मात्र आदिवासी भागातील बहुसंख्या स्त्रिया आजही घरीच बाळंत होतात. बाळंतपणासाठी खाजगी अथवा सरकारी दवाखान्यात जात नाहीत. अशा प्रकारे देशातील सर्व स्त्रियांची बाळंतपणे दवाखान्यात करण्यात कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला अद्याप यश आलेले नाही.

८) बाळंतपणानंतरच्या सुविधा पुरविण्यात यश:

भारत सरकारने आपल्या लोकसंख्याविषयक धोरणात/ कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात देशातील सर्व गरीब स्त्रियांना बाळंतपणानंतरच्या सुविधा पुरविण्याचे उद्दिष्ट ठरवले होते. त्याप्रमाणे देशातील सर्व गरीब स्त्रियांना तशा प्रकारच्या सुविधा सरकार पुरवीत आहे.

९) रोगप्रतिबंधक लसी टोचण्याचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यात यश:

देशातील सर्व बालकांना दरवर्षी रोगप्रतिबंधक लसी टोचण्याचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यात सरकारला यश आले आहे. देशातील एकही बालक रोगप्रतिबंधक लसीपासून वंचित राहणार नाही याची काळजी सरकार घेत असून रोगप्रतिबंधक लसींचा तुटवडा देशात जाणवत नाही.

१०) लोकसंख्या वाढीचा दर कमी करण्यात यश:

भारताच्या लोकसंख्याविषयक धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करणे हे आहे. त्याप्रमाणे लोकसंख्या वाढीचा दर कमी करण्यात सरकारला यश आले असले तरी ते अल्पच आहे. उदाहरणार्थ १९८१ मध्ये भारतीय लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर २.२२ टक्के इतका होता. तो २०११ मध्ये १.६४% इतका झाला. अशाप्रकारे लोकसंख्या वाढीचा दर भारतात कमी

झाला असला तरी चीनपेक्षा तो जास्तच आहे. म्हणून १९८१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये भारतीय लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर घटना असला तरी वार्षिक वृद्धीदरात फार मोठी घट झालेली नाही. म्हणून लोकसंख्या वाढीचा दर कमी करण्यात सरकारला थोडेच यश आले असे म्हणता येईल.

११) संतती प्रतिबंधक साधनांच्या वापरात वाढ:

जन्मदरात घट व्हावी यासाठी सरकारकडून निरोध, तांबी इत्यादीसारख्या संतती प्रतिबंधक साधनांचा पुरवठा जनतेला विनामूल्य केला जातो. सुरुवातीला फार थोडी लोकसंख्या या साधनांचा वापर करत होती. परंतु अलीकडच्या काळात भारतात संतती प्रतिबंधक साधनांचा वापर करणाऱ्या लोकांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली आहे. हे सरकारला किंवा सरकारच्या कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला लाभलेले यशच म्हणावे लागेल. परंतु हे यश थोडेच आहे. कारण अद्यापही अतिदुर्गम किंवा जंगल भागात काही लोक संतती प्रतिबंधक साधनांचा वापर करत नाहीत. या मागासलेल्या लोकांनी संतती प्रतिबंधक साधनांचा वापर करावा यासाठी सरकार प्रयत्न करत असले तरी सरकारला याबाबतीत फारसे यश आलेले नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

१२) विवाहाच्या सरासरी वयात वाढ:

लोकसंख्या वाढीचा वेग घटावा यासाठी सरकारने भारतातील स्त्री व पुरुषांच्या विवाहाच्या वयात वाढ केली आहे. त्यानुसार भारतातील अलिकडच्या काळात भारतातील विवाहाच्या सरासरी वयात वाढ झाल्याचे दिसून येते. सन १९५१ मध्ये भारतातील स्त्रियांचे विवाहाचे सरासरी वय १५.६ वर्षे होते. ते २००१ मध्ये १८.७ वर्षे इतके वाढले. सन १९५१ मध्ये भारतातील पुरुषांचे विवाहाचे सरासरी वय १९.९ वर्षे इतके होते. ते २००१ मध्ये २३.१ वर्ष इतके झाले. अशाप्रकारे भारतातील स्त्री-पुरुषांच्या विवाहाच्या सरासरी वयात हळूहळू वाढ होत असल्याचे दिसते. असे असले तरी अद्याप भारतातील अतिदुर्गम भागात काही मुला-मुलींचे विवाह १८ वर्षापेक्षा कमी वयात होतात असे दिसते. आदिवासी समाजात अद्यापही सरकारच्या विवाह वयोमर्यादेचे पालन काटेकोरपणे होत नाही.

१३) अपत्यांच्या संख्येबाबत लोकांचे प्रबोधन करण्यात अपयश:

भारतात बहुसंख्य गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्याकांमध्ये दोन पेक्षा अधिक अपत्यांना जन्म देण्याची मानसिकता आहे. त्यामुळे जन्मदर आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग देशात जास्त आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठी दोनपेक्षा अधिक अपत्यांना लोकांनी जन्म देऊ नये यासाठी जनतेचे मन वळवण्याचा प्रयत्न सरकार करत आहे. परंतु त्यास यश आलेले नाही. कुटुंबाचा आकार लहान असावा किंवा कुटुंबात एक ते दोनच आपत्ये असावी त्याबाबत लोकांचे मन वळवण्यात किंवा लोकांचे प्रबोधन करण्यात सरकारला काहीसे अपयशच आले आहे.

१४) गर्भलिंग निदान विरोधी कायद्याला कमी यश:

भारतातील विविध लहान- मोठ्या शहरातील दवाखान्यात सोनोग्राफी यंत्रे बसवली आहेत. परंतु या यंत्रांचा अनेक ठिकाणी दुरुपयोग होत आहे. गर्भलिंग निदान करू नये यासाठी सरकारने कायदा केला आहे. परंतु त्याचे तंतोतंत पालन केले जात नाही.

१५) गुप्त रोगांचा फैलाव रोखण्यात बरेचसे यश:

आपल्या देशाच्या लोकसंख्याविषयक धोरणात एडस् सारख्या रोगांचा फैलाव रोखण्यासाठी भर दिला आहे. त्यानुसार पूर्वीच्या तुलनेत आज एडस् चे प्रमाण देशात खूपच कमी झालेले आहे. एडस् ने मरणाऱ्यांची संख्या देशात आता खूपच कमी झाली आहे.

कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास यश लाभण्याची कारणे/ टीका /अडचणी

लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात यावा यासाठी भारतात कुटुंब नियोजन कार्यक्रम म्हणजेच कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबवला जातो. अनेक वर्षांपासून भारतात हा कार्यक्रम राबवला जात आहे तरीही या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास अपेक्षित यश आलेले दिसत नाही. त्याची काही कारणे खालील प्रमाणे दिली आहेत.

१)निरक्षरता, अज्ञान व अंधश्रद्धा:

भारतात अद्यापही २५ टक्के लोकसंख्या निरक्षर आहे. तसेच जे साक्षर आहेत त्यामध्ये अल्पशिक्षितांचे प्रमाण जास्त आहे. निरक्षर व अल्पशिक्षितांमध्ये अद्यापही कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाबाबत अज्ञान आहे. तसेच विविध अंधश्रद्धांचा पगडा लोकांच्या मनावर आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडून कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला अपेक्षित प्रतिसाद व सहकार्य मिळत नाही.

२)स्त्रियांचा समाजातील कनिष्ठ दर्जा:

भारतातील अनेक जाती व जमातीतील स्त्रियांचा दर्जा अद्याप कनिष्ठ आहे. कुटुंबात किती मुले असावीत हे ठरविण्याचा

अधिकार स्त्रीला नाही. तांबी सारखी संतती प्रतिबंधक साधने वापरण्याचे स्वातंत्र्य तिला नाही. त्यामुळे सरकारचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रम यशस्वी होत नाही.

३) प्रामाणिक कर्मचाऱ्यांची कमतरता:

सरकारचा कुटुंब नियोजनांचा किंवा कुटुंब कल्याणाचा कार्यक्रम जनतेच्या गळी न उतरण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे सरकारकडे झोकून देऊन किंवा प्रामाणिकपणे काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची कमतरता आहे. त्यामुळे सरकारचा कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम जनतेला आपल्या फायद्याचा आहे असे वाटत नाही.

४) संतती नियमानाच्या साधनांविषयी गैरसमज:

आजही आपल्या देशातील अतिदुर्गम भागातील काही लोकांमध्ये निरोध, तांबी इत्यादी सारख्या संतती नियमनाच्या साधनांविषयी गैरसमज आणि भीती आहे. संतती नियमनाची साधने शहरी लोकांनीच वापरायची असतात असे त्यांना वाटते. त्यामुळे त्यांच्याकडून संतती नियमनाची साधने वापरली जात नाहीत.

५)संतती नियमानाच्या साधनांचा निकृष्ट दर्जा:

भारतात प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत नागरिकांना निरोध, तांबी सारखी कुटुंबनियोजनाची साधने मोफत पुरवली जातात. परंतु या साधनांचा दर्जा फारसा चांगला नाही. त्यामुळे या साधनांचा वापर जनतेकडून फारसा होत नाही.

६)अपुरा खर्च :

भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास कमी यश लाभण्याचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे या कार्यक्रमावर सरकारने खर्च खूपच कमी केला. वाढत्या लोकसंख्येची समस्या अत्यंत भीषण स्वरूपाची असतानाही सरकारने कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर खूपच कमी खर्च केला. त्यामुळे सरकारला कुटुंबनियोजनाची उद्दिष्ट्ये गाठता आली नाहीत.

७) दारिद्र्य व निकृष्ट राहणीमान :

भारतात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे आणि निकृष्ट राहणीमान असलेल्या लोकांचे प्रमाण मोठे आहे. हे लोक आपल्या मुला- मुलींना उत्पन्नाचे साधन मानतात. मुले आठ-दहा वर्षांची झाली की त्यांना कामाला जुंपतात व पैसे कमवतात. त्यामुळे दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना एक किंवा दोन अपत्त्यांवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणे आवडत नाही. अशा प्रकारे दरिद्री लोकांचा दृष्टिकोन हा कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेतील प्रमुख अडथळा आहे.

८)कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया अपयशी:

भारतात सरकारी दवाखान्यात केलेल्या कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया दरवर्षी कोठे ना कोठे अपयशी ठरल्याच्या बातम्या प्रसिद्ध होत असतात. त्याचा वाईट परिणाम लोकांवर होतो. त्यामुळे सरकारी रुग्णालयात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून घेण्यास लोक टाळाटाळ करतात.

९)आणीबाणीच्या काळातील व्यक्ती:

भारत सरकारने आणीबाणीच्या काळात लोकांवर कुटुंब नियोजनासाठी सक्ती केली. लाखो लोकांची इच्छा नसताना त्यांच्यावर सक्तीने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. त्यामुळे भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम बदनाम झाला. आणीबाणीच्या काळात लोकसंख्या वाढीचा दर घटला. परंतु आणीबाणी उठल्यानंतर लोकांनी कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाकडे पाठ फिरवली. त्यामुळे आणीबाणी संपल्यानंतर लोकसंख्या वृद्धीच्या दरात मोठी घट झाली.

१०) मागास राज्यात प्रचार कमी:

भारतात बिहार, मध्यप्रदेश, ओरिसा अशी सुमारे १० पेक्षा जास्त राज्ये ही मागासलेली आहेत. या राज्यात कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाचा प्रचार व प्रसार पुरेशा प्रमाणात झाला नाही. त्यामुळे या राज्यात कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास फारसे यश मिळू शकले नाही.

११)प्रतिष्ठित व्यक्ती, राजकीय नेते यांचे दुर्लक्ष:

भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या प्रचाराकडे, प्रसाराकडे भारतातील प्रतिष्ठित व्यक्ती, राजकीय नेते यांनी दुर्लक्ष केले आहे. या कार्यक्रमाचा प्रचार आपण केला तर लोक आपणाला निवडून देणार नाहीत. अशी भीती त्यांना वाटते. लोकांचा वाईटपणा घेण्याची प्रतिष्ठित व्यक्ती, राजकीय नेते यांची तयारी नाही. त्यामुळे कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया कमी प्रमाणात होतात.

१२) सरकारी स्वरूप:

भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला सरकारी स्वरूप आहे. सरकारचा हा कार्यक्रम असल्याने जनतेला तो आपल्या हिताचा वाटत नाही. वास्तविक हा कार्यक्रम जनतेच्याच कल्याणाचा आहे. परंतु विविध कारणांमुळे बहुसंख्य लोक सरकारच्या या

अत्यंत महत्त्वाच्या कार्यक्रमाकडे संयमाने पाहते. त्यामुळे हा कार्यक्रम फारसा यशस्वी झालेला नाही.

१३)काही धार्मिक नेत्यांचा विरोध:

भारतात ख्रिश्चन धर्मासारखे काही धर्म अल्पसंख्यांक आहेत. या विविध अल्पसंख्य धर्मातील नेते आपल्या धर्मातील लोकांना कुटुंबनियोजन करू देत नाहीत. आपल्या धर्मातील लोकांना जास्तीत जास्त अपत्यांना जन्म देण्यास ते प्रवृत्त करतात व प्रोत्साहित करतात. तसा आदेश व उपदेश करतात. त्यामुळे भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या यशाच्या मार्गात मोठा अडथळा निर्माण झाला आहे.

कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी उपाय :

भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रम फारसा यशस्वी झालेला नाही. सन १९५१ पासून हा कार्यक्रम संपूर्ण देशभर राबवला जात आहे. परंतु या कार्यक्रमाला म्हणावे तसे यश लाभलेले नाही. ही वस्तुस्थिती आहे. मात्र जनतेच्या आणि देशाच्या हितासाठी हा कार्यक्रम यशस्वी होणे अत्यंत आवश्यक आहे. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी काही उपाय खालीलप्रमाणे सुचविले आहेत.

१) कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाविषयी आस्था निर्माण करणे :

भारतातील बहुसंख्य गरीब लोकांना की ज्यांना भरपूर अपत्त्यांना जन्म देणे गैर वाटत नाही अशा लोकांना सरकारचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रम आपला वाटत नाही. त्यामुळे त्यांचा या कार्यक्रमाला फारसा पाठिंबा मिळत नाही. म्हणून सरकारने सर्वप्रथम हा कार्यक्रम जनतेच्या हिताचा आहे हे जनतेला पटवून दिले पाहिजे. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाबद्दल लोकांच्या मनात विश्वास आणि आस्था निर्माण केली पाहिजे. त्याशिवाय भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला चांगले लाभणार नाही.

२) सरकारी दवाखान्यांचा कारभार सुधारणे:

बहुसंख्य सरकारी दवाखान्यांचा कारभार चांगला नाही. सरकारी दवाखान्यातील कित्येक कर्मचारी दवाखान्यात येणाऱ्यांना चांगली वागणूक देत नाहीत. त्यामुळे सरकारी दवाखान्यात कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया करून घेण्याचे धाडस लोकांना होत नाही. तसेच निरोध, तांबी इत्यादी कुटुंबनियोजनाची साधने मोफत मिळत असली तरी दवाखान्यात चांगली वागणूक मिळत नसल्याने त्यांचा लाभ घ्यावा असे लोकांना वाटत नाही. म्हणून सरकारी दवाखान्यांचा कारभार सुधारणे आवश्यक आहे.

३) कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व पटवून देणे:

बहुसंख्य लोकांना अद्याप कुटुंब नियोजनाचे किंवा लहान आकाराच्या कुटुंबाचे महत्त्वच पटलेले नाही. त्यामुळे चार-चार, पाच-पाच आपत्ये झाली तरी कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास लोक तयार होत नाहीत. त्यामुळे भारतात कुटुंब नियोजन कार्यक्रम यशस्वी झालेला नाही. म्हणून लोकांना वेगवेगळ्या माध्यमातून कुटुंब नियोजनाचे किंवा लहान आकाराच्या कुटुंबाचे महत्त्व पटवून दिले पाहिजे. त्याशिवाय आपला कुटुंब नियोजन कार्यक्रम यशस्वी होणार नाही.

४) संतती प्रतिबंधक साधनांचा दर्जा सुधारणे:

सरकारी दवाखान्यात कंडोम सारखी संतती प्रतिबंधक साधने मोफत मिळत असली तरी या साधनांचा दर्जा चांगला नाही. त्यामुळे लोक सरकारी दवाखान्यातील या साधनांचा फारसा वापर करत नाहीत. तसेच खाजगी मेडिकल दुकानातील संतती प्रतिबंधक साधने चांगल्या क्वालिटीची असली तरी ती गरिबांच्या दृष्टीने खूप महाग आहेत. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रातील खाजगी मेडिकल दुकानातील कंडोम सारखी साधने वापरणे गरिबांना परवडत नाही. म्हणून शासनाने सरकारी दवाखान्यामार्फत वितरित करण्यात येणाऱ्या संतती प्रतिबंधक साधनांचा दर्जा सुधारणे अत्यंत आवश्यक आहे.

५)साक्षरतेचे प्रमाण वाढवणे:

भारतात अजूनही २५% पेक्षा जास्त लोक निरक्षर आहेत. त्यांना लिहा-वाचायला येत नाही. त्यामुळे सरकारच्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे महत्त्व त्यांना पटलेले नाही. म्हणून सरकारने निरक्षरता निर्मूलनाकडे लक्ष दिले पाहिजे. कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी जनता शंभर टक्के साक्षर होणे आवश्यक आहे. सरकारने साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्याकडे प्रामाणिकपणे लक्ष दिले पाहिजे.

६) स्त्रियांचा दर्जा उंचावणे:

भारतात अद्यापही कित्येक स्त्रियांचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक दर्जा फारसा चांगला नाही. कित्येक स्त्रियांना कुटुंबात, समाजात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान नाही. आपल्याला किती अपत्ये असावित हे ठरवण्याचा अधिकार अनेक स्त्रियांना नाही. स्त्रियांना कुटुंबात, समाजात, प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्याशिवाय कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया कार्यक्रम यशस्वी होणार नाही. म्हणून शासन, जागरूक नागरिक, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते, शिक्षण संस्था इत्यादींनी भारतीय स्त्रियांचा दर्जा व प्रतिष्ठा वाढावी यासाठी प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

७) कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर पुरेसा खर्च करणे आवश्यक :

भारतात कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावर सरकारकडून प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत खर्चाची तरतूद केली जाते व त्याप्रमाणे खर्च केला जातो. परंतु प्रचंड लोकसंख्येचा विचार करता कुटुंब नियोजन कार्यक्रमासाठी केलेली खर्चाची तरतूद कमीच वाटते. म्हणून सरकारने कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी या कार्यक्रमावर जास्तीत जास्त खर्च करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

८) महिला संघटनांचे सहकार्य घेणे :

भारतातील महिला आता बचत गट, महिला मंडळे, भिशी इत्यादी विविध माध्यमातून संघटित होत आहेत किंवा एकत्र येत आहेत. बचत गटांच्या माध्यमातून वर्षातून अनेक वेळा महिला एकत्र येत असतात. म्हणून महिला बचत गटांच्या मेळाव्यात समाजातील प्रतिष्ठित डॉक्टर्स, सामाजिक कार्यकर्ते यांची कुटुंब नियोजना संदर्भात व्याख्याने आयोजित करावीत. त्यांचा अत्यंत चांगला परिणाम दिसून येईल.

९) अभ्यासक्रमातील घटक तळमळीने शिकवणे:

लोकसंख्या शिक्षण म्हणजे लोकसंख्या वाढीची कारणे, परिणाम, उपाय, कुटुंब नियोजन कार्यक्रम इत्यादी बाबींचा समावेश अभ्यासक्रमात करण्यात आला आहे. परंतु हा विषय तळमळीने शिकवणाऱ्यांची संख्या हाताच्या बोटावर मोजता येईल एवढी सुद्धा नाही. इतकेच नाही तर लोकसंख्या प्रकरण सोपे असल्याने शिकवण्याची गरज नाही असे विद्यार्थ्यांना सांगितले जाते. त्यामुळे या विषयाचे गांभीर्यच राहिलेले नाही. म्हणून लोकसंख्या शिक्षणाशी संबंधित घटक अत्यंत प्रामाणिकपणे, तळमळीने, कळकळीने, प्रभावीपणे विद्यार्थ्यांना शिकवले पाहिजेत. त्याशिवाय लहान आकाराच्या कुटुंबांचे महत्त्व लोकांना पटणार नाही. कुटुंब नियोजन/ कुटुंब कल्याण कार्यक्रमही यशस्वी होणार नाही.

१०) मोठ्या प्रमाणात व चांगली प्रसिद्धी देणे:

भारत सरकारचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रम म्हणजे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम हा जगातील कोणत्याही देशाच्या कुटुंब कल्याण कार्यक्रमापेक्षा अत्यंत चांगला आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आपल्या देशाच्या हा कार्यक्रम अत्यंत चांगला असूनही जनतेला तो आपल्या हिताचा वाटत नाही. म्हणून रेडिओ, टीव्ही, वृत्तपत्रे इत्यादी विविध प्रसिद्ध प्रसिद्धी माध्यमातून कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची मोठी व चांगली प्रसिद्धी केली पाहिजे. सरकारी दवाखान्यातील लाखात एखादी शस्त्रक्रिया यशस्वी होते. परंतु त्यालाच प्रसिद्धी माध्यमे प्रचंड प्रसिद्धी देऊन कुटुंब कल्याण कार्यक्रम बदनाम करून टाकतात. म्हणून अशा अपवादात्मक घडलेल्या घटनांना प्रसिद्धी देण्याचे प्रसिद्धी माध्यमांनी टाळले पाहिजे आणि कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची सतत व चांगली प्रसिद्धी दिली पाहिजे. तरच जनतेचा सरकारच्या कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला पाठिंबा मिळून हा कार्यक्रम यशस्वी होण्यास मदत होईल.

समारोप :

भारतातील कुटुंब नियोजन /कुटुंब कल्याण कार्यक्रम /लोकसंख्याविषयक धोरण अत्यंत चांगले आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. परंतु वरून उल्लेख केलेल्या विविध कारणांमुळे भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला फारसे यश आलेले नाही. असे दिसते की, भारतातील गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्याकांमध्ये मोडणारे मुस्लिमधर्मीय लोक यांच्यात जननदर किंवा लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. त्यामुळे भारतातील कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम किंवा लोकसंख्याविषयक धोरण कितीही चांगले असले तरी त्यास यश येत नाही. गरीब, मागासवर्गीय, अल्पसंख्यांक यांना शासनाकडून विविध सोयी, सवलती मिळतात. मोफत घर, मोफत वीज, मोफत गॅस, मोफत पाणी, मुला बाळांना मोफत शिक्षण, मोफत वस्तीगृह, मोफत आश्रम शाळा, विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्ती, लग्नासाठी आर्थिक आणि वस्तुरूपाने मदत, अत्यल्प किमतीत अन्नधान्य, मृत्यूनंतर अंत्यविधीसाठी मदत, नोकऱ्यांत आरक्षण अशा अनेक सवलती आपल्या देशात गरिबांना आणि मागासवर्गीयांना मिळतात. गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्याकांना एवढ्या सवलती देणारे भारत हे जगातील एकमेव राष्ट्र असावे. परंतु गरीब, मागासवर्गीय, अल्पसंख्यांक यांना मोठ्या प्रमाणात सवलती मिळत असल्याने कुटुंबातील अपत्यांचा बोजा त्यांच्यावर पडत नाही. जन्म, मृत्यू, विवाह, शिक्षण, पालन पोषण इत्यादी बाबतीत सरकारकडून वस्तूच्या आणि पैशाच्या स्वरूपात मोबदला मिळत असल्याने बहुसंख्य गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांकांच्या कुटुंबांचा आकार खूपच मोठा आहे. त्यामुळे जन्मदर घटविण्यात किंवा लोकसंख्या वाढीच्या वेगावर नियंत्रण ठेवण्यात आपणास फारसे यश आलेले नाही. म्हणून देशातील गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्याकांमध्ये मोडणाऱ्या काही धर्मीयांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. त्यांचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे. गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्याकांचे प्रमाण देशात खूप मोठे आहे. त्यांनी एकाच अपत्यावर कुटुंब नियोजन केल्यास त्यांच्यातील दारिद्र्याचे, बेकारीचे प्रमाण खूपच कमी होईल. त्यामुळे देशातील ढोबळ जन्मदर आणि लोकसंख्या वाढीचा वेगही खूपच कमी होईल. सरकार गेल्या ६०-६२ वर्षापासून लोकांची जात पाहून लोकांना मदत करत आहे. परंतु त्याऐवजी सरकारने आर्थिक परिस्थिती आणि कुटुंबातील अपत्यांची संख्या या निकषांचा विचार करून विविध प्रकारची मदत, सवलती आणि नोकऱ्यात आरक्षण द्यावे. एका अपत्त्यावर नसबंदी शस्त्रक्रिया करणाऱ्या

कुटुंबातील व्यक्तींनाच सरकारने मदत करावी. ज्या कुटुंबांनी एकाचा अपत्त्यावर मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया केली आहे अशा कुटुंबाला आणि कुटुंबातील त्या एका अपत्त्याला शिक्षण संस्थात, नोकऱ्यात आरक्षण ठेवावे. तसेच इतर सवलती द्याव्यात. सरकारच्या सर्व प्रकारच्या सोयी सवलती घेऊनही ज्या व्यक्ती नव्हते १ ते २ अपत्यांवर मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करणार नाहीत त्यांच्या सवलती शासनाने बंद कराव्यात. गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांकांनी एकाचा अपत्त्यावर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास त्यांना मोठा लाभ होईलच शिवाय या घटकांवरील सरकारचा खर्च वाचून तो पैसा उत्पादक कामाकडे वळवता येऊन देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेगही वाढेल. केवळ गरीब, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांकाने एक ते दोन अपत्त्यांवर कुटुंब नियोजन करावे असे नाही तर सवर्णांनीसुद्धा कुटुंब नियोजन केले पाहिजे. जे सवर्ण कुटुंबनियोजन करतील त्यांना शासनाने दलित, मागासवर्गीयांना ज्या सोयी सवलती दिल्या जातात त्या सोयी सवलती द्याव्यात. एका अपत्त्यावर कुटुंब नियोजन करणाऱ्यांना जास्त सवलती द्याव्यात. तर दोन अपत्त्यांवर कुटुंब नियोजन करणाऱ्यांना थोड्या कमी सवलती द्याव्यात. सरकारकडून सर्व प्रकारच्या सोयी सवलती घेणाऱ्यांनी सरकारच्या कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला सहकार्य करण्याची म्हणजेच कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्याची जबाबदारी आहे. अलिकडच्या काळात सरकारने स्त्रियांच्या सबलीकरणावर भर दिला आहे. स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा कार्यक्रम सरकारने वेगाने आणि प्रभावीपणे राबविण्याची गरज आहे. स्त्रिया आर्थिक, सामाजिक, राजकीयदृष्ट्या सफल झाल्या तर त्या जास्तीत जास्त अपत्त्यांना जन्म देणार नाहीत. कुटुंबातील अपत्यांची संख्या त्या स्वतः ठरवतील. त्या एक ते दोन अपत्त्यांवर कुटुंब नियोजन करतील. म्हणून देशातील सर्व स्त्रिया सर्व बाबतीत सबल/ सक्षम होणे आवश्यक आहे.

***

लोकसंख्येच्या प्रश्नावर उपाययोजना

प्रास्ताविक

भारतात लोकसंख्या वाढीचा दर अलिकडच्या काळात घटला असला तरी तो चीनपेक्षा जास्तच आहे. भारतात लोकसंख्येचा स्फोट झाला असून अतिरिक्त लोकसंख्येचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारताला भविष्यात महासत्ता म्हणून उदयास यायचे असेल तर लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्याशिवाय पर्याय नाही. भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्य, बेकारी, पर्यावरणीय प्रदूषण, झोपडपट्यांची वाढ, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा बेसुमार वापर इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या सोडविणे आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्या सोडविण्यासाठी काही उपाय खालील प्रमाणे सुचवले आहेत.

अ) वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय:

१) शिक्षणाच्या सुविधांमध्ये वाढ:

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा आणि महाविद्यालये यांच्या संख्येत वाढ झाली असली तरी अद्याप काही खेड्यात, आदिवासी भागात, दुर्गम भागात शैक्षणिक सुविधांची कमतरता आहे. भारतात दरवर्षी करोडोंनी लोकसंख्येत वाढ होत असल्याने या वाढत्या लोकसंख्येची शिक्षणाची गरज भागविण्यासाठी शैक्षणिक सुविधांमध्ये सरकारने पुरेशा प्रमाणात वाढ करणे आवश्यक आहे.

२) शेती व औद्योगिक उत्पादनात वाढ आवश्यक:

वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याच्या व औद्योगिक वस्तूंच्या गरजा भागवण्यासाठी शेतीच्या व औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादनात पुरेशी वाढ करणे आवश्यक आहे. अधिकाधिक जमिनीला पाणीपुरवठा करून ओलिताखालील क्षेत्रात वाढ करणे, शेतीत खतांचा पुरेसा वापर करणे, संकरित बियाण्यांचा वापर करणे इत्यादी उपायांनी अन्नधान्ये, डाळी व कडधान्यांचे उत्पादन वाढविणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेली अन्नधान्याची टंचाई दूर होणार नाही. शेती क्षेत्राबरोबरच कारखानदारी क्षेत्रालाही सरकारने विविध सवलती दिल्या पाहिजेत. त्यामुळे औद्योगीकरणाचा वेग वाढून वाढत्या लोकसंख्येच्या औद्योगिक वस्तूंच्या गरजा भागू शकतील. तसेच औद्योगिक विकासामुळे वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या बेरोजगारांना काही प्रमाणात रोजगारही मिळू शकेल.

३)लोकांची खरेदीशक्ती वाढविणे :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या महागाई व दारिद्र्य या समस्या सोडविण्यासाठी सरकारने लोकांची खरेदीशक्ती वाढविणे आवश्यक आहे. गरीब व मध्यमवर्गीयांना महिन्याला अनुक्रमे ३००० रुपये व २००० रुपये सरकारने खर्चासाठी दिल्यास गरीब व मध्यमवर्गीयांना महागाईचे चटके फारसे जाणवणार नाहीत. तसेच अशा प्रकारचे आर्थिक मदत दिल्यामुळे बहुसंख्य लोकांची खरेदी शक्ती वाढेल. त्यामुळे शेतकरी, किरकोळ दुकानदार यांच्यातील वस्तूंना मागणी येऊन त्यांच्याही उत्पन्नात वाढ होईल. म्हणून सरकारने विविध मार्गांनी देशातील गरीब आणि मध्यमवर्गीयांच्या खरेदीशक्तीत वाढ केली पाहिजे.

४) पडीक जमीन वापरात आणणे:

भारतात हजारो हेक्टर पडीक जमीन आहे. या जमिनी सरकारने लागवडीखाली आणण्याची गरज आहे. त्यामुळे शेतीच्या उत्पादनातही वाढ होईल आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेरोजगार राहावे लागलेल्या लोकांना रोजगारही मिळू शकेल.

५) जलसंपत्तीचा काळजीपूर्वक वापर करणे :

भारतात पावसाचे ९०% पेक्षा जास्त पाणी वाया जाते. या वाया जाणाऱ्या पाण्याची धरणे, तलाव यामध्ये साठवणूक करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या पिण्याच्या पाण्याची टंचाई संपुष्टात येईल व वाढती लोकसंख्या देशाला भारभूत होणार नाही.

६) जंगल उत्पादनावर आधारित उद्योग सुरू करणे:

जगातील काही देशाने जंगल उत्पादनावर आधारित शेकडो कारखाने सुरू केले आहेत. भारतातही जंगलसंपत्ती विपुल प्रमाणात आहे. जंगलातील लाकूड, पाने, फळे, लाख, डिंक यावर आधारित कारखाने मोठ्या प्रमाणात स्थापन केल्यास वाढत्या लोकसंख्येमुळे

निर्माण झालेल्या बेरोजगारांना कामधंदा मिळवून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकेल.

७) स्थानिक साधनसामग्रीचा पुरेसा वापर:

स्थानिक भागातील माती, दगड, लाकूड यांचा वापर करून गरीब लोकांसाठी घरे बांधता येतील. त्यामुळे घरांची टंचाई दूर होऊ शकेल. तसेच स्थानिक साधनसामग्रीचा वापर केल्याने तेथे रोजगार संधीही निर्माण होऊ शकतील.

८) जीवनावश्यक वस्तू मोफत /कमी किमतीला

भारतात जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती जास्त असल्याचे प्रमुख कारण म्हणजे लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असणे होय. म्हणून सरकारने गरिबांना जीवनावश्यक वस्तू मोफत किंवा कमी किमतीस देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेली महागाईची समस्या गरिबांना जाणवणार नाही.

९)पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ व सुधारणा :

प्रचंड आकाराच्या लोकसंख्येमुळे भारतातील पायाभूत सुविधांवर ताण पडत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशात पायाभूत सुविधांची कमतरता जाणवते. रस्ते, वीज, आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण इत्यादी आर्थिक व सामाजिक पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ व सुधारणा केल्यास लोकांना त्याचा लाभ घेता येईल. वाढत्या लोकसंख्येमुळे सोयी सुविधांवर पडलेला ताण कमी करण्यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये खाजगी व सरकारी गुंतवणूक वाढणे आवश्यक आहे.

१०) शहरातील लोकांची संख्या निश्चित करणे:

वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामीण भागातून शहरात स्थायिक होण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे शहरांवर ताण पडत असून शहरातील लोकांना अनेक समस्यांशी सामना करावा लागत आहे. म्हणून शहरातील सोयी, सुविधा, निवासी जागा इत्यादी बाबींचा विचार करून शहरातील लोकांची संख्या सरकारने निश्चित करावी. त्यापेक्षा अधिक लोकांना शहरात स्थायिक होण्यास मज्जाव करावा. तसेच मुंबईसारख्या ज्या शहरात प्रचंड लोकसंख्या आहे तेथील अतिरिक्त लोकांना त्यांच्या मूळ भागात परत पाठवावे. तसेच ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर होऊ नये यासाठी सरकारने खेड्यातील लोकांना शहरात ज्या सुविधा मिळतात त्या सुविधा पुरवाव्यात. त्यामुळे खेड्यातील लोकांना शहरात स्थलांतर करण्याचा प्रसंग येणार नाही.

११) बुद्धिमान लोकांना प्राधान्याने नोकऱ्या:

वाढत्या लोकसंख्येमुळे हुशार व बुद्धिमान लोकांना देशात फारशा संधी मिळत नसल्याने ते परदेशात जात असून तेथेच स्थायिक होत आहेत. त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा देशाला फायदा व्हावा यासाठी सरकारने बुद्धिमान लोकांना प्राधान्याने नोकऱ्या द्याव्यात.

अशाप्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे ज्या अनेक विविध समस्या देशात निर्माण झाल्या आहेत त्या समस्या सोडविण्यासाठी वरील प्रमाणे विविध उपाय सरकारने योजले पाहिजेत. शेती व औद्योगिक उत्पादन वाढविण्यास, जंगल उत्पादनावर आधारित कारखाने मोठ्या प्रमाणात उघडण्यास वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या अन्नधान्याची टंचाई आणि बेकारी या समस्यांची तीव्रता खूपच कमी होऊ शकेल.

ब)लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात आणण्यासाठी उपाय :

लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी जन्मदर किंवा लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात आणला पाहिजे. लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात आणण्यासाठी काही उपाय खालीलप्रमाणे सुचवले आहेत.

१) निरक्षरतेचे उच्चाटन करणे :

भारतात आजही सुमारे २५% लोक निरक्षर आहेत. या सर्व निरक्षरांना साक्षर करणे आवश्यक आहे. कारण साक्षरता आणि लोकसंख्या यांचा जवळचा संबंध असतो. साक्षरतेचा दर जेवढा जास्त तेवढा लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी असतो. केरळमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण मोठे आहे. ते जवळ जवळ ९४% एवढे आहे. त्यामुळे तेथील लोकसंख्या वाढीचा वेगही कमी राहिला आहे. बिहारसारख्या ज्या राज्यात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे त्या राज्यात दरवर्षी लोकसंख्येत पडणारी भरसुद्धा मोठी आहे. म्हणून लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठी देशातील साक्षर लोकांचे प्रमाण १०० टक्यांपर्यंत पोहोचले पाहिजे.

२) प्रौढ शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे आवश्यक:

साक्षरतेचा दर वाढवण्यासाठी सरकारकडून प्रौढ शिक्षणाचा कार्यक्रम संपूर्ण देशभर राबविला जात आहे. मात्र प्रौढांना किंवा

तरुण अशिक्षितांना केवळ लिहा–वाचायला शिकवणे एवढाच माफक भाग प्रौढ शिक्षणात नसावा. लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम किंवा मोठ्या आकाराच्या कुटुंबाचे तोटे तरुण/ प्रौढ निरक्षरांना समजतील, पटतील अशा भाषेत सांगितले पाहिजेत. त्याशिवाय 'मुलगा हा वंशाचा दिवा' यासारख्या अंधश्रद्धा व गैरसमजुती नष्ट होणार नाहीत. या अंधश्रद्धा व वेडगळ समजुती नष्ट होतील अशा विषयाच्या कथा, कविता, नाटिका इत्यादींचा समावेश प्रौढांच्यासाठीच्या पुस्तकात करावा. त्यामुळे लोकसंख्या प्रश्नाविषयी लोकांच्या जागृती निर्माण होऊन लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होऊ शकेल.

३)उच्च शिक्षणाकडे लक्ष:

उच्च शिक्षणाचा आणि कुटुंबाच्या आकाराचा जवळचा संबंध आहे. उच्चशिक्षित व्यक्तींच्या कुटुंबाचा आकार लहान असतो. परंतु आपल्या देशात एकूण शिक्षित व्यक्तींमध्ये उच्चशिक्षित लोकांचे प्रमाण कमी आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात यावयाचा असेल तर देशात उच्च शिक्षित लोकांची संख्या वाढणे आवश्यक आहे. म्हणून सरकारने प्राथमिक शिक्षणाइतकेच उच्च शिक्षणालाही महत्त्व देणे आवश्यक आहे. सरकारने उच्च शिक्षणावर अधिक खर्च करावा. उच्च शिक्षणाच्या सोयीत वाढ करावी. शाळा, महाविद्यालयांच्या संख्यात्मक वाढीबरोबरच त्यांच्या गुणात्मक वाढीकडेसुद्धा लक्ष द्यावे. लोकसंख्या वाढीचा दर नियंत्रित करण्यामध्ये उच्च शिक्षणाची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे. म्हणून सरकारने उच्च शिक्षणाकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे.

४)स्त्री शिक्षणास प्राधान्य:

भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे निरक्षरतेचे प्रमाण मोठे आहे. स्त्री शिक्षणास प्राधान्य दिल्याशिवाय लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे कठीण आहे. स्त्रियांची शैक्षणिक पातळी /दर्जा उंचावला तर कुटुंबात व समाजात त्यांना चांगली वागणूक मिळू शकेल. शिक्षणाशिवाय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावणार नाही. स्त्रिया शिकल्या तर सर्वत्र त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा मिळेल. कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवण्याचे महत्त्व त्यांना पटेल. स्वतःच्या अपत्त्यांची संख्या किती असावी ते ठरवण्याचा अधिकार त्या मिळवू शकतील. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होण्यास मदत होईल. शिक्षणाशिवाय लहान कुटुंबाचे फायदे स्त्रियांना समजणार नाहीत. म्हणून वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी स्त्री शिक्षणाला सरकारने प्रथम प्राधान्य दिले पाहिजे.

५)स्त्रियांना नोकऱ्यात ५०% पर्यंत आरक्षण:

नोकरदार स्त्री आणि कुटुंबाचा आकार यांचा जवळचा संबंध आहे. नोकरदार स्त्रियांच्या कुटुंबाचा आकार लहान आढळतो. या स्त्रिया एक किंवा दोन अपत्त्यांवरच मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करतात. परंतु आपल्या देशात नोकऱ्या करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण खूपच कमी आहे. म्हणून सरकारने सर्व क्षेत्रात चांगल्या पदावर जास्तीत जास्त स्त्रियांना नोकऱ्यांची संधी द्यावी. स्त्रियांना सरकारी व खाजगी क्षेत्रात सुद्धा सुमारे ५०% पर्यंत नोकऱ्यात आरक्षण ठेवावे. (हे आरक्षण देताना गरजू महिलांचा विचार करावा. विधवा, घटस्फोटित आणि ज्यांचे नवरे बेरोजगार आहेत त्याच महिलांना नोकऱ्या द्याव्यात. त्यामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होणार नाही.) नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण जसजसे वाढत जाईल तसतसा जन्मदर घटत जाऊन लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होईल. म्हणून सरकारने स्त्रियांना खाजगी व सरकारी क्षेत्रात नोकऱ्यात ५०% पर्यंत किंवा त्यापेक्षा सुध्दा जास्त आरक्षण द्यावे.

६) अंधश्रद्धा निर्मूलन आवश्यक:

'मुलगा वंशाचा दिवा' अशासारख्या काही अंधश्रद्धा भारतात अशिक्षित आणि सुशिक्षित समाजात आजही घर करून आहेत. त्यामुळे जन्मदर/लोकसंख्या वाढीचा वेग भारतात जास्त आहे. म्हणून सामाजिक कार्यकर्ते, सरकार, अंधश्रद्धा निर्मूलन करणाऱ्या संस्था या सर्वांनी लोकांच्या मनातील विविध अंधश्रद्धा नष्ट केल्या पाहिजेत. मृत्यूनंतरचे विधी किंवा संस्कार करण्याची परवानगी समाजाने मुलींना/ स्त्रियांना दिली पाहिजे. त्याशिवाय मुलगा होईपर्यंत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया न करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी होणार नाही.

७) स्त्रियांचे समाजातील स्थान उंचावणे आवश्यक:

भारतातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. स्त्रीला भोग वस्तू व अपत्यनिर्मितीचे यंत्र मानणाऱ्या समाजाच्या दृष्टिकोनात बदल केला पाहिजे. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळाला पाहिजे. एवढेच नव्हे तर चांगले शिक्षण घेतलेल्या, चांगली नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांना समाजात सामान्य पुरुषांपेक्षा अधिक चांगला दर्जा व महत्त्व मिळाले पाहिजे. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावल्याशिवाय लोकसंख्या वाढीचा वेग नियंत्रणात आणणे अशक्य आहे.

८) विवाह वयोमर्यादेचे पालन आवश्यक :

भारतात कायद्याने स्त्रीच्या विवाहाचे वय १८ आणि पुरुषांच्या विवाहाचे वय २१ वर्षे ठरविण्यात आले आहे. परंतु देशाच्या काही भागात या विवाह वयोमर्यादेचे पालन केले जात नाही. ग्रामीण व आदिवासी भागात काही मुलींचे विवाह १४ ते १६ तर मुलांचे १६ ते १८ या वयात म्हणजे कमी वयात होतात. नागरिकांनी विवाह वयोमर्यादेचे पालन काटेकोरपणे केले पाहिजे. सरकारने सुद्धा विवाह वयासंबंधीच्या कायद्याची अंमलबजावणी अत्यंत काटेकोर व कडक केली पाहिजे. या कायद्याच्या बाबतीत लोकांच्यामध्ये पुरेशी जागरूकता आलेली नाही. ती निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षा आणि प्रबोधन या दोन मार्गानी विवाह वयोमर्यादेच्या कायद्याच्या अंमलबजावणी सरकारने करणे आवश्यक आहे.

९) खाजगी डॉक्टरांची जबाबदारी :

खाजगीरित्या वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या डॉक्टरांनी एक राष्ट्रीय कर्तव्य समजून लोकसंख्या वाढीला आळा घालण्याच्या सरकारी प्रयत्नांना हातभार लावला पाहिजे. लोकांच्या कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया कमी पैशात किंवा मोफत करणे, संतती नियमानाच्या साधनांचा प्रचार व प्रसार करणे, निरोधासारखी साधने मोफत वितरित करणे, मोफत तांबी बसवून देणे अशा प्रकारे खाजगी डॉक्टरांनी सहकार्य करावे.

१०) खाजगी दवाखान्यात मोफत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया व्हाव्यात यासाठी सरकारने खाजगी दवाखान्यांना आर्थिक मदत द्यावी. कारण सरकारी दवाखान्यात अनुभव फारसा चांगला नसल्याने लोक तेथे जाण्यास उत्सुक नसतात. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला सहकार्य करणाऱ्या खाजगी डॉक्टरांना सरकारने योग्य ती मदत करावी. त्यांना विशेष पारितोषिके द्यावीत.

११) सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती :

सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती आणि कुटुंबाचा आकार यांच्या जवळचा संबंध असतो. समाजाची जसजशी सामाजिक व आर्थिक प्रगती होत जाते तसतसा लोकांचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला चांगला प्रतिसाद मिळतो. लोक लहान आकाराच्या कुटुंबास प्राधान्य देऊ लागतात. म्हणून भारतीय लोकांची सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती घडून आली पाहिज. म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येला आळा बसू शकेल.

१२) दारिद्र्य निर्मूलन

गरीब किंवा दरिद्री लोक आपल्या अपत्याकडे उत्पन्नाचे साधन म्हणून पाहतात. त्यामुळे जास्त अपत्यांना जन्म देणे त्यांना आवडते. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग आणि लोकसंख्येचा आकार वाढतो. म्हणून भारत सरकारने देशातील दारिद्र्याचे पूर्णपणे उच्चाटन केले पाहिजे. दारिद्र्य नष्ट केल्याशिवाय लोकांना उत्पन्नासाठी आपल्या अपत्यांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही. म्हणून सरकारने दारिद्र्य नष्ट करावे. तसेच दरिद्री लोकांना विश्वास देऊन, त्यांना विविध सवलती देऊन, त्यांचे कुटुंब नियोजनाच्या कार्यक्रमाला सहकार्य मिळवावे. थोडक्यात दारिद्र्य निर्मूलनाशिवाय जन्मदर /लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात येणार नाही. म्हणून दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम सरकारने अधिक जोरदारपणे राबवणे आवश्यक आहे.

१३) सामाजिक सुरक्षिततेच्या योजना:

विविध सामाजिक सुरक्षिततेच्या योजना ज्या देशात चांगल्या प्रकारे अस्तित्वात आहेत तेथे कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवण्याकडे लोकांचा कल आढळतो. उदाहरणार्थ वृद्धावस्थेत पेन्शन, मोफत औषध उपचार ह्या योजनांमुळे उत्तम भविष्याची शाश्वती मिळते. ते अधिक अपत्यांना जन्मास घालत नाहीत. यासाठी आपल्या देशातसुद्धा सामाजिक सुरक्षिततेच्या योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे केली पाहिजे.

१४) गरिबांची लोकसंख्या कमी करण्यावर भर:

भारतात मध्यमवर्गीय व श्रीमंत लोकांपेक्षा गरिबांच्या कुटुंबांचा आकार मोठा आढळतो. यासाठी गरीब वर्गाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. बहुसंख्य गरीब जनता मोलमजुरी करत जगते. रेडिओ, दूरदर्शन, वर्तमानपत्रे इत्यादी साधने त्यांच्याकडे जवळजवळ नाहीतच. त्यामुळे या प्रसारमाध्यमांद्वारे कुटुंब नियोजनाचा होणारा प्रचार व प्रसार त्यांच्यापर्यंत जवळजवळ पोहोचतच नाही. समाजातील सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या गरीब घटकांपर्यंत कार्यक्रम पोहोचवून गरिबांच्या कुटुंबांचा आकार मर्यादित राहील आणि गरिबांचा कुटुंब नियोजनाला चांगला प्रतिसाद मिळेल असे प्रयत्न केले पाहिजेत. त्याशिवाय वाढत्या लोकसंख्येला आळा बसणार नाही. गरिबांची लोकसंख्या कमी झाली तर भविष्यातील गरिबांचे प्रमाणही कमी होईल. म्हणून गरिबांची लोकसंख्या कमी झाली तर केवळ

देशाच्या लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होणार नाही तर गरिबीचे किंवा दारिद्र्याचे सुद्धा प्रमाण कमी होणार आहे. म्हणून गरिबांनी स्वतःच एका अपत्यावर कुटुंब नियोजन करत एका अपत्यानंतर मुलांना जन्मास घालणे बंद करावे. एका अपत्यावर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणाऱ्या गरिबांना सवलती देण्याचे धोरण सरकारने जाहीर करावे. श्रीमंत व बुद्धिमान कुटुंबांनी दोन-तीन अपत्ये जन्मास घातली तर त्याचा देशाला चांगलाच फायदा होणार आहे. कारण त्यामुळे देशाला चांगले मनुष्यबळ लाभेल. शिवाय श्रीमंतांची संख्या वीस ते पंचवीस टक्केच असल्याने त्यांना दोन-तीन अपत्ये झाली तर लोकसंख्या वाढीची समस्या गंभीर होणार नाही. म्हणून सरकारने गरिबांची लोकसंख्या वाढ आटोक्यात ठेवण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत.

१४) संत साहित्याचा प्रचार व प्रसार :

महाराष्ट्राला संतांची भूमी असे म्हटले जाते. महाराष्ट्राप्रमाणेच भारतात विविध राज्यात संत, महात्मे होऊन गेले. या संतांची लोकांवर आजही मोहिनी आहे. संत रामदास स्वामी, संत गाडगे महाराज यांसारख्या काही संतांनी त्यांच्या काळात मोठ्या आकाराच्या कुटुंबाचे दुष्परिणाम लोकांसमोर मांडले होते. आम्ही काही संत आणि थोर सत्पुरुष हे प्रवचन आदि कार्य करीत आहेत. त्यांना प्रोत्साहन द्यावे. लोकसंख्येला आळा बसेल असे ज्यांनी ज्यांनी साहित्य लिहिले आहे त्यांच्या साहित्याचा प्रचार लोकांपर्यंत केला तर त्याचा चांगला प्रभाव लोकांवर पडेल. त्यामुळे जन्मदर घटण्यास मदत होईल.

१५) कुटुंब नियोजनावरील खर्चात आणखी वाढ आवश्यक:

प्रचंड लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या भीषण समस्या विचारात घेता लोकसंख्या वाढीचा वेग खूपच कमी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावरील खर्चात जास्तीत जास्त वाढ करण्याची गरज आहे. कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणाऱ्यांना आर्थिक मदत देता यावी यासाठी व संतती नियमनाची साधने मोफत पुरविता यावीत यासाठी कुटुंबनियोजनावरील खर्चात वाढ आवश्यक आहे.

१६)कुटुंब नियोजनाच्या साधनांविषयीचे गैरसमज व भीती दूर करणे:

बहुसंख्य अशिक्षित लोकांच्यामध्ये कुटुंब नियोजनाच्या साधनांविषयी गैरसमज आहेत. त्यामुळे ते या साधनांचा वापर करत नाहीत. ही साधने फक्त शहरातील लोकांनी वापरण्यासाठीच आहेत असे ग्रामीण व आदिवासी लोकांचा समज आहे. तसेच काही लोकांना या साधनांचा वापर करण्याची भीती वाटते. कुटुंब नियोजनाच्या साधनांविषयी लोकात असलेले विविध प्रकारचे गैरसमज व भीती दूर करणे आवश्यक आहे. या साधनांचे वितरण करत असताना त्या साधनांचा वापर कसा करावा याची माहिती जनतेला दिली पाहिजे. त्याशिवाय कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला अपक्षित यश लाभणार नाही.

१७) संतती नियमनाच्या साधनांचा दर्जा वाढविणे:

भारतात निरोध, गोळ्या इत्यादी सारख्या काही संतती प्रतिबंधक साधनांचा दर्जा तितकासा चांगला नाही. शारीरिक संबंधांच्या वेळी बहुतेक कंपन्यांचे निरोध फाटतात किंवा फुटतात. त्यामुळे गर्भधारण होण्याची शक्यता बळावते. तोंडावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या सुद्धा सर्व स्त्रियांना सोसत नाहीत. काही डॉक्टरच या गोळ्या न खाण्याविषयी स्त्रियांना सल्ला देताना आढळतात. गोळ्या व अन्य साधनांचे दुष्परिणाम (साईड इफेक्टस्) होणार नाहीत याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. संतती नियमनाच्या साधनांचा दर्जा उंचावल्याशिवाय त्यांचा वापर वाढणार नाही. संतती नियमनाची साधने दर्जेदार व्हावीत यासाठी संबंधित कंपन्यांना सरकारने प्रोत्साहन व मदत दिली पाहिजे. संतती नियमनाच्या साधनांबाबत संशोधन करणाऱ्या संशोधकांना प्रोत्साहन देणे, संशोधनासाठी अर्थसहाय्य करणे इत्यादी उपाय सरकारने योजले पाहिजेत.

१८) संतती नियमानाच्या साधनांचे मोफत वाटप:

खाजगी औषध दुकानात विकत मिळणारी संतती नियमनाची साधने गोरगरिबांना परवडत नाहीत. सरकारी दवाखान्याबरोबरच खाजगी औषध दुकानातून सुद्धा ही साधने गरिबांना मोफत पुरवली पाहिजेत. तसेच सरकारी दवाखान्यात ही साधने मोफत मिळतात. परंतु कर्मचारी त्यांचे वितरण करताना फारसे गांभीर्य व उत्साह दाखवत नाहीत. अशा कर्मचाऱ्यांची मानसिकता बदलल्याशिवाय लोक साधनांचा वापर करण्यासाठी दवाखान्याची पायरी चढणार नाहीत.

१९) कुटुंब नियोजन कार्यकर्ते निर्माण करणे:

भारताला समाजसुधारकांची वाण नाही. बहुसंख्य लोक समाजासाठी लहान-मोठी कार्ये करत असतात. अशा प्रकारे कुटुंब

नियोजनाचा प्रचार करणारे, लोकसंख्या वाढीच्या दुष्परिणामांची जनतेला माहिती देण्यासाठी गावोगाव फिरणारे कार्यकर्ते निर्माण झाले पाहिजेत. अशा कुटुंबनियोजन कार्यकर्त्यांनी वाड्या-वस्त्या पिंजून काढल्याशिवाय लोकसंख्या वाढीस आळा बसणार नाही.

२०)स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रोत्साहन:

ज्या ग्रामपंचायतीने, नगरपालिकेने किंवा महानगरपालिकेने आपल्या भागातील लोकसंख्या वाढीचा दर कमी करण्यात यश मिळवले आहे त्यांना बक्षीसाच्या स्वरूपात विविध विकास कामांसाठी विशेष आर्थिक निधी पुरवावा. अशा गावातच प्रथम वीज, पाणीपुरवठा, रस्ते, स्वच्छतागृहे, शाळा यांची सुविधा उपलब्ध करुन द्यावी. ज्या खेड्यांनी किंवा गावांनी अथवा शहरांनी लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली असेल त्यांनाच निधी पुरवताना शासनाने प्राधान्य द्यावयास हवे. त्यामुळे अधिकाधिक निधी मिळवण्यासाठी नेतेमंडळी, शासकीय अधिकारी वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी विविध उपाय योजतील.

२१) प्रसार माध्यमांचे सहाय्य व भूमिका :

रेडिओ, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे इत्यादी प्रसार माध्यमे लोकसंख्या वाढीचा वेग नियंत्रित करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. रेडिओ, दूरदर्शनवर मोठ्या कुटुंबांचे दुष्परिणाम स्पष्ट करणारे कार्यक्रम प्रभावीपणे सादर केले पाहिजेत.

एकाच अपत्त्यावर विशेषतः एकाच मुलीवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणाऱ्यांच्या मुलाखती, त्यांचे विचार प्रसार माध्यमांपर्यंत, जनतेपर्यंत पोहोचवले पाहिजेत. त्याचा अत्यंत चांगला परिणाम दिसून येईल. प्रसारमाध्यमांच्या या कामगिरीमुळे लोकांच्या मानसिकतेत चांगला बदल होईल. लहान कुटुंब हीच सुखी कुटुंबाची गुरुकिल्ली आहे हे लोकांच्या मनावर त्यामुळे चांगल्या प्रकारे बिंबले जाईल. ज्याप्रमाणे कळल्याशिवाय वळत नाही त्याप्रमाणे मोठ्या कुटुंबाचे दुष्परिणाम लोकांना प्रभावी कार्यक्रमातून पटवून दिल्याशिवाय लोकांचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला प्रतिसाद लाभणार नाही. यासाठी प्रसारमाध्यमांनी लोकांना कळतील अशा प्रकारचे कार्यक्रम आखून ते जनतेपर्यंत पोहोचवले पाहिजेत.

२२) राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे :

राहणीमानाच्या निकृष्ट दर्जामुळे लोकसंख्या बेसुमार वाढते. म्हणून लोकांना चांगले शिक्षण, चांगला आहार व चांगल्या आरोग्य सोयी पुरवून राहणीमानाचा दर्जा वाढविला पाहिजे. राहणीमानाचा दर्जा उंचावल्यास लोक कुटुंबाचा आकार लहान ठेवतील. कारण जर कुटुंबात अपत्यांची संख्या जास्त राहिली तर राहणीमानाचा दर्जा पुन्हा निकृष्ट होईल अशी भीती लोकांना वाटते. थोडक्यात लोकसंख्या वाढीचा वेग नियंत्रणात आणण्यासाठी लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा जास्तीत जास्त उंचावला पाहिजे.

२३)राजकीय नेते, पुढारी यांची जबाबदारी:

राजकीय पक्षांचे विविध स्तरावरील नेते व पुढारी यांना जनमाणसांत चांगले स्थान असते. त्यांच्या शब्दाला समाजात किंमत असते. या राजकीय नेत्यांनी आपल्या लोकप्रियतेचा उपयोग लोकसंख्या वाढीच्या वेगाला पायबंद घालण्यासाठी करावा. या नेत्यांनी लोकसंख्येच्या प्रश्नासंदर्भात जनतेचे योग्य प्रकारे प्रबोधन केल्यास निश्चितच चांगला परिणाम दिसून येईल.

२४) समान नागरी कायद्याची आवश्यकता:

भारतात समान नागरी कायदा नाही. भारतात फक्त गोवा या राज्यानेच समान नागरी कायद्याची अंमलबजावणी केली आहे. धर्माचा प्रभाव कुटुंबाच्या आकारावर पडतो. परंतु वाढत्या लोकसंख्येचा गंभीर प्रश्न विचारात घेता धर्माचे महत्त्व कुटुंबाचा आकार ठरविण्याच्या बाबतीत कमी केले पाहिजे. सर्व धर्मियांसाठी कुटुंबनियोजनाबाबत समान धोरण, समान कायदा असण्याची आवश्यकता आहे. धर्माचा आधार घेऊन कोणालाही या कायद्याचे उल्लंघन करता येणार नाही व कायद्यात जेवढी अपत्ये ठरवून दिली आहेत; त्यापेक्षा अधिक अपत्ये होणार नाहीत याकडे कटाक्षाने लक्ष दिले पाहिजे.

२५) सर्वपक्षीय संमती :

आणीबाणीच्या काळात कुटुंब नियोजनाबाबत त्यावेळेच्या सरकारने कायदा केला होता. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेगही कमी झाला होता. परंतु या कडक कायद्यामुळे त्या पक्षाला जनतेने सत्ता सूत्रे देणेस नकार देऊन काही वर्षे सत्तेपासून बाजूला ठेवले. त्याचा पुढे सर्वच राजकीय पक्षांनी मोठा धसका घेतला. पुढे कोणत्याही राजकीय पक्षाने लोकसंख्येबाबत कडक धोरण स्वीकारलेले आढळत नाही. सत्ता काबीज करणे व असलेली सत्ता टिकवणे यासाठी जनतेला दुखावण्याचे धाडस राजकीय लोक करत नाहीत असे दिसते.

यासाठी सत्ता, राजकारण बाजूला ठेवून मतपेटीचा विचार न करता लोकसंख्याविषयक कडक धोरण स्वीकारले पाहिजे. या प्रश्नावर सर्वपक्षीय संमती केवळ दिखावू किंवा वरवरची असता कामा नये.

२७) स्वयंसेवी संस्थांची जबाबदारी :

लोकसंख्या वाढीचा वेग रोखण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. त्यांचा लोकांशी चांगला संपर्क असतो. म्हणून स्वयंसेवी संस्थांनी कुटुंब नियोजनाच्या साधनांचा प्रचार व प्रसार केला पाहिजे. कुटुंब नियोजनाची साधने वापरण्याविषयी, कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्याविषयी या संस्थांनी लोकांचे मन वळवले पाहिजे. प्रबोधन केले पाहिजे.

२८)लोकसंख्या शिक्षणाचा अभ्यासक्रमात समावेश:

शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षणात लोकसंख्या शिक्षणाचा व्यापक प्रमाणात व परिणामकारकरीत्या समावेश करण्यात यावा. लोकसंख्यावाढीचे दुष्परिणाम, कुटुंब नियोजनाची साधने इत्यादी विषयक माहिती अभ्यासक्रमात समाविष्ट केल्यास भविष्यात त्याचे अनुकूल परिणाम दिसून येतील.

२९) जनजागरण:

कुटुंब नियोजन कार्यक्रम किंवा वाढत्या लोकसंख्येच्या दुष्परिणामाविषयी भारतातील बहुसंख्य नागरिक फारसे जागरूक नाहीत. त्यामुळे जनजागरणाची व्यापक प्रमाणावर व दीर्घकाळ चालणारी चळवळ उभी करावी लागेल. जनजागरणासाठी कवी, लेखक, नाटककार, शाहीर यांचीही मदत घ्यावी. तमाशा, सिनेमा इत्यादीचाही यासाठी प्रभावीपणे उपयोग केला पाहिजे.

३०) लोकसंख्याविषयक धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी:

भारतात दर काही वर्षांनी केंद्र सरकार त्याचबरोबर राज्य सरकारे सुद्धा लोकसंख्याविषयक धोरणे जाहीर करत असतात. आपली लोकसंख्याविषयक धोरणे अत्यंत आकर्षक असतात. परंतु त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे व प्रामाणिकपणे होत नाही असे आढळते. यासाठी लोकसंख्याविषयक धोरणांच्या अंमलबजावणी प्रभावी व काटेकोरपणे व्हावयास हवी.

३१) धार्मिक नेत्यांचे सहकार्य घेणे:

भारतात काही धर्मातील नेते आपल्या धर्माची लोकसंख्या वाढावी असा छुपा आणि उघड प्रयत्न करताना दिसतात असे दिसून येत आहे. याचा एक पुरावा म्हणजे प्रत्येक जनगणनेत एकूण लोकसंख्येत हिंदू धर्मियांचे शेकडा प्रमाण घटत आहे तर मुस्लिम धर्मियांची लोकसंख्या आणि एकूण लोकसंख्येतील शेकडा प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम यशस्वी होत नाही. म्हणून शासनाने कुटुंब नियोजन कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी धार्मिक नेत्यांचे सहकार्य घेतले पाहिजे. त्यांचा विश्वास संपादन करून त्यांच्यामार्फत सरकारने लहान आकाराच्या कुटुंबाचे महत्त्व लोकांच्या मनावर बिंबवले पाहिजे. धर्म भोळ्या जनतेचा आणि धार्मिक नेत्यांच्या प्रभावाखाली असलेल्या जनतेचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला प्रतिसाद मिळायचा असेल तर सरकारने या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतील धार्मिक नेत्यांचे महत्त्व ओळखले पाहिजे.

३२) गौरव आणि सवलती:

एका अपत्यावर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींचा समाजसेवी संस्था आणि सरकार यांनी सत्कार करणे, त्यांना रोख व वस्तुरूपाने पारितोषिके देणे आवश्यक आहे. तसेच कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचा प्रचार व प्रसार करणाऱ्या व्यक्तींचा /कार्यकर्त्यांचा गौरव करणे व त्यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग नियंत्रित करण्यासाठी शासनाने विविध प्रकारच्या सोयी-सवलती दिल्यास त्यांचा नक्कीच चांगला परिणाम दिसून येईल. जर बेघर व्यक्तीने एकाच अपत्यावर मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया केली तर सरकारने त्याला घर बांधून द्यावे. तसेच एकाच अपत्यावर मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया ज्यांनी केली आहे अशाच बेघरांना घरे बांधून देण्यास प्राधान्य द्यावे. तसेच दारिद्र्य निर्मूलन योजनांचे इतर फायदे देतानासुद्धा सरकारने एकाच अपत्यावर शस्त्रक्रिया केलेल्या व्यक्तींचा विचार करावा. अशाच व्यक्तींना अग्रक्रमाने दारिद्र्य निर्मूलन योजनांचे फायदे द्यावेत. त्यामुळे दारिद्र्य नष्ट होण्यास आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात येण्यास मदत होईल. एकाच अपत्यावर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींना सरकारी नोकऱ्यात प्राधान्य द्यावे. यामुळे भविष्यातील बेकारीही कमी होईल आणि लोकसंख्या वाढीचा वेगही कमी होईल. ज्यांनी एकाच अपत्यावर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केली आहे त्यांच्या अपत्यांना सरकारने शैक्षणिक सवलती द्याव्यात. शिक्षणाचा बराचसा खर्च सरकारने करावा. तसेच नोकऱ्यातही काही प्रमाणात त्यांच्यासाठी आरक्षण ठेवावे. यामुळेसुद्धा जननदर आटोक्यात येऊन

लोकसंख्या वाढीच्या भयावह वेगाला आळा बसू शकेल.

समारोप

लोकसंख्या वाढीच्या समस्या देशात दिवसेंदिवस गंभीर बनत चालल्या आहेत. देशाचा जलद आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी, विकासाचे फायदे सर्व लोकांच्यापर्यंत पोहोचता यावेत यासाठी आपल्या देशाच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होणे अत्यंत आवश्यक आहे. सरकारने वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या समस्या सोडवण्यासाठी विविध उपाय योजले पाहिजेत. तसेच लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठीसुद्धा विशेष पावले उचलली पाहिजेत.

प्रकरण क्र.

भारतीय लोकसंख्येची रचना आणि वैशिष्ट्ये

प्रास्ताविक:

भारत हा जगातील एक प्रमुख विकसनशील देश आहे. भारत वेगाने आर्थिक विकास करीत असलेले राष्ट्र आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक मागासलेपणा आता हळूहळू कमी होत आहे. इतरही सामाजिक बदल जाणवण्याइतपत दिसून येत आहेत. त्याचा परिणाम भारतीय लोकसंख्येच्या रचनेवर आणि वैशिष्ट्यावर पडत असून लोकसंख्येची रचना आणि वैशिष्ट्ये हळूहळू बदलत आहेत.

विकसित देशांच्या लोकसंख्येपेक्षा भारतीय लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये निराळी आहेत. उदाहरणार्थ विकसित देशातील साक्षरतेचे प्रमाण व भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण, विकसित देशातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तर व भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तर, विकसित देशातील लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना व भारतीय लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना यामध्ये वेगळेपणा आढळून येतो. भारतीय लोकसंख्येची रचना आणि लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केली आहेत.

१)मोठा आकार:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय लोकसंख्येचा आकार फारसा मोठा नव्हता. किंग्जेल डेव्हिस यांच्या मते ख्रिस्तपूर्व ३०० मध्ये भारताची लोकसंख्या १० कोटी होती. इतिहास तज्ञ संशोधक मोरलँड यांच्यामते इसवी सन १६३० ते इसवीसन १८७० पर्यंत भारताची लोकसंख्या १२ कोटी ५० लाख इतकी असावी. १६०० ते १८७० या २७० वर्षांच्या काळात भारताची लोकसंख्या फार कमी असल्याचे दिसते. सन १८७० नंतर भारताच्या लोकसंख्येत वाढ होऊ लागली. सन १८०० मध्ये भारताची लोकसंख्या १२ कोटी होती. १८५० मध्ये १९ कोटी होती.

प्रचंड आकाराची लोकसंख्या हे भारतीय लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत जगात चीनचा प्रथम तर भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. जगाची लोकसंख्या ७०० कोटी असून त्यामध्ये एकट्या भारताची लोकसंख्या सुमारे १४४ कोटी आहे. भारतात दर दीड सेकंदाला एक मूल जन्मास येते. दर एका मिनिटाला ४९ बालके भारतात जन्मास येतात. भारतात एका वर्षात जवळजवळ १ कोटी २० लाख बालके जन्मास येतात. दरवर्षी भारतात ऑस्ट्रेलिया देशाएवढी लोकसंख्या वाढते. भारताची लोकसंख्या जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या १८% इतकी आहे. याचा अर्थ जगातील शंभर लोकात १८ भारतीय लोक असतात. १९९१ मध्ये भारताची लोकसंख्या जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या १६% इतकी होती. चीनची लोकसंख्या जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या २१% इतकी आहे. रशियाची १.५% आणि अमेरिकेची ४.७% आहे.

सन १८९१ मध्ये भारताची लोकसंख्या २३.६० कोटी होती. १९०१ मध्ये सुद्धा भारताची लोकसंख्या तेवढीच म्हणजे २३.६० कोटी होती. १९११ मध्ये भारताची लोकसंख्या २५.२० कोटी होती. १९२१ मध्ये २५.१० कोटी होती. म्हणजे १९११ च्या तुलनेत १९२१ मध्ये भारताची लोकसंख्या कमी झालेली दिसते. १९३१ मध्ये भारताची लोकसंख्या २७.९० कोटी, १९४१ मध्ये ३१.९० कोटी, १९५१ मध्ये ३६.११ कोटी एवढी होती. १९६१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ४३.९२ कोटी, १९७१ मध्ये ५४.८२ कोटी, १९८१ मध्ये ६८.३३ कोटी, १९९१ मध्ये ८४.६४ कोटी, २००१ मध्ये १०२.८७ कोटी, २०११ मध्ये १२१.०२ कोटी एवढी होती. २०२१ ची जनगणना अद्याप झाली नाही. परंतु सोशल मीडियात जाहीर झाल्यानुसार आज (२०२४) भारताची लोकसंख्या १४२ ते १४४ कोटींच्या दरम्यान असावी.

वरील आकडेवारीवरून स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या लोकसंख्येत फार मोठी वाढ घडून आल्याचे दिसते. १८९१ ते १९४१ या पन्नास वर्षाच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ८.३ कोटींनी वाढ झाली. तर १९५१ ते २००१ या पन्नास वर्षाच्या काळात भारताच्या लोकसंख्येत ६६.७६ कोटी एवढी प्रचंड वाढ घडून आली. अशा प्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या लोकसंख्येत प्रचंड वाढ घडून आली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारने अनेक रोगांच्या सार्थीचे उच्चाटन करण्यात यश मिळवले. गावोगावी मोफत आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. दुष्काळावर मात करण्यात यश मिळवले. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या लोकसंख्येत मोठी वाढ घडून आली. अशा प्रकारे लोकसंख्येचा मोठा आकार हे भारतीय लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य आहे.

२) लोकसंख्या वाढीचा दर सर्वोच्च:

भारताच्या लोकसंख्येचे दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे संपूर्ण जगात भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत चीनचा जगात प्रथम क्रमांक असला तरी लोकसंख्या वाढीच्या दराच्या बाबतीत मात्र भारताचा

जगात प्रथम क्रमांक आहे. चीनच्या लोकसंख्या वाढीचा दर भारतापेक्षा कमी असून लोकसंख्या वाढीच्या दराच्या बाबतीत चीनचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. १९०१ ते १९११ या दशकात भारतीय लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर ०.५७% होता. १९११ ते १९२१ या दशकात लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर ०.०३ टक्के होता. १९२१ ते १९३१ या काळात लोकसंख्येचा वार्षिक वृद्धी दर १.१०% होता. १९३१ ते १९४१ या काळात १.४२ टक्के, १९४१ ते १९५१ या काळात १.३३%. १९५१ ते १९६१ या काळात २.१६%, १९६१ ते १९७१ या काळात २.४८%, १९७१ ते १९८१ या काळात २.४६%, १९८१ ते १९९१ या काळात २.३८%, १९९१ ते २००१ या काळात २.१३%, २००१ ते २०११ या काळात १.७८% इतका लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर होता.

१९४१ ते १९५१ दशकात भारतीय लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर १.३३% होता. १९५१ ते १९६१ या दशकात २.१६ टक्के होता. १९६१ ते १९७१ या दशकात लोकसंख्येचा वार्षिक वृद्धी दर २.४८ टक्के एवढा वाढला. परंतु १९७१ ते १९८१ दशकापासून आज अखेर लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर सतत घटत गेला आहे. ही बाब भारताच्या दृष्टीने समाधानकारक असली तरी २००१ ते २०११ या दशकातील भारतीय लोकसंख्येचा १.७८% असणारा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर हा भारताच्या दृष्टीने जास्तच आहे. कारण भारताची मूळचीच लोकसंख्या सुमारे १४४ कोटी एवढी प्रचंड आहे. या प्रचंड आकाराच्या लोकसंख्येत वार्षिक १.७८ टक्के दराने पडणारी भरसुद्धा प्रचंडच आहे. कारण दरवर्षी भारताच्या एकूण लोकसंख्येत मुंबई शहराएवढी किंवा ऑस्ट्रेलिया देशाच्या लोकसंख्येएवढी भर पडत पडते. म्हणून १९७१ ते १९८१ या काळात दशकापासून भारतीय लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर घटलेला असला तरी लोकसंख्येचा आकारमात्र दिवसेंदिवस वाढतच आहे. सन २०११ साली भारताच्या लोकसंख्येचा सरासरी वार्षिक वृद्धी दर १.७८% होता. जपानचा तो ०.३०% होता. तर चीनचा तो ०.९०% होता. अशा प्रकारे अलिकडच्या दशकात भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होत असला तरी चीन, जपान व इतर राष्ट्रांपेक्षा तो आजही जास्तच आहे.

३) विविध राज्यात लोकसंख्येचे प्रमाण आणि लोकसंख्या वृद्धी दर वेगवेगळे:

भारतात सुमारे २९ घटक राज्ये असून सहा केंद्रशासित प्रदेश आहेत. या सर्व राज्यात आणि केंद्रशासित प्रदेशात सारखीच लोकसंख्या नाही. काही राज्यात प्रचंड लोकसंख्या आहे. तर काही राज्यात खूपच कमी लोकसंख्या आहे. कारण प्रत्येक राज्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ आणि नैसर्गिक परिस्थिती वेगवेगळी आहे. तसेच लोकसंख्या वाढीचा दरही प्रत्येक राज्याचा वेगवेगळा आहे. काही राज्यांचा लोकसंख्या वृद्धीचा दर जास्त आहे तर काही राज्यांचा तो कमी आहे. अशा प्रकारे विविध राज्यात लोकसंख्येचे वेगवेगळे प्रमाण हे भारतीय लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. तसेच विविध राज्यांचा लोकसंख्या वृद्धीचा वेगवेगळा दर हेसुद्धा भारतीय लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. भारतात उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, बिहार, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, तामिळनाडू , राजस्थान, कर्नाटक, गुजरात, ओरिसा इ. राज्यात लोकसंख्येचा आकार मोठा आहे. सिक्कीम, मिझोराम, अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, मणिपूर, मेघालय, त्रिपुरा, झारखंड, गोवा, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड या राज्यातील लोकसंख्येचा आकार लहान आहे. भारतात सर्वात जास्त लोकसंख्या उत्तर प्रदेश या राज्याची आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार उत्तर प्रदेश या राज्याची लोकसंख्या १९९५८१४७७ इतकी असून या राज्यातील लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या १६.४९% इतके आहे. भारतात सर्वात कमी लोकसंख्या सिक्कीम या राज्याची असून ती ६०७६८८ एवढी आहे. सिक्कीम मधील लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या अवघी ०.००५ टक्के इतकी आहे. लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत देशात महाराष्ट्र राज्याचा दुसरा क्रमांक लागतो. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११.२३ कोटी आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत बिहार राज्याचा देशात तिसरा क्रमांक लागतो. बिहारची लोकसंख्या १०.३८ कोटी आहे.

भारतात चंदिगड, दमणद्वीप, दादरा नगर हवेली, लक्षद्वीप इत्यादी केंद्रशासित प्रदेश असून सर्वात जास्त लोकसंख्या चंदिगड या प्रदेशाची आहे (०.०९ टक्के). तर सर्वात कमी लोकसंख्या दमण द्वीप या केंद्रशासित प्रदेशाची असून ते २४२९११ इतकी आहे.(०.०२%).

भारतातील विविध राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील लोकसंख्येचा वृद्धीदर सुद्धा वेगवेगळा (कमी-जास्त) आहे. केवळ राज्यांचा विचार करता असे दिसते की २००१ ते २०११ या दशकातील सर्वात जास्त लोकसंख्या दशक वृद्धी दर(Decadel Growth Rate) मेघालय या राज्याचा असून तो २७.८२ टक्के एवढा आहे. अरुणाचल प्रदेशचा २५.९२%, बिहारचा २५.७ टक्के, जम्मू-काश्मीरचा २३.७१%, मिझोराम चा २२.७८%, छत्तीसगडचा २२.५९% आणि झारखंड राज्याचा २२.५९% एवढा आहे. २००१ ते २०११ या दशकातील सर्वात कमी लोकसंख्या दशक वृद्धीदर नागालँड या राज्याचा असून तो ०.४७% एवढा आहे. केरळ राज्याचा तो ४.८६% आहे. गोवा राज्याचा ८.१७% आहे. सिक्कीम राज्याचा १२.३६% आहे.

केवळ केंद्रशासित प्रदेशांचा विचार करता २००१ ते २०११ या दशकातील सर्वात जास्त लोकसंख्या दशक वृद्धी दर दादरा व नगर हवेलीचा असून तो ५५.५०% आहे. दमण आणि दीवचा तो ५३.५४% आहे. सर्वात कमी लोकसंख्या दशक वृद्धीदर लक्षद्वीप या

केंद्रशासित प्रदेशाचा असून तो ६.२३% एवढा आहे. अंदमान व निकोबारचा ६.६८% आहे.

अशा प्रकारे भारतात वेगवेगळ्या राज्यात आणि वेगवेगळ्या केंद्रशासित प्रदेशात लोकसंख्येचे प्रमाण आणि लोकसंख्या वृद्धीचा दर वेगवेगळा (कमी किंवा जास्त) आहे. हे भारतीय लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य मानले जाते.

४)भारतीय लोकसंख्येची धार्मिक रचना:

भारतात हिंदू, जैन, इस्लाम, ख्रिस्ती, यहुदी आणि पारशी धर्माचे लोक राहतात. यापैकी इस्लाम, यहुदी, ख्रिस्ती, पारशी इत्यादी धर्म हे परकीय धर्म आहेत. परंतु आज हे धर्म परकीय मानले जात नाहीत. भारतात अनेक धर्माचे लोक राहत असले तरी देशात हिंदू धर्मियांची संख्या मोठी असून भारतातील जवळजवळ ८० टक्के लोक हे हिंदू धर्माचे आहेत. असे असले तरी प्रत्येक जनगणनेत अगदी १९०१ पासून हिंदू धर्मीय लोकांचे शेकडा प्रमाण घटत जात असल्याचे आणि मुसलमान लोकांचे शेकडा प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये ते दर्शविले आहे.

तक्ता क्र.

भारतातील विविध जनगणना वर्षातील विविध धर्मातील लोकांची शेकडा प्रमाण

अ.क्र.	वर्ष	धर्मानुसार लोकसंख्या (%)						
		हिंदू	मुस्लीम	ख्रिश्चन	शीख	बौध्द	जैन	इतर
१	१९०१	७२.८०	२१.९०	१.००	०.८०	०.१०	०.५०	२.९०
२	१९११	७१.७०	२२.४०	१.२०	१.००	०.१०	०.४०	३.२०
३	१९२१	७०.७०	२३.२०	१.५०	१.१०	०.१०	०.४०	३.००
४	१९३१	७०.६७	२३.४९	१.७७	१.२८	०.१३	०.३७	२.३०
५	१९४१	६९.४६	२४.४८	१.९१	१.४६	०.१२	०.३७	२.४१
६	१९५१	८४.९८	९.९१	२.३५	१.७४	०.५०	०.३९	०.५२
७	१९६१	८३.५०	१०.७०	२.४०	१.८०	०.७०	०.५०	०.४०
८	१९७१	८२.७०	११.२०	२.६०	१.९०	०.७०	०.५०	०.४०
९	१९८१	८२.६०	११.४०	२.४०	२.००	०.७०	०.५०	०.४०
१०	१९९१	८२.४०	११.७०	२.३०	२.००	०.८०	०.४०	०.४०
११	२००१	८१.४०	१२.४०	२.३०	१.८०	०.७०	०.४०	१.००
१२	२०११	७९.८०	१४.२०	२.३०	१.७०	०.७०	०.४०	०.९०

स्त्रोत : सेन्सस ऑफ इंडिया

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात सुद्धा इतर धर्माच्या लोकसंख्येपेक्षा हिंदू धर्माच्या लोकांचे प्रमाण मोठे आहे. परंतु वरील तक्त्याकडे नजर टाकली असता असे दिसते की, १९०१ ते १९४१ पर्यंत एकूण लोकसंख्येतील हिंदू धर्मियांचे शेकडा प्रमाण घटत गेले आहे. तर मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख आणि बौद्ध धर्मिय लोकांचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. सन १९०१ मध्ये एकूण लोकसंख्येत हिंदूंचे प्रमाण ७२.८०% होते. १९११ मध्ये ७१.७० टक्के, १९२१ मध्ये ७०.७० टक्के, १९३१ मध्ये ७०.६७% आणि १९४१ मध्ये ६९.४६% असे हिंदूंचे प्रमाण घटत गेल्याचे दिसते. सन १९०१ मध्ये मुस्लिम धर्मिय लोकांचे प्रमाण २१.९०% होते. १९११ मध्ये २२.४०%, १९२१ मध्ये २३.२०%, १९३१ मध्ये २३.४९% आणि १९४१ मध्ये २४.४८% असे मुस्लिम धर्मियांचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. १९०१ मध्ये ख्रिश्चन धर्मियांचे प्रमाण १% होते. ते १९११ मध्ये १.२०%,१९२१ मध्ये १.५०%, १९३१ मध्ये १.७७% आणि १९४१ मध्ये १.९१% एवढे ख्रिश्चन धर्म लोकांचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. १९०१ मध्ये शीख धर्मिय लोकांचे प्रमाण ०.८० टक्के होते. १९११ मध्ये ते १ टक्के, १९२१ मध्ये १.१०टक्के, १९३१ मध्ये १.२८ टक्के, १९४१ मध्ये १.४६ टक्के एवढे वाढले.

जनगणना वर्ष १९५१ ते २०११ असा विचार केला असता असे दिसते की, प्रत्येक जनगणनेत हिंदू धर्माच्या लोकांचे प्रमाण घटत गेले आहे. १९५१ मध्ये हिंदू लोकांचे प्रमाण ८४.९८% एवढे होते. १९६१ मध्ये ते ८३.५०% पर्यंत घटले. १९७१ मध्ये हिंदू धर्मिय लोकांचे प्रमाण ८२.७०%, १९८१ मध्ये ८२.७%, १९९१ मध्ये ८२.४०%, २००१ मध्ये ८१.४०% आणि २०११ मध्ये १९.८०% एवढे घटल्याचे दिसते. १९५१ पासून २०११ पर्यंत प्रत्येक जनगणनेत हिंदूंचे प्रमाण घटले असले तरी मुस्लिम धर्मियांचे प्रमाण प्रत्येक जनगणनेत वाढत गेल्याचे दिसते. १९५१ मध्ये मुस्लिम धर्मियांचे प्रमाण ९.१% होते. १९६१ मध्ये ते १०.७० टक्के वाढले.

१९७१ मध्ये ते ११.२० टक्के, १९८१ मध्ये ११.४०%, १९९१ मध्ये ११.७०%, २००१ मध्ये १२.४०% आणि २०११ मध्ये १४.२०% एवढे वाढल्याचे दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून म्हणजेच १९०१ पासून २०११ पर्यंत प्रत्येक जनगणनेत मुस्लिम धर्मियांची लोकसंख्या वाढत आहे. सन १९०१ मध्ये ख्रिश्चन धर्म यांचे प्रमाण १% होते तर सन २०११ मध्ये ते २.३०% एवढे वाढले आहे १९०१ मध्ये शीख लोकांचे प्रमाण ०.८०% होते २०११ मध्ये १.७० टक्के एवढी वाढले १९०१ मध्ये बौद्ध धर्म लोकांचे प्रमाण ०.१०% होते २०११ मध्ये ते ०.७० टक्के एवढे वाढले सन १९०१ मध्ये जैन धर्मियांचे प्रमाण ०.५०% होते २०११ मध्ये ते ०.४०% एवढे कमी झाले.

प्रत्येक जनगणनेत हिंदूंचे शेकडा प्रमाण घटत असले तरी इतर धर्मियांच्या तुलनेत हिंदू धर्मियांची लोकसंख्या आणि प्रमाण सर्वात जास्त आहे. आजमितीस एकट्या हिंदूंची संख्या १०० कोटींच्या आसपास असावी. १४४ कोटी लोकसंख्येत १०० कोटी हिंदू आहेत. त्यामुळे भारत देशाला हिंदुस्तान आणि हिंदूंचा देश असे म्हणतात. गांधींनी भारताचा उल्लेख स्वतंत्र हिंदुस्तान असाच केला आहे. जगात भारताची ओळख हिंदूंचा देश अशीच आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये १९६१ ते २०११ या जनगणना वर्षातील भारतातील हिंदू लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक: हिंदूंच्या लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण (१९६१ ते २०११)

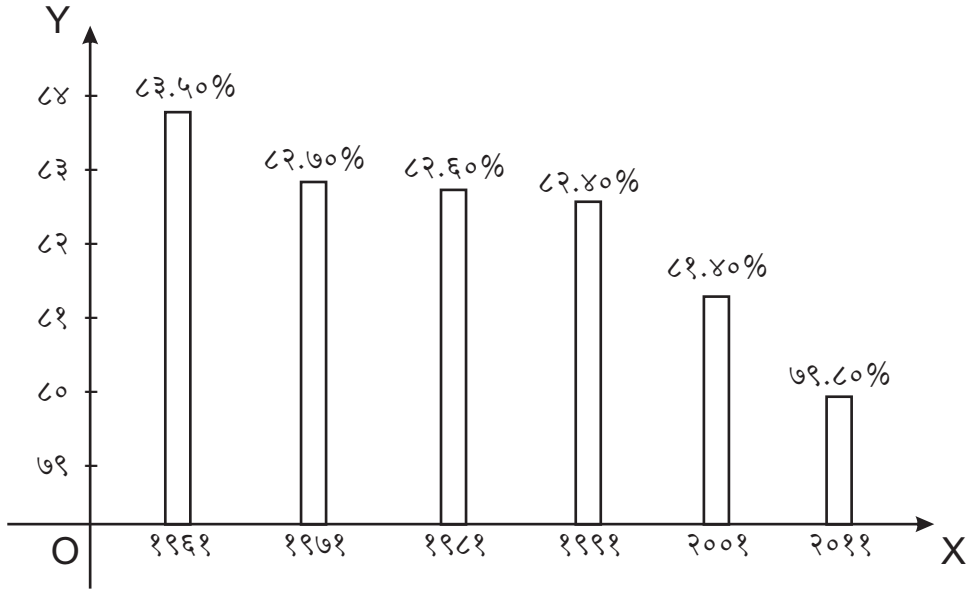

खालील आकृती क्रमांक मध्ये विविध जनगणना वर्षातील भारतातील मुस्लिम धर्मियांचे शेकडा प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक: भारतातील मुस्लीम धर्मियांचे शेकडा प्रमाण

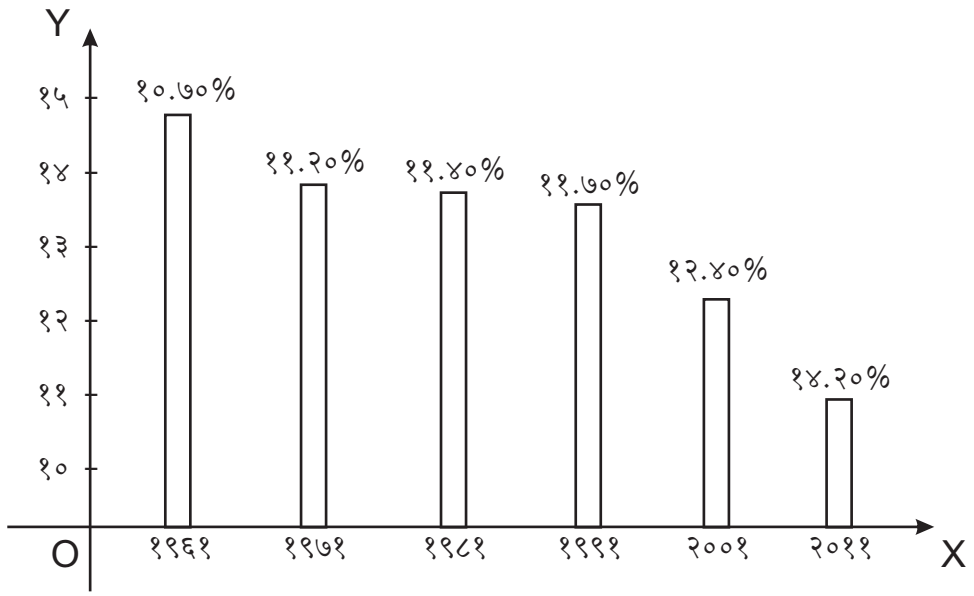

खालील आकृती क्रमांक मध्ये २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील विविध धर्मियांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक: भारतातील विविध धर्मियांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण

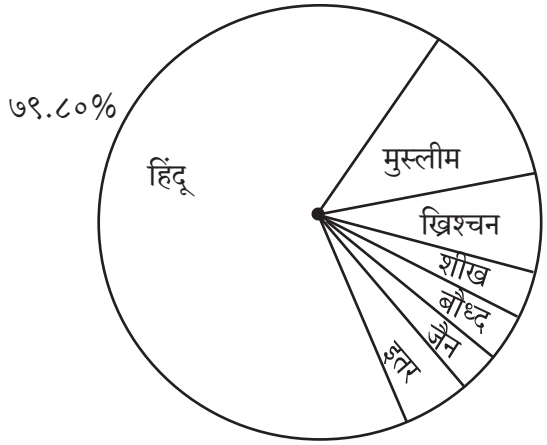

भारतातील विविध राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील मुस्लीम लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण(२०२३ या वर्षातील)

तक्ता क्र. – विविध राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील मुस्लीम लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण

अ.क्र.	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	मुस्लीम लोकांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण(%)
१	लक्षद्वीप	९६.५८
२	जम्मू आणि काश्मिर	६८.३१
३	आसाम	३४.२२
४	पश्चिम बंगाल	२७.०१
५	केरळ	२६.५६
६	उत्तर प्रदेश	१९.२६
७	बिहार	१६.८७
८	झारखंड	१४.५३
९	उत्तराखंड	१३.९५
१०	कर्नाटक	१२.९२
११	दिल्ली	१२.८६
१२	गुजरात	९.६७
१३	आंध्र प्रदेश	९.५६
१४	राजस्थान	९.०७
१५	त्रिपुरा	८.६०
१६	अंदमान आणि निकोबार बेटे	८.५२
१७	मणिपूर	८.४०
१८	गोवा	८.३३
१९	दमण आणि दिव	७.९२
२०	हरियाणा	७.०३
२१	मध्य प्रदेश	६.५७
२२	पाँडेचरी	६.०५
२३	तामिळनाडू	५.८६
२४	चंदिगड	४.८७
२५	मेघालय	४.४०

अ.क्र.	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	मुस्लीम लोकांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण(%)
२६	दादरा नगर हवेली	३.७६
२७	नागालँड	२.४७
२८	हिमाचल प्रदेश	२.१८
२९	ओरिसा	२.१७
३०	छत्तीसगड	२.०२
३१	अरुणाचल प्रदेश	१.९५
३२	पंजाब	१.९३
३३	सिक्कीम	१.६२
३४	मिझोराम	१.३५

स्त्रोत- gulbarga.com

केंद्रशासित प्रदेशांचा विचार करता असे दिसते की सर्वात जास्त मुस्लिम लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षद्वीप मध्ये असून ते ९६.५८% आहे. लक्षद्वीपची एकूण लोकसंख्या ६४,४७६ असून त्यापैकी मुस्लिम लोकसंख्या ६२,२६८ आहे. (९६.५८%) केवळ राज्यांचा विचार करता असे दिसते की, भारतात सर्वात जास्त मुस्लिम लोकसंख्येचे प्रमाण जम्मू व काश्मीर या राज्यात असून ते ६८.३१% एवढे आहे. या राज्याची एकूण लोकसंख्या १२५४१३०१ असून त्यापैकी ८५ ६७ ४८५ एवढे मुस्लिम आहेत (६८.३१%), आसाम (३४.२२%), पश्चिम बंगाल (२७.०१%), केरळ (२६.५६%), उत्तर प्रदेश (१९.२६%) या राज्यात मुस्लिम लोकांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. मिझोराम या राज्यात मुस्लिम लोकांचे प्रमाण १.३५% एवढे आहे.

अनुसूचित जाती (SC) व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जातीच्या लोकांचे प्रमाण १६.६% आहे आणि अनुसूचित जमातीच्या लोकांचे प्रमाण ८.६% एवढे आहे. SC आणि ST समाजाची एकूण लोकसंख्या ३१ कोटी एवढी आहे. एकूण लोकसंख्येशी त्याचे प्रमाण २५.२०% एवढे आहे.

अनुसूचित जाती(SC), अनुसूचित जमाती (ST) इतर मागास वर्ग (OBC) यांचे धर्मानुसार प्रमाण

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग यांचे धर्मानुसार प्रमाण दर्शविले आहे.

अ.क्र.	धर्म	धर्मानुसार प्रमाण			
		अनुसूचित जाती(SC)%	अनुसूचित जमाती (ST)%	इतर मागास वर्ग (OBC)%	एकूण %
१	बौध्द	८८	९	१	९८
२	हिंदू	२३	१०	४४	७७
३	ख्रिश्चन	२१	२९	२६	७६
४	मुस्लीम	०३	०२	५५	६०
५	शीख	३८	००	१९	५७
६	जैन	०३	००	१२	१५
७	सर्व	२१	१०	४४	७५

स्त्रोत : NFHS, 2015

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, बौद्ध धर्मात ८८ टक्के लोकांनी अनुसूचित जातीचे आहेत व ९ टक्के लोक अनुसूचित जमातीचे आहेत. इतर वर्गातील १ टक्के आहेत. बौद्ध धर्मातील एकूण ९८ टक्के लोकसंख्या ही अ.जा. आणि ओ.बी.सी. मधील आहे.

हिंदू धर्मात २३ टक्के लोक अनुसूचित जातीचे आहेत. १० टक्के लोक अनुसूचित जमातीचे आहेत. ४४ टक्के लोक ओबीसी आहेत. हिंदू धर्मातील एकूण लोकसंख्येपैकी ७७ टक्के लोकसंख्या ही अ.जा., अ.ज. आणि ओ.बी.सी. आहे.

ख्रिश्चन धर्मात २१ टक्के लोक अनुसूचित जातीचे आहेत. २९ टक्के लोक अनुसूचित जमातीचे आहेत. २६ टक्के लोक ओबीसी आहेत. ख्रिश्चन धर्मातील एकूण लोकसंख्येपैकी ७६ टक्के लोकसंख्या अ.जा., अ.ज. आणि ओबीसी आहे.

मुस्लिम धर्मात ३ टक्के लोक अनुसूचित जातीचे आहेत. २ टक्के लोक अनुसूचित जमातीचे आहेत. ५५% लोक ओबीसी आहेत. मुसलमान धर्मातील एकूण ६० टक्के लोक अनुसूचित जातीचे, अनुसूचित जमातीचे आणि ओबीसी आहेत. शीख धर्मात ३८ टक्के लोक अनुसूचित जातीचे आहेत. अनुसूचित जमातीच्या लोकांचे प्रमाण शीख धर्मात शून्य टक्के आहे. १९ टक्के लोक ओबीसी आहेत. शीख धर्मात ५७% लोक अ.जा., अ.ज., ओबीसी आहेत.

जैन धर्मात ०३ टक्के लोक अनुसूचित जातीचे आहेत. अनुसूचित जमातीचे लोक शून्य टक्के आहेत. जैन धर्मातील १२ टक्के लोक ओ.बी.सी. आहेत. जैन धर्मातील १५ टक्के लोक अनुसूचित जातीचे, अनुसूचित जमातीचे आणि ओ.बी.सी. प्रवर्गातील आहेत.

भारतात सर्व धर्मातील ७५ टक्के लोकसंख्या ही अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि ओबीसी प्रवर्गातील आहे. त्यामध्ये अनुसूचित जातींची लोकसंख्या २१ टक्के आहे. अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या १० टक्के आणि ओ.बी.सी. लोकांची संख्या ४४ टक्के आहे.

अनुसूचित जातीच्या लोकांची संख्या सर्वात जास्त बौद्ध धर्मात असून ती ८८% एवढी आहे. अनुसूचित जमातीच्या लोकांची संख्या सर्वात जास्त ख्रिश्चन धर्मात असून ती २९ टक्के आहे. इतर मागास वर्गातील लोकांची संख्या सर्वात जास्त मुस्लिम धर्मात असून ती ५५% आहे. हिंदू धर्मात ओ.बी.सी. ४४ टक्के आहे.

जन्मदर आणि मृत्यू दर

भारतात लोकसंख्येचे आणखी एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे भारतात जननदर(Birth rate) जास्त आहे आणि मृत्यूदर (Death rate) कमी आहे. एका वर्षात १००० लोकसंख्येमागे जन्मास येणाऱ्या अपत्यांची संख्या म्हणजे जन्मदर होय. आणि एका वर्षात १००० लोकसंख्येमागे मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्तींची संख्या म्हणजे मृत्यूदर होय. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील जनन प्रमाणाची आणि मृत्यू प्रमाणाची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक : भारतातील विविध वर्षातील जन्मदर आणि मृत्यूदर

अ.क्र.	वर्ष	जन्मदर	मृत्यूदर	जन्मदर व मृत्यूदरातील तफावत
१	१९११	४९.२	४२.६	६.६०
२	१९२१	४८.१	४७.२	०.९०
३	१९३१	४६.४	३६.३	१०.१०
४	१९४१	४५.२	३१.२	१४.००
५	१९५१	३९.९	२७.४	१२.५०
६	१९६१	४१.७	२२.८	१८.९०
७	१९७१	३६.९	१४.९	२२.००
८	१९८१	३३.९	१२.५	२१.४०
९	१९९१	२९.५	९.८	१९.७०
१०	२००१	२५.८	८.५	१७.३०
११	२०११	२१.८	७.२	१४.६०
१२	२०२३	१६.१	६.६	९.५०

स्त्रोत : १) ठक्कर के. एच., 'लोकसंख्या शास्त्र', फडके प्रकाशन, पृ. क्र. १३४, ऑक्टोंबर २००५
२)इंटरनेट

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, १९११ पासून २०२३ पर्यंत जन्मदरात आणि मृत्यू दरात घट झाली आहे. १९११ साली जन्मदर ४९.२% होता. २०२३ साली तर १६.१ एवढा कमी झाला आहे. १९११ साली मृत्यू दर ४२.६ होता. तो २०२३ साली ६.६ इतका कमी झाला आहे.

सन २०११ साली जन्मदर ४९.२ होता आणि मृत्यूदर ४२.६ होता. जन्मदर आणि मृत्यूदरातील तफावत ६.६ होती. म्हणजे दर १००० लोकसंख्येमागे ४९.२ बालके एका वर्षात जन्माला येत होती आणि ४२.६ व्यक्ती मरण पावत होत्या. म्हणजे वर्षाला १००० लोकसंख्येमागे ६.६ लोकांची भर पडत होती. २०२३ साली जन्मदर १६.१ होता आणि मृत्यूदर ६.६ होता. जन्मदर व मृत्युदरातील तफावत ९.५ होती. याचा अर्थ सन २०२३ साली १००० लोकसंख्येमागे १६.१ अपत्ये जन्माला येत होती आणि १००० लोकसंख्येमागे ६.६ व्यक्ती मरण पावत होत्या. म्हणजे २०२३ मध्ये १००० लोकसंख्येमागे ९.५ व्यक्तींची भर पडत होती. जपानमध्ये जन्मदर आणि

मृत्यू दर जवळजवळ सारखा असल्याने एकूण लोकसंख्येत पडणारी भर शून्य आहे. इटली सारख्या काही देशात जन्मदरापेक्षा मृत्यू दर जास्त आहे. त्यामुळे एकूण लोकसंख्येत काहीच भर पडत नाही. लोकसंख्येत वाढ न होता घटच होण्याची प्रवृत्ती दिसते. परंतु आपल्या देशात जन्मदरात आणि मृत्यूदरात आजही फार मोठी तफावत आहे. जन्मदर खूप जास्त आहे (१६.१) आणि मृत्यूदर खूपच कमी आहे (६.६). त्यामुळे भारतात लोकसंख्येचा स्फोट घडून आला आहे. जन्मदर व मृत्यूदरात मोठी तफावत असल्यामुळे लोकसंख्येचा आकार प्रचंड वाढून देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झाली आहे.

भारतात १९२१ पर्यंत जन्मदर व मृत्यूदरात फारशी तफावत नव्हती. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीची समस्या देशाला भेडसावत नव्हती. परंतु १९३१ पासून मात्र जन्मदर व मृत्यूदरातील तफावत वाढत गेली. त्यामुळे १९३१ पासून देशात लोकसंख्या वेगाने वाढली. २०११ च्या तुलनेत २०२३ मध्ये जन्मदर आणि मृत्यूदरातील तफावत कमी झाल्याचे दिसते. २०११ मध्ये जन्मदर आणि मृत्यू दरातील तफावत १४.६० होती. तर २०२३ मध्ये जन्मदर आणि मृत्यूदरातील तफावत ९.५० होती. याचा अर्थ सन २०११ मध्ये १००० लोकसंख्येमागे एकूण लोकसंख्येत १४.६० लोकांची भर पडली आणि २०२३ मध्ये १००० लोकसंख्येमागे एकूण लोकसंख्येत ९.५० लोकांची भर पडली. अशा प्रकारे २०११ च्या तुलनेत २०२३ मध्ये जन्मदर व मृत्यूदर यातील तफावत कमी झाल्यामुळे एकूण लोकसंख्येत पडलेली भर कमी झाली. २०११ च्या तुलनेत २०२३ मध्ये लोकसंख्या वाढीचा वेग घटला.

२०२३ चा विचार करता असे दिसते की, २०२३ मध्ये जन्मदर १६.१ होता आणि मृत्यूदर ६.६ होता. जन्मदर व मृत्युदरातील तफावत ९.५० असून ती फार मोठी आहे. जन्मदर व मृत्यूदरात मोठी तफावत असल्याने अतिरिक्त लोकसंख्येच्या समस्येला भारताला तोंड द्यावे लागत आहे. भारताला लोकसंख्येच्या समस्येपासून मुक्त व्हायचे असेल तर आपला जन्मदर हा मृत्यूदरा एवढा किंवा मृत्यू दारापेक्षा कमी झाला पाहिजे. काही देशात जन्मदर आणि मृत्यूदरात फारशी तफावत नाही. त्यामुळे त्या देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झालेली नाही.

खालील आकृतीत भारतातील विविध वर्षातील जन्मदराची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक– भारतातील विविध वर्षातील जन्मदर

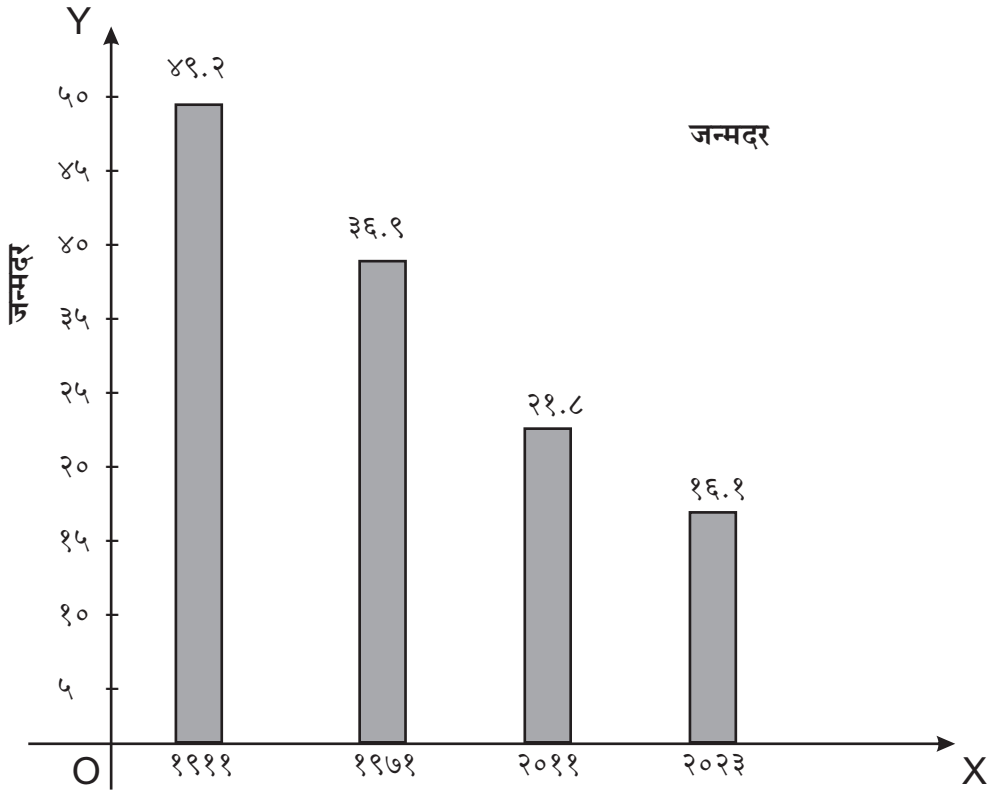

खालील आकृतीत भारतातील विविध वर्षातील मृत्यूदराची माहिती दिली आहे.

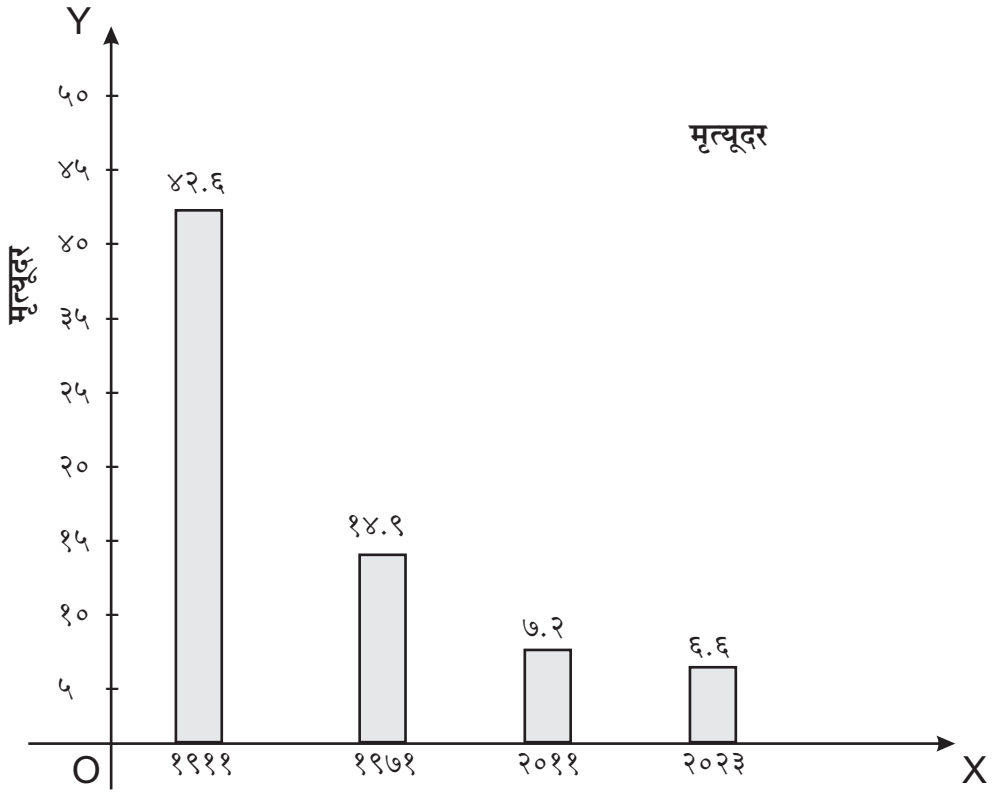

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध वर्षातील जन्मदराची आणि मृत्यूदराची एकत्रित माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक : भारतातील विविध वर्षातील जन्मदर आणि मृत्यूदर

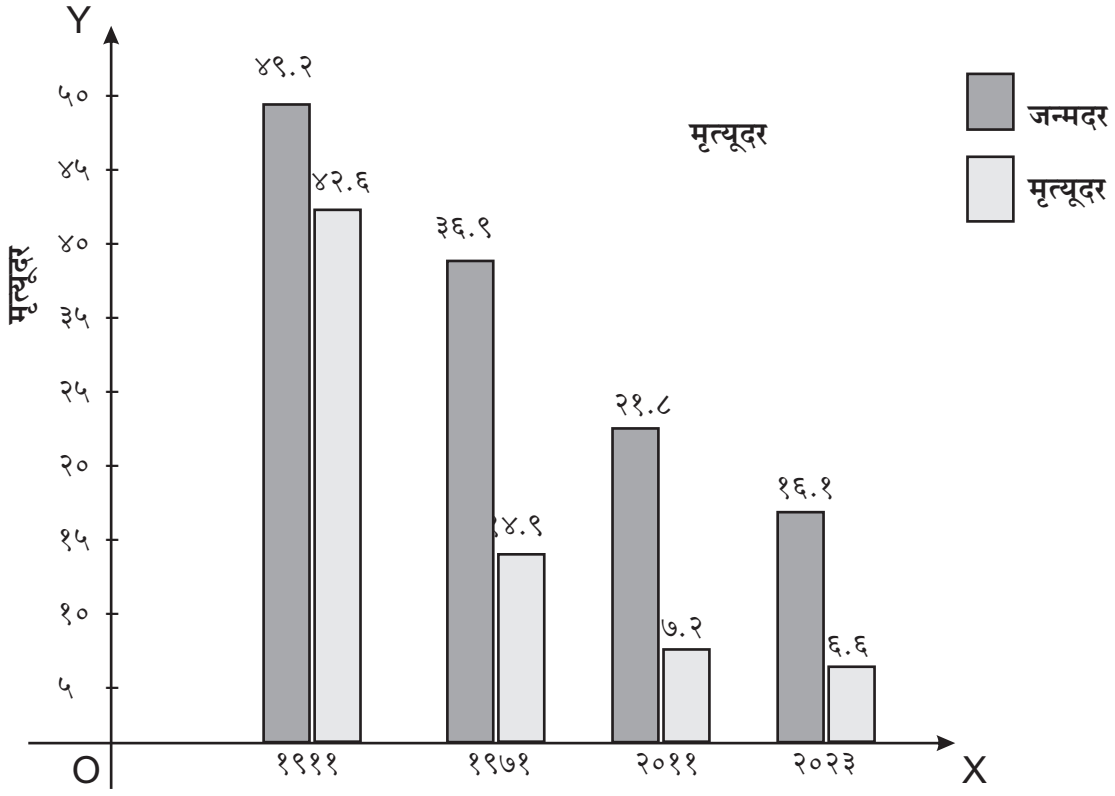

भारतात जननदर जास्त असण्याची कारणे

भारतात प्रत्येक जनगणनेत जन्मदर घटत असला तरी मृत्यूदारापेक्षा जन्मदर खूपच जास्त आहे. त्याची काही कारणे खालील प्रमाणे स्पष्ट केली आहेत.

१)दारिद्र्य　　२)कमी वयात विवाह

३) एकत्र कुटुंब पद्धती ४) विवाहाची प्रथा
५) विवाहित जोडप्यावर सामाजिक दबाव (लग्नानंतर लवकर अपत्ये झाली पाहिजेत)
६)अंधश्रद्धा व चुकीच्या समजुती ७)धर्म मार्तंडांचा प्रभाव –धर्मांध जनता
८)सामुदायिक विवाह सोहळे ९) कुटुंबांची व मालमत्तेची सुरक्षा
१०) कुटुंबनियोजन कार्यक्रमास कमी यश ११) सरकार व राजकीय पक्षांची उदासीनता
१२)गर्भपातास कायद्याने बंदी १३) चीनप्रमाणे सक्तीचा अभाव
१४) निर्वासितांचे लोंढे व घुसखोरी १५)उष्ण हवामान
१६) निरक्षर व अल्पशिक्षित जनता १७) अपत्यांच्या जगण्याची खात्री नसणे
१८) प्रज्योत्पादनास योग्य स्त्रियांचे मोठे प्रमाण १९) स्त्रियांचे समाजातील कनिष्ठ स्थान
२०) नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण कमी
२१) कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था
२२) वृद्धापकाळात आधाराची सोय म्हणून मुलांच्याकडे पाहण्याची वृत्ती
२३) अर्भक व बालमृत्यूने कमी होत चाललेले प्रमाण
२४)सरकारी योजना विपुल प्रमाणात –अपत्यांच्या खर्चाचा बोर्जा सरकार उचलते.

भारतात जन्मदरापेक्षा मृत्यू दर कमी असल्याचे कारणे

१) दुष्काळ, पूर, महापूर यावर नियंत्रण २) साथीच्या रोगावर नियंत्रण
३)आरोग्य विषयक सोयीत वाढ व सुधारणा ४)अन्नाच्या दर्जात सुधारणा
५) पिण्याच्या पाण्यात सुधारणा ६)वृद्धांची काळजी –वृद्धाश्रम
७) स्वच्छता अभियान ८) रोगप्रतिकारक क्षमतेत वाढ

स्त्री पुरुष प्रमाण

भारतीय लोकसंख्येचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारतात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या कमी आहे. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये विविध जनगणनेतील दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची असलेली संख्या दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.

भारतातील स्त्री–पुरुष गुणोत्तर

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	दर १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या
१	१९०१	९७२
२	१९११	९६४
३	१९२१	९५५
४	१९३१	९५०
५	१९४१	९४५
६	१९५१	९४६
७	१९६१	९४१
८	१९७१	९३०
९	१९८१	९३४
१०	१९९१	९२७
११	२००१	९३३
१२	२०११	९४०

स्त्रोत : सेन्सस ऑफ इंडिया

वरील तक्ता क्र. वरुन असे दिसते की, भारतात अगदी १९०१ पासून आजतागायत दर १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या कमी आहे. १९०१ पासून १९४१ पर्यंत भारतीय लोकसंख्येत दर १००० पुरुषांमागे स्त्रियांच्या संख्येत घट झाली आहे. उदा. १९०१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९७२ झाली होती. ती १९११ मध्ये ९४६, १९२१ मध्ये ९५५, १९३१ मध्ये ९५० आणि १९४१ मध्ये ९४५ पर्यंत कमी झाली. १९४१ च्या तुलनेत १९५१ मध्ये १००० पुरुषांच्या मागे असणाऱ्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसते. १९४१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९४५ होती. ती १९५१ मध्ये ९४६ इतकी वाढली. पुढे १९५१ पासून १९७१ पर्यंत १००० पुरुषांमागे असणारी स्त्रियांची संख्या घटत गेल्याचे आढळते. १९५१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९४६ होती. १९६१ मध्ये ती ९४१, १९७१ मध्ये ९३० अशी कमी झाली. १९७१ च्या तुलनेत १९८१ मध्ये स्त्रियांची संख्या वाढल्याचे दिसते. १९७१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९३० होती. ती १९८१ मध्ये ९३४ इतकी वाढली. परंतु १९९१ च्या जनगणनेत परत ही संख्या घटल्याची दिसते. उदाहरणार्थ १९८१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९३४ होती. १९९१ मध्ये ९२७ पर्यंत कमी झाली. १९९१ च्या तुलनेत २००१ आणि २०११ मध्ये भारतात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या वाढल्याचे दिसते. १९९१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९२७ होती. २००१ मध्ये ती ९३३ आणि २०११ मध्ये ९४० पर्यंत वाढली. अशाप्रकारे २००१ पासून भारतात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांच्या संख्येत वाढ होत आहे. ही अत्यंत आनंदाची बाब असून यावरून भारतीय लोकांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत असल्याचे दिसते. परंतु एक हजार पुरुषांमागे स्त्रियांच्या संख्येत वाढ होण्याचा वेग मात्र खूपच कमी आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये विविध जनगणना वर्षातील भारतातील १००० पुरुषांमागे स्त्रियांच्या असणारी संख्या दर्शविली आहे.

आकृती क्रमांक

विविध जनगणना वर्षातील भारतातील १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या

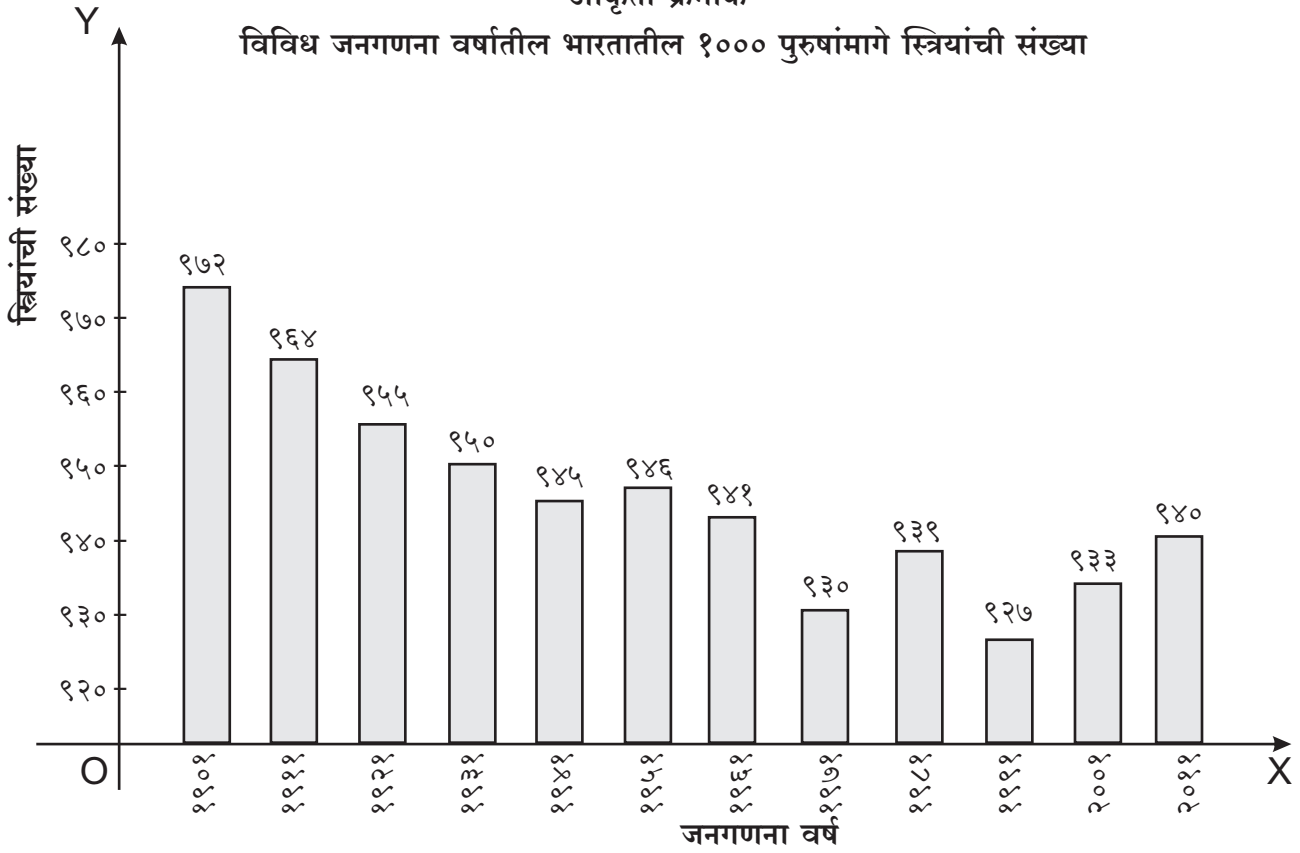

भारतातील घटक राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील लिंग गुणोत्तर (२०११)

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध घटक राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील लिंग गुणोत्तराची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्र.

भारतातील घटक राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील लिंग गुणोत्तर

अ.क्र.	राज्य/ केंद्रशासित प्रदेश	दर १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या
१	आसाम	९५४
२	आंध्र प्रदेश	९९२
३	अरुणाचल प्रदेश	९२०
४	बिहार	९१६
५	गोवा	९६८
६	गुजरात	९१८
७	हरियाणा	८७७
८	हिमाचल प्रदेश	९७४
९	जम्मू-काश्मीर	८८६
१०	कर्नाटक	९६८
११	केरळ	१०८४
१२	मध्य प्रदेश	९३०
१३	महाराष्ट्र	९२५
१४	मणिपुर	९८७
१५	मेघालय	९८६
१६	मिझोराम	९७५
१७	नागालँड	९३१
१८	ओरिसा	९७८
१९	पंजाब	८९३
२०	राजस्थान	९२६
२१	सिक्कीम	८८९
२२	तामिळनाडू	९९५
२३	त्रिपुरा	९६१
२४	उत्तर प्रदेश	९०८
२५	पश्चिम बंगाल	९४७
२६	छत्तीसगड	९९१
२७	उत्तराखंड	९६३
२८	झारखंड	९४७
२९	अंदमान निकोबार	८७८
३०	चंदिगड	८१८
३१	दादरा व नगर हवेली	७७५
३२	दमण व दीप	६१८
३३	दिल्ली	८६६
३४	लक्षद्वीप	९४६
३५	पांडेचरी	१०३८
	भारत	९४०

स्त्रोत : सेंसर ऑफ इंडिया, २०११

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात केरळ या राज्यात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या सर्वात जास्त आहे. ती १०८४ इतकी आहे. त्या खालोखाल पाँडेचारीचा क्रमांक लागतो. पाँडेचरीमध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या १०३८ इतकी आहे. वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की तामिळनाडू (९९५), आंध्र प्रदेश (९९२), छत्तीसगड (९९१), मणिपूर (९८७), मेघालय

(९८६) या राज्यात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण चांगले आहे. दमण व दीप (६१८), चंदिगड (८१८), हरियाणा (८७७), अंदमान निकोबार (८७८), दिल्ली (८६६), दादरा व नगर हवेली (७७५), पंजाब (८९३), जम्मू-काश्मीर (८८३) इत्यादी राज्यात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या खूपच कमी आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध घटक राज्यातील लिंग गुणोत्तराची माहिती दिली आहे.

आकृती क्र.

काही घटक राज्यातील लिंग गुणोत्तर

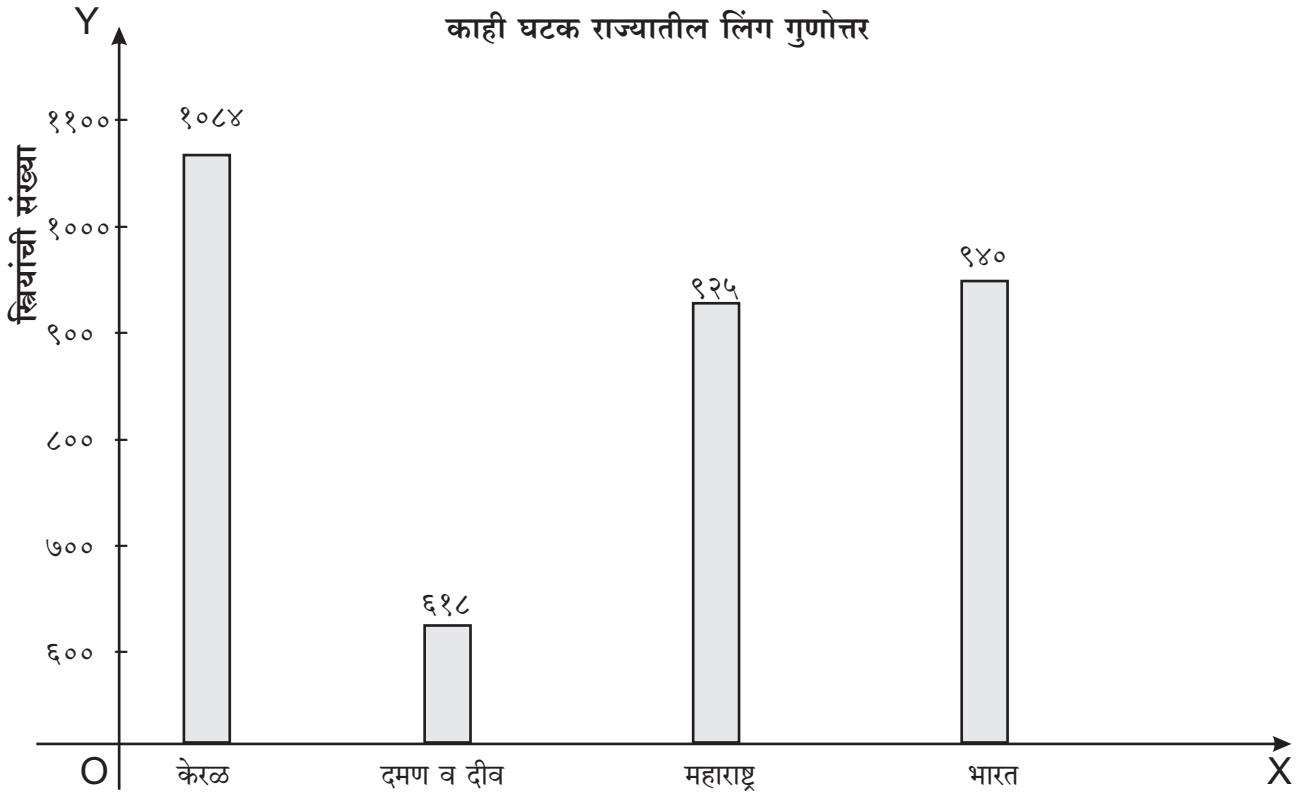

घटक राज्य व केंद्रशासित प्रदेश

विविध घटक राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील जनगणना वर्ष २००१ आणि जनगणना वर्ष २०११ मधील लिंग गुणोत्तर

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध घटक राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील जनगणना वर्ष २००१ आणि जनगणना वर्ष २०११ मधील लिंग गुणोत्तर दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक

विविध घटक राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील जनगणना वर्ष २००१ आणि जनगणना वर्ष २०११ मधील लिंग गुणोत्तर

अ.क्र.	राज्य/ केंद्रशासित प्रदेश	लिंग गुणोत्तर (२००१)	लिंग गुणोत्तर (२०११)	वाढ/घट
१	जम्मू-काश्मीर	८९२	८८३	-९ (घट)
२	हिमाचल प्रदेश	९६८	९७४	६ (वाढ)
३	पंजाब	८७६	८९३	१७ (वाढ)
४	चंदिगड	७७७	८१८	४१(वाढ)
५	उत्तराखंड	९६२	९६३	१ (वाढ)
६	हरियाणा	८६१	८७७	१६ (वाढ)
७	दिल्ली	८२१	८६६	४५ (वाढ)
८	राजस्थान	९२१	९२६	५ (वाढ)

९	उत्तर प्रदेश	८९८	९०८	१०(वाढ)
१०	बिहार	९१९	९१६	-३(घट)
११	सिक्कीम	८७५	८८९	१४ (वाढ)
१२	अरुणाचल प्रदेश	८९३	९२०	२७(वाढ)
१३	नागालँड	९००	९३१	३१ (वाढ)
१४	मणिपूर	९७४	९८७	१३ (वाढ)
१५	मिझोराम	९३५	९७५	४० (वाढ)
१६	त्रिपुरा	९४८	९६१	१३ (वाढ)
१७	मेघालय	९७२	९८६	१४ (वाढ)
१८	आसाम	९३५	९५४	१९ (वाढ)
१९	पश्चिम बंगाल	९३४	९४७	१३ (वाढ)
२०	झारखंड	९४१	९४७	६ (वाढ)
२१	ओरिसा	९७२	९७८	६ (वाढ)
२२	छत्तीसगड	९८९	९९१	२ (वाढ)
२३	मध्यप्रदेश	९१९	९३०	११ (वाढ)
२४	गुजरात	९२०	९१८	-२(घट)
२५	दमण-दीव	७१०	६१८	-९२(घट)
२६	दादरा व नगर हवेली	८१२	७७५	-३७(घट)
२७	महाराष्ट्र	९२२	९२५	३ (वाढ)
२८	आंध्र प्रदेश	९७८	९९२	१४ (वाढ)
२९	कर्नाटक	९६५	९६८	३ (वाढ)
३०	गोवा	९६१	९६८	७ (वाढ)
३१	लक्षद्वीप	९४८	९४६	-२(घट)
३२	केरळ	१०५८	१०८४	२६ (वाढ)
३३	तामिळनाडू	९८७	९९५	८ (वाढ)
३४	पाँडेचरी	१००१	१०३८	३७ (वाढ)
३५	अंदमान व निकोबार	८४६	८७८	३२ (वाढ)
	भारत	९३३	९४०	७ (वाढ)

स्त्रोत: सेंसेस ऑफ इंडिया

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, जनगणना वर्ष २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये जम्मू-काश्मीर, बिहार, गुजरात, दमण व दीव, दादरा व नगर हवेली आणि लक्षद्वीप येथील १००० पुरुषांमागे असणाऱ्या स्त्रियांच्या संख्येत घट झाली आहे. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० पुरुषांमध्ये स्त्रियांच्या संख्येत नऊ ने घट झाली आहे. बिहारमध्ये तीन ने स्त्रियांची संख्या कमी झाली आहे. गुजरात मध्ये दोन ने, दमण व दीवमध्ये ९२ ने, दादरा व नगर हवेली मध्ये ३७ ने आणि लक्षद्वीप मध्ये दोन ने स्त्रियांची संख्या कमी झाली आहे. उर्वरित राज्यात आणि केंद्रशासित प्रदेशात एक हजार पुरुषांमागे असणाऱ्या स्त्रियांच्या संख्येत १ ते ४५ ने वाढ झाली आहे. २००१ मध्ये दिल्लीमध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ८२१ होती. ती २०११ मध्ये ८६६ एवढी वाढली असून २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये दिल्लीमध्ये स्त्रियांच्या संख्येत ४५ ने वाढ झाली आहे. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये चंदिगडमध्ये स्त्रियांच्या संख्येत ४१ ने, मेसुरामध्ये ४० ने, पांडेचेरी मध्ये ३७ ने, अंदमान व निकोबार मध्ये ३२ ने, नागालँडमध्ये ३० ने, अरुणाचल प्रदेश मध्ये २७ ने, केरळमध्ये २६ ने, आसाम मध्ये १९ ने, मेघालयामध्ये १४ ने, हरियाणा मध्ये १६ ने, सिक्कीम मध्ये १४ ने वाढ झाली आहे. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांच्या असणाऱ्या संख्येत फक्त एक ने वाढ झाली आहे. छत्तीसगडमध्ये दोन ने, महाराष्ट्रामध्ये ३ ने, कर्नाटकात ३ ने, गोवा या राज्यात ७ ने, झारखंड व ओरिसामध्ये ६ ने आणि राजस्थान मध्ये ५ ने वाढ झाली आहे. अशा प्रकारे २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये काही राज्यात १००० पुरुषांमागे असणाऱ्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ झाली असली तरी ही वाढ अत्यंत

कमी आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ज्या राज्यांच्या आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ झाली आहे त्याची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

स्त्री पुरुष गुणोत्तरातील वाढ (२००१ आणि २०११)

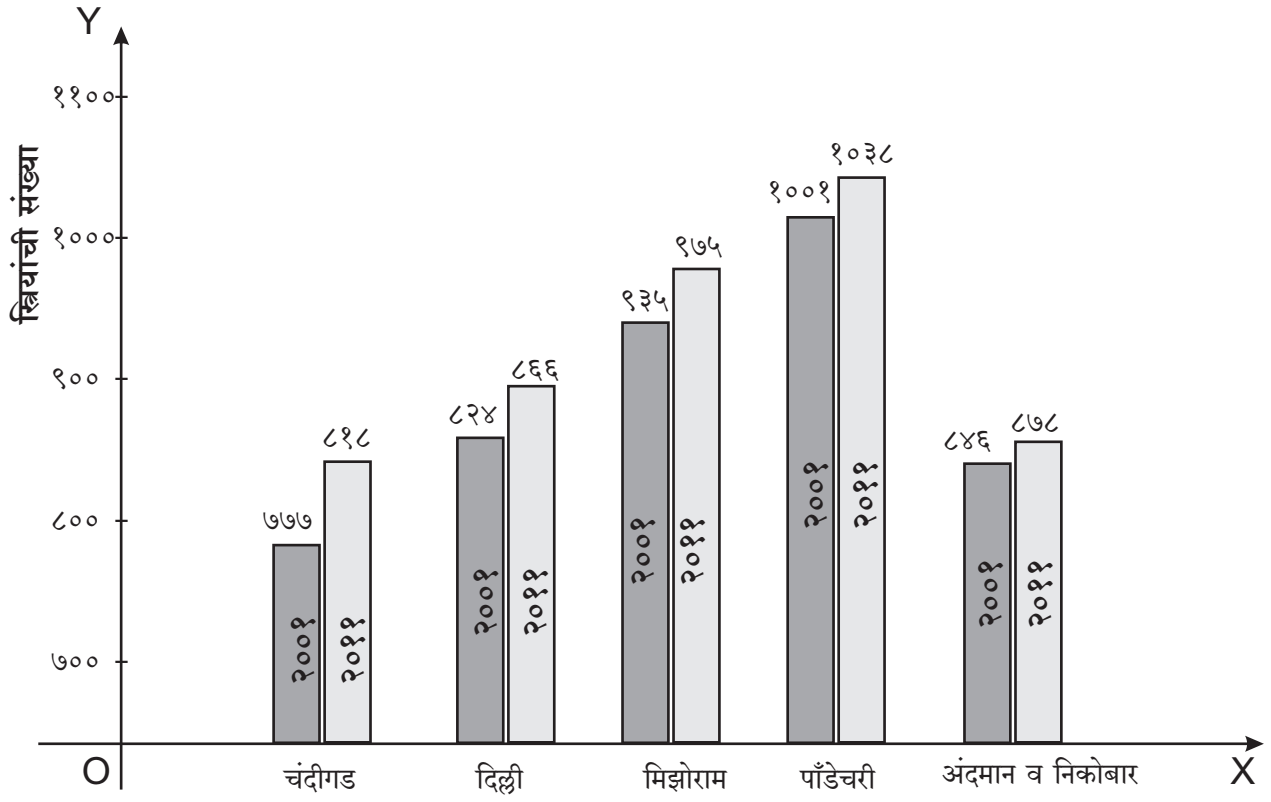

राज्य व केंद्रशासित प्रदेश

खालील आकृती क्रमांक मध्ये २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ज्या राज्यांच्या आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या स्त्रियांच्या संख्येत घट झाली आहे त्याची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

स्त्री पुरुष गुणोत्तरातील घट (२००१ आणि २०११)

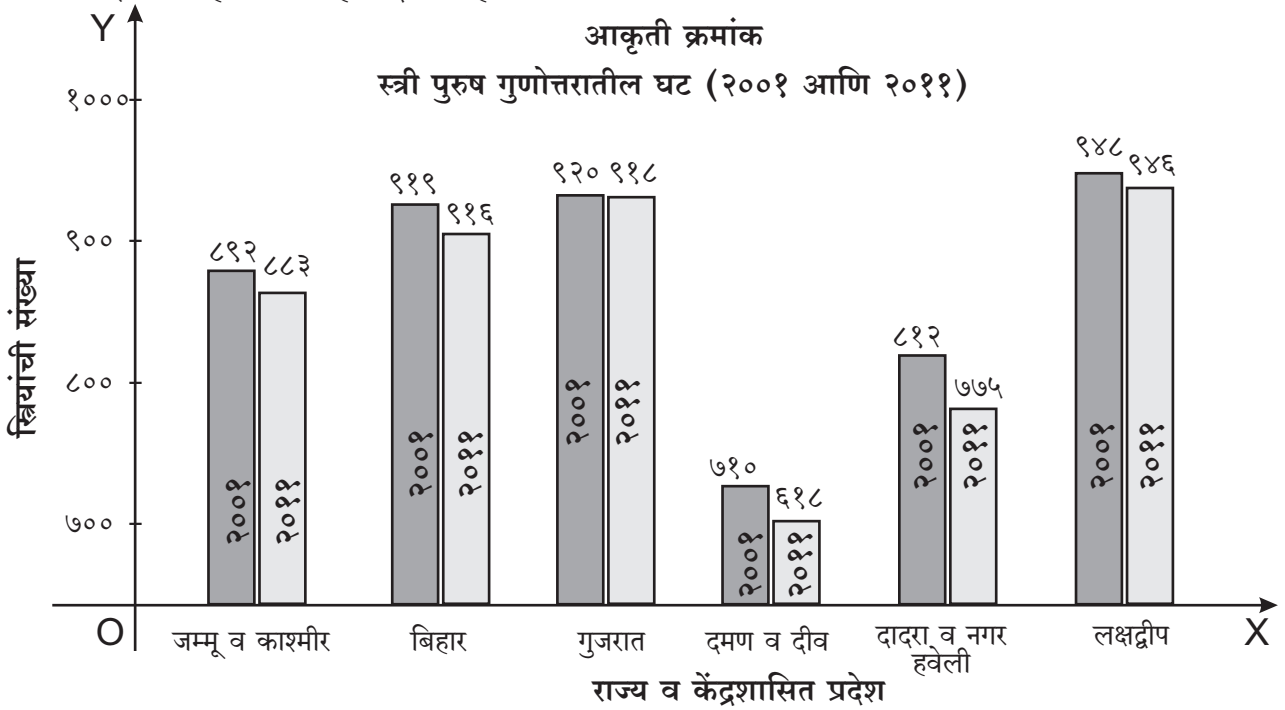

राज्य व केंद्रशासित प्रदेश

भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील १००० पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील ग्रामीण व शहरी भागातील १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील १००० पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	१००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या		
		ग्रामीण	शहरी	एकूण
१	१९०१	९७९	९१०	९७२
२	१९११	९७५	८७२	९६४
३	१९२१	९७०	८४६	९५५
४	१९३१	९६६	८३८	९५०
५	१९४१	९६५	८३१	९४५
६	१९५१	९६५	८६०	९४६
७	१९६१	९६३	८४५	९४१
८	१९७१	९४९	८५८	९३०
९	१९८१	९५१	८७९	९३४
१०	१९९१	९३८	८९४	९२७
११	२००१	९४६	९०१	९३३
१२	२०११	९४८	९०४	९४०

स्त्रोत : सेंसेस ऑफ इंडिया

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की एकूण १९०१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात कमी आहे. १९०१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात ९७९ होती. ती २०११ मध्ये ९४८ पर्यंत घटली आहे. म्हणजे १९०१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात ३१ ने घटली आहे.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की १९०१ ते १९७१ पर्यंत १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात सतत घटत गेली आहे. १९०१ ते १९६१ पर्यंत स्त्रियांची संख्या घटण्याचा वेग कमी आहे. परंतु १९७१ मध्ये ग्रामीण भागातील स्त्रियांची संख्या खूपच कमी झाल्याचे दिसते. उदाहरणार्थ १९०१ ते १९११ या काळात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात ४ ने घटली. १९११ ते १९२१ या काळात ५ ने घटली. १९२१ ते १९३१ या काळात ४ ने घटली. १९३१ ते १९४१ या काळात १ ने घटली. १९४१ आणि १९५१ यावर्षी भारतात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या सारखीच म्हणजे ९६५ इतकी होती. १९४१ ते १९५१ या काळात भारतात ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या संख्येत वाढही झाली नाही आणि घटही झाली नाही. १९५१ ते १९६१ या काळात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांच्या संख्येत ग्रामीण भागात २ ने घट झाली. १९६१ ते १९७१ या काळात १४ ने घट झाली. १९७१ मध्ये भारतात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात ९४९ होती. ती १९८१ मध्ये २ ने वाढून ९५१ झाली. परंतु १९९१ मध्ये ती १३ ने घटून ९३८ इतकी झाली. पुढे २००१ पासून भारतात ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या संख्येत वाढ होत गेल्याचे दिसते. १९९१ ते २००१ या काळात भारतात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ८ ने वाढली. १९९१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात ९३८ होती. ती २००१ मध्ये ९४६ इतकी वाढली. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात २ ने वाढली. २००१ मध्ये ग्रामीण भागात स्त्रियांची संख्या ९४६ होती. ती २०११ मध्ये ९४८ इतकी झाली. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या संख्येत वाढ झाली असली तरी १९९१ ते २००१ या काळात स्त्रियांच्या संख्येत जेवढी वाढ झाली त्यापेक्षा कमी वाढ २००१ ते २०११ या काळात झाल्याचे दिसते.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, १९०१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या शहरी भागात घटलेली आहे. १९०१ मध्ये १००० पुरुषांमागे शहरी भागात स्त्रियांची संख्या ९१० होती. ती २०११ मध्ये ९०४ पर्यंत घटलेली आहे. म्हणजे १९०१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या शहरी भागात ६ ने घटली आहे.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की १९०१ ते १९४१ पर्यंत १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या शहरी भागात सतत घटत

गेली आहे . १९०१ ते १९११ या दशकात शहरी भागातील स्त्रियांची संख्या २८ ने घटली आहे. १९०१ मध्ये १००० पुरुषांमागे शहरी स्त्रियांची संख्या ९१० होती. ती १९११ मध्ये ८७२ इतकी घटली आह. १९११ ते १९२१ या काळात स्त्रियांची संख्या १००० पुरुषांमागे शहरी भागात २६ ने घटली आह. १९२१ ते १९३१ या काळात शहरी भागातील स्त्रियांची संख्या ०८ ने घटली आहे. १९३१ ते १९४१ या काळात शहरी भागातील स्त्रियांची संख्या ०७ ने घटली आहे. अशाप्रकारे १९०१ ते १९४१ या काळात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भागात घटत गेली असली तरी घटीचा वेग कमी आहे. १९४१ नंतर १९५१ मध्ये शहरी स्त्रियांची संख्या वाढल्याचे दिसते. १९४१ साली १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या शहरी भागात ८३१ होती. ती १९५१ साली २९ ने वाढून ८६० इतकी झाली. परंतु १९६१ साली शहरी स्त्रियांची संख्या कमी झाल्याचे दिसते. १९५१ ते १९६१ या काळात शहरी स्त्रियांची संख्या १५ ने घटली. पुढे १९७१ पासून २०११ पर्यंत १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या वाढत गेल्याचे दिसते. १९७१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या शहरी भागात ८५८ होती. १९६१ साली ती ८४५ होती. १९६१ ते १९७१ या दहा वर्षाच्या काळात शहरी भागातील स्त्रियांच्या संख्येत १३ ने वाढ झाल्याचे दिसते. १९७१ ते १९८१ या काळात शहरी स्त्रियांच्या संख्येत २१ ने वाढ झाली. १९८१ ते १९९१ या काळात शरीर स्त्रियांच्या संख्येत १५ ने वाढ झाली. १९९१ ते २००१ या काळात शहरी स्त्रियांच्या संख्येत ०७ ने वाढ झाली. २००१ ते २०११ या काळात १००० पुरुषांमागे शहरी स्त्रियांच्या संख्येत फक्त ०३ ने वाढ झाली. २००१ मध्ये १००० पुरुषांमागे शहरी भागातील स्त्रियांची संख्या ९२१ होती. ती २०११ मध्ये ९०४ इतकी झाली. अशा प्रकारे १९७१ पासून २०११ पर्यंत भारतात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या वाढत असली तरी या वाढीचा वेग मात्र घटलेला दिसतो.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या कमी आहे. १९०१ मध्ये भारतात ग्रामीण भागात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९७९ होती. तर शहरी भागात ती ९१० इतकी होती. २०११ मध्ये ग्रामीण भागात स्त्रियांची संख्या ९४८ होती. तर शहरी भागात ती ९०४ इतकी होती.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये १९०१ ते १९११ या जनगणना वर्षातील भारतातील ग्रामीण भागातील १००० पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या दर्शविली आहे.

आकृती क्रमांक

भारतातील ग्रामीण भागातील १००० पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या

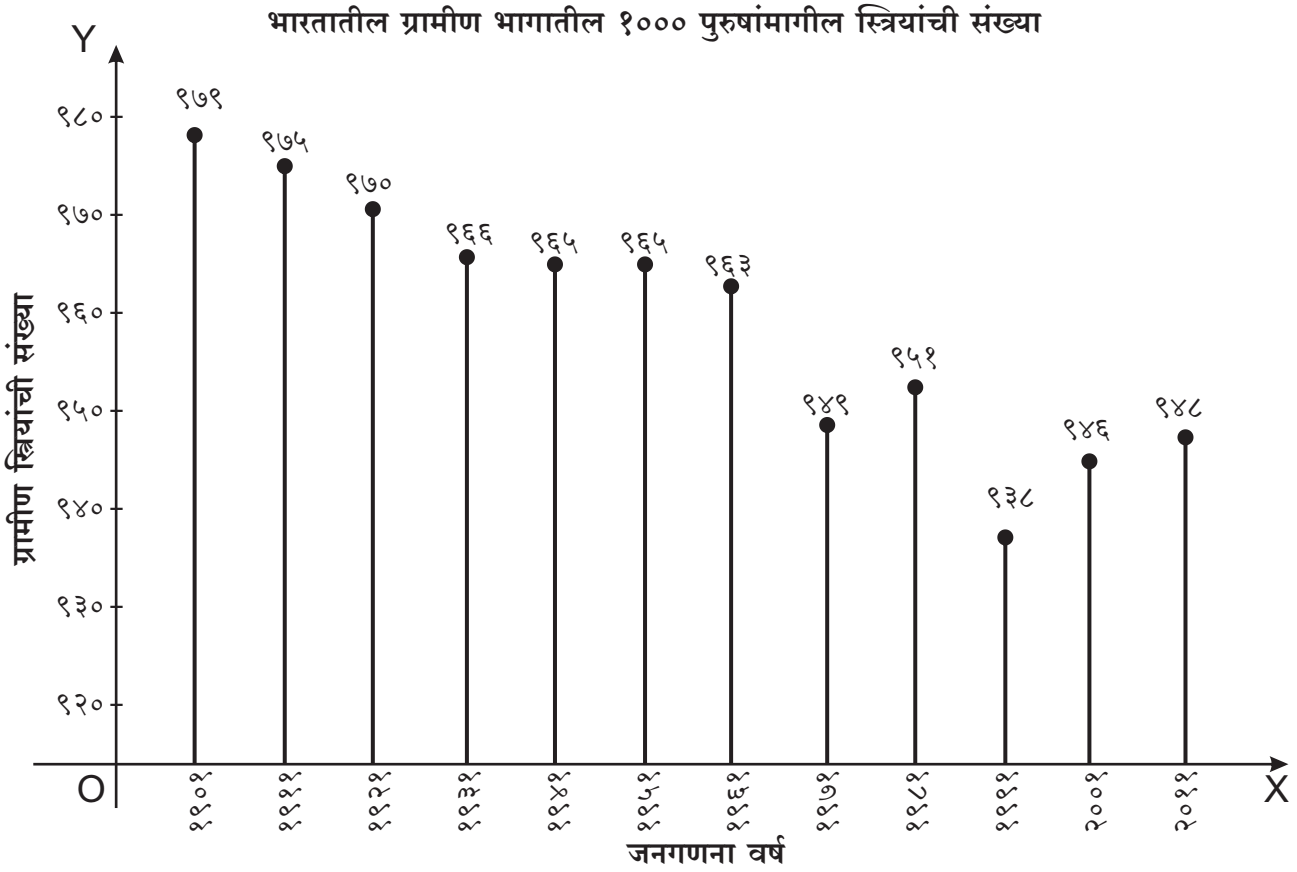

खालील आकृती क्रमांक मध्ये १९०१ ते १९११ या जनगणना वर्षातील भारतातील शहरी भागातील १००० पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या दर्शविली आहे.

आकृती क्रमांक

भारतातील शहरी भागातील १००० पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या

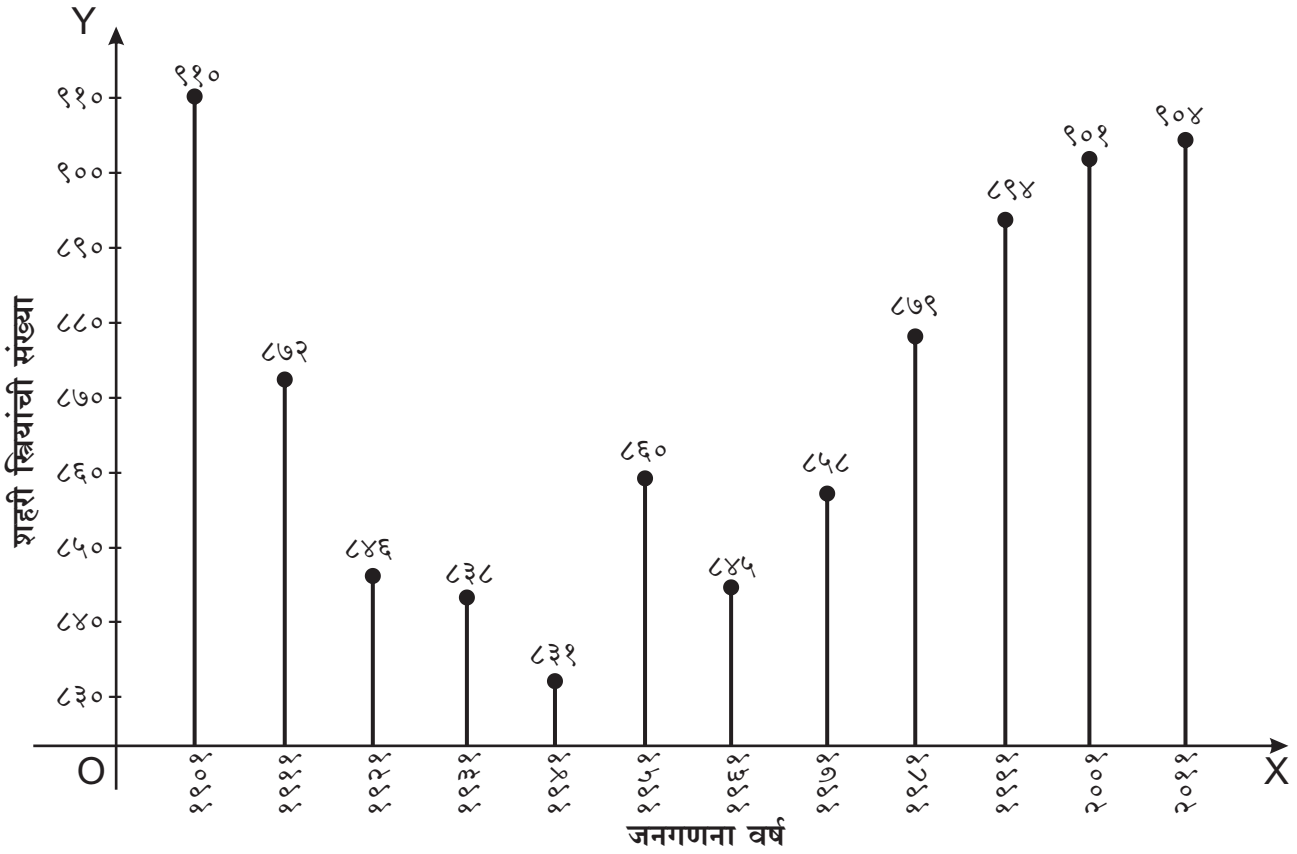

खालील आकृती क्रमांक मध्ये १९०१ आणि २०११ या जनगणना वर्षातील भारतातील १००० पुरुषांमागील ग्रामीण आणि शहरी भागातील स्त्रियांची संख्या दर्शविली आहे.

आकृती क्रमांक

१००० पुरुषांमागील ग्रामीण आणि शहरी भागातील स्त्रियांची संख्या (१९०१ आणि २०११)

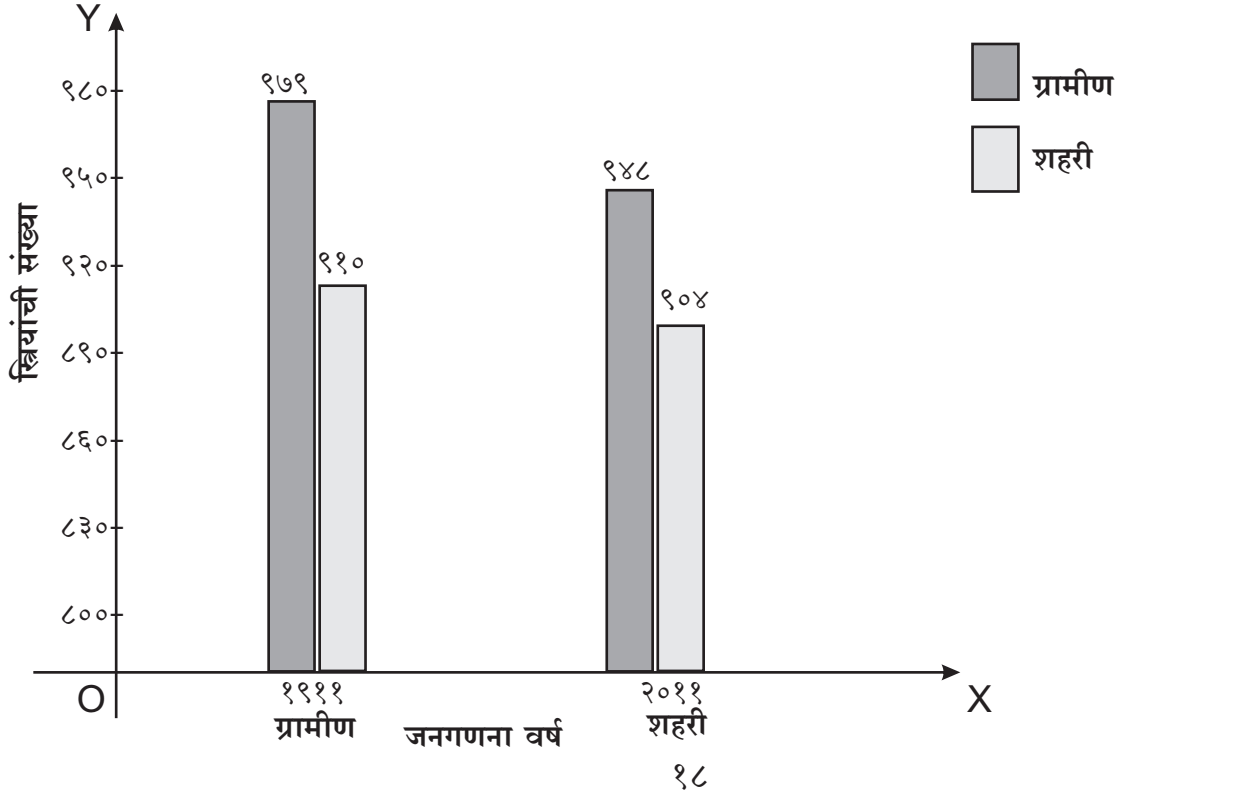

भारतातील दर १००० मुलांच्या मागे मुलींची संख्या

खालील तक्ता क्र. मध्ये ० ते ६ या वयोगटातील दर १००० मुलांमागे असणारी मुलींची संख्या दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.

भारतातील दर १००० मुलांमागे असणारी मुलींची संख्या

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	१०० मुलांमागे मुलींची संख्या
१	२००१	९२७
२	२०११	९१४

स्त्रोत : योजना, जुलै २०११

वरील तक्ता क्र. वरुन असे दिसते की, जनगणना वर्ष २००१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष २०११ मध्ये भारतात १००० मुलांमागे असणारी मुलींची संख्या घटली आहे. जनगणना वर्ष २००१ मध्ये १००० मुलांमागे मुलींची संख्या ९२७ होती. ती जनगणना वर्ष २०११ मध्ये ९१४ पर्यंत घटली.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील दर १००० मुलांच्या मागे असणारी मुलींची संख्या दर्शविली आहे.

आकृती क्रमांक

दर १००० मुलांच्या मागे असणारी मुलींची संख्या

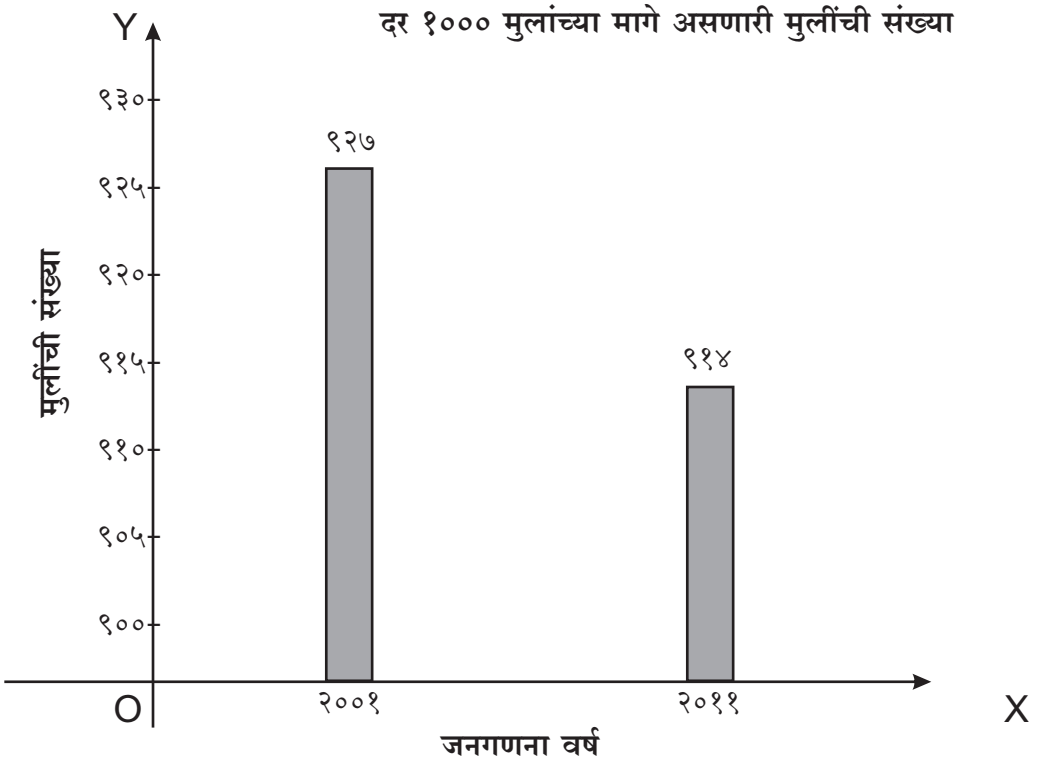

जनगणना वर्ष २००१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष २०११ मध्ये मुलांच्या तुलनेत मुलींची संख्या घटल्याचे वरील आकृती क्रमांक वरून लक्षात येते.

भारतातील प्रमुख राज्यातील १००० मुलांमागे असणारी मुलींची संख्या

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील प्रमुख राज्यातील शून्य ते सहा या वयोगटातील १००० मुलांच्या मागे असणारी मुलींची संख्या दर्शविली आहे. जनगणना वर्ष २००१ आणि जनगणना वर्ष २०११ नुसार ही माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतातील प्रमुख राज्यातील १००० मुलांमागे असणारी मुलींची संख्या

अ.क्र.	राज्याचे नाव	१००० मुलांमागे मुलींची संख्या	
		जनगणना वर्ष २००१	जनगणना वर्ष २०११
१	जम्मू-काश्मीर	९४१	८५९
२	हिमाचल प्रदेश	८९६	९०६
३	पंजाब	७९८	८४६
४	हरियाणा	८१९	८३०
५	राजस्थान	९०९	८८३
६	उत्तर प्रदेश	९१६	८९९
७	बिहार	९४२	९३३
८	आसाम	९६५	९५७
९	पश्चिम बंगाल	९६०	९५०
१०	ओरिसा	९५३	९३४
११	मध्य प्रदेश	९३२	९१२
१२	गुजरात	८८३	८८६
१३	महाराष्ट्र	९१३	८८३
१४	आंध्र प्रदेश	९६१	९४३
१५	कर्नाटक	९४६	९४३
१६	केरळ	९६०	९५९
१७	तामिळनाडू	९४२	९४६
	भारत	९२७	९१४

स्त्रोत: मिश्रा व पुरी 'इंडियन इकॉनॉमी', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, २०११, पृ. क्रमांक १२७

वरील तक्ता क्रमांक १.१५ वरून असे दिसते की, दर १००० मुलांच्या मागे मुलींची संख्या सर्वात जास्त केरळ या राज्यात आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार केरळमध्ये १००० मुलांच्या मागे मुलींची संख्या ९५९ इतकी आहे. दर १००० मुलांच्या मागे मुलींची संख्या सर्वात कमी हरियाणा या राज्यात आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार हरियाणा मध्ये १००० मुलांच्या मागे मुलींची संख्या ८३० इतकी आहे.

वरील तक्ता क्रमांक १.१५ वरून असे दिसते की, जनगणना वर्ष २००१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष २०११ मध्ये १००० मुलांच्या मागे मुलींची संख्या हिमाचल प्रदेश, पंजाब, हरियाणा, गुजरात, तामिळनाडू इत्यादी राज्यात वाढलेली आहे. वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये १००० मुलांच्या मागे मुलींची संख्या जम्मू व काश्मीर, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, बिहार, आसाम, पश्चिम बंगाल, ओरिसा, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, केरळ, कर्नाटक इत्यादी राज्यात घटलेली आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार विविध राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील स्त्री व पुरुष लोकसंख्या आणि प्रमाण

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील स्त्री व पुरुषांची लोकसंख्या आणि त्यांचे प्रमाण दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील विविध राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील स्त्री व पुरुष लोकसंख्या आणि प्रमाण

अ.क्र.	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	पुरुषांची लोकसंख्या	स्त्रियांची लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्या	पुरुष लोकसंख्येचे प्रमाण(%)	स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण(%)
१	जम्मू-काश्मीर	६६६५५६१	५८८३३६५	१२५४८९२६	५३.११	४६.८९
२	हिमाचल प्रदेश	३४७३८९२	३३८२६१७	६८५६५०९	५०.६६	४९.३४
३	पंजाब	१४६३४८१९	१३०६९४१७	२७७०४२३६	५२.८२	४७.१८
४	चंदिगड	५८०२८२	४७४४०४	१०५४६८६	५५.०१	४४.९९

५	उत्तराखंड	५१५४१७८	४९६२५७४	१०११६७५२	५०.९५	४९.०५
६	हरियाणा	१३५०५१३०	११८४७९५१	२५३५३०८१	५३.२६	४६.७४
७	दिल्ली	८९७६४१०	७७७६८२५	१६७५३९३५	५३.५८	४६.४२
८	राजस्थान	३५६२००८६	३३०००९२६	६८६२१०१२	५१.९०	४८.१०
९	उत्तर प्रदेश	१०४५९६४१५	९४९८५०६२	१९९५८१४७७	५२.४०	४७.६०
१०	बिहार	५४१८५३४७	४९६१९२९०	१०३८०४६३७	५२.२०	४७.८०
११	सिक्कीम	३२१६६१	२८६०२७	६०७६८८	५२.९४	४७.०६
१२	अरुणाचल प्रदेश	७२०२३२	६६२३७९	१३८२६११	५२.१०	४७.९०
१३	नागालँड	१०२५७०७	९५४८९५	१९८०६०२	५१.७८	४८.२२
१४	मणिपूर	१३६९७६४	१३५१९९२	२७२१७५६	५०.३२	४९.६८
१५	मिझोराम	५५२३३९	५३८६७५	१०९१०१४	५०.६२	४९.३८
१६	त्रिपुरा	१८७१८६७	१७९९१६५	३६७१०३२	५०.००	४९.००
१७	मेघालय	१४९२६६८	१४७१३३९	२९६४००७	५०.३५	४९.६५
१८	आसाम	१५९५४९२७	१५२१४३४५	३११६९२७२	५१.१८	४८.८२
१९	पश्चिम बंगाल	४४६९२७३८९	४४४२०३४७	९१३४७७३६	५१.३७	४८.६३
२०	झारखंड	१६९३१६८८	१६०३४५५०	३२९६२३८०	५१.३६	४८.६४
२१	ओरिसा	२१२०१६७८	२०७४५६८०	४१९४७३५८	५०.५४	४९.४६
२२	छत्तीसगड	१२८२७९१५	१२७१२२८१	२५५४०१९६	५०.२२	४९.७८
२३	मध्यप्रदेश	३७६१२९२०	३७९८४६४५	७२५९७५६५	५१.८२	४८.१८
२४	गुजरात	३१४८२२८२	२८९०१३४६	६०३८३६२८	५२.१३	४७.८७
२५	दमण-दीव	१५०१००	९२८११	२४२९११	६१.७९	३८.२१
२६	दादरा व नगर हवेली	१९३१७८	१४९६७५	३४२८५३	५६.३४	४३.६६
२७	महाराष्ट्र	५८३६१३९७	५४४११५७५	११२३७२९७२	५१.९३	४८.०७
२८	आंध्र प्रदेश	४२५०९८८१	४२१५५६५२	८४६६५५३३	५०.२०	४९.८०
२९	कर्नाटक	३१०५७७४२	३००७२९६२	६११३०७०४	५०.८०	४९.२०
३०	गोवा	७४०७११	७१७०१२	१४५७७२३	५०.८२	४९.१८
३१	लक्षद्वीप	३३१०६	३१३२३	६४४२९	५१.३८	४८.६२
३२	केरळ	१६०२१२९०	१७३६६३८७	३३३८७६७७	४७.९८	५२.०२
३३	तामिळनाडू	३६१५८८७१	३५९८००८७	७२१३८९५८	५०.१२	४९.९०
३४	पाँडेचरी	६१०४८५	६३३९७९	१२४४४६४	४९.०५	५०.९५
३५	अंदमान व निकोबार	२०२३३०	१७७६१४	३७९९४४	५३.२५	४६.७५
	भारत	६२३७२४२४८	५८६४६९१७४	१२१०१९३४२२	५१.५३	४८.४७

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात पुरुष लोकसंख्येचे सर्वात जास्त प्रमाण दमण-दिव या केंद्रशासित प्रदेशात असून ते ६१.१७९ टक्के एवढे आहे. भारतात दमण-दिव खालोखाल दादरा नगर हवेली या केंद्रशासित प्रदेशात पुरुष लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असून ते ५६.३४% एवढे आहे. चंदीगड या केंद्रशासित प्रदेशात हे प्रमाण ५५.१% एवढे आहे.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात स्त्री लोकसंख्येचे सर्वात जास्त प्रमाण केरळ या राज्यात असून ते ५२.०२% एवढे आहे. पाँडेचेरी या केंद्रशासित प्रदेशात हे प्रमाण ५०.९५ टक्के एवढे आहे.

संपूर्ण भारताचा विचार करता २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात पुरुष लोकसंख्येचे प्रमाण ५१.५३% एवढे आहे. तर स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण ४८.४७% एवढे आहे. भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण खूपच कमी आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील दमण दिव, दादरा नगर हवेली आणि केरळ या केंद्रशासित प्रदेशातील व राज्यातील पुरुष व स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक

२०११ च्या जनगणनेनुसार दमन दिव, दादरा नगर हवेली आणि केरळ या केंद्रशासित प्रदेशातील व राज्यातील पुरुष व स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण

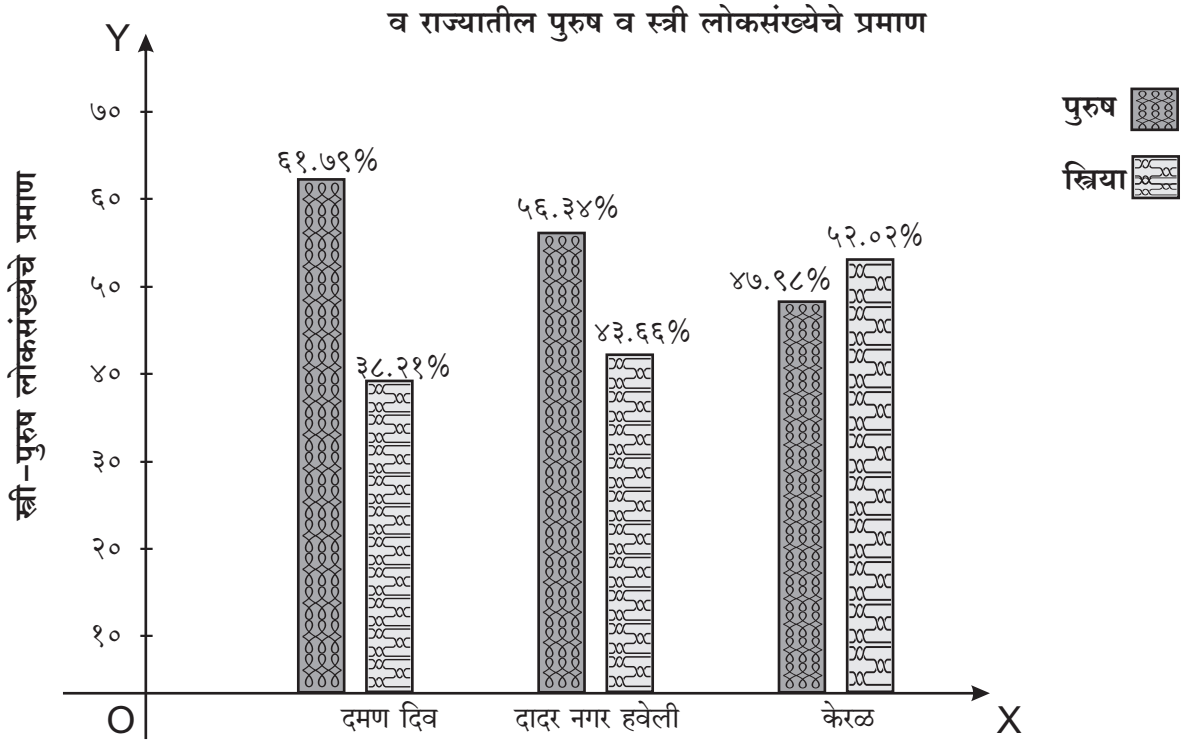

भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या कमी असण्याचे कारणे

भारतात पुरुषांचे प्रमाण जास्त असून स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. विकसित देशात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या जास्त आहे. भारतात सुद्धा स्त्रियांची संख्या जास्त असावयास हवी किंवा स्त्रियांची संख्या पुरुषांच्या बरोबरीने असली पाहिजे. परंतु भारतात अद्यापही पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची संख्या कमी आहे. त्याची काही कारणे थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केली आहेत.

१) कमी वयात विवाह:

भारतात आजही काही जाती, जमातीत १५ ते १७ वर्षापर्यंत मुला-मुलींचे विवाह होतात. त्यामुळे काही मुली पहिल्या बाळंतपणातच मृत्यू पावतात. तसेच त्यांच्या पोटी जन्मणारी बालकेही मृत्यू पावतात. त्यामुळे भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे.

२) सततची/ एकापाठोपाठ होणारी बाळंतपणे:

बऱ्याच कुटुंबातील स्त्रियांना स्वतःला किती अपत्ये असावीत हे ठरविण्याचा अधिकार नाही. त्यामुळे त्यांच्या विरुद्ध त्यांच्यावर बाळंतपणे लादली जातात. दोन अपत्यांच्या जन्मात फारसे अंतरही नसते. एकापाठोपाठ चार-पाच बाळंतपणे होत असल्यामुळे काही स्त्रिया बाळंतपणात किंवा बाळंतपणानंतर काही दिवसांनी मृत्यू पावतात. त्यामुळे पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या कमी आहे.

३) स्त्रियांशी संबंधित गुन्ह्यांचे मोठे प्रमाण :

भारतात स्त्रियांशी संबंधित गुन्ह्याचे प्रमाण मोठे आहे. खून, अपहरण, बलात्कार, मानवी अवयवांची तस्करी यामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण मोठे आहे. त्याचाही परिणाम स्त्रियांची संख्या घटण्यात झालेला आहे.

४) अर्भक व बालमृत्यूचे मोठे प्रमाण :

भारतात चीन व इतर विकसनशील देशापेक्षा अर्भक आणि बालमृत्यूचे प्रमाण मोठे आहे. अर्भक आणि बालमृत्यूमध्ये मुलांच्या इतकेच मुलींचेही प्रमाण आह. त्यामुळे भारतात स्त्रियांची संख्या कमी आहे.

५)स्त्रियांच्या आरोग्याकडे व खाण्यापिण्याकडे दुर्लक्ष :

भारतातील बहुसंख्य स्त्रियांचे स्वतःच्या आरोग्याकडे आणि खाण्यापिण्याकडे दुर्लक्ष आहे. तसेच कुटुंबातील पुरुष मंडळींचे सुद्धा त्यांच्याकडे फारसे लक्ष नसते. त्यामुळे किरकोळ आजाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण भारतात मोठे आहे.

६) घरात होणारी बाळंतपणे :

भारतात काही मागासलेल्या जातीत आणि बहुसंख्य आदिवासी जमातीत आजही दवाखान्यात बाळंतपणे न होता घरातच त्यांच्याच समाजातील वयस्कर/ वृद्ध स्त्रियांच्या मार्फत बाळंतपणे होतात. घरात बाळंत होणाऱ्या स्त्रियांना दवाखान्यातील कोणतेही उपचार किंवा साधने मिळत नाहीत. त्यामुळे बाळ व बाळंतीण यांच्या मृत्यूचे प्रमाण भारतात मोठे आहे. भारतात दरवर्षी हजारो स्त्रिया आणि त्यांच्या पोटी जन्माला येणारी बालके बाळंतपणात मृत्यू पावतात. त्यामुळे भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे.

७) कुपोषण/उपासमार:

भारतात आजही २५% पेक्षा जास्त लोक दरिद्री किंवा गरीब आहेत. त्यामुळे त्यांना उपासमारीच्या समस्येला तोंड द्यावे लागते. उपासमार भेडसावणाऱ्या लोकांचे प्रमाण भारतात खूप जास्त असून कोट्यावधी लोकांना हा प्रश्न भेडसावतो. कुपोषण आणि उपासमारीमुळे स्त्रियांच्या शरीराची वाढ व्यवस्थित होत नाही. त्यामुळे गरीब स्त्रिया कमी काळ जगतात. तसेच त्यांच्या पोटी मृत बालके जन्मास येतात. भारतात आदिवासी आणि भटक्या जमातीत कुपोषण आणि उपासमारीचे प्रमाण जास्त आहे. त्याचा विपरीत परिणाम स्त्रियांच्या लोकसंख्येवर होत असताना दिसतो.

८) महागडी खाजगी आरोग्य सुविधा

भारतात खाजगी आरोग्य सुविधा खेडोपाडी उपलब्ध असली तरी गरिबांना ती परवडत नाही. त्यामुळे आजारपण अंगावर काढले जाते. रक्तदाब, छातीत दुखणे, मधुमेह इत्यादी आजारावरचा खर्च परवडत नाही. त्यामुळे गरीब कुटुंबातील स्त्रियांचा हकनाक बळी जातो. सरकारी आरोग्य सुविधा मोफत असली तरी तिचा दर्जा चांगला नाही. डॉक्टर व इतर कर्मचारी गरीब रुग्णांना चांगली वागणूक देत नाही. त्यामुळे गरिबांना सरकारी आरोग्य सुविधांचा लाभ घ्यावा असे वाटत नाही.

९) स्त्रियांकडे पाहण्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन :

भारतात काही जाती, जमातीत स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला नाही. मुलगा आजारी पडल्यानंतर त्याला ज्या तत्परतेने औषधोपचार दिले जातात तेवढी तत्परता मुलगी किंवा स्त्री आजारी पडल्यानंतर दाखवली जात नाही. मुलाच्या आहाराची जेवढी काळजी घेतली जाते तेवढी मुलींच्या आहाराची घेतली जात नाही. अशा प्रकारे भारतात काही जाती व जमातीत स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला नाही. त्यामुळे स्त्रियांची संख्या कमी आहे.

१०)गर्भपाताचे /स्त्रीभ्रूणहत्यांचे मोठे प्रमाण

भारतात गरीब, मध्यमवर्गीय आणि श्रीमंत कुटुंबातसुद्धा स्त्रीभृणहत्या/ गर्भपात करून घेणाऱ्यांचे प्रमाण मोठे आहे.गर्भलिंग निदान करून घेणे बेकायदेशीर असले तरी चोरून गर्भलिंग निदान केले जाते. त्यामुळे भारतात स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी आहे. मुलांच्या शिक्षणाचा, लग्नाचा खर्च परवडत नसल्याने भारतात अनेक कुटुंबात स्त्रीभ्रूणहत्या केल्या जातात हे वास्तव आहे.

अशा प्रकारे वरील कारणाबरोबरच भारतात निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा इत्यादी कारणांमुळेसुद्धा स्त्रियांच्या जन्माकडे, वाढीकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे स्त्रियांचे प्रमाण कमी राहिले आहे.

६)लोकसंख्येची वयोगटा नुसार रचना

बालकांची लोकसंख्या, तरुण व प्रौढांची लोकसंख्या आणि वृद्ध व्यक्तींची लोकसंख्या अशा तीन गटात लोकसंख्येचे वर्गीकरण केले जाते. भारतात ० ते १४ या वयोगटातील लोकसंख्येला बालकांची लोकसंख्या असे म्हणतात. १५ ते ६० वयोगटातील लोकसंख्येला तरुण व प्रौढांची लोकसंख्या आणि साठ वर्षावरील लोकसंख्येला वृद्ध व्यक्तींची लोकसंख्या असे म्हणतात. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये विविध जनगणना वर्षातील भारतीय लोकसंख्येची वयोगटानुसार रचना दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतीय लोकसंख्येचे वयोगटानुसार रचना

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	० ते १४ वयोगट (%)	१५ ते ६० वयोगट (%)	६० वर्षापुढील वयोगट (%)
१	१९११	३८.८०	६०.२०	१.००
२	१९२१	३९.२०	५९.४०	१.२०
३	१९३१	३८.४०	६०.२०	१.५०
४	१९५१	३७.४०	५७.१०	५.५०
५	१९६१	४१.००	५३.३०	५.७०
६	१९७१	४१.४०	५३.४०	५.२०

७	१९८१	३९.७०	५४.१०	६.२०
८	१९९१	३६.५०	५७.१०	६.४०
९	२००१	३५.५०	५८.२०	६.३०
१०	२०११	३०.००	६३.००	७.००

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की १९११ च्या तुलनेत २०११ मध्ये शून्य ते १४ या वयोगटातील लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण ८.८० टक्यांनी घटले आहे. १९११ मध्ये ० ते १४ या वयोगटातील लोकांचे प्रमाण ३८.८०% होते. २०११ मध्ये ते ३०% पर्यंत कमी झाले. १९७१ पासून २०११ पर्यंत सतत ० ते १४ या वयोगटातील लोकांचे प्रमाण घटत गेल्याचे दिसते. १९६१ मध्ये ० ते १४ या वयोगटातील लोकांचे प्रमाण ४१.४०% होते. १९८१ मध्ये प्रमाण ३९.७०%, १९९१ मध्ये ३६.५०%, २००१ मध्ये ३५.५०% आणि २०११ मध्ये ते ३० टक्यांपर्यंत घटले. मागील काही वर्षांपासून भारतातील जन्मदर घटत आहे. त्यामुळे ० ते १४ या वयोगटातील पालकांची संख्या सुद्धा घटत आहे.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, १९११ च्या तुलनेत २०११ मध्ये भारतातील १५ ते ६० या वयोगटातील लोकसंख्येचे म्हणजे तरुण व प्रौढ लोकांचे प्रमाण वाढले आहे. १९११ मध्ये १५ ते ६० या वयोगटातील लोकांचे प्रमाण ६०.२०% होते. ते २०११ मध्ये ६३ टक्के पर्यंत वाढले. १९७१ पासून २०११ पर्यंत भारतातील १५ ते ६० या वयोगटातील लोकांचे शेकडा प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. १९७१ मध्ये या वयोगटातील तरुण व प्रौढ लोकांचे प्रमाण ५३.४०% होते. ते २०११ मध्ये ६३ टक्के पर्यंत वाढले. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या/ आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने १५ ते ६० या वयोगटातील लोकसंख्या जास्त असणे किंवा वाढणे अत्यंत चांगली बाब असते. कारण या वयोगटातील लोकसंख्येला उत्पादक लोकसंख्या किंवा कमी लोकसंख्या असे म्हणतात. आर्थिक विकास किंवा आर्थिक वृद्धीचा दर याच उत्पादक लोकसंख्येवर अवलंबून असतो. या लोकसंख्येचे प्रमाण जितके जास्त तितका विकासाचा वेग जास्त असतो.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, १९११ च्या तुलनेत २०११ मध्ये भारतातील ६० वर्षापुढील वयाच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात मोठी वाढ झाली आहे. १९११ मध्ये ६० वर्षांपुढील वयाच्या लोकांचे प्रमाण १ टक्के होते. ते २०११ मध्ये ७ टक्के एवढे वाढले. २००१ मध्ये वृद्ध व्यक्तींचे प्रमाण ६.३०% होते. ते २०११ मध्ये ७ टक्के एवढे वाढले. ६० वर्षावरील लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढण्याची कारणे म्हणजे आरोग्याच्या सोयीत झालेली वाढ व सुधारणा, वृद्धाश्रमांच्या संख्येत झालेली वाढ, सरकारकडून वृद्धांची घेतली जात असलेली काळजी हे होय. त्यामुळे भविष्यातसुद्धा वृद्धांच्या संख्येत आणखी वाढ होणार आहे.

० ते १४ आणि ६० वर्षावरील वयाच्या लोकांना आणि अनुत्पादक लोकसंख्या असे म्हणतात. २००१ च्या जनगणनेत अशा अनुत्पादक लोकांचे प्रमाण ४१.८०% एवढे होते. २०११ च्या जनगणनेत हे प्रमाण ३७ टक्के एवढे कमी झाले. १५ ते ६० या वयोगटातील उत्पादक लोकसंख्या वाढल्यामुळे ० ते १४ आणि ६० वर्षावरील लोकसंख्येच्या प्रमाणात घट झाल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे भारतात उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण मोठे असून (६३ %) अनुत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण कमी आहे (३७%), परंतु उत्पादक लोकसंख्येपैकी किती लोकांना उत्पादनाच्या प्रक्रियेत भाग घेण्याची संधी मिळते हे महत्त्वाचे आहे. उत्पादक लोकसंख्येचा देशाच्या विकासासाठी उपयोग करून घेणे ही सरकारची जबाबदारी आहे.

ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्या

आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेला ग्रामीण अर्थव्यवस्था(Rural Economy) असेच म्हणतात. कारण आपल्या देशात खेड्यात किंवा ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण शहरात राहणाऱ्या लोकांच्यापेक्षा जास्त आहे. खालील तक्ता क्र. १.२६ मध्ये विविध जनगणना वर्षातील ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्येची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्र. १.२६

भारतातील ग्रामीण आणि शहरी भागात राहणारी लोकसंख्या

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्या(कोटी)	शहरी लोकसंख्या (कोटी)	एकूण लोकसंख्या (कोटी)	ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण (%)	शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण (%)
१	१९०१	२०.७३	२.५६	२३.२९	८९.००	११.००
२	१९११	२२.०४	२.५६	२४.६०	८९.६०	१०.४०
३	१९२१	२१.६६	२.७७	२४.४३	८८.६७	११.३३

४	१९३१	२३.७८	३.३०	२७.०८	८७.८०	१२.२०
५	१९४१	२६.५५	४.३५	३०.९०	८५.९२	१४.०८
६	१९५१	२९.८७	६.२४	३६.११	८२.७२	१७.२८
७	१९६१	३६.०३	७.८९	४३.९२	८२.००	१८.००
८	१९७१	४३.९१	१०.९१	५४.८२	८०.१०	१९.९०
९	१९८१	५२.५७	१५.९५	६८.५२	७६.७२	२३.२८
१०	१९९१	६२.७१	२१.७२	८४.४३	७४.२७	२५.७३
११	२००१	७४.२०	२८.५०	१०२.७०	७२.२४	२७.७६
१२	२०११	८३.३०	३७.७१	१२१.०१	६८.८३	३१.१७

स्त्रोत : १) दत्त व महाजन, 'दत्ता व सुंदरम इंडियन इकॉनॉमी', एस.चांद पब्लिकेशन, २०११, पृष्ठ क्रमांक ५२
२) योजना, जुलै २०११

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण मोठे असून शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी आहे. जनगणना वर्ष २०११ नुसार भारतात ८३.३० कोटी लोकसंख्या ही खेड्यात राहते तर ३७.७१ कोटी लोकसंख्या शहरी भागात राहते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ६८.८३% एवढे आहे तर शहरी भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ३१.१७% इतके आहे.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, १९०१ मध्ये भारताची लोकसंख्या २३.२९ कोटी होती. त्यापैकी २०.७३ कोटी म्हणजे ८९ टक्के लोकसंख्या खेड्यात राहत होती. तर २३.२९ कोटी म्हणजे ११% लोकसंख्या शहरात राहत होती. जनगणना वर्ष २०११ मध्ये खेड्यात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ६८.४३% एवढे असून शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ३१.१७% इतके आहे. अशाप्रकारे प्रत्येक जनगणनेत भारतात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांच्या प्रमाणात घट होत गेल्याचे आणि शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या प्रमाणात वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताचा औद्योगिक विकास घडून आला. नवीन औद्योगिक वसाहती स्थापन झाल्या. बंदरांचा विकास झाला. त्यामुळे नवनवीन शहरे अस्तित्वात आली. म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात शहरांची आणि नव्या जुन्या शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या संख्येत वाढ होत गेल्याचे दिसते. १९०१ मध्ये शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ११ टक्के होते. २०११ च्या जनगणनेत हे प्रमाण ३१.१७% इतके म्हणजे पावणे तीन पटीपेक्षा जास्त वाढले.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध वर्षातील ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक

भारतातील शहरी व ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण

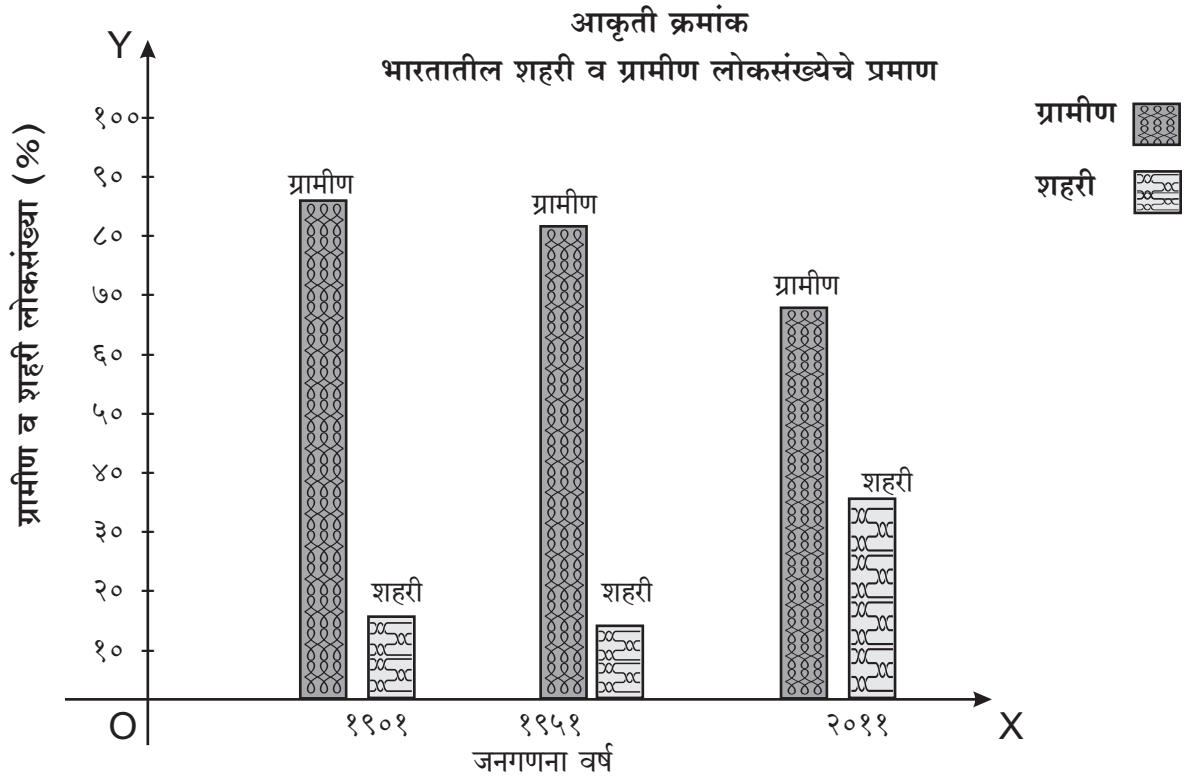

१२) लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना :

प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था ही तीन क्षेत्रात विभागलेली असते. ती तीन क्षेत्रे म्हणजे १) प्राथमिक क्षेत्र २)द्वितीय क्षेत्र ३) तृतीय क्षेत्र होय. प्राथमिक क्षेत्रात शेती, जंगल, मासेमारी, पशुपालन इत्यादी व्यवसायांचा समावेश होतो. द्वितीय क्षेत्रात खाण व्यवसाय, लहान मोठे उद्योग, बांधकाम इत्यादी व्यवसायांचा समावेश होतो. तृतीय क्षेत्रात व्यापार, वाहतूक, साठवण, दळणवळण आणि इतर सेवांचा समावेश होतो. प्राथमिक क्षेत्रास थोडक्यात कृषी क्षेत्र, द्वितीय क्षेत्रास औद्योगिक क्षेत्र आणि तृतीय क्षेत्रास व्यापार व सेवा क्षेत्र असे म्हणतात. देशातील उत्पादक लोकसंख्या या तीन क्षेत्रात काम करत असते. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात भारतातील एकूण उत्पादक लोकसंख्येपैकी किती लोकसंख्या कोणत्या क्षेत्रात गुंतली आहे ते दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक

अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात गुंतलेल्या भारतीय लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	लोकसंख्येचे प्रमाण (%)			एकूण (%)
		प्राथमिक क्षेत्र	द्वितीय क्षेत्र	तृतीय क्षेत्र	
१	१९५१	७२.१०	१०.७०	१७.२०	१००
२	१९६१	७१.८०	१२.२०	१६.००	१००
३	१९७१	७२.१०	११.१०	१६.८०	१००
४	१९८१	६८.८०	१३.६०	१७.६०	१००
५	१९९१	६६.८०	१२.७०	२०.५०	१००
६	२००१	५६.७०	१८.२०	२५.१०	१००
७	२०११	५२.५०	२०.२०	२७.३०	१००

स्त्रोत: मिश्रा अँड पुरी, 'इंडियन इकॉनोमी', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, २०११ पृष्ठ क्रमांक १५५

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रापेक्षा प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आहे. जनगणना वर्ष २०११ नुसार भारतात प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण ५२.५०% आहे. द्वितीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण २०.२०% आहे. तर तृतीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण २७.३०% आहे.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, प्रत्येक जनगणनेत प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण घटत गेले आहे. तर द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत गेले आहे. १९५१ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ७२.१०% होते. २०११ मध्ये प्रमाण ५२.५०% इतके कमी झाले. १९५१ मध्ये द्वितीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण १०.७० टक्के होते. ते २०११ मध्ये २०.२० टक्यांपर्यंत वाढले. १९५१ मध्ये तृतीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण १७.२०% होते. हे प्रमाण २०११ मध्ये २७.३०% इतके वाढले. अशाप्रकारे प्रत्येक जनगणनेत द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत असले तरी प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण आजही मोठे आहे. असे वरील तक्त्यावरून दिसून येते.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात गुंतलेल्या भारतीय लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक

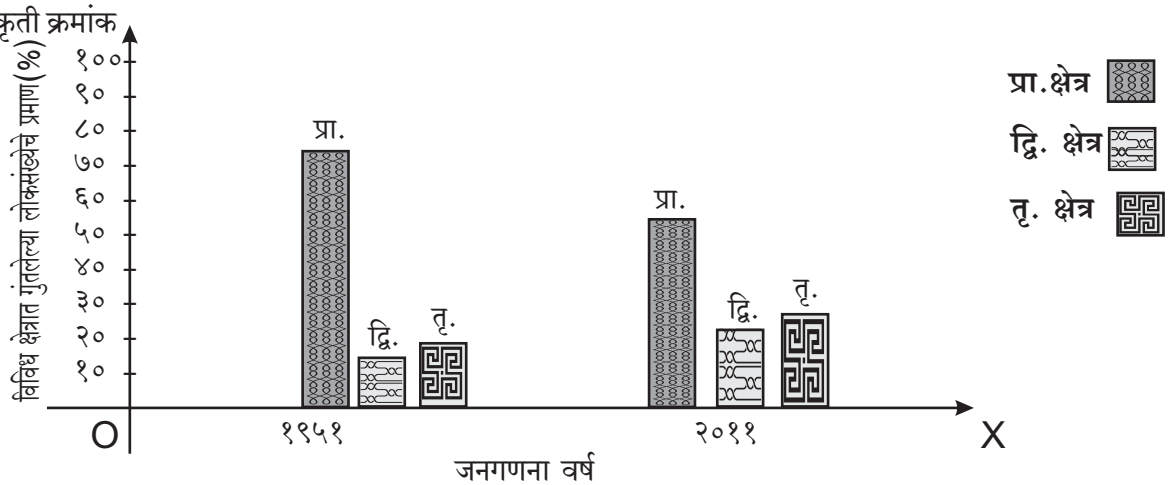

१३) अपेक्षित आयुर्मान :

देशातील जनतेचे सरासरी आयुर्मान जितके जास्त तितका राष्ट्राचा फायदा होतो. लोकांचे आयुर्मान जास्त असेल तर आर्थिक विकासाचा वेग वाढतो. कारण लोकांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक श्रमाचा विकासासाठी वापर करून घेता येतो. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील लोकांच्या सरासरी आयुर्मानाची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतातील लोकांचे अपेक्षित आयुर्मान

अ.क्र.	वर्ष/कालावधी	अपेक्षित आयुर्मान (वर्षे)
१	१९५१–१९६१	४१.२
२	१९६१–१९७१	४६.४
३	१९७१–१९८१	५४.०
४	२००१	६५.३
५	२०११	७०.०
६	२०२३	७२.०३

स्त्रोत : १) दत्त व महाजन, 'दत्त व सुंदरम इंडियन इकॉनॉमी, एस.चांद आणि कंपनी लिमिटेड, दिल्ली,२०११, पृ.क्र.५८

२) योजना, जुलै २०११

३) इंटरनेट

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतीय लोकांची जन्मावेळची अपेक्षित आयुमर्यादा ७० वर्ष इतकी आहे. १९५१ ते १९६१ या कालावधीत भारतातील सरासरी आयुर्मान ४२.२ वर्षे होते. ते वाढत वाढत २०११ च्या जनगणनेत ७० वर्षे इतके झाले असल्याचे दिसते. खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध वर्षातील अपेक्षित आयुर्मानाची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

भारतातील लोकांचे अपेक्षित आयुर्मान

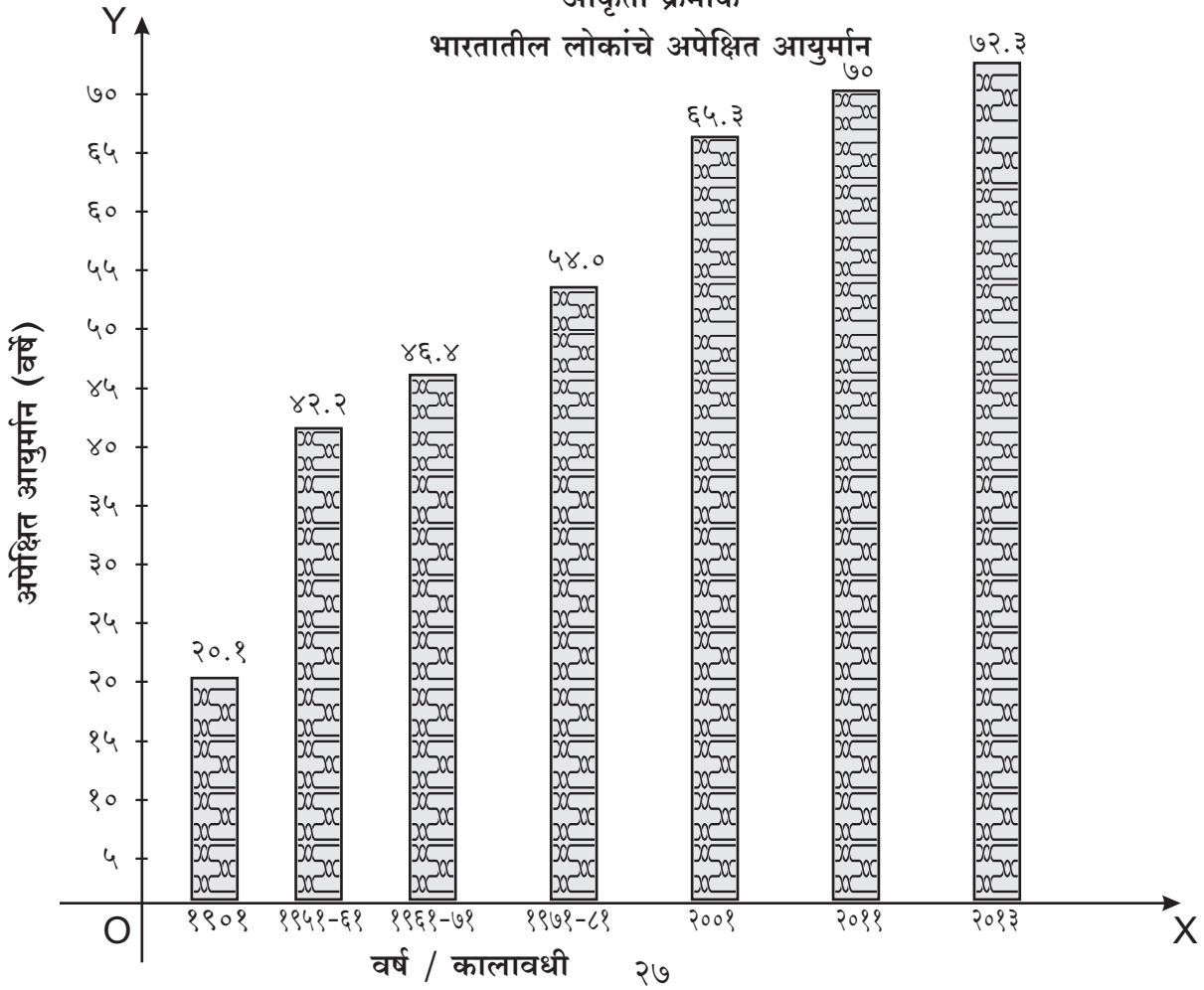

प्रत्येक जनगणनेत भारतीय लोकांचे अपक्षित आयुर्मान वाढत असले तरी चीन (७३.५ वर्षे) आणि श्रीलंका (७४.४ वर्ष) या देशापेक्षा ते कमी आहे. विकसित देशापेक्षा तर ते खूपच कमी आहे.

भारतातील स्त्री आणि पुरुषांचे अपेक्षित आयुर्मान

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील स्त्री आणि पुरुषांचे अपेक्षित आयुर्मान दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतातील स्त्री आणि पुरुषांचे अपेक्षित आयुर्मान

अ.क्र.	वर्ष/कालावधी	पुरुषांचे अपेक्षित आयुर्मान (वर्षे)	स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान (वर्षे)
१	१९११–२१	१९.४	२०.९
२	१९२१–३१	२६.९	२६.९
३	१९३१–४१	३२.१	३१.४
४	१९४१–५१	३२.४	३१.७
५	१९५१–१९६१	४१.९	४०.६
६	१९६१–१९७१	४७.१	४५.६
७	१९७१–१९८१	५४.१	५४.७
८	२००१	६३.९	६६.९
९	२०११	६८.१	६९.५
१०	२०२३	७०.५	७३.६०

स्त्रोत : १) दत्त व महाजन, 'दत्त व सुंदरम इंडियन इकॉनॉमी, एस.चांद आणि कंपनी लिमिटेड, दिल्ली,२०११, पृ.क्र.५८

२) इंटरनेट

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात पुरुषांच्या पेक्षा स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान जास्त आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार पुरुषांची अपेक्षित आयुर्मर्यादा ६८.१ वर्ष इतकी आहे. तर स्त्रियांची अपेक्षित आयुर्मर्यादा ६९.५ वर्षे इतकीआहे .

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, १९११ ते १९२१, १९७१ ते १९८१, २००१ आणि २०११ या वर्षात भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे आयुर्मान जास्त आहे. १९२१ ते १९३१ या कालावधीत भारतात पुरुषांचे आणि स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान सारखेच होते. १९३१ ते ४१, १९४१ ते ५१, १९५१ ते ६१ आणि १९६१ ते १९७१ या काळात भारतातील स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान पुरुषांपेक्षा कमी होते.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, १९११ ते २०११ या शंभर वर्षाच्या काळात भारतातील पुरुषांच्या आणि स्त्रियांच्या अपेक्षित आयुर्मानात तिपटीपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे. १९११ ते २१ या काळात पुरुषांचे अपेक्षित आयुर्मान १९.४ वर्षे होते. २०११ मध्ये पुरुषांचे अपेक्षित आयुर्मान ६८.१ वर्ष एवढे वाढले. १९११ ते १९२१ या काळात स्त्रियांचे अपेक्षत आयुर्मान २०.९ वर्षे होते. २०११ मध्ये ते ६९.५ वर्षे एवढे वाढले. अशाप्रकारे भारतात प्रत्येक जनगणनेत पुरुषांच्या आणि स्त्रियांच्या अपेक्षित आयुर्मानात सतत वाढ होत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने ही अत्यंत चांगली बाब आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील १९११ ते १९२१ आणि २०११ या वर्षातील पुरुष आणि स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक

भारतातील पुरुष आणि स्त्रियांचे अपेक्षित आयुर्मान

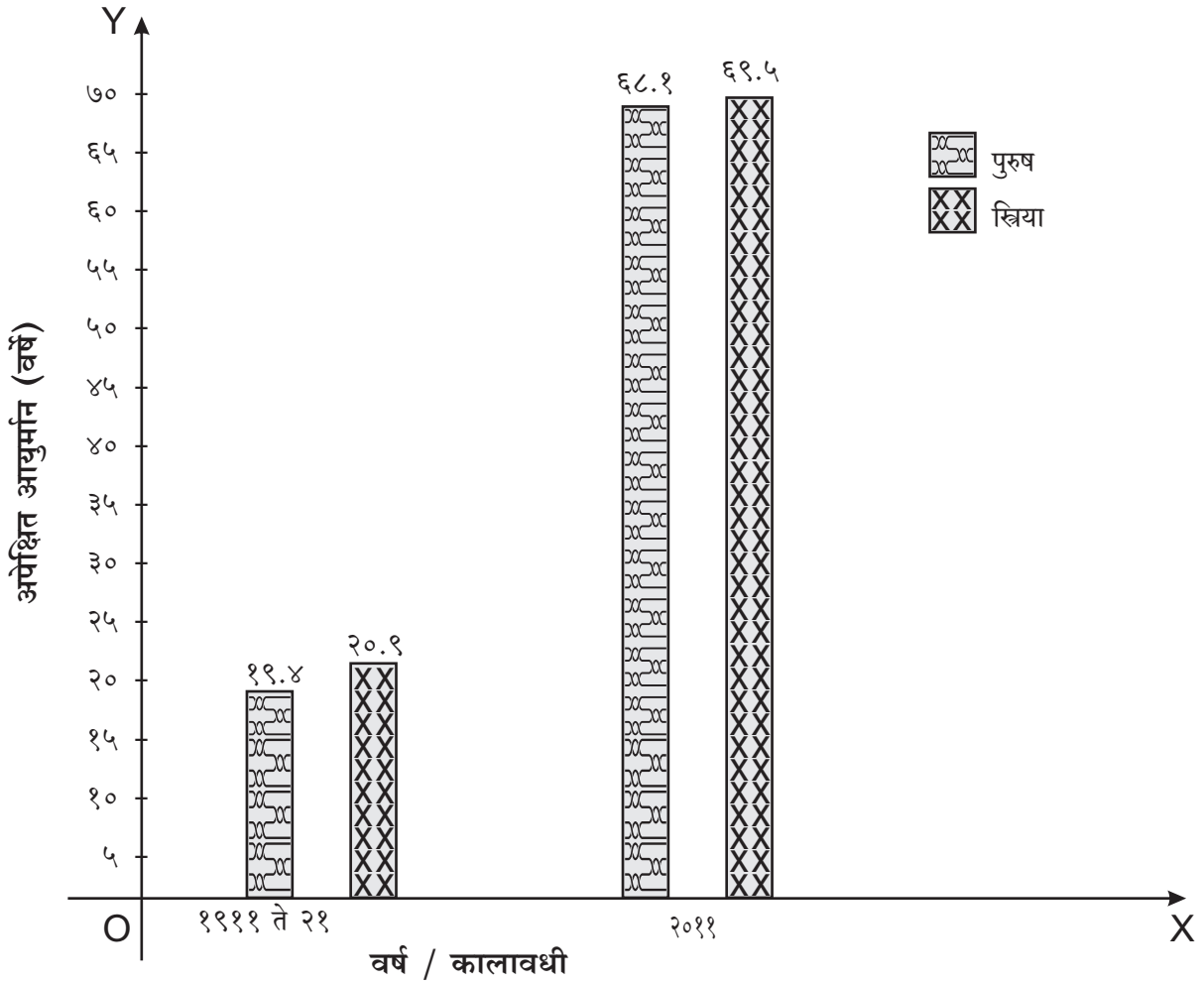

निरक्षरतेची कारणे उपाय

७) साक्षर निरक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण

सात वर्षापुढील ज्यांना लिहिता व वाचता येते त्यांना साक्षर व्यक्ती असे म्हणतात. व्यक्ती ज्या प्रदेशात राहते त्या प्रदेशाची भाषा तिला लिहिता वाचता आली पाहिजे. महाराष्ट्रातील माणसाला कन्नड किंवा तेलगू येणार नाही. परंतु त्याला मराठी भाषा लिहिता व वाचता आली पाहिजे. एखाद्या मराठी माणसाला मराठी भाषा लिहिता व वाचता येत असेल परंतु तिला तमिळ कन्नड किंवा अन्य भाषा लिहिता व वाचता येत नसतील तर तिला निरक्षर म्हटले जात नाही. व्यक्ती ज्या प्रदेशात राहते त्या प्रदेशाची भाषा तिला लिहिता वाचता येत नसेल तर तिला निरक्षर व्यक्ती असे म्हणतात. देशातील लोकसंख्येचा गुणात्मक दर्जा ज्या काही घटकावर अवलंबून असतो त्यामध्ये साक्षरता हा एक प्रमुख घटक आहे. देशात साक्षरतेचे प्रमाण जितके जास्त तितका लोकसंख्येचा गुणात्मक दर्जा आणि आर्थिक विकासाचा वेग जास्त असतो. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात निरक्षरतेचे प्रमाण खूप मोठे होते. अलिकडच्या काळात निरक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. तरीही सुमारे २६ टक्के लोक आपल्या देशात निरक्षर आहेत. हे भारतीय लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य आहे.

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील साक्षर आणि निरक्षर लोकांचे प्रमाण दर्शविले आहे.

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	साक्षर लोकसख्येचे प्रमाण (%)	निरक्षर लोकसख्येचे प्रमाण (%)
१	१९५१	१८.३०	८१.७०
२	१९६१	२८.३०	७१.७०
३	१९७१	३४.५०	६५.५०
४	१९८१	४१.४०	५८.६०
५	१९९१	५२.२०	४७.८०
६	२००१	६४.८३	३५.१७
७	२०११	७४.०४	२५.९६

१) दत्त व महाजन, 'दत्त व सुंदरम इंडियन इकॉनॉमी, एस.चांद आणि कंपनी लिमिटेड, दिल्ली,२०११, पृ.क्र.५६

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण ७४.४% आहे. तर निरक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण २५.९६% इतके आहे. अद्यापही देशात जवळजवळ २६ टक्के लोक निरक्षर आहेत. ही बाब आपल्या देशाला आंतरराष्ट्रीय जगतात निश्चितच खाली मान घालावयास लावणारी आहे.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की सन १९५१ साली भारतात १८.३०% लोक साक्षर होते आणि ८१.७० टक्के लोक हे निरक्षर होते. वरील तक्त्यावरून प्रत्येक जनगणनेत भारतात साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. सन १९५१ मध्ये साक्षरतेचे १८.३०% असणारे प्रमाण २०११ च्या जनगणनेत ७४.४% इतके वाढले असून प्रत्येक जनगणनेत निरक्षर लोकांचे प्रमाण कमी होत आहे ही अत्यंत चांगली बाब आहे. खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील साक्षर निरक्षर लोकांचे शेकडा प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक: भारतातील विविध जनगणना वर्षातील साक्षर निरक्षर लोकांचे शेकडा प्रमाण

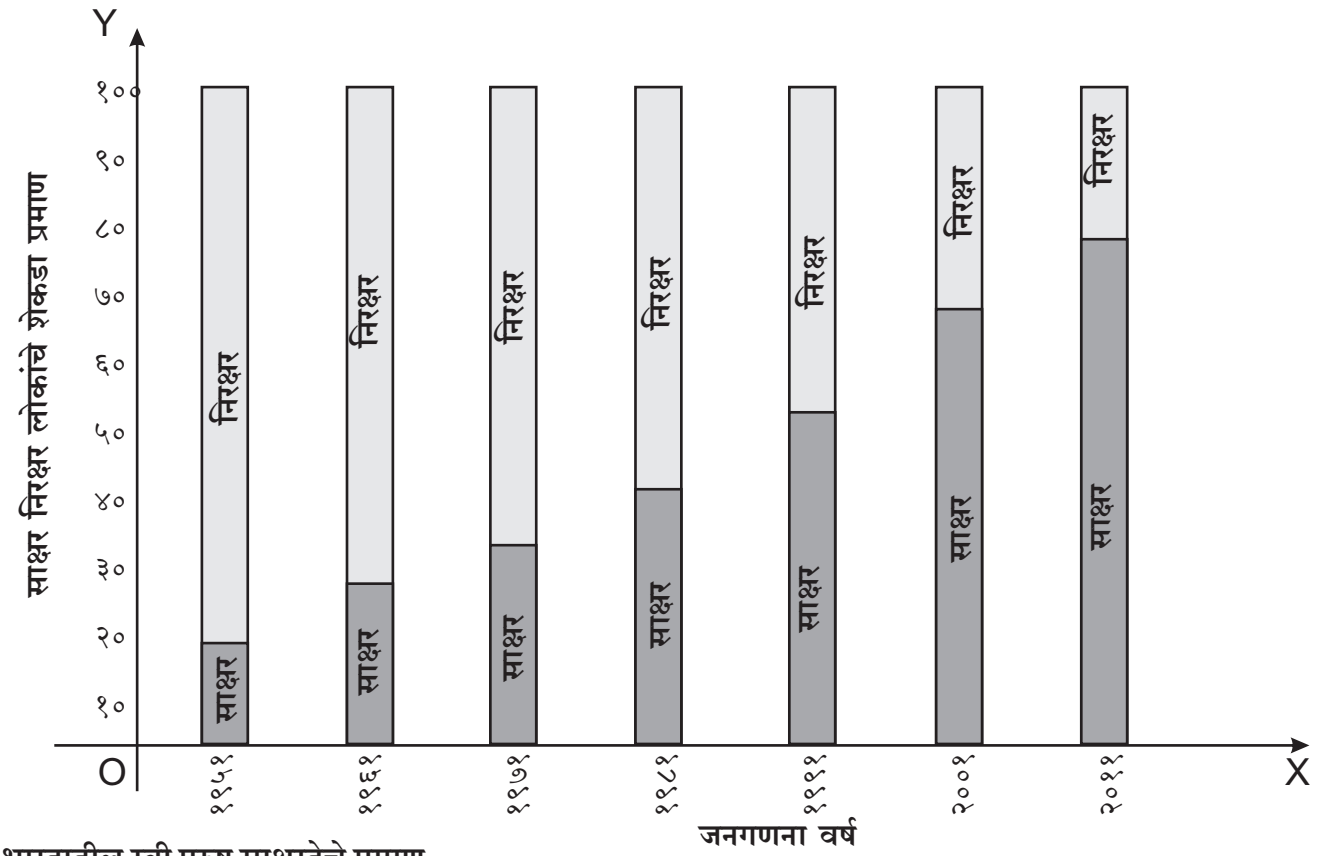

भारतातील स्त्री पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील पुरुष आणि स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक: भारतातील पुरुष –स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण (%)	स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण (%)
१	१९५१	२७.२०	८.९०
२	१९६१	४०.४०	१५.३०
३	१९७१	४६.००	२२.००
४	१९८१	५३.४०	२८.५०
५	१९९१	६४.१०	३९.३०
६	२००१	७५.८०	५२.१०
७	२०११	८२.१४	६५.४६

स्त्रोत: दत्त व सुंदरम, ' दत्त व सुंदरम इंडियन इकॉनॉमी' एस. चांद ॲण्ड कंपनी लिमिटेड, २०११ पृ. क्र. ५६

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात पुरुष साक्षरतेपेक्षा स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. जनगणना वर्ष २०११ नुसार भारतात पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ८२.१४ टक्के इतके आहे. तर स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६% इतके आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात १७.८६% पुरुष निरक्षर आहेत तर ३४.५०% स्त्रिया निरक्षर आहेत.

वरील तक्ता क्र. वरून असे दिसते की, १९५१ मध्ये भारतात २७.२०% पुरुष साक्षर होते. म्हणजे ७२.८०% पुरुष निरक्षर होते. १९५१ मध्ये ८.९०% स्त्रिया साक्षर होत्या. म्हणजे ९१.९०% स्त्रिया निरक्षर होत्या. आज म्हणजे २०११ च्या जनगणनेनुसार ३४.५०% स्त्रिया आणि १७.८६% पुरुष निररक्षर आहेत. अशा प्रकारे भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याचे स्पष्ट होते.

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे स्पष्ट होते की, प्रत्येक जनगणनेत भारतातील पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यामधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे. १९५१ च्या जनगणनेत पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण २७.२०% होते. ते २०११ च्या जनगणनेत ८२.१४% इतके वाढले. १९५१ च्या जनगणनेत स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ८.९०% होते. ते २०११ च्या जनगणनेत ६५.४६% इतके वाढले.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील पुरुषांमधील साक्षर-निरक्षरतेचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक

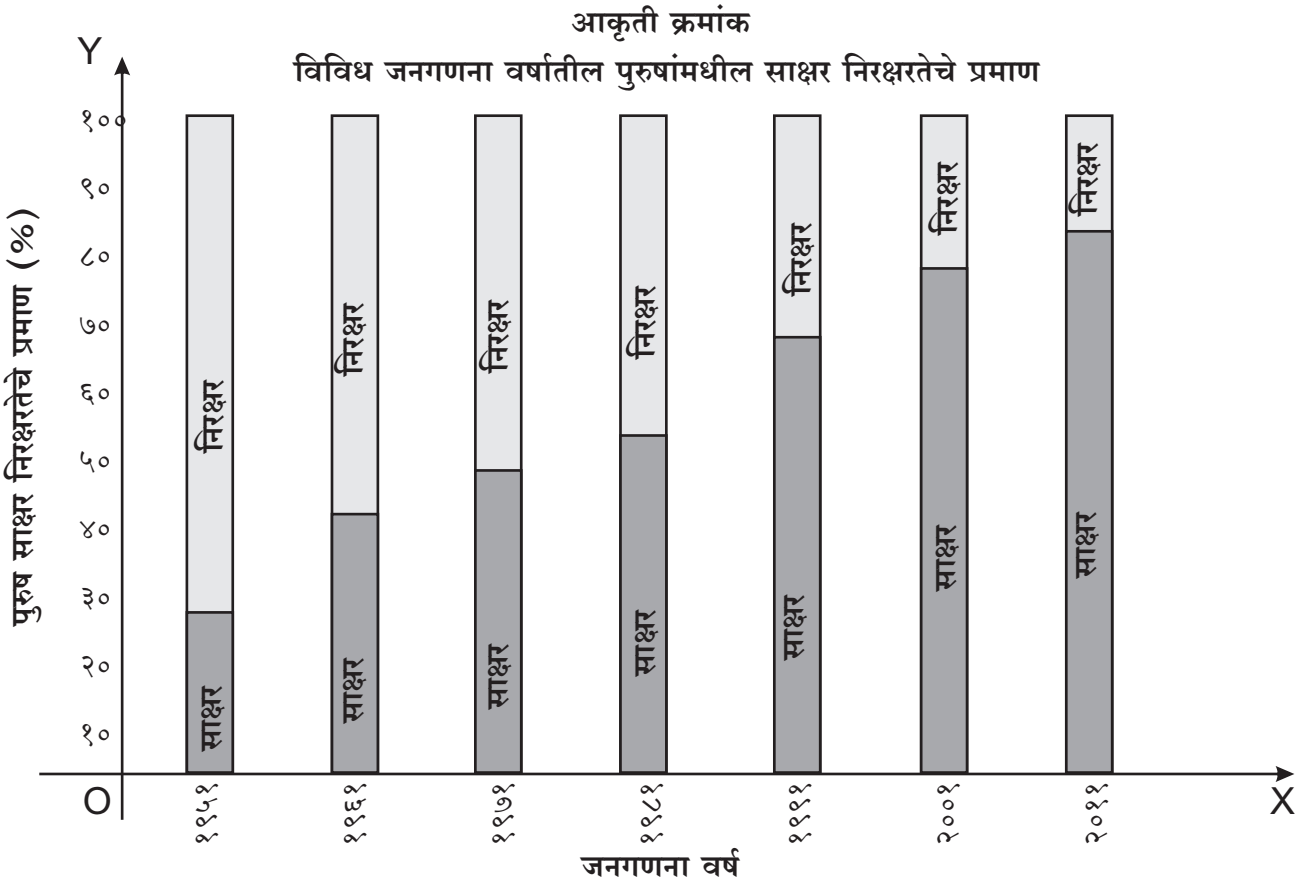

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील स्त्रियांमधील साक्षर-निरक्षरतेचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्र.: विविध जनगणना वर्षातील स्त्रियांमधील साक्षर व निरक्षरतेचे प्रमाण

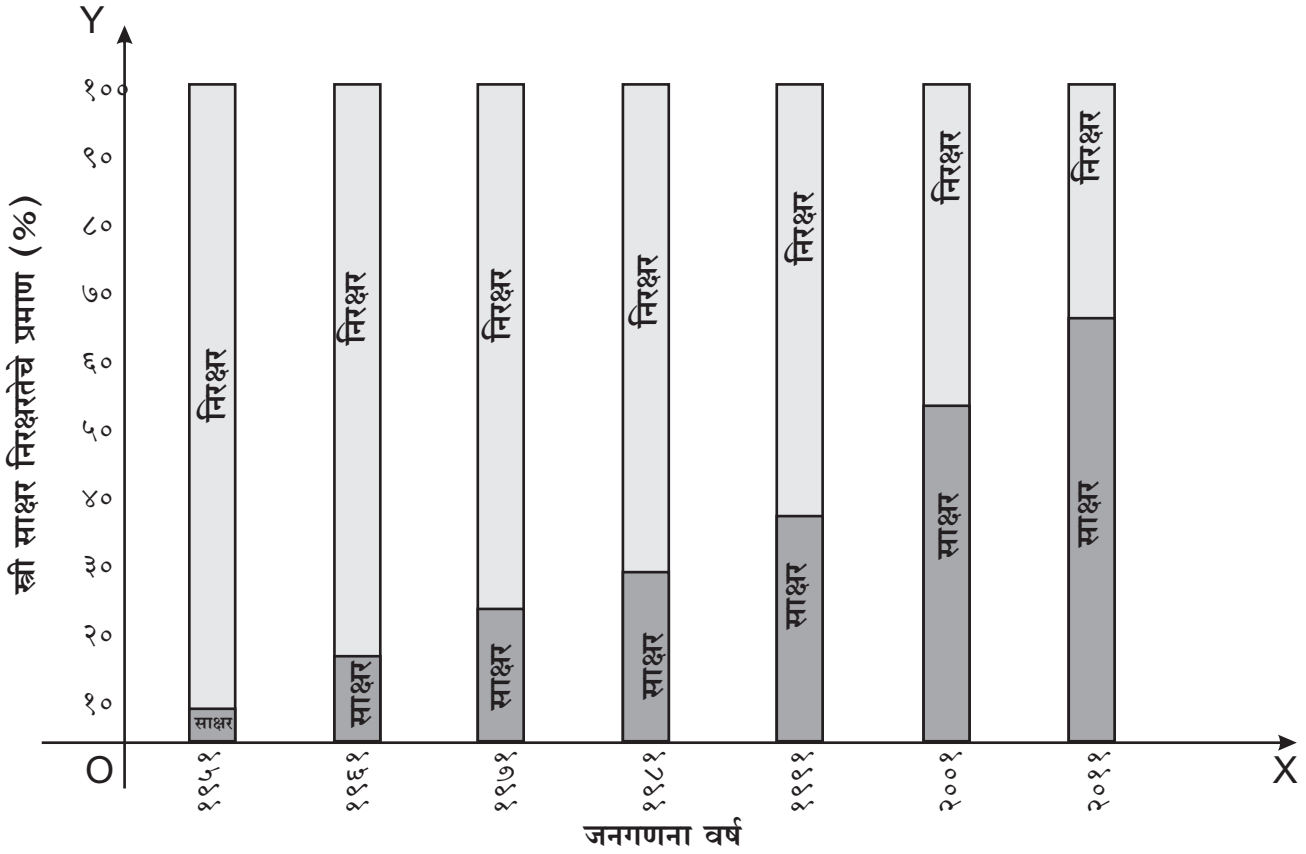

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील १९५१ आणि २०११ या जनगणना वर्षातील पुरुष आणि स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक : पुरुष आणि स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण

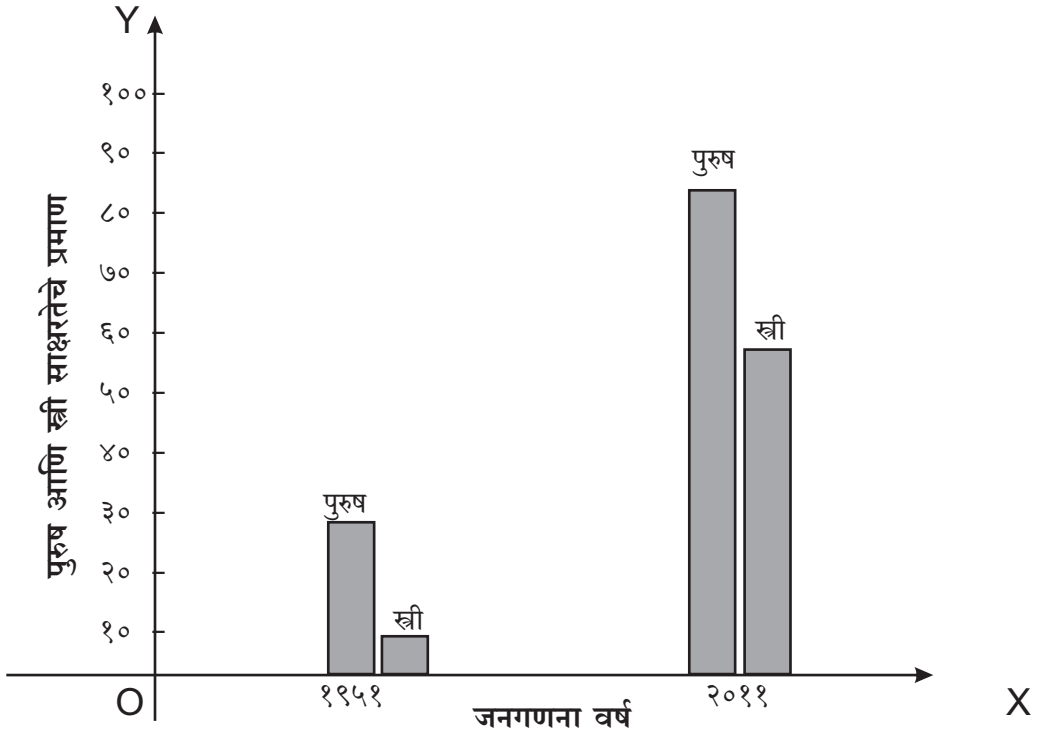

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील साक्षर लोकसंख्येचे राज्यनिहाय प्रमाण

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील साक्षर लोकसंख्येचे राज्यनिहाय प्रमाण २०११ च्या जनगणनेनुसार दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील साक्षर लोकसंख्येचे राज्यनिहाय प्रमाण

अ.क्र.	राज्य/ केंद्रशासित प्रदेश	साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण(%)		
		एकूण लोकसंख्या	पुरुष	महिला
१	भारत	७४.०४	८२.१४	६५.४६
२	जम्मू-काश्मीर	६८.७४	७८.२६	५८.०१
३	हिमाचल प्रदेश	८३.७८	९०.८३	७६.६०
४	पंजाब	७६.६८	८१.४८	७१.३४
५	चंदिगड	८६.४३	९०.५४	८१.३८
६	उत्तराखंड	७९.६३	८८.३३	७०.७०
७	हरियाणा	७६.६४	८५.३८	६६.७७
८	दिल्ली	८६.३४	९१.०३	८०.९३
९	राजस्थान	६७.०६	८०.५१	५२.६६
१०	उत्तर प्रदेश	६९.७२	७९.२४	५९.२६
११	बिहार	६३.८२	७३.३९	५३.३३
१२	सिक्कीम	८२.२०	८७.२९	७६.४३
१३	अरुणाचल प्रदेश	६६.९५	७३.६९	५९.५७
१४	नागालँड	८०.११	८३.२९	७६.६९
१५	मणिपूर	७९.८५	८६.४९	७३.१७
१६	मिझोराम	९१.५८	९३.७२	८९.४०
१७	त्रिपुरा	८७.७५	९२.१८	८३.१५
१८	मेघालय	७५.४८	७७.१७	७३.७८
१९	आसाम	७३.१८	७८.८१	६७.२७
२०	पश्चिम बंगाल	७७.०८	८२.६७	७१.१६
२१	झारखंड	६७.६३	७८.४५	५६.२१
२२	ओरिसा	७३.४५	८२.४०	६४.३६
२३	छत्तीसगड	७१.०४	८१.४५	६०.५९
२४	मध्य प्रदेश	७०.६३	८०.५३	६०.०२
२५	गुजरात	८९.३१	८७.२३	७०.४३
२६	दमण द्विप	८७.०७	९१.४८	७९.५९
२७	दादर नगर हवेली	७७.६५	८६.४६	६५.९३
२८	महाराष्ट्र	८२.९१	८९.८२	७५.४८
२९	आंध्रप्रदेश	६७.६६	७५.५६	५९.७४
३०	कर्नाटक	७५.६०	८२.८५	६८.१३
३१	गोवा	८७.४०	९२.८१	८१.८४
३२	लक्षद्विप	९२.२८	९६.११	८८.२५
३३	केरळ	९३.९१	९६.०२	९१.९८
३४	तामिळनाडू	८०.३०	८६.८१	७३.८६
३५	पाँडेचरी	८६.५५	९२.१२	८१.२२
	अंदमान निकोबर द्विपसमूह	८६.२७	९०.११	८१.८४

वरील तक्ता क्रमांक २.९ वरून असे दिसते की, २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात साक्षर लोकसंख्येचे सर्वात जास्त प्रमाण केरळ या राज्यात असून ते ९३.९१% इतके आहे. तर साक्षर लोकसंख्येचे सर्वात कमी प्रमाण बिहार या राज्यात असून ते ६३.८२ टक्के इतके आहे. भारतात ८०% पेक्षा जास्त साक्षरतेचे प्रमाण असणाऱ्या राज्यांची आणि केंद्रशासित प्रदेशांची संख्या १६ इतकी आहे. त्यामध्ये हिमाचल प्रदेश (८३.७८%), चंदिगड (८६.४३ टक्के), दिल्ली (८६.३४%), सिक्कीम (८२.२०%), नागालँड (८०.११%),

मिझोरम (९१.५८%), त्रिपुरा (८७.७५ टक्के), गुजरात (८९.३१%), दमण द्वीप (८७.०७ टक्के), महाराष्ट्र (८२.९१%), गोवा (८७.४० टक्के), लक्षद्वीप (९२.२८%), केरळ (९३.९१%), तामिळनाडू (८०.३० टक्के), पाडेचरी (८६.५५ टक्के), अंदमान व निकोबार द्वीपसमूह (८६.२७%) या राज्यांचा व केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश होतो.

२०११ च्या जनगणनेनुसार साक्षर लोकसंख्येचे सर्वात कमी प्रमाण बिहार या राज्यात असून ते ६३.८२ टक्के एवढे आहे. जम्मू व काश्मीर (६८.७४ टक्के), राजस्थान (६७.६%), उत्तर प्रदेश (६९.७२ टक्के),बिहार (६३.८२%), अरुणाचल प्रदेश (६६.९५%), झारखंड (६७.६३%), आंध्र प्रदेश (६७.६६%) या राज्यात साक्षर लोकांचे प्रमाण ७० टक्के पेक्षा म्हणजे भारतातील साक्षरतेच्या सरासरी प्रमाणापेक्षा कमी आहे. भारतातील साक्षरतेच्या प्रमाणाची सरासरी सर्व राज्यांची ७४.४% एवढी आहे.

भारतात पूर्वी साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात जास्त लक्षद्वीप या केंद्रशासित प्रदेशात असून ते ९६.११% एवढे आहे. तर पुरुष साक्षरतेचे सर्वात कमी प्रमाण बिहारमध्ये असून ते ७३.३९% एवढे आह.

भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार स्त्री साक्षरतेचे सर्वात जास्त प्रमाण केरळ या राज्यात असून ते ९१.९८% एवढे आहे. तर स्त्री साक्षरतेचे सर्वात कमी प्रमाण राजस्थान या राज्यात असून ते केवळ ५२.६६% एवढे आहे. भारतात जम्मू व काश्मीर (५८.१%), हरियाणा (६६.७७%), उत्तर प्रदेश (५९.२६%), बिहार(५३.३३%), अरुणाचल प्रदेश (५९.५७%), आसाम (६७.२७%), झारखंड (५६.२१%), ओरिसा (६४.३६%), छत्तीसगड (६०.१९%), मध्य प्रदेश (६०.२%), दादरा नगर हवेली (६५.९३%), आंध्र प्रदेश (५९.७४%), कर्नाटक (६८.१३%) या राज्यात व केंद्रशासित प्रदेशात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ७०% पेक्षा कमी आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील सर्वात जास्त आणि सर्वात कमी साक्षरता प्रमाण असलेल्या राज्यांची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक: भारतातील सर्वात जास्त आणि सर्वात कमी साक्षरता प्रमाण असलेली राज्ये (२०११ च्या जनगणनेनुसार)

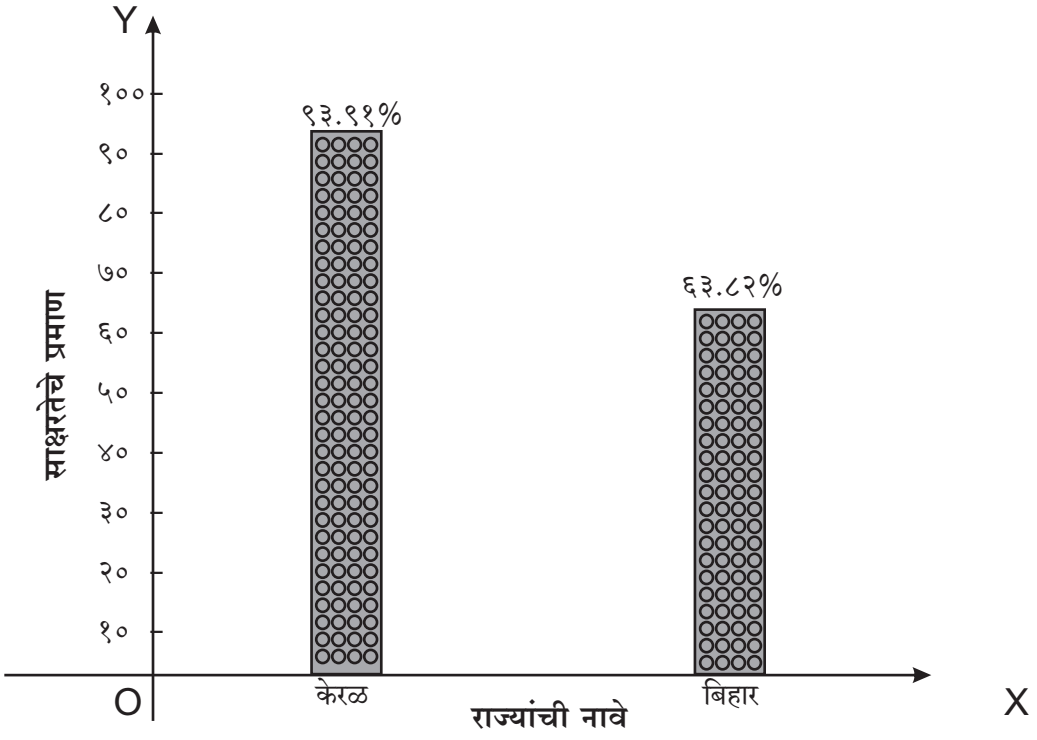

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील सर्वात जास्त आणि सर्वात कमी पुरुष साक्षरता प्रमाण असलेल्या राज्यांची व केंद्रशासित प्रदेशांची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक

भारतातील सर्वात जास्त आणि सर्वात कमी पुरुष साक्षरता प्रमाण असलेली राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश (२०११ च्या जनगणनेनुसार)

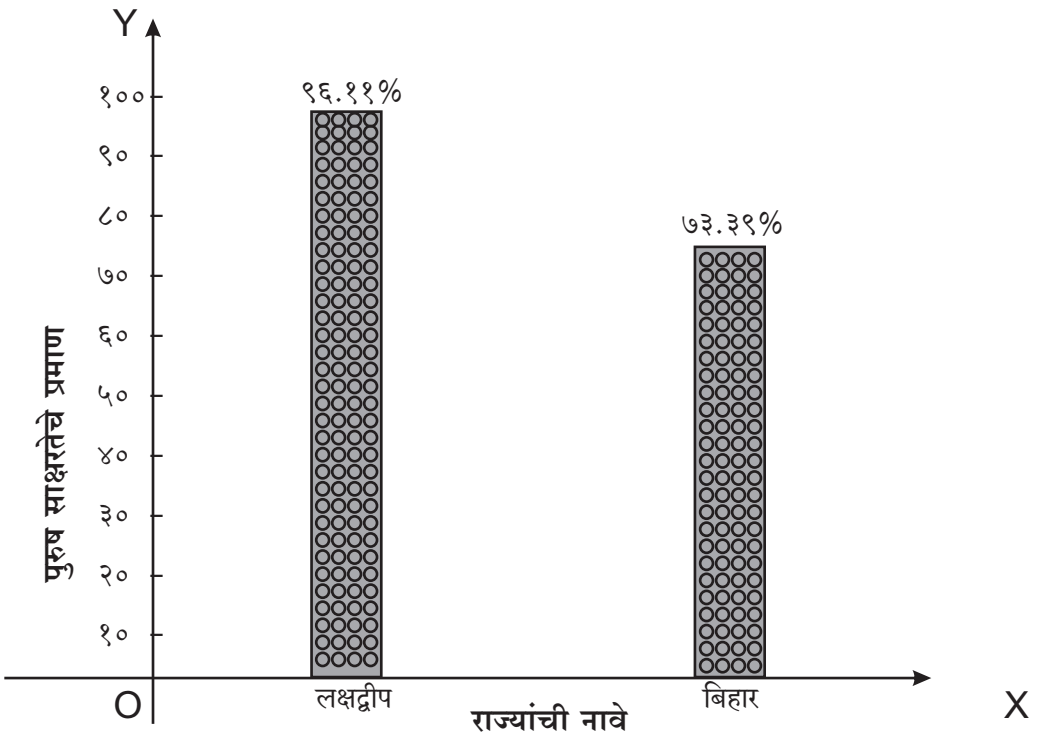

खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील सर्वात जास्त आणि सर्वात कमी स्त्री साक्षरता प्रमाण असलेल्या राज्यांची माहिती दिली आहे.

आकृती क्रमांक : भारतातील सर्वात जास्त आणि सर्वात कमी स्त्री साक्षरता प्रमाण असलेली राज्ये

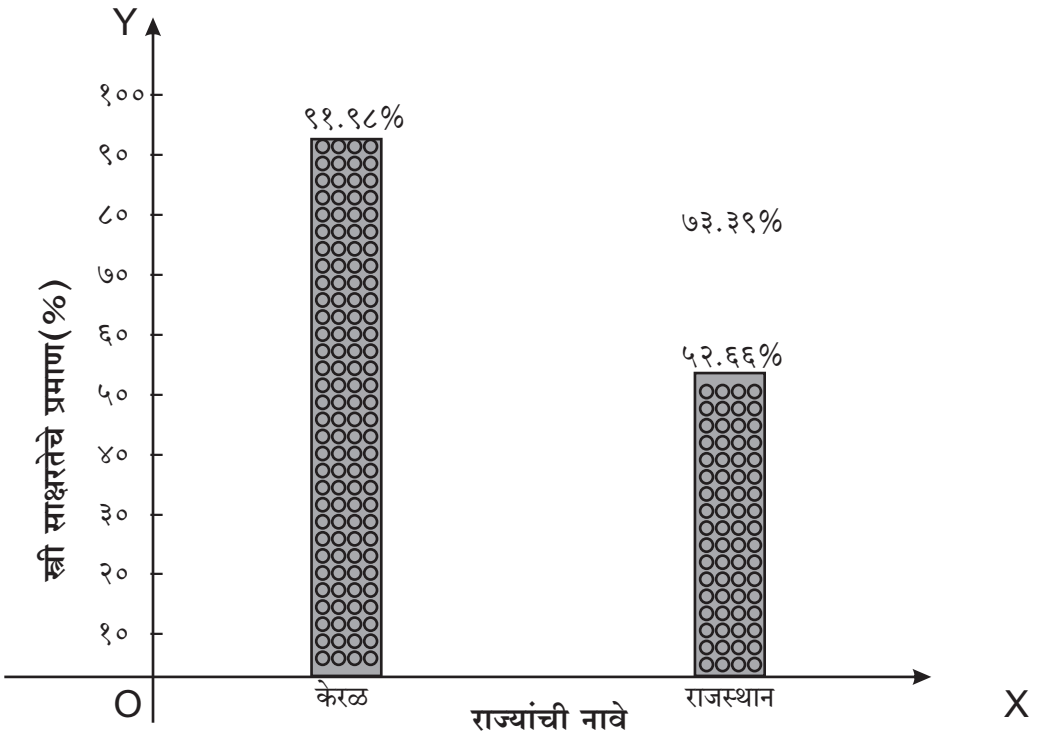

लोकसंख्येची घनता

भारतीय लोकसंख्येचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे भारतात प्रत्येक जनगणनेत लोकसंख्येची घनता वाढत आहे. एका चौरस किलोमीटर मध्ये जेवढे लोक राहतात तेवढे लोकांची संख्या म्हणजे लोकसंख्येची घनता होय. खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतातील विविध जनगणना वर्षातील लोकसंख्येची घनता दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक

भारतीय लोकसंख्येची घनता

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	लोकसंख्येची घनता
१	१९०१	७७
२	१९११	८२
३	१९२१	८१
४	१९३१	९०
५	१९४१	१०३
६	१९५१	११७
७	१९६१	१४२
८	१९७१	१७८
९	१९८१	२२१
१०	१९९१	२६७
११	२००१	३२४
१२	२०११	३८२

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, प्रत्येक जनगणनेत भारताच्या लोकसंख्येच्या घनतेत वाढ होत गेली आहे. जनगणना वर्ष १९०१ मध्ये भारतात लोकसंख्येची घनता ७७ एवढी होती. तर जनगणना वर्ष २०११ नुसार आज लोकसंख्येची घनता ३८२ एवढी आहे. जनगणना वर्ष १९०१ च्या तुलनेत जनगणना वर्ष २०११ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेत जवळजवळ पाचपट वाढ झाली आहे. १९०१ मध्ये जेवढ्या जागेत ७७ लोक राहत होते तेवढ्याच जागेत २०११ मध्ये ३८२ लोक राहत होते, असा याचा अर्थ आहे.

खालील आकृती क्रमांक मध्ये विविध जनगणना वर्षातील भारतातील लोकसंख्येची घनता स्पष्ट केले आहे.

आकृती क्र. : भारतीय लोकसंख्येची घनता

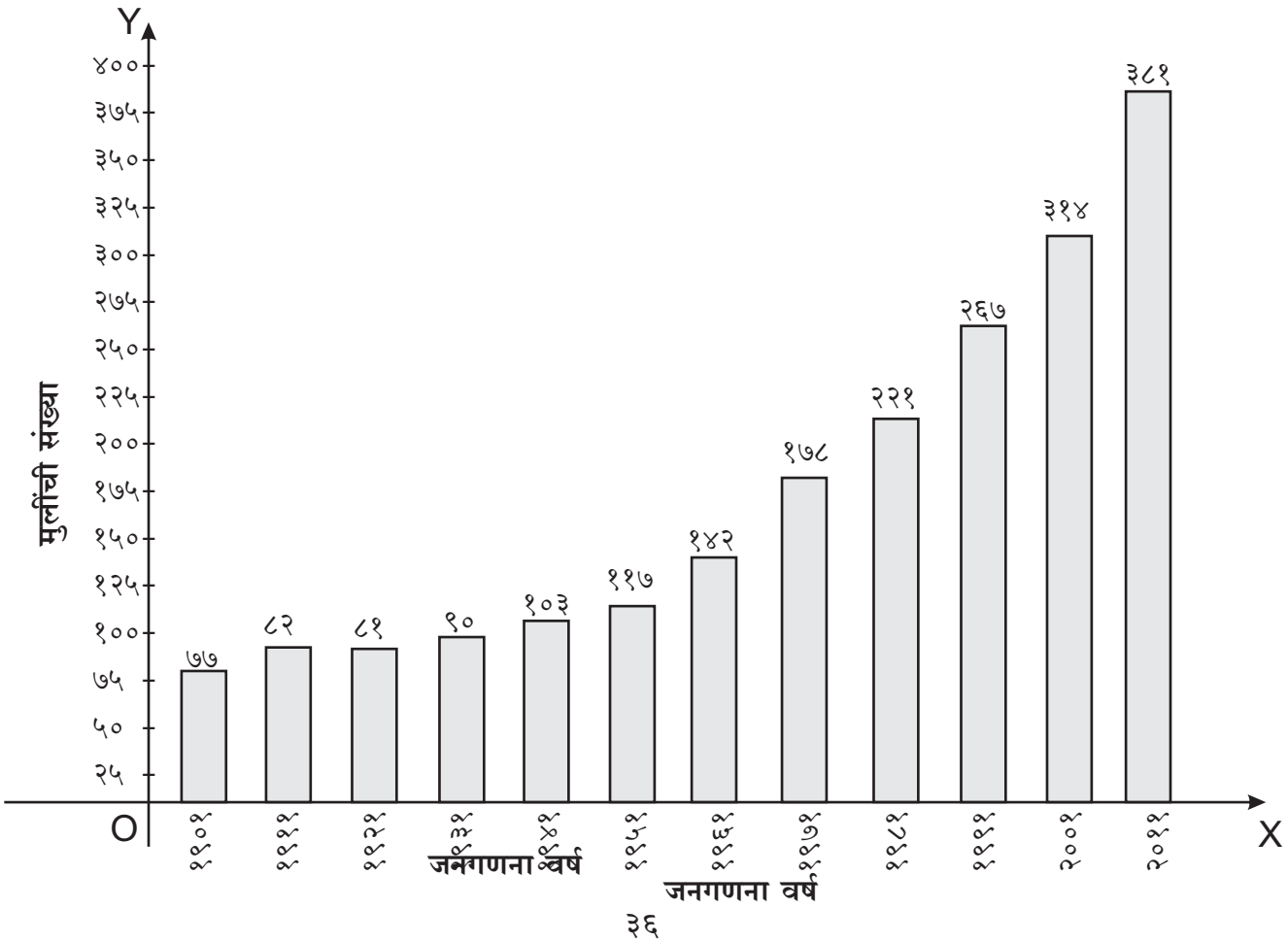

भारतातील राज्यनिहाय लोकसंख्येची घनता (२००१ आणि २०११)

खालील तक्ता क्र. मध्ये भारतातील विविध राज्यातील लोकसंख्येची घनता दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.

भारतातील राज्यनिहाय लोकसंख्येची घनता

अ.क्र.	राज्य	२००१ ची घनता	२०११ ची घनता	घनतेत झालेली वाढ
१	आंध्र प्रदेश	२७७	३०८	३१
२	अरुणाचल प्रदेश	१३	१७	०४
३	आसाम	३४०	३९७	५७
४	बिहार	८८१	११०२	२२१
५	झारखंड	३३८	४१४	७६
६	दिल्ली	९३४०	११२९७	१९५७
७	गोवा	३६४	३९४	३०
८	गुजरात	२५८	३०८	५०
९	हरियाणा	४७८	५७३	९५
१०	हिमाचल प्रदेश	१०९	१२३	१४
११	जम्मू व काश्मिर	१००	१२४	२४
१२	कर्नाटक	२७६	३१९	४३
१३	केरळ	८१९	८५९	४०
१४	मध्य प्रदेश	१९६	२३६	४०
१५	छत्तीसगड	१५४	१८९	३५
१६	महाराष्ट्र	३१५	३६५	५०
१७	मणिपूर	९७	१२२	२५
१८	मेघालय	१०३	१३२	२९
१९	मिझोराम	४२	५२	१०
२०	नागालँड	१२०	११९	०१
२१	ओरिसा	२३६	२६९	३३
२२	पंजाब	४८४	५५०	६६
२३	राजस्थान	१६५	२०१	३६
२४	सिक्कीम	७९	८६	१०
२५	तामिळनाडू	४८०	५५५	७५
२६	त्रिपुरा	३०५	३५०	४५
२७	उत्तर प्रदेश	६९०	८२८	१३८
२८	उत्तराखंड	१५९	१८९	३०
२९	पश्चिम बंगाल	९०३	१०२९	१२६
	भारत	३२४	३८२	५८

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये सर्वच राज्यांच्या लोकसंख्येच्या घनतेत वाढ घडून आली आहे. वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये दिल्ली या राज्यात लोकसंख्येच्या घनतेत झालेली वाढ सर्वात अधिक आहे. २००१ च्या तुलनेत २०११ च्या जनतेत दिल्ली राज्याच्या लोकसंख्येच्या घनतेत १९५७ ने वाढ झाली आहे. तर नागालँडच्या लोकसंख्येच्या घनतेत २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ०१ ने घट झाली आहे. २००१ मध्ये नागालँडची लोकसंख्येची घनता १२० होती. २०११ मध्ये ती ११९ इतकी झाली .

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात दिल्ली (११२९७), बिहार (११०२), पश्चिम बंगाल (१०२९), केरळ (८५९), उत्तर प्रदेश (८२८), हरियाणा (५७३), तामिळनाडू (५५५), पंजाब (५५०), झारखंड (४१४), आसाम (३९७), गोवा (३९४), महाराष्ट्र (३६३), त्रिपुरा (३५०) या राज्यात लोकसंख्येची घनता जास्त आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात अरुणाचल प्रदेश (१७), मिझोराम (५२), सिक्कीम (८६), नागालँड (११९), मणिपूर (१२२), हिमाचल प्रदेश (१२३), जम्मू-काश्मीर (१२४), मेघालय (१३२), छत्तीसगड (१८९) या राज्यात लोकसंख्येची घनता कमी आहे.

लोकसंख्येचे भाषिक वर्गीकरण

भारतीय लोकसंख्येचे भाषेच्या आधारावर वर्गीकरण करता येते. त्यालाच लोकसंख्येची भाषिक रचना असेही म्हणतात. भारतात हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे प्रमाण मोठे आहे. हिंदी भाषिक लोकसंख्येचे सर्वोच्च प्रमाण हे भारतीय लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. भारतात १६०० पेक्षा अधिक भाषा आणि बोलीभाषा बोलणारे लोक आहेत. भारतात हिंदी, बंगाली, तेलगू, मराठी, तमिळ, उर्दू, गुजराती, कन्नड, मल्याळम, पुरिया, पंजाबी, आसामी इत्यादी भाषा बोलणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. भारतात हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे प्रमाण सर्वात जास्त असून उत्तर प्रदेश, बिहार, राजस्थान, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश, मध्य प्रदेश आणि दिल्ली या राज्यात हिंदी भाषा बोलली जात. बंगाली भाषा ही पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा, आसाम या राज्यात बोलली जाते. तर मराठी भाषा महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यात बोलली जाते.खालील तक्ता क्रमांक मध्ये भारतीय लोकसंख्येची भाषिक रचना दर्शविली आहे. ही रचना दोन ही माहिती २०११ च्या जनगणनेतील आहे.

तक्ता क्रमांक भारतातील विविध भाषिक लोकांची संख्या व प्रमाण(२०११)

अ.क्र.	भाषा	लोकसंख्या (कोटी	एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण
१	हिंदी	५२.८३	४३.६३
२	बंगाली	९.७२	८.०३
३	मराठी	८.३०	६.८६
४	तेलगु	८.११	६.७०
५	तमीळ	६.९०	५.७०
६	गुजराती	५.५४	४.५८
७	उर्दू	५.०७	४.१९
८	कन्नड	४.३७	३.६१
९	उरिया	३.७५	३.१०
१०	मल्याळम	३.४८	२.८८

(स्त्रोत –byjus.com)

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, भारतात हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या सर्वात जास्त आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची एकूण लोकसंख्या १२१ कोटी आहे. त्यापैकी ५२.८३ कोटी लोक हिंदी भाषिक आहेत. हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे एकूण लोकसंख्येची शेकडा प्रमाण ४३.६३ टक्के एवढे आहे. देशातील ४३.६३% लोकांची भाषा हिंदी आहे. हिंदी भाषेखालोखाल भारतात बंगाली भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या आणि प्रमाण मोठे आहे. बंगाली भाषिक लोकांची संख्या भारतात ९.७२ कोटी असून त्यांचे एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण ८.३% एवढे आहे. भारतात मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या ८.३० कोटी एवढी असून त्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण ६.८६ एवढे आहे. तेलगु भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे प्रमाण देशात ६.७०%, तामिळ भाषिकांचे प्रमाण ५.७० टक्के, गुजराती भाषिकांचे प्रमाण ४.५८%, उर्दू भाषिकांचे प्रमाण ४.१९%, कन्नड भाषिकांचे प्रमाण ३.६१ टक्के, उरिया भाषिकांचे प्रमाण ३.१०% आणि मल्याळम भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २.८८ टक्के एवढे आहे. खालील आकृती क्रमांक मध्ये भारतातील प्रमुख भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या दर्शविली आहे.

आकृती क्रमांक – भारतातील प्रमुख भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या

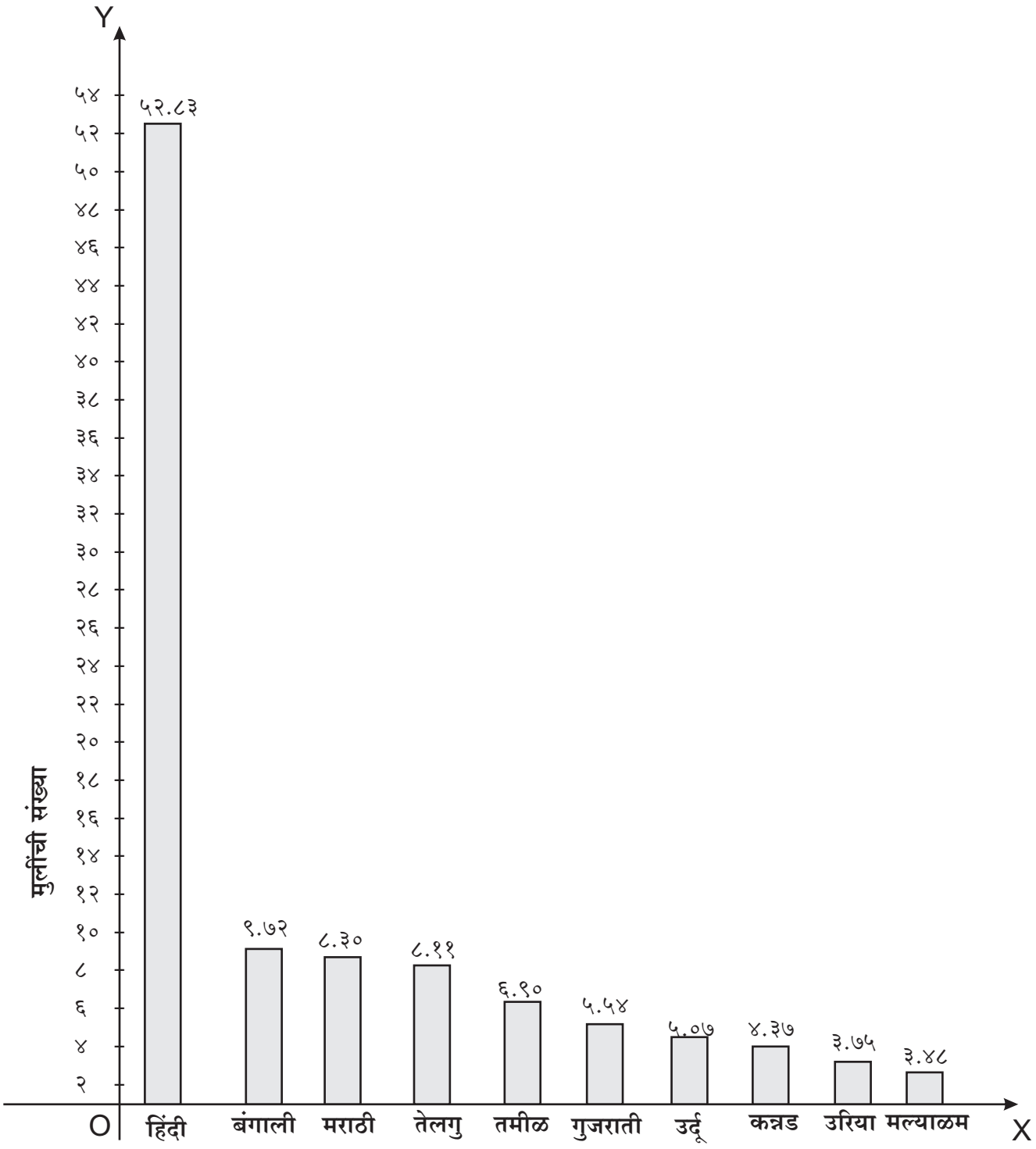

भारतातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण

खालील तक्ता क्रमांक मध्ये विविध जनगणना वर्षातील भारतातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविले आहे .

तक्ता क्रमांक– भारतातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण(%)	शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण(%)
१	१९६१	८२.००	१८.००
२	१९७१	८०.१०	१९.९०
३	१९८१	७६.७०	२३.३०
४	१९९१	७४.३०	२५.७०
५	२००१	७२.२०	२७.८०
६	२०११	६८.८०	३१.२०

स्त्रोत जनगणना २०११

वरील तक्ता क्रमांक वरून असे दिसते की, प्रत्येक जनगणनेत ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण घटत केले आहे आणि शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत गेले आहे. १९६१ मध्ये ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ८२ टक्के होते. २०११ मध्ये हे प्रमाण ६८.८०% एवढे घटले आहे. १९६१ मध्ये शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण १८% होते. २०११ मध्ये ३१.२०% एवढे वाढले आहे.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण

खालील तक्ता क्र. मध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. मध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण(%)	शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण(%)
१	१९६१	७१.८०	२८.२०
२	१९७१	६९.९०	३१.१०
३	१९८१	६५.००	३५.००
४	१९९१	६१.३०	३८.७०
५	२००१	५७.६०	४२.४०
६	२०११	५४.८०	४५.२०

स्त्रोत जनगणना २०११

वरील तक्ता क्रमांक दोन वरून असे दिसते की, प्रत्येक जनगणनेत १९६१ ते २०११ महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण घटत असून शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण वाढत आहे. सन १९६१ मध्ये ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ७१.८०% होते. तर शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २८.२०% होते. सन २०११ मध्ये ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ५४.८०% होते. तर शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ४५.२०% एवढे होते. अशा प्रकारे महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण घटत असून शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण वाढत आहे. संपूर्ण भारताचा विचार करता सन २०११ मध्ये भारतात ग्रामीण भागात राहणारे लोकांचे प्रमाण ६८.८०% होते आणि महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ५४.८०% होते.तर सन २०११ मध्ये भारतात शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ३१.२०% होते. तर शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण ४५.२०% एवढे होते. राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण खूपच कमी आहे. तर शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण मोठे आहे.

लोकसंख्याशास्त्र स्वरूप व्याप्ती आणि महत्त्व

प्रास्ताविक

लोकसंख्येचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र(Demography) होय. लोकसंख्या शास्त्रास इंग्रजीत Demography असे म्हणतात. Demography हा शब्द 'Demo' आणि 'graphy' या दोन शब्दापासून तयार झाला आहे. हे दोन ग्रीक भाषेतील शब्द आहेत. Demos म्हणजे Dpeople (लोक) होय. आणि graphy म्हणजे Science (शास्त्र) होय. Demography is the science of people. Graphy या शब्दाचा आणखी एक अर्थ सांगितला जातो. Graphy म्हणजे लिहिणे होय. म्हणून लोकसंख्या या विषयावर जे लेखन केले जाते त्या लिखाणाला लोकसंख्याशास्त्र असे म्हणतात. लोकसंख्या शास्त्र हे एक शास्त्र असून ते लोकांचा अभ्यास करते. म्हणून लोकसंख्येचा अभ्यास करण्याच्या शास्त्राला 'लोकसंख्याशास्त्र' असे म्हणतात. 'Demography' (लोकसंख्याशास्त्र) हा शब्द सर्वप्रथम १८५५ च्या मध्यात फ्रेंच लेखक ॲचिली गिलार्ड (Achille Guillard) यांनी वापरला. लोकसंख्येचा अभ्यास करणाऱ्यांना लोकसंख्या शास्त्रज्ञ असे म्हणतात. लोकसंख्याशास्त्र(Demography) आणि लोकसंख्या अभ्यास(Population Stuides) या दोहोमध्ये फारसा फरक नाही. परंतु काही तज्ञ या दोन शास्त्रांमध्ये सूक्ष्म फरक करतात. विल्यम पीटर्सन (William Peterson), हऊसर(Hoyser) आणि डनकॅन(Duncan) यांनी Population Stuides आणि Demography यामध्ये फरक केला आहे. लोकसंख्यज्ञ अभ्यास(Population Stuides) आणि लोकसंख्या शास्त्र (Demography) या दोन शास्त्रातील फरक त्यांनी खालील प्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

१)लोकसंख्या अभ्यास (Population Stuides):

लोकसंख्या अभ्यासात (अध्ययनात) लोकसंख्येच्या आकारमानात बदल घडवून आणणाऱ्या घटकांचा अभ्यास केला जातो. तसेच लोकसंख्येशी संबंधित सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, राजकीय आणि जैविक घटकांचा अभ्यास केला जातो.

२)लोकसंख्याशास्त्र(Demography):

लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्येच्या वाढीवर/आकारमानावर परिणाम करणाऱ्या घटकाचा अभ्यास करते. लोकसंख्येच्या आकारमानात बदल घडवून आणण्यात आणणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र होय.

According to William Peterson, Hauser and Duncan, Demography encompasses limited spheres and it studies only the decisive" factors of population growty, whereas in 'Population studies besides the social, economk geographical, political and brological aspects of tre also studied.

लोकसंख्या अभ्यास आणि लोकसंख्याशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्ये वरील प्रमाणे फरक असला तरी अलिकडच्या काळात या दोन शास्त्रांमध्ये फरक मानला जात नाही. लोकसंख्याशास्त्र ज्या घटकांचा अभ्यास करते, त्या घटकांचा अभ्यास लोकसंख्या हे शास्त्र करते आणि आता लोकसंख्या अभ्यास हे शास्त्र लोकसंख्याशास्त्र ज्या घटकांचा अभ्यास करते, त्या घटकांचा अभ्यास करते. म्हणून दोन्ही शास्त्रात आता फरक मानला जात नाही. लोकसंख्या अभ्यास आणि लोकसंख्याशास्त्र ही दोन्ही शास्त्रे एकच मानली जातात. त्यामुळे जगातील अनेक देशात लोकसंख्येचा अभ्यास करणाऱ्या शास्त्राला लोकसंख्या अभ्यास (Population Studies) असे न म्हणता लोकसंख्याशास्त्र (Demography) असेच म्हणतात. लोकसंख्याशास्त्र ही संकल्पना किंवा संज्ञा जगभर मान्य व रूढ झाली आहे. United Nations Organization (UNO) ही संघटना सुद्धा लोकसंख्याशास्त्र हीच संकल्पना वापरते.अशा प्रकारे लोकसंख्येचा अभ्यास आणि लोकसंख्याशास्त्र यामध्ये फरक राहिलेला नसून दोन्ही संकल्पना एकाच अर्थाने वापरल्या जातात.

लोकसंख्या शास्त्र हे अलिकडच्या काळात अधिक विकसित झाले असले तरी शेकडो वर्षापासून लोकसंख्येचा, लोकसंख्येच्या प्रश्नाचा, लोकसंख्येतील बदलांचा अभ्यास केला जात आहे. त्यामुळे हे शास्त्र नवीन नाही. कन्फ्युसिअस(Confycius) कालखंडात सुद्धा या शास्त्राचा अभ्यास केला जात होता. ऑरिस्टॉल, प्लेटो आणि भारतातील कौंटिल्य यांनीसुद्धा लोकसंख्येचा अभ्यास केला आहे. लोकसंख्या या विषयावर त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत. जॉन ग्रॉंट यांना लोकसंख्या शास्त्राचे जनक असे म्हणतात. त्यांनी इंग्लंडमधील लंडन शहर व परिसरातील मरण पावलेल्या पाच लाख लोकांचा अभ्यास केला होता. जगभरातील अनेक विद्यापीठात आणि संशोधन संस्थांमध्ये लोकसंख्येचा (लोकसंख्याशास्त्राचा) अभ्यास केला जातो. भारतासारख्या जगातील अनेक देशात प्रचंड आकाराच्या लोकसंख्येमुळे अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झाली आहे. तसेच काही देशात लोकसंख्या वाढीचा

वेग घटला असून त्यामुळे त्या देशात न्यून लोकसंख्येच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा प्रकारे न्यून आणि अतिरिक्त लोकसंख्येच्या प्रश्नांचा अभ्यास संपूर्ण जगभर केला जात आहे. त्यामुळे लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाला संपूर्ण जगभर महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

लोकसंख्याशास्त्र संकल्पनेच्या व्याख्या (Definitions of demography)

लोकसंख्याशास्त्र संकल्पनेच्या काही व्याख्या संकुचित स्वरूपाच्या (narrow sense) आणि काही व्याख्या व्यापक स्वरूपाच्या (broad sense) आहेत. या व्याख्या थोडक्यात खालील प्रमाणे दिल्या आहेत.

१)ऑक्सफर्ड डिक्शनरी (The Oxford dictionary of Economics):

''मानवी लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र होय.''

The Oxford dictionary of Economics defines demography as the study of the characteristics of human populations.

२)फ्रँक लॉरीमेर (Frank Lorimer)

''लोकसंख्या शास्त्रामध्ये लोकशास्त्रीय विश्लेषण आणि लोकसंख्या अभ्यास यांचा समावेश होतो. व्यापक अर्थाने लोकसंख्येच्या संख्यात्मक आणि गुणात्मक बाबींचा अभ्यास म्हणजे लोकसंख्या शास्त्र होय.''

(According to Frank Lorimer, "In broad sense, demography includes both demographic analysis and population.)

3) U.N. Multilingual Demographic Dictionary

''मानवी लोकसंख्येचा शास्त्रीय अभ्यास म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र होय. या शास्त्रात लोकसंख्येचा आकार, त्यांची रचना आणि त्यांचा विकास यांचा शास्त्रीय अभ्यास केला जातो.''

४)डोनाल्ड जे बोग: जनन, मर्त्यता, स्थलांतर आणि सामाजिक गतिशीलता या पाच प्रक्रियांद्वारे लोकसंख्येचा आकार, लोकसंख्येची रचना व स्थूल विभाजन यावर जे परिणाम होतात त्या परिणामांचा संख्याशास्त्रीय व गणित अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे लोकसंख्या शास्त्र होय.

(According to the U.N. Multilingual Demographic Dictionary, Demography is the scientific study of human populations, primarily with respect to their size, their structure and their development")

(४) डोनाल्ड जे बोग:

''जनन, मर्त्यता, विवाह, स्थलांतर आणि सामाजिक गतिशीला या पाच प्रक्रियाद्वारे लोकसंस्थेचा आकार, लोकसंख्येची रचना व स्थल विभाजन यावर जे परिणाम होतात, त्या परिणामांचा संख्याशास्त्रीय व गणिती अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र होय.''

(According to Donald J. Bougue, " Demography is a statistical and mathematical study of the size, composition, spatial distribution of human population, and of changes overtime in these aspects through the operation of the five process of fertility, mortality, massage, migration and social mobility. Although it maintains a continuous descriptive and comparative analysis of trends, in each of these processes and • net result, its long run goal is to develop a body of theory to explain the events that it charts and compares")

५) थॉमसन आणि लेविस:

''लोकसंख्या शास्त्र या विषयाचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांना लोकसंख्येचा आकार, लोकसंख्येची रचना, लोकसंख्येचे वितरण आणि कालपरत्वे यामध्ये होणारे बदल आणि त्या बदलांची कारणे या घटकांचा अभ्यास करण्याची आवड असते. कारण अंतिमतः या सर्व बाबी मानवी कल्याणाशी संबंधित असतात.

(According to Thomson and Lewis," The population student Is interested in population's size, composition and distribution. and in changes causes of these changes, ultimately he is interested in these changes because they are related to human welfare.)

६) डब्ल्यू. जी. बर्कले:

''लोकसंख्या शास्त्र व्यक्तीचा वर्तणुकीचा अभ्यास करत नाही, तर एकूण मानवी समुच्चयाचा किंवा मानवी समुदायाचा एखाद्या भागाचा अभ्यास करते.मानवी लोकसंख्येच्या संख्यात्मक वर्णनास लोकसंख्या शास्त्र असे म्हणतात.''

" According t W to w A. Barckley Demography does deal with the behavior of individuals but only with the aggregates of people or even part there of the numerical portrayal human population is known as demography?

७) एच. स्टेनफोर्ड:

''मानवी लोकसंख्येचा (विशेषतः जन्म, मृत्यू आणि स्थलांतर) आणि लोकसंख्येच्या रचना (वय, लिंग आणि वैवाहिक दर्जा) या घटकांच्या, सांख्यिकीय माहितीचा तांत्रिक आणि गणितीय अभ्यास म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र होय.''

(According to H. Stainford, "Demography is a very technical and highly mathematical study of the vital statistics of human population (especially birth, death and migration) as well as the characterstics of population structure including age, sex and marital status) as they contribute to an Understanding of population change."

८) हसर आणि डंकन :

''लोकसंख्याशास्त्र म्हणजे लोकसंख्येचा आकार, लोकसंख्येचे प्रादेशिक वितरण आणि लोकसंख्येची रचना आणि या घटकात होणारे बदल यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र होय. या घटकावर परिणाम करणाऱ्या जन्नन, मर्त्यता, प्रादेशिक हालचाली (स्थलांतर), सामाजिक गतिशीलता यांचा अभ्यास लोकसंख्या शास्त्रात केला जातो.''

(According to Hauser and Duncan, "Demography is the Study of size, territorial distribution and composition of Population, Changes therein, and the components of such changes, which may be identified as natality, mortality, territorial movement (migration), and social mobility (Change of status)

९) पीटर कॉकस:

''लोकसंख्याशास्त्र हे लोकसंख्येचे आकारमान, लोकसंख्येमधील वाढ आणि घट यांचे मापन, विशिष्ट भागातील किंवा प्रदेशातील लोकांच्या जन्म व मृत्यूचे विवाह प्रमाण विवाह या घटकांचा संख्याशास्त्रीय अभ्यास करते.''

(According to Peter Cocks, " Demography is the study of statistical methods of human population, involving primarily the measurement of the size, growth and diminution of the numbers of the people, the Proportions of living being born or dying within the region and the related functions of Same area or region and the related functions of fertility, martality and marriage!"

१०) टॉबर :

लोकसंख्येशी संबंधित सुधारित आकडेवारी किंवा नवीन माहिती, लोकसंख्या संक्रमणाची नवीन तंत्रे व अचूक मोजमाप यामुळे लोकसंख्याशास्त्र हे वर्णनात्मक वाङ्मयाऐवजी (साहित्याऐवजी) विज्ञान किंवा शास्त्र बनले आहे. वास्तविक लोकसंख्या शास्त्र हे उपयोजित तंत्रज्ञान बनले आहे.

(According to Tobar, "with improved data, new techniques and the precise measurement of the demographic transition that is occuring, demography has become a science rather than mere literature. In fact it has become an applied technology"

११) बेनार्ड बेंजामिन:

''लोकसंख्याशास्त्रज्ञ भूतकाळातील लोकसंख्येचे मोजमाप करतो आणि भविष्यकाळात लोकसंख्येत होणाऱ्या बदलांचा अंदाज करतो. हे करण्यासाठी तो प्रजनन क्षमता, मर्त्यता आणि स्थलांतर इत्यादींचा, सांख्यिकीय घटकांना सांख्यिकीय परिणाम देतो. तसेच या घटकावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचासुद्धा तो विचार करतो.''

(According to Benard Benjamin, "The demographer is concerned with the measuring past and forcasting future population change. To do so he must isolate and quantity not only the principle elements of gration but also the fertility, mortality underlying factors concerned and migration in these elements for example social and economic influence of work.")

१२)विल्यम पीटरसन :

''लोकसंख्येचा अभ्यास करण्यासाठी अधिक प्रगत आणि सूक्ष्म पद्धतीचा वापर केला जातो. त्यास लोकसंख्याशास्त्र म्हणतात. म्हणजे जे शास्त्र प्रगत व सूक्ष्म पद्धतीने लोकसंख्येचा अभ्यास करते त्या शास्त्रास लोकसंख्याशास्त्र असे म्हणतात.''

लोकसंख्या शास्त्राचे संकुचित व व्यापक दृष्टिकोन

लोकसंख्या शास्त्र म्हणजे विशिष्ट प्रदेशातील लोकसंख्येचा आणि लोकसंख्येवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करणारे शास्त्र होय. लोकसंख्याशास्त्र हे एक शास्त्र आहे. हे शास्त्र लोकसंख्येचा संख्याशास्त्रीय आणि गणिती पद्धतीने अभ्यास करते. लोकसंख्येचा केवळ संख्यात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जात नाही. लोकसंख्येचा किंवा लोकसंख्येच्या प्रश्नाचा केवळ संख्यात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला गेला तर लोकसंख्याशास्त्राचा हा संकुचित दृष्टिकोन ठरेल. लोकसंख्येचा केवळ सांख्यिकीय अभ्यास करून चालणार नाही. कारण लोकसंख्या या विषयाला सामाजिक बाजू सुद्धा आहे. लोकसंख्येवर विविध सामाजिक घटकांचा परिणाम होत असतो. अशा प्रकारे लोकसंख्येचा संख्यात्मक आणि गुणात्मक बाजूने विचार करून अभ्यास केला तर या दृष्टिकोनात संख्याशास्त्र शास्त्राचा व्यापक दृष्टिकोन मानता येईल. लोकसंख्याशास्त्र हे इतर शास्त्राशी सुद्धा संबंधित आहे. परंतु हे जर विचारात घेतले नाही तर लोकसंख्या शास्त्राचा संकुचित दृष्टिकोन ठरतो. डब्ल्यू.जी बर्कले, स्टॅन्फोर्ड, टॉबर कॉकस यांनी लोकसंख्याशास्त्राच्या ज्या व्याख्या दिल्या आहेत, त्या व्याख्यांचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, या व्याख्या संकुचित स्वरूपाच्या आहेत.या व्याख्या लोकसंख्या शास्त्राच्या संकुचित दृष्टिकोन स्पष्ट करतात. लॉरीमेर आणि बोग यांनी लोकसंख्या शास्त्राच्या ज्या व्याख्या दिल्या आहेत त्या व्याख्या व्यापक स्वरूपाच्या आहेत. या व्याख्या आजच्या काळात अधिक उपयोगी, परिपूर्ण वाटतात. कारण देशातील किंवा विशिष्ट भागातील लोकसंख्येचा सांख्यिकीय अभ्यास करून चालत नाही. लोकसंख्येवर आणि लोकसंख्येशी संबंधित जनन, मर्त्यता, स्थलांतर या घटकांवर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, नैसर्गिक इत्यादी विविध बाबींचा परिणाम होत असतो. या बाबींचा सुद्धा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्राला करावा लागतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्राकडे व्यापक दृष्टीने पाहिले पाहिजे. बेनार्ड, बेंजामिन, थॉम्पसन आणि लेविस यांनी लोकसंख्या शास्त्राच्या ज्या व्याख्या दिल्या आहेत त्या व्यापक स्वरूपाच्या आहेत. त्यांनी लोकसंख्याशास्त्राने लोकसंख्येचा अभ्यास केवळ संख्यात्मक दृष्टिकोनावरच करावा असे म्हटलेले नाही तर लोकसंख्येच्या संख्यात्मक आणि गुणात्मक बाजूंचासुद्धा विचार झाला पाहिजे असे म्हटले आहे. म्हणून त्यांच्या दृष्टिकोनाला लोकसंख्याशास्त्राचा व्यापक दृष्टिकोन असे म्हणतात.

लोकसंख्येचा परिपूर्ण अभ्यास होणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. कारण लोकसंख्या या घटकावर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, नैसर्गिक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. म्हणून लोकसंख्या या विषयाचा केवळ संख्यात्मक अभ्यास करून चालत नाही. तसा अभ्यास केला तर लोकसंख्याशास्त्राचा संकुचित दृष्टिकोन ठरतो. आणि संकुचित दृष्टिकोनातून लोकसंख्येचा केलेला अभ्यास समाजाच्या, सरकारच्या दृष्टीने फारसा उपयोगी पडत नाही. म्हणून आज संपूर्ण जगभर लोकसंख्याशास्त्राचा व्यापक दृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण मानला जातो. लोकसंख्याशास्त्र हे शास्त्र भूतकाळातील आणि वर्तमानातील लोकसंख्येचा जसा अभ्यास करते, त्याप्रमाणे भविष्यकाळातील लोकसंख्येच्या आकाराचा, रचनेचा आणि इतर बाबींचा अंदाज वर्तवण्याचे सुद्धा कार्य करते. हे लोकसंख्याशास्त्राचे व्यापक स्वरूप आहे.

लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप

लोकसंख्या शास्त्र या संकल्पनेच्या विविध लोकसंख्या शास्त्रज्ञांनी विविध व्याख्या दिल्या आहेत. त्या व्याख्यांवरून लोकसंख्या शास्त्राचे स्वरूप आपल्या लक्षात येते. विशिष्ट भागातील लोकसंख्येच्या संख्यात्मक आणि गुणात्मक बाबींचा अभ्यास करणाऱ्या शास्त्रास लोकसंख्याशास्त्र असे म्हणतात. हे लोकसंख्या शास्त्राचे मुख्य स्वरूप आहे. लोकसंख्येवर विविध घटकांचा परिणाम होत असतो. उदाहरणार्थ जन्मदर, मृत्युदर,विवाह इत्यादी या घटकांमुळे लोकसंख्येत बदल होत असतो. म्हणजे या घटकात बदल झाला की लोकसंख्येतसुद्धा कमी किंवा जास्त बदल होत असतो.या सर्व घटकांचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो.

लोकसंख्याशास्त्र हे एक स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र म्हणून मान्यता पावलेले शास्त्र आहे. या शास्त्राचा इतर सामाजिक शास्त्राशी, जैविक शास्त्रांशी संबंध येतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्राला आंतरविद्याशाखीय (Interdisciplinary)स्वरूप प्राप्त झाले आहे. लोकसंख्याशास्त्राला 'व्यावहारिक शास्त्र' किंवा 'उपयोजित शास्त्र'(Applied Science) असे म्हणतात. लोकसंख्या शास्त्राचे स्वरूप कल्याणकारी अर्थशास्त्र (welfare Economics) असे आहे. कारण लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाचा उद्देश हा मानवी

कल्याण हाच आहे. समाजाच्या किंवा मनुष्याच्या कल्याणासाठी लोकसंख्याशास्त्र उपाययोजना सुचवते. म्हणून लोकसंख्याशास्त्राला कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप वर्णनात्मक सुद्धा आहे. त्याचे स्वरूप काहीसे साहित्यिक आणि वाङ्मयीन सुद्धा आहे. लोकसंख्या शास्त्र लोकसंख्या वाढीचे किंवा घटीचे वर्णन करते. लोकसंख्येशी संबंधित काही घटकांचे लोकसंख्याशास्त्र वर्णन करते. म्हणून या शास्त्राला वर्णनात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

लोकसंख्या या विषयाशी संबंधित जे विविध घटक असतात त्यांचे विश्लेषण करण्याचे कार्यसुद्धा लोकसंख्या शास्त्र करते. म्हणून या शास्त्राचे स्वरूप विश्लेषणात्मक आहे. गणित आणि संख्याशास्त्राचा उपयोग करून लोकसंख्याशास्त्र अभ्यास करते. म्हणून या शास्त्राला संख्यात्मक स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप थोडक्यात खालील मुद्दयांच्या साहाय्याने मांडले आहे.

१) लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप हे संकुचित राहिले नसून ते अत्यंत व्यापक बनले आहे.

२) लोकसंख्याशास्त्र केवळ लोकांच्या संख्येचा अभ्यास करत नाही तर लोकसंख्येशी संबंधित जन्मदर, मृत्यूदर, विवाह, स्थलांतर इत्यादी घटकांचा सुद्धा अभ्यास केला जातो.

३) लोकसंख्याशास्त्राचा इतर शास्त्रांशी घनिष्ठ संबंध येत असल्याने लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप आंतरविद्याशाखीय बनले आहे.

४)लोकसंख्या शास्त्र हे व्यावहारिक किंवा उपयोजित शास्त्र आहे

५)लोकसंख्या शास्त्र हे वर्णनात्मक आहे.

६) लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप हे संख्यात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे.

७) लोकसंख्याशास्त्र हे भूतकाळातील, वर्तमानातील आणि भविष्यकाळातील लोकसंख्येचा अभ्यास करते.

८) लोकसंख्याशास्त्र हे एक स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र आहे.

९)लोकसंख्याशास्त्र हे एखाद्या व्यक्तीचा अभ्यास करत नाही तर मानवी समुदायाचा अभ्यास करते. लोकसंख्येचे स्वरूप व्यक्तिनिष्ठ नाही.

१०) लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्या या विषयाचा अभ्यास सूक्ष्म आणि स्थूल या दोन्ही पद्धतीने करते.

अशा प्रकारे लोकसंख्या शास्त्र हे एक शास्त्र (Science)असून ते Positive Science आणि Normative Science आहे. According to Irene Taeuber, " With improved data, new techniques and precise measurement of the demographic transition that is occuring, demography has become a science. In fact, it has become an applied science and applied technology.

लोकसंख्याशास्त्राची व्याप्ती (Scope of Demography)

अलिकडच्या काळात लोकसंख्याशास्त्राची व्याप्ती वाढली आहे. लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास सर्व सामाजिक शास्त्राचे आणि नैसर्गिक शास्त्राचे अभ्यासक करतात. त्यामुळे लोकसंख्या शास्त्रास अंतरविद्याशाखीय स्वरूप आले आहे. लोकसंख्याशास्त्र केवळ लोकसंख्या वाढीचा किंवा घटीचा अभ्यास करत नाही तर लोकसंख्येची संबंधित आणि घटकांचा अभ्यास करते. त्यामुळे लोकसंख्या शास्त्राची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. लोकसंख्याशास्त्र प्रामुख्याने खालील घटकांचा किंवा विषयांचा अभ्यास करते. त्यालाच लोकसंख्याशास्त्राची व्याप्ती असे म्हणतात.

१) लोकसंख्येचा आकार (Size of population)

एका विशिष्ट कालखंडात एका विशिष्ट प्रदेशात राहत असलेल्या लोकांची संख्या म्हणजे लोकसंख्येचा आकार होय. (The size of population means the total numbers of persons usually residing in a definite area of a definite time) उदाहरणार्थ भारताची लोकसंख्या १४४ कोटी आहे. भारतात १४४ कोटी लोक राहतात. याला भारतीय लोकसंख्येचा आकार असे म्हणता येईल. त्याचप्रमाणे आपण जगाची लोकसंख्या, खंडाची लोकसंख्या, राष्ट्राची, जिल्ह्याची, तालुक्याची, गावाची लोकसंख्या सांगत असतो. त्याला राष्ट्राच्या, जिल्ह्याच्या, तालुक्याच्या, लोकसंख्येचा आकार असे म्हणतात. लोकसंख्येच्या आकारमानावर अनेक घटकांचा परिणाम होत असतो. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक घटकांचा परिणाम लोकसंख्येच्या आकारमानावर पडत असतो. या सर्व घटकांचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्र हे शास्त्र करते. लोकसंख्येचे आकारमान हा अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. कारण काही देशांची लोकसंख्या प्रचंड आहे किंवा अतिरिक्त आहे तर काही देशांच्या लोकसंख्येचा आकार खूपच लहान आहे. प्रचंड आकाराच्या लोकसंख्येमुळे देशाला अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. कमी आकाराची लोकसंख्या असेल तर त्यामुळेसुद्धा काही प्रश्न

निर्माण होतात. म्हणून लोकसंख्या शास्त्र हे शास्त्र देशाच्या, राज्याच्या किंवा विशिष्ट प्रदेशाच्या लोकसंख्येच्या आकारमानाचा अभ्यास करत असते. लोकसंख्येचा आकार निश्चित करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्र करत असते.

२) जन्मदर आणि मृत्यूदर (Birth Rate and Death Rate)

जन्मदराचा आणि मृत्यूदाराचाही परिणाम लोकसंख्येच्या आकारमानावर पडत असतो. एका वर्षात १००० लोकसंख्येमागे जन्मणाऱ्या अपत्यांची संख्या म्हणजे जन्मदर होय. आणि एका वर्षात १००० लोकसंख्येमागे मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्तींची संख्या म्हणजे मृत्यूदर होय. जन्मदर जास्त असेल आणि मृत्यूदर कमी असेल तर लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढते. जन्मदर जास्त असणे आणि मृत्युदर कमी असणे म्हणजे त्या देशाच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असणे होय. जन्मदर फार कमी असेल तर देशाला आवश्यक ते मनुष्यबळ मिळत नाही. मृत्यूदर फारच जास्त असेल तर त्याचेही विपरीत परिणाम देशाच्या लोकसंख्येच्या आकारमानावर होत असतात. म्हणून जन्मदराचा आणि मृत्यूदाराचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक असतो. लोकसंख्याशास्त्रज्ञ (Demographers) एखाद्या देशातील किंवा विशिष्ट भूप्रदेशातील जन्मदराचा आणि मृत्यूदाराचा अभ्यास करत असतात. त्याप्रमाणे विकसित देशातील जन्मदर व मृत्यूदर आणि अविकसित देशातील जन्मदर व मृत्यूदर तसेच विकसनशील देशातील जन्मदर व मृत्युदर अशा प्रकारेही लोकसंख्या शास्त्रज्ञ अभ्यास करत असतात. थोडक्यात लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येच्या आकारमानावर आणि अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या जन्मदर आणि मृत्युदर या घटकांचा तसेच जन्मदर व मृत्युदर या घटकावर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक व इतर घटकांचा अभ्यास केला जातो.

३) लोकसंख्येची घनता (Density of Population)**:**

लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येची संबंधित लोकसंख्येची घनता या घटकाचासुद्धा अभ्यास केला जातो. एक हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांची संख्या म्हणजे लोकसंख्येची घनता होय.(Density of population means number of persons per square meter) देशाची, राज्याची किंवा एका विशिष्ट भूप्रदेशाची लोकसंख्येची घनता काढली जाते. ही घनता काढण्यासाठी ज्या राज्याची किंवा ज्या भूप्रदेशाची घनता काढावयाची आहे त्या राज्याच्या किंवा भूप्रदेशाच्या एकूण लोकसंख्येला त्या राज्याच्या किंवा भूप्रदेशाच्या एकूण क्षेत्रफळाने भागले जाते. हे क्षेत्रफळ चौरस किलोमीटर मध्ये मोजले जाते. म्हणून एकूण लोकसंख्या भागिले एकूण क्षेत्रफळ म्हणजे लोकसंख्येची घनता होय. लोकसंख्येची घनता हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा असतो. सर्व देशांची, सर्व राज्याची, सर्व जिल्ह्यांची लोकसंख्येची घनता सारखी नसते. शहरांची, खेड्यांची, आदिवासी भागाची लोकसंख्येची घनता वेगवेगळी असते. भारतात दिल्ली, मुंबई, पुणे, कलकत्ता, चेन्नई इत्यादी सारख्या शहरांची लोकसंख्येची घनता खूप असल्याचे दिसते. लोकसंख्येची घनता जास्त असणे याचा अर्थ त्या भूप्रदेशात किंवा शहरात लोकांना दाटीवाटीने राहावे लागणे होय. लोकसंख्येच्या घनतेवर स्थलांतर, शहरीकरणाचा वाढता वेग, औद्योगीकरण इत्यादी अनेक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. लोकसंख्येच्या घनतेचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक असतो. म्हणून लोकसंख्या शास्त्रात लोकसंख्येची घनता या घटकाचा अभ्यास केला जातो .

४) स्त्री–पुरुष प्रमाण (Sex Ratio):

लोकसंख्या शास्त्रात स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा सुद्धा अभ्यास केला जातो. आणि हा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा असतो. देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने स्त्री–पुरुष प्रमाण किंवा स्त्री–पुरुष गुणोत्तर हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. देशात स्त्रियांची संख्या जवळजवळ पुरुषांएवढी असावीच लागते. स्त्रियांची संख्या कमी असणे ही बाब देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने चांगली नसते. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी प्रत्येक १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची जेवढी संख्या असेल त्या संख्येला स्त्री–पुरुष प्रमाण असे म्हणतात.(Sex ratio is defined as a number of femals perthousand males.) स्त्रियांची संख्या आणि पुरुषांची संख्या यांच्या गुणोत्तराला १००० ने गुणल्यानंतर आपणास स्त्री–पुरुष प्रमाण समजते. उदाहरणार्थ १९७२ साली भारतातील स्त्री–पुरुष प्रमाण हे ९७२ होते. म्हणजे १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या देशात ९७२ होती. म्हणजेच पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या कमी होती. भारतात २००१ मध्ये स्त्री पुरुष प्रमाण हे ९३३ होते. म्हणजे २००१ मध्ये १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९३३ एवढी होती. १९७२ च्या तुलनेत २००१ मध्ये भारतातील स्त्रिया आणि पुरुष प्रमाण फारच कमी झाल्याचे दिसते. ही बाब देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने चांगली मानली जात नाही. सन २०११ मध्ये भारतातील स्त्री पुरुष प्रमाण हे ९४४ होते. स्त्री–पुरुष प्रमाण घटत जाणे किंवा प्रमाण वाढीचा वेग अत्यंत कमी असणे या बाबी गंभीर असतात. काही देशात स्त्री–पुरुष प्रमाण १००० पेक्षा जास्त म्हणजे १०२०,१०३०, १०३५ एवढे आहे. हे सर्व विकसित देश आहेत. लोकसंख्या शास्त्रात स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास खूप महत्त्वाचा मानला जातो.

एखाद्या देशातील विविध भूप्रदेशातील स्त्री-पुरुष प्रमाण वेगवेगळे असते. विकसित देशातील, अविकसित देशातील, विकसनशील देशातील स्त्री-पुरुष प्रमाण वेगवेगळे असते. त्याचा अभ्यास लोकसंख्या शास्त्रात केला जातो.

५) वंश, धर्म व जात:

देशाच्या लोकसंख्येच्या आकारमानावर त्या देशातील लोकांच्या वंशाचा, धर्माचा आणि जातीचा परिणाम होत असतो. उदाहरणार्थ भारतात हिंदू लोकसंख्या वाढीचा दर सतत घटत असून मुस्लिम लोकसंख्या वाढीचा दर वाढत चालला आहे. सर्वसाधारण लोकसंख्येच्या तुलनेत भारतात सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीय मानल्या जाणाऱ्या SC, ST, OBC यांच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त दिसतो. अशा प्रकारे लोकसंख्या वाढीच्या वेगावर आणि लोकसंख्येच्या आकारमानावर वंश, धर्म, जात इत्यादी विविध घटकांचा प्रभाव पडत असतो. त्याचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो. एखाद्या जातीची, एखाद्या धर्माची, एखाद्या वंशाची लोकसंख्या वाढत असेल तर का वाढत आहे आणि घटत असेल तर का घटत आहे याचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक असते. त्याचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो.

६) लोकसंख्येची वयोरचना (Age groupwise of population)**:**

लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येच्या वयोरचनेचा सुद्धा अभ्यास केला जातो. बालक, तरुण आणि वृद्ध असे लोकसंख्येचे तीन प्रकार तयार केले जातात. ० ते १४ या वयोगटातील लोकसंख्येला बालकांचा वयोगट असे म्हणतात. १५ ते ६० या वयोगटातील लोकांना उत्पादक लोकसंख्या असे म्हणतात. १८ ते ३५ हा वयोगट तरुणांचा वयोगट म्हणून ओळखला जातो. साठ वर्षापुढील वयाच्या लोकांना वृद्ध लोकांचा वयोगट असे म्हणतात.० ते १४ आणि ६१ वर्षापुढील व्यक्तींचा समावेश अनुत्पादक लोकसंख्या या गटात केला जातो.१५ ते ६० या वयोगटातील लोकसंख्येला उत्पादक लोकसंख्या असे म्हणतात. लोकसंख्या शास्त्राला देशात कोणत्या वयोगटाची किती टक्के लोकसंख्या आहे? उत्पादक लोकसंख्या किती आहे? अनुत्पादक लोकसंख्या किती आहे? याचा अभ्यास करावा लागतो. लोकसंख्येच्या मोजणीमध्ये वयानुसार लोकसंख्येची मोजणीसुद्धा महत्त्वाची असते. काही देशात एकूण लोकसंख्येत तरुणांचे प्रमाण लक्षणीय असते. काही देशात बालकांचे प्रमाण मोठे असते. जपान सारख्या देशात वृद्धांची लोकसंख्या वाढत चालली आहे. देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने देशात तरुणांची किंवा उत्पादक लोकांची (working population/productive population) लोकसंख्या पुरेशा प्रमाणात किंवा मोठ्या प्रमाणात असणे आवश्यक असते. म्हणून लोकसंख्येचा वयानुसार अभ्यास लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो.

७)शहरह आणि ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण (The ratio of rural and urban population)

इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या देशात शहरीकरणाचे आणि शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण मोठे असल्याचे आढळते. भारतात एकूण लोकसंख्येच्या सरासरी ४०% लोक शहरात राहतात. विकसित देशातील, अविकसित देशातील आणि विकसनशील देशातील शहरी आणि ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण वेगवेगळे आढळते. शहरात आणि ग्रामीण भागात किती लोकसंख्या वास्तव्यास आहे याचाही अभ्यास महत्त्वाचा असतो. लोकसंख्या शास्त्रात या बाबींचा अभ्यास केला जातो.

८) लोकसंख्येचे भाषिक वर्गीकरण :

भारतासारख्या एखाद्या देशात विविध भाषा बोलणारे लोक आढळतात. देशात किती लोक कोणती भाषा बोलतात, राष्ट्रभाषा किती बोलतात? प्रादेशिक भाषा आणि बोलीभाषा बोलणारे किती लोक आहेत याचाही अभ्यास महत्त्वाचा असतो. म्हणूनच लोकसंख्या शास्त्रात देशातील किती लोकांकडून किती भाषा बोलल्या जातात याचा अभ्यास केला जातो.

९)लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना:

देशातील एकूण श्रमशक्तीपैकी किती लोक कोणत्या क्षेत्रात काम करतात? त्याचाही अभ्यास लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो. अर्थव्यवस्थेची विभागणी प्राथमिक क्षेत्र (कृषी), द्वितीय क्षेत्र(उद्योग), तृतीय क्षेत्र(व्यापार व सेवा) या तीन क्षेत्रात झालेली असते. देशातील उत्पादक लोकसंख्येपैकी किती टक्के लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात, उद्योग क्षेत्रात आणि सेवा क्षेत्रात काम करते? त्याचा अभ्यास अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्र केवळ लोकसंख्येची मोजणी करत नाही. तर कोणत्या व्यवसायात किंवा कोणत्या क्षेत्रात किती टक्के लोकसंख्या काम करते? त्याचाही अभ्यास करते.

१०) विविध सामाजिक समस्या:

लोकांचे उत्पन्न, हुंड्याची प्रथा, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, गुन्हेगारी, निरक्षरता, झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण, प्रदूषण, घटस्फोट, बालमजुरी या विविध सामाजिक समस्यांचा अभ्याससुद्धा लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो. कारण या घटकांचा परिणाम लोकांच्या जन्मदरावर, मृत्यूदरावर, लोकसंख्येच्या घनतेवर पडत असतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येच्या आकारावर, रचनेवर, गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या विविध सामाजिक समस्यांचा सुद्धा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ असे आढळते की, दरिद्री कुटुंबांचा आकार मोठा असतो आणि सधन (श्रीमंत) कुटुंबांचा आकार लहान असतो. म्हणून लोकसंख्येवर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक घटकांचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्राला करावा लागतो.

११) लोकांचे आरोग्य:

देशातील लोकांच्या आरोग्याचाही परिणाम लोकसंख्येच्या आकारमानावर होत असतो. लोकांचे आरोग्य चांगले नसेल तर अपेक्षित आयुर्मान कमी राहून मृत्यूदर जास्त राहतो. विविध प्रकारचे रोग, आजार, कुपोषण यामुळे बालमृत्यू, अर्भक मृत्यू, मोठ्या व्यक्तींचे मृत्यू उद्भवतात. बाळंतपणात होणारे मातांचे मृत्यू हाही घटक महत्त्वाचा आहे. भारतात हे प्रमाण जास्त आहे. लोकसंख्या शास्त्रात अशाप्रकारे लोकांच्या आरोग्य या विषयाचा सुद्धा अभ्यास केला जातो.

१२) वैवाहिक दर्जा (Marital Status)

वैवाहिक दर्जा म्हणजे देशातील किती विवाहित आहेत, किती अविवाहित आहेत, किती विधवा, विधुर आणि घटस्फोटीत आहेत ? याचे प्रमाण या बाबींचाही परिणाम जन्मदरावर, लोकसंख्येच्या आकारावर आणि लोकसंख्या वाढीच्या दरावर होत असतो. म्हणून देशातील लोकांच्या वैवाहिक दर्जाचासुद्धा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो.

१३) कुटुंब पद्धती:

एकत्र कुटुंब पद्धती आणि स्वतंत्र कुटुंब पद्धती अशा दोन कुटुंब पद्धती भारतासारख्या देशात आढळतात. या पद्धतींचाही परिणाम कुटुंबांच्या आकारमानावर आणि देशाच्या लोकसंख्येच्या आकारमानावर पडत असतो. एकत्र कुटुंब पद्धती असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण मोठे असेल तर त्या कुटुंबांचा आकार मोठा राहून देशाच्या लोकसंख्येचा आकारही मोठा राहतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्रात देशातील लोकांच्या कुटुंब पद्धतीचासुद्धा अभ्यास केला जातो.

१४) स्थलांतर (Migration):

लोकसंख्याशास्त्रात लोकांच्या स्थलांतराचासुद्धा अभ्यास केला जातो. उपजीविकेसाठी किंवा कामधंदा करण्यासाठी लोक आपले जन्म ठिकाण किंवा आपला भूभाग सोडून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करत असतात. सततच्या दुष्काळामुळे सुद्धा स्थलांतर घडून येत असते. स्थलांतराचे काही फायदे आणि तोटे सुद्धा उद्भवत असतात. प्रमाणावर संस्काराचे परिणाम जाणवून येतात. देशातून विदेशात स्थलांतर होत असेल तर त्याचा देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या आकारमानावर परिणाम होत असतो. ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर घडत असेल तर त्याचा ग्रामीण भागाच्या एकूण लोकसंख्येवर परिणाम होत असतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्रात लोकांच्या स्थलांतराचा (कारणे, परिणाम, उपाय इत्यादी बाबींचा) अभ्यास केला जातो.

१५) कुटुंब कल्याण (family welfare) **व कुटुंब नियोजन** (family planning)

देशातील लोकसंख्येचा आकार आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग मोठा असेल तर देशात काही समस्या निर्माण होतात. म्हणून कुटुंब नियोजनाचा मार्ग लोकांनी स्वीकारावा लागतो. कुटुंब नियोजन आणि कुटुंब कल्याण या शब्दांमध्ये फरक आहे. लोकसंख्या वाढ आटोक्यात आणण्याबरोबरच (म्हणजेच कुटुंबनियोजन करून कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्याबरोबरच) लोकसंख्येची गुणवत्ता व दर्जा उंचावणे आवश्यक असते. म्हणून भारतासारख्या देशांनी कुटुंब नियोजन हे नाव बदलून 'कुटुंब कल्याण कार्यक्रम' (Family Planning Program) असे नाव ठेवले आहे. या माध्यमातून लोकसंख्या वाढीला आळा घालता येतो. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे देशाच्या लोकसंख्येच्या आकारमानावर व रचनेवर परिणाम होत असतात. इतरही आर्थिक व सामाजिक परिणाम होत असतात. देशाच्या लोकसंख्येच्या दृष्टीने कुटुंब कल्याण कार्यक्रम महत्त्वाचा असल्याने लोकसंख्याशास्त्रात या विषयाचा अभ्यास केला जातो.

१६) लोकसंख्या व आर्थिक विकास

लोकसंख्या शास्त्रात लोकसंख्येचा (पर्याप्त लोकसंख्येचा न्यून लोकसंख्येचा, अतिरिक्त लोकसंख्येचा) देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होत असतो. त्यामुळे या विषयाचा अभ्याससुद्धा लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो. देशाची लोकसंख्या प्रचंड/

अतिरिक्त असेल तर देशाच्या आर्थिक विकासात अडथळे उत्पन्न होतात. देशाची लोकसंख्या न्यून असेल तर आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होतात. पर्याप्त लोकसंख्येचे अनेक फायदे देशाला मिळतात. लोकसंख्याशास्त्र या सर्व बाबींचा अभ्यास करते. लोकसंख्याशास्त्र केवळ लोकसंख्येच्या प्रश्नाचा अभ्यास करत नाही तर तो प्रश्न सोडविण्यासाठी उपाय सुद्धा सुचवते.

१७) लोकसंख्येचे सिद्धांत:

लोकसंख्याशास्त्र हे एक महत्त्वाचे सामाजिक शास्त्र आहे. शास्त्राची आणि सामाजिक शास्त्राची अनेक वैशिष्ट्ये लोकसंख्या शास्त्राला लागू पडतात. लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्या या घटकाचा पद्धतशीर अभ्यास करते. लोकसंख्या शास्त्रज्ञानी, समाज शास्त्रज्ञांनी, अर्थशास्त्रज्ञांनी आणि जैविक शास्त्राच्या तज्ज्ञांनी लोकसंख्येचे अनेक सिद्धांत मांडले आहेत. लोकसंख्या का व कशी वाढते? किंवा लोकसंख्या घटत असेल तर ती का घटते? लोकसंख्या वाढीचे व घटीचे परिणाम आणि उपाय या बाबींची माहिती लोकसंख्या सिद्धांतातून मिळत. हे सिद्धांत विकसित, अविकसित आणि विकसनशील देशांनासुद्धा उपयुक्त असतात. म्हणून लोकसंख्या शास्त्रज्ञ लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडत असतात.

सारांश, वरील विवेचनावरून आपल्या लक्षात येते की लोकसंख्या शास्त्राची अभ्यासाची व्याप्ती खूप मोठी आहे. तसेच दिवसेंदिवस यामध्ये वाढच होत आहे. लोकसंख्याशास्त्र देशातील लोकसंख्येची केवळ मोजणी किंवा गणना करत नाही तर ज्या ज्या घटकांचा लोकसंख्येच्या आकारावर, रचनेवर, परिणाम होतो त्या सर्व घटकांचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्र करते. तसेच लोकसंख्येचा सुद्धा परिणाम विविध घटकांवर होत असतो. त्याचाही अभ्यास लोकसंख्याशास्त्रात केला जातो. लोकसंख्या शास्त्र हे इतर सामाजिक शास्त्राप्रमाणे वेगाने विकास पावत चाललेले शास्त्र असून जगभर या शास्त्राचा अभ्यास केला जातो.

लोकसंख्याशास्त्र विषयाचे महत्त्व (Importance of Demography) :

प्रास्ताविक

लोकसंख्याशास्त्राच्या व्याप्तीवरून आपणास या विषयाचे महत्त्व समजते. तसेच लोकसंख्याशास्त्राच्या स्वरूपावरूनही या विषयाचे आकलन आणि महत्त्व आपल्या लक्षात येते. लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्येशी संबंधित अनेक महत्त्वाच्या घटकांचा अभ्यास करते. त्यामुळे हे शास्त्र मनुष्याला (अभ्यासकांना) बौद्धिक आनंद देण्यापुरते मर्यादित राहिले असून लोकसंख्येचा प्रश्न भेडसावणाऱ्या देशांना उपयोगी ठरले आहे व ठरत आहे. लोकसंख्या शास्त्राचे महत्त्व थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

१) भविष्यकाळातील लोकसंख्येचे अंदाज समजून येण्यास उपयुक्त

लोकसंख्याशास्त्र भूतकाळातील आणि वर्तमानातील लोकसंख्येची मोजणी करते. त्याच्या आधारावर लोकसंख्याशास्त्रज्ञ भविष्यकाळात देशाची किंवा जगाची लोकसंख्या किती असू शकेल? याचे अंदाज वर्तवू शकतात. यालाच लोकसंख्येचे प्रक्षेपण असे म्हणतात. ही माहिती समाजाच्या, सरकारच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची असते. लोकसंख्या वाढणार आहे की घटणार आहे ते लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासावरुन समजते. त्याप्रमाणे सरकारला देशाच्या विकासाचे नियोजन करता येते.

२) खाजगी व सरकारी गुंतवणुकीसाठी उपयुक्त :

अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात खाजगी व सरकारी गुंतवणूक होत असते. ती गुंतवणूक करण्यापूर्वी देशातील लोकसंख्येची वर्तमान व भविष्यकाळातील माहिती असणे आवश्यक असते. तशी माहिती न घेता गुंतवणूक केली तर ती गुंतवणूक वाया जाण्याचा धोका असतो. कारण देशाची लोकसंख्या हीच ग्राहक असते. त्यामुळे लोकसंख्येचे आकारमान, लोकांचे उत्पन्न हे घटक महत्त्वाचे असतात. लोकसंख्या शास्त्र या घटकांचा अभ्यास करत असल्याने गुंतवणूकदारांना त्या शास्त्राचा उपयोग होतो. त्यांची गुंतवणूक वाया जात नाही. किती प्रमाणात गुंतवणूक केली पाहिजे? ते लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासावरून गुंतवणूकदारांना समजते.

३)लोकसंख्यावृद्धीचा दर समजतो:

लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्या वाढीच्या दराचा सुद्धा अभ्यास करत असते. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा दर वाढला आहे की घटला आहे ते समजते. लोकसंख्या वृद्धीचा दर जास्त असेल तर तो कमी व्हावा यासाठी सरकारला उपाययोजना करता येतात. लोकसंख्यावाढीचा दर कमी असेल तर तो योग्य त्या प्रमाणात वाढावा यासाठी उपाय योजता येतात.

४) सरकारला उपयुक्त :

लोकसंख्याशास्त्र हा विषय सरकारला अनेक बाबतीत उपयोगी पडतो. उदाहरणार्थ भविष्यकाळातील विकास योजना

आखण्यासाठी किंवा त्रैवार्षिक, पंचवार्षिक योजना आखण्यासाठी हे शास्त्र उपयोगी पडते. सरकारला मोठे मोठे प्रकल्प उभे करावे लागतात. लोकसंख्येचा विचार करून सरकार हे प्रकल्प उभे करत असते. तसेच सरकारच्या निवडणूक विभागाला निवडणुक यंत्रणा उभे करण्यासाठी या शास्त्राने केलेल्या अभ्यासाचा उपयोग होत असतो.

५)आर्थिक व सामाजिक परिणाम समजण्यास उपयुक्त:

लोकसंख्याशास्त्र विषयाचा आणखी एक फायदा म्हणजे या शास्त्रामुळे लोकसंख्येच्या आर्थिक व सामाजिक परिणाम समजण्यास मदत होते. प्रचंड आकाराच्या लोकसंख्येचे अनेक दुष्परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होत असतात. हे आर्थिक व सामाजिक परिणाम आणि लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाने समजून येतात. हे शास्त्र लोकसंख्येच्या परिणामांचा अभ्यास करत असल्याने हे शास्त्र सरकारच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त मानले जाते.

६) लोकसंख्येची गुणवत्ता व दर्जा सुधारण्यासाठी उपयुक्त:

लोकसंख्याशास्त्र विषयाचा आणखी एक फायदा म्हणजे या शास्त्राने अभ्यास करून सुचविल्यानुसार देशाच्या सरकारला लोकसंख्येची गुणवत्ता व दर्जा उंचावण्यासाठी उपाययोजना करता येतात. कारण हे शास्त्र किंवा जन्मदर, मृत्यूदर, घनता या बाबींचा अभ्यास करत नाही तर लोकसंख्या विषयाचा सांगोपांग अभ्यास करून लोकसंख्येची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उपायसुद्धा सुचवते. म्हणून हे शास्त्र उपयुक्त आहे. भारतासारख्या अनेक देशात लोकसंख्या प्रचंड आहे. लोकसंख्येचे आकारमान मोठे आहे. परंतु लोकसंख्येची गुणवत्ता फारशी चांगली नाही. हे शास्त्र केवळ लोकसंख्येची मागणी करत नाही तर लोकांच्या गुणवत्तेचा, दर्जाचा सुद्धा अभ्यास करते. म्हणून हे शास्त्र देशाच्या दृष्टीने उपयुक्त मानले जाते.

७) महिला विकास धोरणास उपयुक्त:

लोकसंख्याशास्त्रात स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास केला जातो. त्यावरून पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण समजून येते. भारतासारख्या देशात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या खूपच कमी आढळते. अशा देशांना हे शास्त्र अत्यंत उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरते. लोकसंख्याशास्त्र स्त्री-पुरुषांच्या संख्येबरोबर त्यांच्याशी संबंधित इतर पैलूंचासुद्धा अभ्यास करते. त्यामुळे सरकारला महिला विकास धोरण आखता येते. महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय सक्षमीकरणासाठी धोरणे आखता येतात किंवा उपाययोजना करता येतात.

८) आरोग्यविषयक धोरण असण्यास उपयुक्त :

लोकसंख्येचा लोकांच्या आरोग्यावर आणि लोकांच्या आरोग्याचा लोकसंख्येच्या आकारावर, वृद्धीदरावर परिणाम होत असतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्रात लोकांच्या आरोग्याशी संबंधित विविध घटकांचा अभ्यास केला जातो. या अभ्यासावरून सरकारला देशातील जनतेसाठी सुयोग्य असे आरोग्यविषयक धोरण आखणे शक्य होते.

९) मानवी कल्याणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी उपयुक्त:

लोकसंख्यशास्त्राचा आणखी एक उपयोग म्हणजे या शास्त्रामुळे सरकारला आपल्या देशातील जनतेचे आर्थिक व सामाजिक कल्याण घडवून आणण्यास मदत होते. कारण लोकसंख्याशास्त्र या विषयाचे अंतिम उद्दिष्ट मानवी कल्याण हेच आहे. जगातील प्रत्येक देश मानवी कल्याणासाठी झटत असतो. म्हणून सरकारला मानवी कल्याणाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी हे शास्त्र उपयुक्त आहे.

१०)आंतरविद्याशाखीय विषय (Interdiciplinary subject) :

लोकसंख्याशास्त्राला आंतरविद्याशाखीय विषय असे म्हणतात. या शास्त्राचा अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, जीवशास्त्र, भूगोल, पर्यावरणशास्त्र, इतर नैसर्गिक शास्त्र या सामाजिक, नैसर्गिक शास्त्रांशी संबंध येत असतो. म्हणून हे शास्त्र आंतरविद्याशाखीय शास्त्र म्हणून ओळखले जाते. अनेक शास्त्रांचे अभ्यासक लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करत असतात व लोकसंख्याशास्त्राचे अभ्यासकसुद्धा इतर शास्त्रांचा अभ्यास करत असतात.

सारांश, अशा प्रकारे लोकसंख्याशास्त्राचे महत्त्व वरील विविध मुद्द्यांच्या आधारे थोडक्यात विषद केले आहे. लोकसंख्याशास्त्र हे एक अत्यंत महत्त्वाचे सामाजिक शास्त्र आहे. ते उपयोजित शास्त्र (Applied Science) आहे. लोकसंख्याशास्त्र हे संख्यात्मक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक शास्त्र आहे. ते एक वस्तुनिष्ठ व आदर्शनिष्ठ शास्त्र आहे. या शास्त्राच्या अभ्यासाचा उपयोग सरकार, गुंतवणूकदार, बँकिंग क्षेत्र या सर्व घटकांना होतो.

विद्यार्थी, संशोधक यांनाही या शास्त्राचा मोठा उपयोग होतो. अशा प्रकारे लोकसंख्याशास्त्र हे संकुचित स्वरूपाचे शास्त्र नसून ते खूपच प्रगत पावलेले शास्त्र आहे. संपूर्ण जगभर या शास्त्राचा अभ्यास केला जातो. पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षणात या शास्त्राचा समावेश करण्यात आला आहे. यावरून या शस्त्राचे महत्त्व आपल्या लक्षात येते.

लोकसंख्याशास्त्राचा इतर शास्त्राशी असलेला संबंध (Interrelationship between Demography and other Disciplines)

प्रास्ताविक

लोकसंख्या शास्त्र हे अत्यंत महत्त्वाचे सामाजिक शास्त्र आहे. या शास्त्राचा उपयोग इतर शास्त्राचे अभ्यासक सुद्धा करतात. त्यामुळे लोकसंख्याशास्त्राचा अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, भूगोल, इतिहास, गणित, संख्याशास्त्र, जीवशास्त्र, कायदा या शास्त्रांशी किंवा विषयांशी घनिष्ठ संबंध आहे. लोकसंख्या शास्त्राचा ह्या सर्व शास्त्रांना मोठा उपयोग होतो. लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाची व्याप्ती मोठी असल्याने इतर शस्त्रांच्या दृष्टीने लोकसंख्या शास्त्राची उपयुक्तता दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. लोकसंख्याशास्त्राचा इतर शास्त्राशी असलेला आंतरसंबंध थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

१) लोकसंख्याशास्त्र आणि समाजशास्त्र:

लोकसंख्याशास्त्र आणि समाजशास्त्र ही दोन सामाजिक शास्त्रे असून दोन्ही शास्त्रे स्वतंत्र शास्त्र आहेत. समाजशास्त्रात अनेक मनुष्यांनी तयार झालेल्या मानवी समाजाचा अभ्यास केला जातो. ग्रामीण समुदाय, शहरी समुदाय आणि आदिवासी समुदाय असे तीन समुदाय भारतासारख्या देशात आढळतात. लोकसंख्याशास्त्र सुद्धा विशिष्ट भूप्रदेशातील मानवी समाजाचा (लोकसंख्येचा)अभ्यास करत असतो. दोन्ही शास्त्रांमध्ये हे साम्य आहे. लोकसंख्याशास्त्र समाजाचा किंवा लोकांचा अभ्यास करत असल्याने लोकसंख्याशास्त्राचा समाजशास्त्राला खूप उपयोग होतो. लोकसंख्यशास्त्र देशातील किंवा विशिष्ट भूप्रदेशातील केवळ लोकांची मोजणी करत नाही किंवा केवळ शिरगणती करत नाही तर जन्मदर, मृत्युदर, विवाहाच्या वेळेचे वय, वैवाहिक स्थिती (विवाहित, अविवाहित, विधवा, विदुर, घटस्फोटीत) इत्यादी विविध घटकांचा अभ्यास दोन्ही शास्त्रात केला जातो. त्यामुळे दोन्ही शास्त्रे एकमेकांना उपयोगी पडतात. लोकसंख्याशास्त्राने केलेल्या जन्मदराचा, मृत्यूदाराचा आणि वैवाहिक स्थितीचा अभ्यास समाजशास्त्राला उपयोगी असतो. म्हणून समाजात संयुक्त कुटुंबे किती आहेत? स्वतंत्र कुटुंबे किती आहेत? विवाहित, अविवाहित व्यक्तींचे प्रमाण काय आहे? याची माहिती लोकसंख्या शास्त्रामुळे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना मिळते. त्या माहितीच्या आधारे समाजशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रीय संशोधन करणे शक्य होते.

विवाहाचे वय उलटून गेले तरी मुलांचे किंवा मुलींचे विवाह न होणे, अनेक वर्ष विवाहासाठी थांबून राहावे लागणे,लैंगिक भूक भागवण्यासाठी लोकांच्याकडून वाईट मार्गांचा (अनैतिक मार्गांचा) अवलंब केला जाणे या समस्यांना सामाजिक समस्या असे म्हणतात. या समस्या का निर्माण होतात? या समस्यांनी ग्रस्त असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण काय आहे ? या समस्या सोडवण्यासाठी कोणते उपाय योजले पाहिजेत? याची माहिती किंवा या प्रश्नांची उत्तरे समाजशास्त्रज्ञांना लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासावरून मिळतात. कारण लोकसंख्याशास्त्रात देशात किंवा एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशात स्त्री-पुरुष प्रमाण काय आहे याचा अभ्यास केला जातो. समाजात पुरुषांची संख्या किती आहे आणि स्त्रियांची संख्या किती आहे याचा अभ्यास केला जातो . १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या किती आहे ? त्याचा अभ्यास लोकसंख्या शास्त्रात केला जातो. या अभ्यासावरून देशात स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षा कमी आहे की जास्त आहे ? ते समजते. स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षा कमी असेल तर ज्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात त्याचा अभ्यास समाजशास्त्रज्ञांना करता येतो. आणि विवाहासाठी मुली न मिळणे अशा समस्या ज्या काळी गंभीर सामाजिक समस्या उद्भवलेल्या असतात त्यावर उपाय सुचवता येतात. वर उल्लेख केलेल्या विविध सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी समाजशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राचा खूप उपयोग होतो.

लोकसंख्याशास्त्र स्थलांतराचासुद्धा अभ्यास करते. लोकसंख्याशास्त्र केवळ स्थलांतरितांची आकडेवारी गोळा करत नाही तर दरवर्षी होणाऱ्या स्थलांतरितांची संख्या, देशांतर्गत आणि विदेशात होणारे स्थलांतर, स्त्री स्थलांतरितांचे प्रमाण, पुरुष स्थलांतरितांचे प्रमाण अशी माहिती लोकसंख्याशास्त्रातून गोळा करतात. त्या माहितीचा उपयोग समाजशास्त्रज्ञांना होत असतो. त्या माहितीवरून समाजशास्त्रज्ञांना स्थलांतराची कारणे शोधता येतात. त्यावर उपाय सांगता येतात. स्थलांतर जातीभेदामुळे किंवा उच्च-नीचतेमुळे होत

आहे की दुष्काळामुळे, दारिद्र्यामुळे होत आहे याची उत्तरे शोधता येतात. त्यामुळे लोकसंख्याशास्त्राचा समाजशास्त्राला मोठा उपयोग होतो.

लोकसंख्यशास्त्र लोकसंख्येच्या आकारमानावर परिणाम करणाऱ्या विविध आर्थिक व सामाजिक घटकांचा अभ्यास करते. हे घटक समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना अत्यंत उपयोगी असतात. कारण या सामाजिक घटकांचा अभ्यास समाजशास्त्रात सुद्धा केला जातो. निरक्षरता, बेकारी, व्यसनाधीनता, भिकाऱ्यांची वाढती संख्या या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासावरून समाजशास्त्रज्ञांना या समस्यांच्या मुळाशी जाता येते व या समस्यांवर उपाय सुचवता येतात. (Kingley Davis points out the the following areas of study which require a combined knowledge of demography and sociology: fertility, population changes, structure of labour force, social organisation, family with regard to demographic behaviour, and Internal and external migration. I Broom and selznic rogard demography as one of the nine elements of sociological analysis such as social organisation, socialisation, social stratification, primary groups, associations, collective behaviour, culture, ecology and Population.)थोडक्यात विविध सामाजिक समस्या जाणून घेण्यासाठी, त्यावर उपाययोजना करता येण्यासाठी लोकसंख्याशास्त्राचा समाजशास्त्राला उपयोग होतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांच्यात जवळचे संबंध आहेत.

२)लोकसंख्याशास्त्र आणि अर्थशास्त्र

लोकसंख्येच्याशास्त्राचा अर्थशास्त्राशीही जवळचा संबंध आहे. लोकसंख्याशास्त्रातील काही घटकांचा अभ्यास अर्थशास्त्रात केला जात असला तरीही दोन्ही शास्त्रे एकच नसून वेगवेगळी आहेत. अर्थशास्त्रात गरिबी, बेकारी, उपासमार अशा समस्यांचा अभ्यास केला जातो. या समस्या निर्माण होण्यास अनेक घटक कारणीभूत असतात. त्यामध्ये लोकसंख्या (वाढती लोकसंख्या/ अतिरिक्त लोकसंख्या/ प्रचंड आकाराची लोकसंख्या) हा घटक महत्त्वाचा असून या घटकाचा सांगोपांग अभ्यास लोकसंख्या शास्त्रात केला जातो. म्हणून वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या गरिबी, बेकारी सारख्या समस्या सोडविण्यासाठी लोकसंख्या शास्त्राचा अर्थशास्त्राला उपयोग होतो. गरिबी, बेकारी, उपासमार, महागाई किंवा भाववाढ या समस्या निर्माण होण्याची कारणे शोधण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञ नेहमीच लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करतात.

देशाचा आर्थिक विकासाचा दर वाढवण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याचे काम अर्थशास्त्र करत असते. आर्थिक विकासाच्या वाढीच्या दरावर अनेक घटकांचा परिणाम होत असतो. त्यापैकी एक घटक म्हणजे लोकसंख्या होय. लोकसंख्या प्रचंड आकाराची असेल तर आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात. लोकसंख्या न्यून असेल (खूपच कमी असेल) तर आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात. देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर वाढत नसेल तर तो का वाढत नाही? आणि हा दर वाढण्यासाठी काय केले पाहिजे? कोणते उपाय योजले पाहिजेत? याची उत्तरे शोधण्यासाठी अर्थशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राचा खूप उपयोग होतो. कारण लोकसंख्या शास्त्रात लोकसंख्येचा तसेच लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास या बाबींचा अभ्यास केला जातो.

अर्थशास्त्रात उपभोग, उत्पादन, वितरण, मागणी, पुरवठा इत्यादी विविध आर्थिक घटकांचा अभ्यास केला जातो. उपभोग (वस्तू व सेवांची मागणी) भविष्यात वाढती राहणार आहे का? याची अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने माहिती घेणे आवश्यक असते. कारण वर्तमानात लोकांची वस्तूला मागणी चांगली असेल (म्हणजे लोकांकडून वस्तू व सेवा मोठ्या प्रमाणात उपभोगल्या जात असतील तर उत्पादनात, पुरवठ्यात, किमतीत, नफ्यात भविष्यातसुद्धा वाढ होण्याची शक्यता राहते. त्यामुळे वर्तमानप्रमाणे भविष्यातसुद्धा आर्थिक विकास दर टिकून राहण्याची खात्री वाटते. म्हणून भविष्यात वस्तू व सेवांचा किती उपभोग राहणार आहे हे पाहण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञांना लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास आवश्यक व उपयुक्त वाटतो. लोकसंख्याशास्त्र भूतकाळातील व वर्तमानातील लोकसंख्येच्या अभ्यासाबरोबर भविष्यात (पुढील १० वर्षात, २० वर्षात, २३ वर्षात) देशाची लोकसंख्या किती राहील? याचा अभ्यास करत असतात. हे लोकसंख्येचे भविष्यकालीन अंदाज बांधत असतात. त्यावरून भविष्यात लोकसंख्येचा आकार किती असेल? लोकसंख्या वाढीचा वेग किती असेल? किंवा भविष्यात लोकसंख्या वाढणार आहे की घटणार आहे याची माहिती मिळत असते. त्याचा उपयोग अर्थतज्ञांना होतो. भविष्यातसुद्धा लोकसंख्या पुरेशा प्रमाणात वाढणार असेल तर भविष्यातसुद्धा लोकांचा उपभोग (वस्तू व सेवांची मागणी) वाढून उत्पादन, पुरवठा, किंमत, नफा वाढेल याची खात्री देता येते. अशा प्रकारे उपभोग, उत्पादन, पुरवठा, किंमत,

नफा, बचत, गुंतवणूक या घटकावर लोकसंख्या (ग्राहक) या घटकांचा परिणाम होत असतो. लोकसंख्या विषयाचा अभ्यास लोकसंख्या शास्त्रात केला जात असल्याने अर्थशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राचा मोठा उपयोग होतो. लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासावरुन अर्थशास्त्रज्ञांना आर्थिक विकासाचा दर वाढावा यासाठी उपाय सुचवता येतात.

अर्थशास्त्र राष्ट्रीय उत्पादन, राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न इत्यादी घटकांचा अभ्यास करत असते. परंतु हे सर्व घटक लोकसंख्या या घटकांशी संबंधित आहे. त्यामुळे अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाकांना लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करावा लागतो. लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासावरून देशाची एकूण लोकसंख्या, लोकसंख्येची रचना व लोकसंख्येत होणारे संभाव्य बदल या बाबींची माहिती मिळत असते. दरडोई उत्पन्न काढण्यासाठी देशाचे एकूण लोकसंख्या विचारात घ्यावी लागते. राष्ट्रीय उत्पन्नाला देशाच्या एकूण लोकसंख्येने भागले असता दरडोई उत्पन्न प्राप्त होते. दरडोई उत्पन्नाची माहिती करून घेण्यासाठी अर्थशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राचा उपयोग होतो.

अर्थशास्त्र केवळ आर्थिक प्रश्नांचा अभ्यास करत नाही तर त्या प्रश्नांवर उपाय सुचविण्याचे सुद्धा कार्य करते भारतासारख्या विकसनशील देशांना भेडसावणारी लोकसंख्या वाढीची समस्या ही प्रमुख समस्या असून या समस्येची सोडवणूक करण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञ विविध उपाय आणि धोरणे सुचवत असतात. हे उपाय आणि लोकसंख्याविषयक धोरण ठरविण्यासाठी अर्थशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राचा उपयोग होतो. तसेच लोकसंख्याशास्त्राला अर्थशास्त्राचा उपयोग होतो.

देशाची लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे की कमी दराने वाढत आहे या प्रश्नाचे उत्तर लोकसंख्याशास्त्र देते. त्याचा अर्थशास्त्राला उपयोग होतो. लोकसंख्येचा आकार मोठा असेल आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असेल तर लोकांचा उपभोग किंवा मागणी यात वाढ घडून येईल. त्यामुळे वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनात वाढ घडून आणावी लागेल. त्याशिवाय वाढत्या लोकसंख्येची वस्तू व सेवांची मागणी वाढती मागणी पूर्ण करता येणार नाही. अशा प्रकारे वस्तू व सेवांच्या मागणीत वाढ होणार आहे की घट होणार आहे? उत्पादनात वाढ करावी लागणार आहे की घट करावी लागणार आहे ? उत्पादनात वाढ करावी लागणार असेल तर ती किती प्रमाणात करावी लागेल? या संदर्भात निर्णय घेण्यासाठी अर्थशास्त्रात लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करतात. लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासात अर्थशास्त्रज्ञांना देशातील लोकसंख्येची, रचनेची (वयाची, व्यवसायाची) माहिती मिळते. त्यावरून उत्पादन वाढ करण्याचे किंवा घट करण्याचे निर्णय घेता येतात.

श्रमाचा पुरवठा लोकसंख्येतून होत असतो. श्रम पुरवठा, श्रम मागणी यांचा अभ्यास अर्थशास्त्रात केला जातो. परंतु त्यासाठी देशाची लोकसंख्या, लोकसंख्येची रचना व आकार आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग यांची माहिती असणे आवश्यक असते. ही माहिती अर्थशास्त्रज्ञांना लोकसंख्याशास्त्रातून मिळते. त्या माहितीच्या आधारे अर्थशास्त्रज्ञ श्रमाचा पुरवठा व श्रमाची मागणी या विषयी अंदाज बांधतात. अशा प्रकारे देशातील एकूण श्रम पुरवठ्याची माहिती करून घेण्यासाठी अर्थशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्र फायदेशीर ठरते. अशाप्रकारे लोकसंख्या शास्त्र आणि अर्थशास्त्र या दोन सामाजिक शास्त्रात अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहेत. लोकसंख्याशास्त्राचा अर्थशास्त्राला उपयोग होतो आणि अर्थशास्त्राचा लोकसंख्याशास्त्राला उपयोग होतो. अर्थशास्त्रात लोकसंख्येचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे अर्थशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राची मदत घ्यावी लागते. लोकसंख्याशास्त्राच्या अध्ययनाने अर्थशास्त्रज्ञ लोकसंख्येमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करू शकतात. म्हणून अर्थशास्त्र आणि लोकसंख्याशास्त्र ही दोन्ही एकमेकांना पूरक व उपयोगाची आहेत.

३) लोकसंख्या शास्त्र आणि भूगोल :

भूगोल हे सुद्धा एक सामाजिक शास्त्र असून भूगोलशास्त्र आणि लोकसंख्याशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्ये जवळचे संबंध आहेत. मानवी भूगोल आणि लोकसंख्या भूगोल या भूगोलशास्त्राच्या दोन शाखा आहेत .लोकसंख्या शास्त्राचा मानवी भूगोल किंवा लोकसंख्या भूगोलात खूप उपयोग होतो. लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येविषयी ज्या ज्या घटकांचा अभ्यास केला जातो ते घटक मानवी भूगोलाचा अभ्यास करणाऱ्या भूगोलतज्ज्ञांना अभ्यासासाठी उपयुक्त व आवश्यक असतात. लोकसंख्या शास्त्र ज्याप्रमाणे विशिष्ट प्रदेशातील लोकसंख्येच्या अभ्यास करते त्याप्रमाणे भूगोलशास्त्रसुद्धा मानवी समाजाचा, मानवी वस्त्यांचा अभ्यास करते. लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्येशी संबंधित ज्या ज्या घटकांचा अभ्यास करते त्या त्या घटकांचा अभ्यास भूगोलशास्त्रसुद्धा करत असल्याने लोकसंख्या शास्त्र आणि भूगोलशास्त्र या दोन शास्त्रात जवळचे संबंध आहेत हे स्पष्ट होते. लोकसंख्याशास्त्र देशातील किंवा जगातील किंवा विशिष्ट प्रदेशातील लोकसंख्येची आकडेवारी गोळा करते. त्या आकडेवारीचा भूगोलतज्ज्ञांना अभ्यासासाठी उपयोग होतो.

लोकसंख्येवर विविध आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक घटकांचा परिणाम होत असतो. त्याचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्र करते. लोकसंख्येवर परिणाम करणारे विविध घटक हे पर्यावरणाशी संबंधित असतात. म्हणून पर्यावरणतज्ज्ञ किंवा भूगोलशास्त्रज्ञ हे लोकसंख्या शास्त्राचा अभ्यास करत असतात. लोकसंख्या आणि पर्यावरण यांचे जवळचे संबंध असतात. लोकसंख्येतील बदलाचे (लोकसंख्या वाढीचे /अतिरिक्त लोकसंख्येचे) पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होत असतात. त्याचा अभ्यास करण्यासाठी भूगोलतज्ज्ञांना (पर्यावरण तज्ज्ञांना) लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करावा लागतो. कारण लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्या आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला जातो. भूगोलशास्त्राचे अभ्यासक आणि लोकसंख्या शास्त्राचे अभ्यासक जनगणनेचा (Population census) अभ्यास करत असतात आणि जनगणनेचे विश्लेषण करतात. भारतासारख्या देशात दर दहा वर्षांनी जनगणना केली जाते. या जनगणनेत सरकारकडून लोकसंख्येशी संबंधित विविध प्रकारची माहिती गोळा केली जाते. त्या माहितीचे विश्लेषण लोकसंख्याशास्त्राला आणि भूगोलशास्त्र (लोकसंख्या भूगोल) करते. लोकसंख्याशास्त्र हे जनगणनेचा अभ्यास करते. त्याचा भूगोलशास्त्रालाही लाभ होतो. म्हणून भूगोलतज्ज्ञ हे लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करत असतात.

लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्येची संबंधित जननदर, मृत्युदर, घनता, स्थलांतराचे प्रमाण आणि स्थलांतराचा दर इत्यादी विविध घटकांचा अभ्यास करत असते. भूगोलशास्त्राच्या अभ्यासकांना लोकसंख्याशास्त्र अभ्यासत असलेल्या या घटकांचा अभ्यासासाठी खूप उपयोग होतो.

मानवी भूगोल किंवा लोकसंख्या भूगोल वाढत्या किंवा घटत्या लोकसंख्येच्या परिणामांचा अभ्यास करून त्यावर उपायसुद्धा सुचवते. त्यासाठी भूगोलतज्ज्ञांना लोकसंख्याशास्त्राचा खूप उपयोग होतो. लोकसंख्याशास्त्राच्या पुरवलेल्या माहितीच्या आधारे भूगोल तज्ज्ञ लोकसंख्या प्रश्नावर उपाययोजना सुचवतात. त्यामुळे लोकसंख्याशास्त्र आणि मानवी भूगोल यांच्यात घ निष्ठ संबंध निर्माण झाले आहेत.

४) लोकसंख्याशास्त्र आणि गणित :

इतर शास्त्राप्रमाणे लोकसंख्याशास्त्र आणि गणित या दोन शास्त्रांमध्ये सुद्धा निकटचे संबंध आहेत. देशातील किंवा विशिष्ट भूप्रदेशातील लोकांची मोजणी करणे म्हणजे जनगणना किंवा शिरगणती किंवा खाणेसुमारी करणे होय. अशी जनगणना करून जन्म, मृत्यू, स्थलांतर, जात, धर्म, व्यवसाय, भाषा, लिंग, रोजगार, असलेले व नसलेले अशी विविध प्रकारची प्रचंड माहिती किंवा आकडेवारी गोळा केली जाते. परंतु गोळा केलेल्या या आकडेवारीवर गणिती प्रक्रिया करावी लागते. त्याशिवाय गोळा केलेल्या लोकसंख्येच्या आकडेवारीवरून निश्चित विधाने करता येत नाहीत किंवा निश्चित निष्कर्ष काढता येत नाहीत. म्हणून लोकसंख्याशास्त्रज्ञ गणितशास्त्राचा आधार घेतात. बेरीज, गुणाकार, भागाकार, प्रमाण आणि शेकडेवारी या गणिती तंत्राचा अवलंब करतात आणि देशात किती टक्के पुरुष लोकसंख्या आहे? किती टक्के स्त्री लोकसंख्या आहे? लोकसंख्या वाढीचा दर काय आहे? स्त्री पुरुष प्रमाण काय आहे ? साक्षर निरक्षरतेचे प्रमाण काय आहे ? स्थलांतराचा दर काय आहे याची काटेकोर माहिती देतात. लोकसंख्येशी संबंधित अशी माहिती देता येण्यासाठी लोकसंख्या शास्त्रात गणिती तंत्राचा अवलंब केला जातो. लोकसंख्याशास्त्रज्ञ विश्लेषण करण्यासाठी किंवा निष्कर्ष मांडण्यासाठी गणिताचा अवलंब करत असल्याने लोकसंख्या शास्त्र आणि गणित या दोन शास्त्रांमध्ये घनिष्ठ संबंध निर्माण झाले आहेत.

५) लोकसंख्या शास्त्र व संख्याशास्त्र:

लोकसंख्याशास्त्राला गणिताचा जसा उपयोग होतो तसा संख्याशास्त्राचासुद्धा उपयोग होतो. गणिती तंत्राचा लोकसंख्या शास्त्राला ज्याप्रमाणे आधार घ्यावा लागतो त्याप्रमाणे माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी, अर्थनिर्वचन करण्यासाठी, निष्कर्ष काढण्यासाठी लोकसंख्या शास्त्राला संख्याशास्त्राचा उपयोग करावाच लागतो. लोकसंख्येची किंवा लोकसंख्येची संबंधित विविध घटकांची केवळ आकडेवारी गोळा करून चालत नाही तर त्या आकडेवारीवर संख्याशास्त्रीय पद्धतीने प्रक्रिया करावी लागते. तरच त्या गोळा केलेल्या आकडेवारीला किंवा माहितीला अर्थ प्राप्त होतो. संख्याशास्त्रात दिल्यानुसार गोळा केलेल्या आकडेवारीचे वेगवेगळे तक्ते किंवा कोष्टके तयार करावी लागतात. गोळा केलेल्या माहितीची विभागणी विविध भागात /तक्त्यात करावी लागते. उदाहरणार्थ शहरी लोकसंख्या, ग्रामीण लोकसंख्या असा तक्ता तयार करावा लागतो. स्त्री लोकसंख्या, पुरुष लोकसंख्या आणि प्राथमिक क्षेत्रात काम करणारी, द्वितीय क्षेत्रात काम करणारी आणि तृतीय क्षेत्रात काम करणारी लोकसंख्या असे विविध प्रकारचे वर्गीकरण करून, विविध प्रकारचे तक्ते तयार करून लोकसंख्येची माहिती काळजीपूर्वक मांडली जाते. त्यावर संख्याशास्त्रीय प्रक्रिया करून गोळा केलेल्या

माहितीचे अर्थनिर्वचन केले जाते. त्यामुळे लोकसंख्याशास्त्र अधिक अचूक, दर्जेदार, काटेकोर व शास्त्रीय बनण्यास मदत होते. संख्याशास्त्रात संभाव्यता (Probability) नावाची एक संकल्पना आहे. त्या संकल्पनेचासुद्धा लोकसंख्या शास्त्राला खूप उपयोग होतो. भविष्यात लोकसंख्या वाढेल की घटेल याविषयी अंदाज करण्यासाठी लोकसंख्याशास्त्राला संख्याशास्त्रातील संभाव्यता या संकल्पनेचा उपयोग होतो. लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येशी संबंधित काही सिद्धांत मांडले जातात. हे सिद्धांत मांडण्यासाठीसुद्धा गणित व संख्याशास्त्राचा लोकसंख्याशास्त्रात मोठा उपयोग होतो. अशा प्रकारे लोकसंख्याशास्त्र आणि गणितशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्ये ज्याप्रमाणे घनिष्ठ संबंध आहे त्याप्रमाणे लोकसंख्याशास्त्र आणि संख्याशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्येसुद्धा घ निष्ठ संबंध आहेत. गणित आणि संख्याशास्त्रामुळे लोकसंख्याशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र असूनसुद्धा ते अधिक काटेकोर आणि परिपूर्ण बनले आहे.

६)लोकसंख्याशास्त्र व मानववंश शास्त्र (Demography and Anthropology):

लोकसंख्याशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्येसुद्धा निकटचे संबंध आहेत. लोकसंख्याशास्त्र लोकसंख्येशी संबंधित ज्या घटकांचा अभ्यास करते त्या घटकांचा अभ्यास मानववंशशास्त्र सुद्धा करते. परंतु मानववंशशास्त्र जास्त करून मानवी वंश, आदिम जमाती (Tribes) किंवा आदिवासी लोक यांचा अभ्यास करते. जंगलात विविध टोळ्या करून राहणारे लोक किंवा आदिम जमातीचे लोक, त्यांची लोकसंख्या, त्यांच्या लोकसंख्या वाढीचा दर या घटकांचा अभ्यास मानववंशशास्त्र करते. त्यासाठी मानववंशशास्त्रज्ञांना लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करावा लागतो. अशा प्रकारे मानववंशशास्त्र ज्या घटकांचा अभ्यास करते त्या घटकांचा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्र करत असल्याने या दोन्ही शास्त्रात निकटचे संबंध प्रस्थापित झाले आहेत.

७) लोकसंख्या शास्त्र आणि मानसशास्त्र (Demography and Psychology):

लोकसंख्या शास्त्र आणि मानसशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्ये सुद्धा जवळचे संबंध आहेत. लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येचा आणि लोकसंख्येची संबंधित विविध घटकांचा अभ्यास केला जातो. तर मानसशास्त्र हे समाजातील लोकांच्या मानवी वर्तणुकीचा अभ्यास करत असते. मनुष्य स्वभावाचा अभ्यासक मानसशास्त्र करत असते. मनुष्याची गतिशीलता किंवा स्थलांतर या घटकांवर आर्थिक, सामाजिक घटकांचा जसा प्रभाव पडत असतो तसा लोकांच्या मानसिकतेचासुद्धा प्रभाव पडत असतो. कारण स्थलांतरासाठी, कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया करून घेण्यासाठी (कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्यासाठी) व्यक्तींची मनाची तयारी असणे आवश्यक असते. जन्मदरावर किंवा लोकसंख्येतील बदलावर अशाप्रकारे मानसिक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. चांगली मानसिकता असेल, मनाची तयारी असेल तर लोक सरकारच्या कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला चांगला प्रतिसाद देतात. त्यामुळे जन्मदर आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होण्यास मदत होते. लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर का करतात? किंवा कुटुंब नियोजन का करत नाहीत? स्थलांतर करण्यास किंवा कुटुंब नियोजन न करण्यास त्यांच्या मानसिकतेचा कितपत संबंध आहे? याचा अभ्यास मानसशास्त्रज्ञ करतात. लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासावरून मानसशास्त्रज्ञांना देशातील किंवा एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशातील किती टक्के लोकांनी स्थलांतर केले आहे? किती टक्के लोकांनी कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्या आहेत? याची माहिती मिळते. पुरुष स्थलांतराचे प्रमाण किती आहे ? स्त्री स्थलांतराचे प्रमाण किती आहे? पुरुष नसबंदीचे प्रमाण कमी आहे की स्त्री नसबंदीचे प्रमाण कमी आहे? त्यामागची मानसिक कारणे कोणती? याचा अभ्यास मानसशास्त्रात करतात. त्यासाठी मानसशास्त्रज्ञांना लोकसंख्याशास्त्राचा उपयोग होतो. म्हणून इतर शास्त्राप्रमाणे लोकसंख्याशास्त्र आणि मानसशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्येसुद्धा घनिष्ठ संबंध आहेत.

८) लोकसंख्या शास्त्र व जीवशास्त्र:

लोकसंख्याशास्त्र आणि जीवशास्त्र या दोन घटकातसुद्धा जवळचे संबंध आहेत. जीवशास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राचा उपयोग होतो. कारण लोकसंख्याशास्त्र जन्म, मृत्यू या घटनांचा अभ्यास करते. स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा, बालकांच्या, तरुणांचा, प्रौढांचा व वृद्धांचा अभ्यास करते. त्यांची आकडेवारी किंवा माहिती गोळा करते. ही सर्व माहिती जीवशास्त्राशी संबंधित असून या सर्व जीवशास्त्रीय घटना आहेत. त्यांचा अभ्यास जीवशास्त्र करते. जीवशास्त्राच्या अभ्यासाचे अनेक फायदे दिसून येत आहेत. लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाने जन्मदर, मृत्युदर समजतो. आयुर्मान समजते. जीवशास्त्राचे अभ्यासक किंवा शरीरशास्त्राचे अभ्यासक किंवा वैद्यकीय शास्त्राचे तज्ञ संशोधन करून जन्मदर व मृत्यूदर आटोक्यात आणण्याची साधने शोधून काढत असतात. लोकांचे आयुर्मान कसे वाढेल? याचे उपाय शोधत असतात. शरीरशास्त्राच्या अभ्यासाकांना किंवा जीवशास्त्रज्ञांना लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासावरून जन्मदर, मृत्युदर, आयुर्मान यांची माहिती मिळत असते. संशोधनासाठी, वैद्यकीय पद्धती शोधून काढण्यासाठी त्यांना लोकसंख्याशास्त्राचा उपयोग होतो. म्हणून

लोकसंख्याशास्त्र आणि जीवशास्त्र या दोन शास्त्रांमध्ये सुद्धा निकडचे संबंध निर्माण झाले आहेत.

९) लोकसंख्याशास्त्र आणि कायदा :

लोकसंख्याशास्त्र आणि कायदा या दोन शास्त्रांमध्येसुद्धा जवळचे संबंध आहेत. भारतासारख्या काही देशात प्रचंड आकाराची लोकसंख्या आहे. देशात अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झाली आहे. लोकसंख्येचा स्फोट झाला आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग आटोक्यात आणण्यासाठी सरकारने देशात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम सुरू केला आहे. तरीही अनेक लोक कुटुंबनियोजन करत नाहीत. भारतात मुस्लिम लोकसंख्या वाढीचा वेग हिंदू लोकसंख्या वाढीच्या वेगापेक्षा खूप जास्त आहे. देशात मुस्लिम लोकांची संख्या वेगाने वाढत आहे. आसाम राज्यात १२% मुस्लिम होते. आता त्यांचे प्रमाण ४०% च्या वर झाले आहे. अशा प्रकारे देशात लोकसंख्या वाढीची समस्या गंभीर झाली असेल आणि लोक स्वेच्छेने कुटुंब नियोजन करून करत नसतील तर कायदा करून त्यांच्यावर दबाव आणावा लागतो. चीन, भारत यांसारख्या देशांनी असे कायदे केले आहेत. चीनमध्ये एकाच अपत्त्यावर शस्त्रक्रिया करावी लागते. भारतात एका कुटुंबाला दोन मुलांवर कुटुंब नियोजन करावे लागते. दोनपेक्षा अधिक अपत्ये कुटुंबात जन्माला आली तर सरकारी नोकरी मिळत नाही किंवा मुलांना कोणत्याही सरकारी सवलती मिळत नाहीत. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या समस्या सोडवण्यासाठी कायद्याचा आधार घ्यावा लागतो. कायदातज्ञ लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास करून लोकसंख्येची समस्या देशात किती गंभीर स्वरूपाची बनली आहे? याचा अभ्यास करतात आणि त्याप्रमाणे कायदा बनवतात. अशा प्रकारे कायदे बनविण्यासाठी कायदा शास्त्राला लोकसंख्याशास्त्राचा उपयोग होतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्र आणि कायदा या दोन शास्त्रांमध्ये निकटचे संबंध आहेत.

समारोप

अशा प्रकारे लोकसंख्याशास्त्राचा इतर शास्त्राशी असलेला संबंध वरील प्रमाणे स्पष्ट केला आहे. लोकसंख्याशास्त्र हे अत्यंत महत्त्वाचे सामाजिक शास्त्र असून शास्त्राची किंवा विज्ञानाची काही वैशिष्ट्ये लोकसंख्याशास्त्राला लागू पडतात. लोकसंख्येच्या शास्त्राचा समाजशास्त्राशी, भूगोलशास्त्राशी, अर्थशास्त्राशी, मानसशास्त्राशी, मानववंश शास्त्राशी, संख्याशास्त्राशी, गणितशास्त्राशी आणि कायदाशास्त्राशी अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे. लोकसंख्याशास्त्रज्ञांना या सर्व शास्त्रांचा खूप उपयोग होतो. तसेच इतर शास्त्रांचा सुद्धा लोकसंख्याशास्त्राला उपयोग होतो. लोकसंख्याशास्त्राचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत चालले असून या शास्त्राचा इतर शास्त्राचे अभ्यासक अधिकाधिक अभ्यास करत आहेत.

***

जननदरावर परिणाम करणारे घटक

प्रास्ताविक

जनन (Fertility) आणि प्रजनन (Fecundity) यावर आर्थिक, सामाजिक, मानसशास्त्रीय, सांस्कृतिक, शरीरशास्त्रीय घटकांचा प्रभाव पडत असतो. जननावर अनेक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. जगातील सर्व देशांचा जननदर सारखा नाही. एकाच देशातील सर्व प्रदेशाचा जननदर सारखा आढळत नाही. एखाद्या देशात विविध जाती धर्माचे लोक असतात. जात-धर्मानुसारसुद्धा जननदर वेगवेगळा आढळतो. वेगवेगळ्या तालुक्यांचा, वेगवेगळ्या जिल्ह्यांचा, वेगवेगळ्या प्रदेशांचा जननदर सुद्धा वेगवेगळा असतो. पूर्वी भारतातील स्त्रिया (एक स्त्री) १२ ते १४ अपत्यांना जन्म देत असत. एका स्त्रीला तिच्या आयुष्यात १२ ते १४ अपत्ये होत असत. परंतु आता भारतीय स्त्रियांची अपत्यांना जन्म देण्याची क्षमता (प्रजोत्पादन क्षमता) खूपच कमी झाली आहे. एका ठिकाणची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती वेगळी असते आणि दुसऱ्या ठिकाणची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती वेगळी असते. त्यामुळे सर्व ठिकाणचे जननदर सारखे असत नाहीत. जननावर किंवा जननप्रक्रियेवर जे विविध घटक परिणाम करतात त्यांची माहिती थोडक्यात खालील प्रमाणे दिली आहे.

१) जीवशास्त्रीय घटक (Biological Factors**) :**

स्त्रीची जननक्षमता किंवा प्रजननक्षमता (अपत्यांना जन्मास घालण्याची क्षमता) विविध जीवशास्त्रीय घटकांवर अवलंबून असते. जीवशास्त्रीय घटकांमध्ये स्त्रीचे वय, वंश, आहार, आरोग्य आणि हवामान या घटकांचा समावेश होतो. या घटकांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे दिले आहे.

१) प्रज्योत्पादनाचा कालावधी (Period of Fertility**) :**

स्त्री आणि पुरुष यांच्या संबंधातून अपत्यनिर्मिती होत असली तरी जीवशास्त्रीयदृष्ट्या विचार करता फक्त स्त्रीच अपत्त्यांना जन्म देऊ शकते. म्हणून जन्मदराचा अभ्यास करताना स्त्रीचा, स्त्रीच्या वयाचा किंवा तिच्या प्रजोत्पादन क्षमतेच्या कालावधीचा विचार करावा लागतो. स्त्रीचा प्रज्योत्पादन कालावधी सरासरी १५ ते ४९ वर्ष मानला जातो. काही देशात तो १५ ते ४४ वर्षे मानला आहे. भारतात तो सरासरी १५ ते ४९ वर्षे मानला आहे. म्हणजे स्त्रिया वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून ४९ वर्षापर्यंत अपत्यांना जन्म देऊ शकतात किंवा देतात. जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्रीला ऋतुप्राप्ती झाली की ती अपत्यांना जन्म देऊ शकते. म्हणजे ऋतूप्राप्तीनंतर स्त्री प्रज्योत्पादनक्षम बनते. अशा प्रकारे जनन(Fertility) आणि प्रजनन (Fecundity) हे घटक स्त्री आणि तिचे वय यावर अवलंबून असतात. ऋतूप्राप्ती(menstruation) आणि ऋतूसमाप्ती(menopause) हे दोन घटक महत्त्वाचे आहेत. ऋतूसमाप्ती झाली की स्त्रीची जन्म क्षमता किंवा (प्रजोत्पादन क्षमता) संपुष्टात येते. (It is only the women who can bear a child with the one set of menstruation . The process stops when menopause begins. The onset of menstruation and menopause are the biological limits to fertility in the case of women.) एक स्त्री १५ ते ४९ या वयात १३ ते १४ अपत्त्यांना जन्म देऊ शकते. परंतु सर्वच स्त्रियांना एवढी अपत्ये होत नाहीत. हा सरासरी आकडा आहे. १५ ते ४९ हे स्त्रीचे प्रजोत्पादनाचे वय असले तरी या कालावधीत स्त्रीची प्रजोत्पादन क्षमता सारखी नसते. स्त्री वयाने लहान असताना म्हणजे ऋतूप्राप्तीपासून पंधराव्या वर्षापासून ते ती वीस वर्षांची होईपर्यंत तिची अपत्यनिर्मिती क्षमता(प्रजोत्पादन क्षमता) कमी असते. २० ते २५ वर्षे वयोगटात स्त्रीची प्रज्योत्पादन क्षमता जास्त असते. वयाच्या २५ वर्षानंतर तिची जननक्षमता कमी होण्यास सुरुवात होते. स्त्री ३८ वर्षांची झाली की तिची प्रज्योत्पादन क्षमता खूपच कमी होते. आणि ती ४९ वर्षांची झाली की तिची प्रजोत्पादन क्षमता संपून जाते. अशा प्रकारे जगभरातील सर्व स्त्रियांचा विचार करता स्त्रीचे प्रज्योत्पादनाचे वय १५ व्या वर्षी सुरू होते आणि ४९ व्या वर्षी अपत्त्यनिर्मिती क्षमता संपुष्टात येते. या काळात एक स्त्री १३ ते १४ अपत्त्यांना जन्म देऊ शकते. पुरुष वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून ६५ व्या वर्षापर्यंत अपत्त्यनिर्मितीसाठी निसर्गाने पात्र ठरवले आहेत. खालील आकृतीत विविध वयोगटात स्त्री किती अपत्यांना जन्म देऊ शकते ते दाखवले आहे.

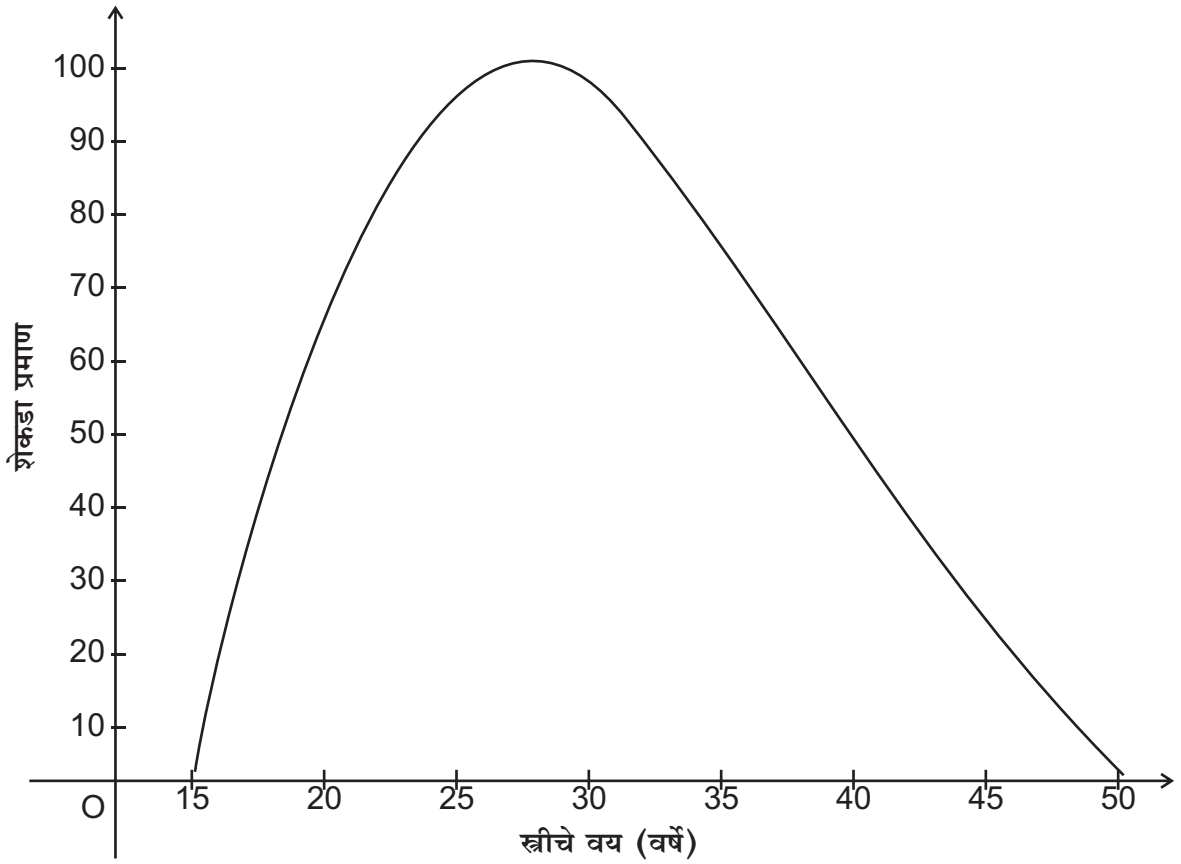

ब) वंश (Race):

स्त्रीच्या जननक्षमतेवर स्त्री आणि तिच्या वयाचा जसा परिणाम होतो तसाच लोकांच्या वंशाचा (Race)सुद्धा परिणाम होतो. स्त्री व तिचे वय हा जसा जीवशास्त्रीय घटक आहे त्याप्रमाणे वंश हा सुद्धा जीवशास्त्रीय घटक आहे. जगात विविध वंशाचे लोक आढळतात. काळे-गोरे असे विविध रंगांचे लोक आढळतात. त्यांचा जननदर सुद्धा वेगवेगळा आढळतो. कॉकेसाईड वर्णीयांपेक्षा निग्रोईड वर्णीयात जननदर जास्त आढळतो. आणि गोऱ्या लोकांपेक्षा कृष्णवर्णीय लोकात जननदर जास्त आढळतो. अशा प्रकारे वंश हा जीवशास्त्रीय घटक स्त्रीच्या जननक्षमतेवर प्रभाव टाकत असतो, असे विविध वंशाच्या आणि रंगाच्या स्त्रियांच्या जननक्षमतेचा अभ्यास केला असता दिसून येते.

क) आहार(Diet):

स्त्री जो आहार रोज घेत असते त्याचाही परिणाम तिच्या जनमक्षमतेवर पडत असतो .आहार हा एक जीवशास्त्रीय घटक आहे. चांगला (सकस) आहार, निकृष्ट आहार असे आहाराचे दोन प्रकार प्रमुख पडतात. काही तज्ञांच्या मते, ज्या स्त्रियांचा आहार सकस किंवा चांगला असतो, त्या स्त्रियांची जननक्षमता जास्त असते आणि ज्या स्त्रियांचा आहार निकृष्ट असतो, त्या स्त्रियांची जननक्षमता कमी असते. काही तज्ज्ञांनी याच्याविरुद्ध मत मांडले आहे. त्यांच्यामते, 'ज्या स्त्रिया हलका किंवा निकृष्ट आहार घेतात त्यांची जननक्षमता जास्त असते आणि ज्या स्त्रियांचा आहार चांगला किंवा सकस असतो त्यांची जनन क्षमता कमी असते. भारतासारख्या देशात गरीब किंवा दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची (स्त्रियांची) जननक्षमता जास्त आढळते. त्यांचा आहार अत्यंत निकृष्ट असतो. निकृष्ट आहार असणाऱ्या दरिद्री स्त्रियांची जननक्षमता जास्त असल्याने दारिद्र्यरेषेखालील स्त्रियांची जननक्षमता जास्त असते' असा निष्कर्ष काही तज्ज्ञांनी अभ्यास करून काढला आहे. सकस (पौष्टिक) आहार असणाऱ्या सधन (श्रीमंत) लोकांची (स्त्रियांची) जननक्षमता कमी असते, असे काही तज्ज्ञ म्हणतात. दरिद्री लोकांचा आहार निकृष्ट असतो आणि सधन लोकांचा आहार सकस असतो. असे मानून 'आहार' निकषावर जननक्षमता कशी अवलंबून असते, ते विविध तज्ज्ञांनी स्पष्ट केले आहे. परंतु त्यांच्यात एकवाक्यता आढळत नाही. भारतीय लोकांच्या आहाराचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, भारतातील निकृष्ट आहार असणाऱ्या कुटुंबांचा आकार मोठा आहे. आणि ज्या कुटुंबांचा आकार मोठा आहे ती सर्व कुटुंबे गरीब किंवा दरिद्री आहेत आणि ज्यांचा आहार चांगल्या प्रतीचा आहे, सकस आहे ती कुटुंबांचा आकार लहान आहे आणि ही कुटुंबे सधन आहेत. यावरून दरिद्री स्त्रियांची जननक्षमता जास्त असते आणि श्रीमंत स्त्रियांची ती कमी असते असे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. ज्यांच्या आहारात स्टार्चचे प्रमाण जास्त असते त्यांची (स्त्रियांची)जनक

क्षमता जास्त असते आणि ज्यांच्या आहारात प्रोटीनचे प्रमाण जास्त असते त्यांची (स्त्रियांची) जननक्षमता कमी असते असे वैद्यकशास्त्रातील संशोधकांना आढळून आले आहे. वैद्यकीय शास्त्रातील तज्ञांना असे आढळले की, ज्या लोकांचा मुख्य आहार तांदूळ आहे, त्या लोकांची (स्त्रियांची) जननक्षमता जास्त आहे आणि ज्या लोकांचा मुख्य आहार गहू आहे, त्या लोकांची (स्त्रियांची) जननक्षमता कमी आहे. तांदळामध्ये स्टार्चचे प्रमाण जास्त असते आणि गव्हामध्ये प्रोटिन्सचे पमाण जास्त असते. जननक्षमतेचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांना संशोधनात असे आढळले की, शाकाहारी लोकांपेक्षा (स्त्रियांपेक्षा) मांसाहारी किंवा अंडी, मटण, मासे जास्त प्रमाणात खाणाऱ्या लोकांची (स्त्रियांची) जननक्षमता कमी असते.

४)आरोग्य(Health):

लोकांचे आरोग्य हा सुद्धा एक जीवशास्त्रीय घटक आहे. या घटकाचा सुद्धा स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर परिणाम होत असतो. जननक्षमता किंवा प्रजोत्पादन क्षमता म्हणजे अपत्यांना जन्म देण्याची स्त्रीची क्षमता होय. ही क्षमता तिच्या आरोग्यावर सुद्धा अवलंबून असते. स्त्रीचे आरोग्य चांगले असेल तर ती आपल्या प्रजोत्पादन काळात (१५ ते ४९ या वयाच्या काळात) जास्तीत जास्त अपत्यांना जन्म देऊ शकते. म्हणजे चांगले आरोग्य असणाऱ्या स्त्रियांची जननक्षमता जास्त असते. याउलट ज्या स्त्रियांचे आरोग्य फारसे चांगले नसते, त्या स्त्रिया जास्त अपत्यनिर्मिती करू शकत नाहीत. त्यामुळे निकृष्ट आरोग्य असणाऱ्या स्त्रियांची जननक्षमता कमी असते. आरोग्य हा घटक लोकांच्या आहारावर सुद्धा अवलंबून असतो. चांगला व सकस आहार असेल तर लोकांचे आरोग्यसुद्धा चांगले राहते.

५) हवामान (Climate)

हवामान हा सुद्धा एक महत्त्वाचा जीवशास्त्रीय घटक असून त्याचाही परिणाम जननक्षमतेवर पडत असतो. काही प्रदेशात उष्ण हवामान आहे तर काही प्रदेश थंड हवामानात मोडतात. अभ्यासात असे आढळून आले आहे की, उष्ण हवामान असणाऱ्या प्रदेशातील स्त्रियांची जननक्षमता जास्त असते आणि थंड हवामान असणाऱ्या प्रदेशात स्त्रियांची जननक्षमता कमी असते. उष्ण हवामान असलेल्या प्रदेशातील मुले मुली लवकर वयात येतात. त्यांची लग्नेही लवकर होतात. त्यामुळे उष्ण हवामान असलेल्या प्रदेशात स्त्रियांची जनन क्षमता जास्त आढळते. थंड हवामान असलेल्या प्रदेशातील मुली लवकर वयात येत नाहीत. त्यामुळे त्यांची जननक्षमता कमी आढळते. थोडक्यात उष्ण कटिबंधातील मुली लवकर वयात येतात. त्यामुळे त्यांचा प्रजोत्पादन कालावधी व प्रजोत्पादन क्षमता (जननक्षमता)मोठी राहते. याउलट समशीतोष्ण आणि शीत कटिबंधात मोडणाऱ्या प्रदेशातील स्त्रिया उशिरा वयात येतात. त्यामुळे त्यांचा प्रजोत्पादन कालावधी व क्षमता कमी राहून त्यांची जन्मक्षमता कमी राहते.

अशाप्रकारे स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे १)प्रजोत्पादन कालावधी २)वर्ष ३)आहार ४)आरोग्य आणि ५) हवामान या घटकांचा प्रभाव पडत असतो. स्त्रियांची जननक्षमता निश्चित करणारे हे प्रमुख जीवशास्त्रीय घटक आहेत. या जीवशास्त्रीय घटकांचा प्रभाव सर्व ठिकाणी सारखा आढळत नाही. त्यामुळे विविध ठिकाणच्या स्त्रियांची जननक्षमता सारखी आढळत नाही. काही ठिकाणी ती जास्त आढळते तर काही ठिकाणी ती कमी आढळते.

२) शरीरशास्त्रीय घटक (Psysiological Factors)

स्त्रियांचा जनन आणि प्रजननक्षमतेवर शरीरशास्त्रीय घटकांचासुद्धा मोठा प्रभाव पडत असतो. या शरीरशास्त्रीय घटकांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालील प्रमाणे दिले आहे.

१)अ) गर्भपात /गर्भमृत्यू :

काही अपत्ये स्त्रीच्या पोटातच गर्भावस्थेत मृत्यू पावतात. जन्माला येण्याआधीच मातेच्या पोटातच मृत्यू पावतात. त्याला गर्भ मृत्यू असे म्हणतात. तर काही स्त्रियांचे त्यांच्या प्रजोत्पादन काळात गर्भपात होत असतात. गर्भपातास व गर्भमृत्यूस आर्थिक, सामाजिक घटक कारणीभूत असले तरी त्यास मुख्य कारण शरीरशास्त्रीय आहे. प्रसूतीपूर्वी होणाऱ्या गर्भपातास स्त्रीचे शरीर किंवा शरीरशास्त्रीय घटक जबाबदार असतात. शारीरिक स्थिती चांगली असेल तर स्त्रियांची जननक्षमता(अपत्यांना जन्मास घालण्याची क्षमता)जास्त असते आणि स्त्रियांची शारीरिक स्थिती चांगली नसेल तर गर्भपात, गर्भमृत्यू या समस्या उद्भवतात. त्यामुळे जीवित अपत्यांना जन्म देण्याची त्यांची क्षमता कमी असते.

२) ब) वंध्यता किंवा वंध्यत्व :

वंध्यत्व हा सुद्धा एक शरीरशास्त्रीय घटक आहे. स्त्रीमध्ये वंध्यत्व असणे म्हणजे त्या स्त्रीमध्ये अपत्य निर्मिती क्षमता नसणे होय. १५ ते ४९ या वयोगटातील सर्वच स्त्रिया अपत्यनिर्मिती करू शकत नाहीत. काही स्त्रिया वांझ असतात. त्यांच्यात पहिल्यापासूनच आपत्य निर्मितीची क्षमता नसते. स्त्री (मुलगी) लहान असताना तिला काही आजार झालेले असतात आणि काही शारीरिक कमतरता लहानपणापासूनच अस्तित्वात असतात. त्यामुळे त्या स्त्रीला प्रजोत्पादनक्षम वयात (१५ ते ४९ या वयात सुद्धा) अपत्ये होत नाहीत. काही स्त्रियांना शेवटपर्यंत एकही अपत्य होत नाही. याला प्राथमिक वंध्यत्व असे म्हणतात. काही स्त्रियांना एक ते दोन अपत्ये होतात.

त्यानंतर त्यांची अपत्यनिर्मिती क्षमता संपुष्टात येते. त्यांना पुढे अपत्ये होत नाहीत. या प्रकारच्या वंध्यत्वाला दुय्यम वंध्यत्व असे म्हणतात. या वंध्यत्वाचा परिणामही स्त्रीच्या जननक्षमतेवर होत असतो. मासिक पाळी हा घटकसुद्धा शरीरशास्त्राशी संबंधित आहे. अपत्यांच्या जन्मानंतर स्त्रीची मासिक पाळी केव्हा सुरू होते यावर स्त्रीची जननक्षमता अवलंबून असते. काही देशात स्त्रियांची मासिक पाळी लवकर सुरू होते तर काही देशात ती उशिरा सुरू होते. वेगवेगळ्या ठिकाणच्या स्त्रियांमध्ये मासिक पाळी सुरू होण्याचा कालावधी वेगवेगळा आढळतो. त्यामुळे वेगवेगळ्या ठिकाणी स्त्रियांची जननक्षमता (जीवित अपत्यांना जन्म देण्याची क्षमता) वेगवेगळी (कमी-जास्त) आढळते.

३) सामाजिक व सांस्कृतिक घटक :

स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर (जन्मदरावर) परिणाम करणारे आणखी काही महत्त्वाचे घटक आहेत आणि ते म्हणजे सामाजिक व सांस्कृतिक घटक होय. काही सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा सुद्धा परिणाम जनमदरावर किंवा जननावर होत असतो. या घटकांची थोडक्यात माहिती खालील प्रमाणे दिली आहे.

१) धर्म (Religion):

धर्माचा किंवा धार्मिक घटकांचासुद्धा परिणाम स्त्रियांच्या जननावर होत असतो. विविध धर्मात स्त्री-पुरुषांनी विवाह करावा असे सांगितले आहे. विवाहाचे धार्मिक बंधन अनेक देशात आढळते. जगात विविध धर्माचे लोक राहतात. लोक अपत्यनिर्मितीसाठी आणि सुखी जीवन जगण्यासाठी विवाह करत असले तरी विवाहावर प्रत्येक धर्माचा मोठा प्रभाव दिसतो. प्रत्येक धर्माचे विवाहासंदर्भात अपत्यांना जन्मास घालण्यासंदर्भात काही विषय (तत्वे) आहेत. काही धर्म किंवा काही धर्माचे या संदर्भातील नियम कडक किंवा कडवट आहेत. आपल्या धर्माच्या लोकांनी हे नियम पाळले पाहिजेत आणि त्याप्रमाणे विवाह करून त्याप्रमाणे अपत्यांना जन्मास घातले पाहिजे असे काही धर्म किंवा त्यांचे प्रमुख अगदी खुलेआम सांगतात किंवा त्यांची जी प्रार्थनास्थळे असतात त्या ठिकाणी ते यासंदर्भात सांगत असतात. विवाह आणि अपत्यनिर्मिती व अपत्यांची संख्या या बाबींना धर्मांचा आधार देण्याचा प्रयत्न काही धर्मात केलेला दिसून येतो. त्यामुळे भारतासारख्या देशात एखाद्या विशिष्ट धर्माची लोकसंख्या वेगाने वाढताना दिसते. भारताच्या प्रत्येक जनगणनेत हिंदू लोकसंख्या वाढीचा वेग घटत गेलेला दिसतो. तर मुस्लिम लोकसंख्या वाढीचा वेग वाढलेला दिसतो. एकूण लोकसंख्येत हिंदूपेक्षा मुसलमानांची आधिक भर पडत असलेली दिसते. विविध कारणांमुळे एखादा विशिष्ट धर्म आपल्या धर्मातील लोकांना लोकसंख्या वाढवण्याचे आदेश विविध माध्यमातून काढत असतो. त्याचाही परिणाम त्याचाही परिणाम त्या धर्मातील स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर होताना दिसतो. धर्म मार्तंड, धर्माचे प्रमुख यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून आणि आपल्या धर्माबद्दलची आस्था प्रगट करण्यासाठी त्या धर्मातील स्त्रिया जास्तीत जास्त अपत्यांना जन्म देण्याचा निर्णय घेतात. अशा प्रकारे स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर धर्माचा, धार्मिक धोरणांचा, धर्माच्या प्रमुखांचा प्रभाव पडत असतो.

२) जातीव्यवस्था (Caste system**):**

भारतासारख्या काही देशात अजूनही जातीव्यवस्था आढळते. काही जाती उच्च मानल्या जातात. तर काही जाती हलक्या /कनिष्ठ मानल्या जातात. उच्च जातीतील स्त्रियांचा जन्मदर आणि कनिष्ठ जातीतील स्त्रियांचा जननदर वेगवेगळा आढळतो. उच्च जातीतील स्त्रियांचा जननदर कमी आहे. तर हलक्या /कनिष्ठ मानल्या जाणाऱ्या स्त्रियांचा जननदर जास्त आहे.

३)क) वांशिक गट (Racial Groups)

विविध वंशाच्या स्त्रियांची जननक्षमता वेगवेगळी असल्याचे आढळते. आफ्रिकेतील अनेक देशात असे आढळले आहे की, तेथील गोऱ्या आणि आशियाई लोकांच्यापेक्षा तेथील स्थानिक लोकांची (स्त्रियांची) जननक्षमता जास्त आहे. अमेरिकेत निग्रो आणि रेड इंडियन्स राहतात. तसेच गोरे लोक (White Community)राहतात. तेथील गोऱ्या लोकांची जननक्षमता कमी आहे तर निग्रो आणि रेड इंडियन्स लोकांची जननक्षमता ही जास्त आहे. अशा प्रकारे काळ्या- गोऱ्या लोकांची जननक्षमता वेगवेगळी आढळून येते. त्यामुळे विविध वांशिक गटांचा सुद्धा स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर परिणाम होत असल्याचे लक्षात येते.

४)विवाहाचे वय (Age of Marriage)

स्त्रीच्या विवाहाच्या वयाचासुद्धा तिच्या जननदरावर परिणाम होत असतो. साधारणपणे स्त्रियांचा प्रजोत्पादन कालावधी हा १५ ते ४९ एवढा असतो. या वयातच स्त्रिया अपत्यनिर्मिती करू शकतात. विवाहाचा कालावधी हा घटक खूप महत्त्वाचा आहे. स्त्रीचा विवाह जर लवकर किंवा योग्य वयात (साधारणपणे वयाच्या १८ व्या वर्षी) झाला तर तिला अनेक वर्षे वैवाहिक आयुष्य लाभून तिला जास्तीत जास्त आपत्ये होऊ शकतात. त्यामुळे लवकर लग्न झालेल्या स्त्रियांची जननक्षमता (प्रजोत्पादन क्षमता) जास्त राहते. वयाच्या २० ते २५ वर्षापर्यंत स्त्रीची जननक्षमता जास्त असते.३० वर्षानंतर ती कमी होते. ३८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर ती आणखी कमी होते. म्हणून भारतासारख्या देशात अनेक लोक आपल्या मुला मुलींचे विवाह अठरा ते वीस वर्षांच्या आताच उरकून घेतात. म्हणून भारतात स्त्रियांची

जननक्षमता व जन्मदर जास्त आहे. इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या देशात उशिरा विवाह होतात. त्यामुळे आपल्या देशाच्या तुलनेत त्या देशातील स्त्रियांची जननक्षमता ही कमी आढळते. अशाप्रकारे विवाहाच्या वयाचा सुद्धा मोठा प्रभाव स्त्रियांच्या जननावर (जननक्षमतेवर) पडत असतो. भारतासारख्या देशांनी जननदर कमी करण्यासाठी आपल्या लोकसंख्या धोरणात वेळोवेळी मुला-मुलींच्या विवाहाच्या वयात वाढ केली आहे. भारतात याअगोदर १६ वर्षे पूर्ण झालेल्या मुलाला आणि १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या मुलाला लग्न करण्याची परवानगी होती. आता मुला- मुलींचे विवाहाचे वय सरकारने वाढवले आहे. १८ वर्षे पूर्ण झाल्याशिवाय मुलीला आणि २१ वर्षे पूर्ण झाल्याशिवाय मुलीला कायद्याने लग्न करता येत नाही. या कायद्यामुळे भारतातील जननदर खूपच कमी झाला आहे. अशा प्रकारे स्त्रीच्या किंवा मुलीच्या विवाहावेळच्या वयाचा सुद्धा स्त्रियांच्या जन्मावर (जनन क्षमतेवर /प्रजोत्पादन क्षमतेवर) परिणाम होत असतो.

५) अविवाहित स्त्रियांचे प्रमाण (Proportion of unmarried Women):

वय वर्ष १५ ते ४९ हा जरी स्त्रीचा प्रजोत्पादन कालावधी असला तरी आज जगातील सर्व देशात विवाहाशिवाय अपत्यनिर्मिती होत नाही. विवाहाला सामाजिक, कायदेशीर मान्यता असते. अशिक्षित, सुशिक्षित, सधन, गरीब सर्व लोक विवाहाशिवाय अपत्य निर्मितीस परवानगी देत नाहीत. विवाहानंतर होणाऱ्या संततीला सुद्धा समाजात प्रतिष्ठा असते. देशात किंवा समाजात जर विवाहित स्त्रियांचे प्रमाण मोठे असेल तर अशा देशात किंवा समाजात जननदर जास्त असतो आणि अविवाहित स्त्रियांचे प्रमाण मोठे असेल तर जननदर कमी राहतो. कारण वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे विवाहित स्त्रियांनाच समाजाची अपत्यनिर्मितीची परवानगी असते. भारतात विवाहित स्त्रियांचे प्रमाण खूप मोठे आहे. म्हणून भारतात जननदर जास्त आहे. याउलट अमेरिका, इटली इत्यादी देशात भारतापेक्षा अविवाहित स्त्रियांचे प्रमाण मोठे आहे. तेथे भारतापेक्षा खूप उशिरा (२८ व्या वर्षी) विवाह केले जातात. युरोपीय देशात भारतापेक्षा जास्त काळात स्त्रिया अविवाहित राहतात. म्हणून तेथे भारतापेक्षा स्त्रियांचा प्रजोत्पादन कालावधी कमी आहे. म्हणून तेथे जननदरसुद्धा कमी आहे.

६)घटस्फोट (Divorse)

विवाह झाल्यानंतर काही दिवसांनी किंवा काही वर्षांनी नवरा-बायको यांनी एकमेकांना सोडचिट्ठी देणे किंवा विवाहानंतर एकमेकांबरोबर कायमस्वरूपी संसार न करण्याचे ठरविणे व त्याला समाजाची, कायद्याची मान्यता असणे या बाबीला घटस्फोट असे म्हणतात. घटस्फोट बाबींचा जननदरावर परिणाम होत असतो. स्त्रीचे प्रजोत्पादनाचे वय हे १५ ते ४९ वर्षे असते. या वयात जर स्त्रियांच्या घटस्फोटाचे प्रमाण मोठे असेल तर जननदर कमी राहतो. प्रजोत्पादनाचे वय संपल्यानंतर स्त्रियांचे घटस्फोट होत असतील तर त्याचा जननदरावर परिणाम होत नाही. ज्या समाजात घटस्फोट सहजासहजी मिळतो त्या समाजात स्त्रीचा जननदर कमी राहतो. काही समाज असे आहेत की त्यांना मुलगा हवा असतो. मुलगा होत नसेल तर स्त्रीला घटस्फोट दिला जातो. स्त्रीला जास्त मुलगे असतील तर तिच्यावर घटस्फोट घेण्याची पाळी येत नाही. त्यामुळे जननदर जास्त राहतो. भारतात उच्चशिक्षित समाजात घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे त्या समाजात जननदर कमी आहे. स्त्रीचा घटस्फोट कोणत्या वयात होतो ? यावर घटस्फोटांचा जननावर होणारा परिणाम सांगता येतो.

७) पुनर्विवाहाची प्रथा

ज्या समाजात किंवा ज्या देशात विधवा स्त्रिया आणि घटस्फोटीत स्त्रियांचा पुन्हा विवाह होऊ शकतो त्या देशात जननदर जास्त असतो. मात्र पुनर्विवाह होत असलेल्या विधवा किंवा घटस्फोटीत स्त्रिया या १५ ते ४९ या वयोगटातील म्हणजे प्रजोत्पादनाच्या वयाच्या असल्या पाहिजेत. भारतात पूर्वी विधवा व घटस्फोटीत स्त्रियांचे विवाह होत नव्हते. आता या विवाहांना सरकारची आणि समाजाची मान्यता लाभली आहे. अनेक समाजात विधवा, घटस्फोटीत, परित्यक्ता, नवऱ्याने टाकून दिलेल्या स्त्रियांचे विवाह घडून येत आहेत. जननदर अधिक असण्यास हा सुद्धा घटक कारणीभूत ठरला आहे.

८) दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करण्याची प्रथा :

भारतात काही समाजात आजही विविध कारणांमुळे एका पुरुषाला दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करण्याची परवानगी आहे. त्यामुळे त्या समाजात जननदर जास्त राहतो. एकापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करण्याची परवानगी असल्याने संख्येने जादा असलेल्या स्त्रियांवर अविवाहित राहण्याची पाळी येत नाही. या पद्धतीमुळे समाजातील जास्तीत जास्त स्त्रियांचे विवाह घडून येतात. त्यामुळे ज्या समाजात दोनपेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करण्याची पुरुषांना परवानगी आहे, त्या समाजात जननदर सुद्धा जास्त राहतो.

९) विवाहितांच्या लैंगिक संबंधावर बंधने:

भारतातील काही समाजात किंवा काही मागासलेल्या जाती जमातीत कुटुंबातील ज्येष्ठ मंडळींकडून किंवा समाजातील बुजुर्ग मंडळींकडून विविध उद्देशाने पती-पत्नीच्या लैंगिक संबंधावर वर्षातील काही काळ बंधने घातली जातात. वर्षातील काही दिवस किंवा

विशिष्ट काळ पती पत्नींनी शारीरिक संबंध ठेवू नयेत असे ज्येष्ठांकडून बंधन घातले जाते. त्याचा परिणाम स्त्रियांच्या जननावर होतो. त्यामुळे स्त्रियांचा जननदर कमी राहतो. ज्या समाजात स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक संबंधावर कोणतीही बंधने नसतात, त्या समाजात जननदर जास्त असतो. काही आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक संबंधावर कोणतीही बंधने आढळत नाहीत. तेथील जननदर जास्त आढळतो.

१०) गर्भपात (Abortion)

गर्भपात हा जनदरावर परिणाम करणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. गर्भपाताचे प्रमाण जेवढे मोठे असेल तेवढे जननदराचे प्रमाण कमी राहते. गर्भपातामुळे जननदर कमी राहतो. भारतासारख्या देशात गर्भपाताला कायद्याने बंदी आहे परंतु चोरून, बेकायदेशीरपणे गर्भपात होत असतात. काही विकसित देशात गर्भपातास कायद्याने परवानगी आहे. भारतात अशी परवानगी नसल्याने जीवित अपत्त्यांना जन्म देण्याचे प्रमाण जास्त आहे. भारतात अलिकडच्या काळात गर्भपात विरोधी कायद्यांची कडक अंमलबजावणी केली जात आहे. त्यामुळे भारतात जननदर जास्त आहे. ज्या देशात गर्भपातास परवानगी आहे, त्या देशात जननदर कमी आहे.

११) कुटुंबपद्धती (Family system)

भारतासारख्या देशात समाजात १)एकत्र कुटुंब पद्धती आणि २) स्वतंत्र कुटुंब पद्धती अशी दोन प्रकारची कुटुंब पद्धती आढळते. एकत्र कुटुंब पद्धतीमध्ये(Joint family system) घरात राहणाऱ्या लोकांची (सदस्यांची) संख्या मोठी असते. खर्चाचा भार कोणा एकावर पडत नाही. एकत्र कुटुंबपद्धती असलेल्या कुटुंबाचा आकार (Size of family) मोठा असतो. अशा कुटुंबातील स्त्रियांची जनन क्षमता जास्त असते. स्वतंत्र कुटुंबपद्धतीत मात्र स्त्रियांची जननक्षमता कमी राहते. मुलांचे पालनपोषण स्वतंत्र किंवा विभक्त कुटुंबाला शक्य होत नाही. त्यामुळे कुटुंबाचा आकार लहान होण्याकडे त्यांचा कल असतो. अशा प्रकारे ज्या देशात किंवा समाजात एकत्र कुटुंबाचे प्रमाण मोठे असते ,त्या देशात जननदर जास्त असतो आणि ज्या देशात स्वतंत्र (विभक्त) कुटुंबाचे प्रमाण मोठे असते त्या देशात जननदर कमी असतो. भारतात पूर्वी एकत्र कुटुंबांचे प्रमाण मोठे होते. त्यामुळे जननदरसुद्धा जास्त होता. आता स्वतंत्र /विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. भारतात विविध कारणांमुळे जननदर घटत आहे, त्यास स्वतंत्र कुटुंबाचे वाढते प्रमाण (एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास होत जाणे)हा घटकसुद्धा कारणीभूत आहे. (In a single family system where the couple lives alone fertilities low because it is difficult to bring up many children.)

१२) शिक्षण (Education):

शिक्षण या घटकाचासुद्धा स्त्रियांच्या जननदरावर मोठा परिणाम होतो. उच्चशिक्षित लोकांच्या कुटुंबाचा आकार लहान आढळतो तर अशिक्षित आणि अल्पशिक्षित लोकांच्या कुटुंबांचा आकार मोठा आढळतो. निरक्षर, कमी शिक्षण झालेल्या लोकांना लहान आकाराच्या कुटुंबाचे महत्त्व समजत नाही. शिक्षित, उच्च शिक्षित लोकांना मोठ्या आकाराच्या कुटुंबाचे दुष्परिणाम समजतात आणि लहान कुटुंबांचे फायदे ते समजून घेतात. त्यामुळे शिक्षित, उच्चशिक्षितांकडून लहान आकाराच्या कुटुंबाला प्राधान्य दिले जाते. त्यांच्या कुटुंबात एक ते दोनच अपत्त्ये आढळून येतात. निरक्षर, अल्पशिक्षित कुटुंबात ४ ते ६ अपत्त्ये आढळून येतात. म्हणून अशा निरक्षर, कमी शिक्षण झालेल्या लोकांच्या कुटुंबातील स्त्रियांचा प्रजोत्पादन कालावधी जास्त राहून जननदर जास्त राहतो. तसेच उच्चशिक्षित मुली लवकर लग्न करत नाहीत. २५ किंवा २५ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर लग्न करणाऱ्या शिक्षित मुलींचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे शिक्षित स्त्रियांचा जननदर घटत आहे. याउलट अशिक्षित, कमी शिक्षित मुलींचे विवाह लवकर होतात. वयाच्या १८ व्या वर्षीच अशा मुलींचे विवाह होतात. त्यामुळे अशा स्त्रियांकडून जास्त अपत्यनिर्मिती होऊन जननदर जास्त राहतो. भारतात केरळ राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण मोठे असल्याने त्या राज्यात जननदर किंवा लोकसंख्या वाढीचा वेग सुद्धा कमी आहे. भारतात दिवसेंदिवस साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे. शिक्षणाच्या, उच्च शिक्षणाच्या, यांत्रिक, तांत्रिक, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी शिक्षणाच्या सोयी वाढत आहेत. त्यामुळे शिक्षण घेणाऱ्या मुलींचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे भारतातील जननदर कमी होत आहे. भारतात कोट्यावधी मुली अशा प्रकारचे उच्चशिक्षण घेत आहेत. विद्यापीठीय शिक्षण घेत आहेत. त्यामुळे जननदर घटत आहे. स्त्रियांच्या प्रजोत्पादन कालावधीमध्ये स्त्रिया (मुली) शिक्षण घेण्यात व्यस्त राहत आहेत. तसेच ९५ टक्के पेक्षा अधिक मुली विवाह न करता अविवाहित राहून शिक्षण घेत आहेत. त्यामुळे भारतातील जननदर घटत चालला आहे. भारतात दिवसेंदिवस साक्षरतेचे, उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण वाढत चालले आहे. त्यामुळे जननदर घटत चालला आहे .अशा प्रकारे शिक्षण, उच्च शिक्षण हा घटकसुद्धा जननावर परिणाम करतो असे आपल्या लक्षात येते.

१३) स्त्रियांचा समाजातील दर्जा (Status of women**)**

स्त्रियांचा समाजातील दर्जा आणि जननदर या दोन घटकात जवळचे संबंध आहेत. स्त्रियांना आर्थिक आणि कुटुंबातील इतर निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असेल, स्त्रियांच्या मताला समाजात विशेषतः कुटुंबात मान असेल, स्त्री शिक्षित व स्वावलंबी असेल तर

स्त्रियांचा कुटुंबातील व समाजातील दर्जा चांगला राहतो. कुटुंबात किती अपत्ये असावीत? याचे निर्णय घेण्याचा अधिकार स्त्रियांना असला पाहिजे. आपल्याला किती अपत्ये असावित ? हे ठरविण्याचा अधिकार स्त्रियांना असेल तर जननदर कमी राहतो. कुटुंबात, समाजात चांगला दर्जा असणाऱ्या स्त्रिया जास्त अपत्त्यांना जन्म देत नाहीत. एक ते दोन अपत्यांना जन्म देऊन मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया त्या करतात. विकसित देशात स्त्रियांचा समाजातील दर्जा चांगला आहे . त्यामुळे तेथे जननदर कमी आहे. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात जननदर खूप मोठा होता. कारण स्त्रियांना समाजात कनिष्ठ स्थान होते. स्त्री ही उपभोग्य वस्तू मानली जात होती. स्त्री म्हणजे आपत्त्य निर्मितीचे साधन किंवा मुले जन्माला घालण्याचे यंत्र मानले जात होते. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात जननदर खूप मोठा होता. भारतात ग्रामीण, नागरी आणि आदिवासी असे तीन समुदाय आढळतात. प्रत्येक समुदायात स्त्रियांचा दर्जा सारखा नाही. काही जाती जमातीत स्त्रियांचा समाजात दर्जा कनिष्ठ आहे. अपत्यांच्या संख्येबाबत काही समाजात स्त्रियांचे मत विचारात घेतले जात नाही. त्यामुळे अशा समाजात जननदर जास्त आढळतो. जपानसारख्या काही देशात जननदर खूपच कमी आहे. याची जी काही कारणे आहेत त्यामध्ये स्त्रियांचा समाजात असलेला चांगला दर्जा हे एक प्रमुख कारण आहे. भारतातसुद्धा उच्चविद्याविभूषित, अधिकारी पदावर असलेल्या शिक्षक, प्राध्यापक असलेल्या स्त्रियांना समाजात मोठी प्रतिष्ठा आहे. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाचा आकार लहान आढळतो. भारतात स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि दर्जा जसजसा उंचावत जाईल तसतसा भारतातील जननदर घटत जाणार आहे. जपानसारख्या काही देशांनी स्त्रियांनी जास्त अपत्त्यांना जन्म द्यावे यासाठी सरकारी पातळीवरून प्रयत्न सुरू केले आहेत. काही बक्षीसे आणि आर्थिक मदत केली जात आहे.

१४) अंधश्रद्धा आणि अनिष्ट परंपरा (Superstitions and Traditions**):**

भारतासारख्या काही मागासलेल्या देशात आजही अपत्यनिर्मितीशी संबंधित काही अंधश्रद्धा, वेडगळ व चुकीच्या समजुती आढळतात. उदाहरणार्थ मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे, अंत्यविधीसाठी मुलगाच असला पाहिजे, कन्यादानाचे पुण्य मिळवण्यासाठी मुलगी असली पाहिजे अशा प्रकारच्या गैरसमजुती व अंधश्रद्धांमुळे जननदर जास्त राहतो. मुले ही परमेश्वराची देणगी आहे असे मानणारे लोक आढळतात. मुलगाच वंशाचा दिवा मानल्यामुळे मुलगा होईपर्यंत मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया केली जात नाही. लागोपाठ पाच सहा मुली झाल्या तरी अपत्त्यांना जन्म देणे चालूच ठेवले जाते. त्यामुळे जननदर वाढतो. काहीजण मुलगी व्हावी यासाठी अपत्यांना जन्म देत राहतात. त्यामुळेही कुटुंबाचा आकार वाढतो. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात मुले ही देवाची देणगी आहे, जेवढी होतील तेवढी होऊ दिली पाहिजेत अशी अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात फैलावली होती. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात जननदर खूप मोठा होता. आता अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धांचे व त्यावर विश्वास ठेवणाऱ्यांचे प्रमाण काही कमी होत असल्याने जननदरसुद्धा घटत आहे. विकसित देशात अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धा अजिबात आढळत नाहीत. त्यामुळे तेथील कुटुंबांचा आकार आणि जननदर भारतापेक्षा खूप कमी आहे.

सारांश –अशा प्रकारे स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर (जननावर/जननदरावर) धर्म, जात, वंश, स्त्रीचे विवाहाचे वय, समाजातील अविवाहित स्त्रियांचे प्रमाण, घटस्फोट, स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाचे प्रमाण, दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करण्याची प्रथा, विवाहितांच्या लैंगिक संबंधावर बंधने, गर्भपात, कुटुंबपद्धती, शिक्षण, स्त्रियांचा समाजातील दर्जा, अंधश्रद्धा आणि अनिष्ट परंपरा या घटकांचा प्रभाव पडत असतो. हे सर्व सामाजिक व सांस्कृतिक घटक आहेत. या घटकांचा मोठा प्रभाव जननावर पडत असतो.

४)आर्थिक घटक (Economic Factors)

सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांप्रमाणे आर्थिक घटकांचासुद्धा प्रभाव जननावर पडत असतो. आर्थिक घटकांमध्ये शहरीकरण, व्यवसाय, आर्थिक स्थिती या घटकांचा समावेश होतो. या घटकांनी जनदर कसा प्रभावित होतो ? ते थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

१) शहरीकरण (Urbanisation)

शहरीकरण आणि जनन (fertility) या दोन घटकात जवळचे संबंध आहेत. शहरीकरणाचा जननावर मोठा परिणाम घडून येतो. शहरीकरण म्हणजे खेड्यांचे रूपांतर शहरात होणे, नवीन शहरे अस्तित्वात येणे, शहरातील लोकांची संख्या वाढणे होय. शहरीकरणामुळे किंवा नागरीकरणामुळे जननदरात घट होते असे आढळून आले आहे. शहरात राहणाऱ्यांना जागेची टंचाई असते, राहणीमानाचा खर्च जास्त असतो. त्यामुळे शहरातील लोक जास्त अपत्त्यांना जन्म देण्यास राजी नसतात. एक ते दोन अपत्यांनाचते जन्म देतात. त्यामुळे शहरातील जननदर कमी असतो. शहरीकरणाचा किंवा नागरीकरणाचा वेग जस जसा वाढत जातो तसतसा जननदर घटत जातो. शहरांपेक्षा ग्रामीण भागात, आदिवासी भागात जननदर जास्त दिसतो. विकसित देशात जवळजवळ शंभर टक्के शहरीकरण झाले आहे. त्यामुळे त्या देशात जननदर कमी आहे. भारतातही शहरीकरणाचा वेग वाढत आहे. त्यामुळे जननदर घटत चालला आहे.

२)स्थलांतर (Migration)

स्थलांतर या घटकाचासुद्धा जननदरावर प्रभाव पडत असतो. स्थलांतर प्रामुख्याने उपजीविकेसाठी (जगण्यासाठी/

पोटापाण्यासाठी)केले जाते. साधारणपणे ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर होत असते. अविकसित प्रदेशातून विकसित प्रदेशात स्थलांतर होत असते. काही लोक तात्पुरते स्थलांतर करत असतात. वर्षातील काही महिने शहरात, विकसित राज्यात राहून काही महिने आपल्या मूळ गावी, खेड्यांकडे राहत असतात. ते आपल्या घरातील स्त्रियांना स्थलांतराच्या ठिकाणी घेऊन जात नाहीत. त्यामुळे जननदर कमी राहतो. ज्यांची शहरात, झोपडपट्टीत राहण्याची सोय झालेली असते, ते लोक आपल्याबरोबर कुटुंबातील स्त्रियांनाही घेऊन राहतात. त्यामुळे जननदर जास्त राहतो.

३)रोजगार–बेरोजगारी (Employment and Unemployment**):**

रोजगार पातळीच्या किंवा बेरोजगारीच्या प्रमाणाचा सुद्धा जननावर (Fertility) परिणाम होत असतो. देशात बेकारीचे प्रमाण मोठे असेल तर विवाह योग्य वयात होत नाहीत. उशिरा विवाह होतात. त्यामुळे जननदर कमी राहतो. देशात रोजगार संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत असतील, बेकारीचे प्रमाण नगण्य असेल तर जननदर जास्त राहील. कारण भारतासारख्या देशात ज्यांना खाजगी व सरकारी नोकरी आहे त्यांचे विवाह लगेच होतात. मुलींचे पालक नोकरी करणारे स्थळ मिळेपर्यंत वाट पाहत राहतात. देशात बेरोजगारांचे प्रमाण जेवढे मोठे तेवढा जननदर कमी राहतो. बेरोजगारी हा घटकसुद्धा अशा प्रकारे जननावर परिणाम करत असतो.

४) नोकरी, व्यवसाय करणाऱ्या पती–पत्नीचे प्रमाण :

नवरा आणि बायको जर येथे नोकरी करणारे असतील तर त्यांच्या कुटुंबाचा आकार लहान असतो. नोकरी करणाऱ्या कुटुंबातील स्त्रिया कमीत कमी अपत्यांना (१ ते २ अपत्त्यांना) जन्म देतात. त्यांना नोकरी, व्यवसाय करून जास्त अपत्त्यांना जन्म देण्यास वेळ नसतो आणि तसे करणे त्यांना प्रतिष्ठेचेही वाटत नाही. उच्चपदस्थ नोकरदार आणि व्यावसायिक स्त्री–पुरुषांना एकच अपत्य असणे प्रतिष्ठेचे आणि सोयीचे वाटते. जास्त अपत्त्यांचा सांभाळ वेळेअभावी आणि प्रतिष्ठेला बाधा पोहोचेल या भीतीपोटी ते करू शकत नाहीत. त्यामुळे एक ते दोन अपत्त्यांवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्याचा निर्णय ते घेत असतात. अशा प्रकारे कुटुंबातील दोघेही म्हणजे नवरा बायको दिवसभर नोकरी किंवा चांगला व्यवसाय करत असतील तर ते आपल्या कुटुंबाचा आकार लहान ठेवतात. त्यामुळे जननदर कमी राहतो. विकसित देशात नोकरदार आणि व्यावसायिक स्त्रियांचे प्रमाण अविकसित आणि विकसनशील देशापेक्षा मोठे आहे. त्यामुळे तेथील जननदर कमी आढळतो.

५)बालमजुरी :

देशात बालमजुरीचे प्रमाण मोठे असेल तर जननदर जास्त राहतो. मुले, मुली लहान वयातच काम धंदा करतात. मजुरी करतात. त्यामुळे त्यांना उत्पन्न मिळत राहते. लहानपणापासूनच उत्पन्न मिळत असल्याने लवकर लग्ने होतात. त्यामुळे जननदर जास्त राहतो. भारतात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात बालमजुरांचे प्रमाण खूप मोठे होते. आता सरकारने बालमजुरीस कायद्याने बंदी घातली आहे. विकसित देशात बालमजुरांचे प्रमाण शून्य आहे. त्यामुळे ज्या देशात बालमजुरीची प्रथा आहे, त्या देशात जननदर जास्त आहे.

६) कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था (Agricultural Economy):

देशाची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असेल तर जननदर जास्त राहतो. उपजीविकेसाठी आणि रोजगारासाठी प्राथमिक क्षेत्रावर (कृषी, जंगल, मधमाशी पालन, पशुपालन इत्यादी) अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण मोठे असेल तर जननदर जास्त राहतो. कारण शेती व्यवसाय व इतर प्राथमिक व्यवसाय करण्यासाठी शेतकरी कुटुंबांना, शेतमजूर कुटुंबांना जास्त अपत्त्यांची गरज वाटते. त्यामुळे एका कुटुंबात सरासरी तीन ते चार अपत्त्ये आढळून येतात. भारताचे अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे. आजही प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण जवळजवळ ७० टक्के एवढे मोठे आहे. त्यामुळे भारताचा जननदर जास्त आहे. विकसित देशात १ ते ५ %लोकसंख्या प्राथमिक क्षेत्रावर किंवा शेतीवर अवलंबून आहे. ९५ ते ९९ टक्के लोकसंख्या औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रात काम करते. त्यामुळे विकसित देशात जनदरर कमी आहे.

७) दारिद्र्य:

देशात दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे असेल तर जननदर जास्त राहतो आणि देशात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी असेल तर जननदर सुद्धा कमी राहतो. अशा प्रकारे दारिद्र्यआणि जनन (Poverty and fertility) या दोन घटकात प्रत्यक्ष आणि सरळ सहसंबंध आहेत. दारिद्र्याचे प्रमाण जितके जास्त तितका जननदर जास्त राहतो. विकसित देशात दारिद्र्याचे प्रमाण शून्य आहे त्यामुळे जननदर त्या देशात कमी आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे होते. त्यामुळे देशाचा जननदरही खूप मोठा होता. आज भारतातील जवळजवळ ३० टक्के लोक (सुमारे ४५ कोटी लोक) दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत आहेत. भारतातील जननदर या कारणामुळे जास्त आहे. दरिद्री कुटुंबाला जास्त अपत्त्ये असावीत असे वाटते. आपल्या अपत्याकडे ते उत्पन्नाचे साधन म्हणून पाहतात. त्यामुळे ते जास्तीत जास्त अपत्यांना जन्म देतात. तसेच दरिद्री लोकांचा आहारही निकृष्ट असतो. निकृष्ट आहार असणाऱ्या लोकांची (स्त्रियांची) जननक्षमता जास्त असते. असे संशोधकांनी शोधून काढले आहे. सधन, श्रीमंत लोकांचा कुटुंबाचा आकार लहान असतो. त्यांची आर्थिक परिस्थिती

चांगली असते. आपल्या अपत्याकडे ते उत्पन्नाचे किंवा पैसे मिळवण्याचे साधन या दृष्टीने पाहत पाहत नाहीत. आपल्या मुलांना ते लवकर कामधंद्याला लावत नाहीत. त्यामुळे सधन कुटुंबातील जननदर कमी आढळतो. अविकसित आणि विकसनशील देशापेक्षा श्रीमंत विकसित देशात श्रीमंतांचे प्रमाण मोठे आहे. दारिद्र्याचे प्रमाण शून्य आहे. म्हणून तेथे जननदर कमी आढळतो. अशा प्रकारे दारिद्र्य किंवा कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती या घटकाचा सुद्धा प्रभाव जननदरावर पडत असतो.

८) राहणीमानाचा दर्जा (standard of living)

लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा या घटकाचा सुद्धा जननाावर परिणाम होत असतो. देशातील लोकांचे राहणीमान चांगले असेल तर जननदर कमी असतो. आपले चांगले राहणीमान टिकविण्यासाठी, राहणीमान उंचावण्यासाठी कुटुंबाचा आकार लहानच राहिल याकडे लोक लक्ष देत असतात. कुटुंबाचा आकार मोठा असेल तर राहणीमानाचा दर्जा ढासळतो. भारतात चांगले राहणीमान असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण खूपच कमी आहे. त्यामुळे जननदर जास्त आहे. विकसित देशात चांगले राहणीमान असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण मोठे आहे. त्यामुळे जननदरसुद्धा कमी आहे.

५)इतर घटक (Other factors):

जननावर इतरही घटकांचा परिणाम होत असतो. त्या घटकांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालील प्रमाणे दिले आहे.

१)सरकारचे गरिबांना मदत करण्याचे धोरण:

भारतात लोकशाही आहे. लोकप्रतिनिधींना जनतेतून निवडून जावे लागते. त्यामुळे लोकांना खूष करण्यासाठी, त्यांनी पुन्हा आपल्याला निवडून द्यावे यासाठी सरकार गरिबांना अनेक सवलती देत असते. गरीब मुलांना शिक्षण मोफत देणे, मोफत किंवा कमी किमतीत अन्नधान्ये व डाळी यांचा पुरवठा करणे, मोफत किंवा निम्म्या दरात महिलांना प्रवासाची सवलत, कमी व्याजात कर्ज, रोजगार नसेल तर काही दिवसांचा बसून पगार, बेरोजगार भत्ता, वृद्धापकाळ व निराधार भत्ता, मोफत अपघात विमा अशा विविध प्रकारे सरकार गरिबांना मदत करत असते. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत विविध बाबी मोफत दिल्या जातात. मुलांना शाळेत दुपारचे जेवण सुद्धा मोफत दिले जाते. वह्या- पुस्तके मोफत दिली जातात. त्यामुळे मुला-मुलींच्या शिक्षणाचा, पालन पोषणाचा खर्च पालकांवर पडत नाही. धान्य, डाळी मोफत किंवा कमी किमतीला मिळत असल्याने, महिन्याला १५०० रुपये मोफत मिळत असल्याने, खर्चाचा ताण पडत नाही त्यामुळे गरिबांचा जननदर जास्त आहे. गरिबांचा जननदर जास्त असण्याची विविध कारणे आहेत. त्यामध्ये सरकार गरिबांना जी विविध प्रकारची माफत व अत्यल्प दरात मदत करते तो घटकसुद्धा कारणीभूत आहे. ज्यांना अशी मदत सरकारकडून मिळत नाही त्यांचा जननदर कमी आढळतो.

२) कुटुंब नियोजन (Family Planning**)**

दोनपेक्षा अधिक आपत्त्ये होऊ न देणे, दोन मुलांच्या जन्मात पुरेसे अंतर ठेवणे, अपत्त्ये होऊ नये त्यासाठी कुटुंबनियोजनाची साधने वापरणे या बाबींचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात समावेश होतो. कुटुंबनियोजन कार्यक्रम हा अविकसित आणि विकसनशील देशात सरकारी कार्यक्रम असतो. जननदर कमी करण्यासाठी (लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठी) सरकारला हा कार्यक्रम राबवावा लागतो. या कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेवर जननदर अवलंबून असतो. ज्या देशात सरकारकडून कुटुंब नियोजन कार्यक्रम यशस्वीपणे राबवला जातो आणि जनतेकडून सरकारच्या या कार्यक्रमाला स्वेच्छेने पाठिंबा मिळतो, त्या देशात जननदर आटोक्यात येऊ शकतो. परंतु ज्या देशातील जनता सरकारच्या कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाची खिल्ली उडवते, कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला सहकार्य करत नाही, कुटुंब नियोजनाची साधने वापरत नाही, दोन मुलांच्यानंतर सुद्धा मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करत नाही त्या देशात जननदर खूप मोठा असतो. भारतात सन १९५१ पासून कुटुंबनियोजन व कुटुंब कल्याण कार्यक्रम सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात राबवला जात आहे. पण जनतेचा चांगला पाठिंबा मिळालेला नाही. सुरुवातीची ३०-४० वर्षे भारतीय जनतेने या कार्यक्रमाला विरोध केला होता. अशा प्रकारे कुटुंब नियोजनाला देशात चांगला प्रतिसाद मिळत नसेल तर जननदर अधिक राहतो. भारताला हा अनुभव आजही येत आहे. कारण देशात निरक्षर लोकांचे प्रमाण आजही मोठे आहे. २५% लोक निरक्षर व २५ टक्के लोक अल्पशिक्षित आहेत. त्यांचे सरकारच्या या कार्यक्रमाला सहकार्य मिळत नाही. त्यामुळे जननदर कमी करण्यात यश येत नाही. जगातील अनेक देशांनी कुटुंब नियोजन कार्यक्रम यशस्वी करून दाखवला आहे. त्या देशातील जननदर बराच खाली आला आहे.

सारांश, अशा प्रकारे जननावर(fertility) वरील विविध आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, जीवशास्त्रीय, शरीरशास्त्रीय घटकांचा प्रभाव पडत असतो. विकसित देशांपेक्षा अविकसित आणि विकसनशील देशात जननदर जास्त आढळतो. विकसित देशांची आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती अविकसित व विकसनशील देशात आढळत नाही. दरडोई उत्पन्न, शिक्षण, राहणीमानाचा दर्जा, रोजगार पातळी इत्यादी अनेक बाबतीत विकसित देश अविकसित व विकसनशील देशांपेक्षा आघाडीवर आहेत. त्यामुळे विकसित देशात जननदर कमी आढळतो आणि अविकसित व विकसनशील देशात तो जास्त आढळतो.

ब) मर्त्यता (Mertality**)**

प्रास्ताविक :- लोकसंख्येवर १)जनन(fertility) २)मर्त्यता(Mortality) आणि ३) स्थलांतर(migration) या तीन घटकांचा परिणाम होत असतो. या तीन घटकात बदल झाले की लोकसंख्येत (लोकसंख्येच्या आकारमानात, लोकसंख्या वाढीच्या वेगात) बदल होतात. यापैकी जनन(fertility) हा घटकाचा लोकसंख्येवर कसा परिणाम होतो? याचा अभ्यास आपण मागे केला असून या भागात मर्त्यता(Mortality) या घटकाचा लोकसंख्येवर कसा परिणाम होतो? ते आपण पाहणार आहोत. जनन या घटकाप्रमाणे मर्त्यता हा घटक नैसर्गिक घटक आहे. मर्त्यता आणि लोकसंख्या(Mortality and population) या दोन घटकातील संबंध पाहण्यापूर्वी आपणास मर्त्यता म्हणजे काय? आणि मर्त्यतेची परिणामे कोणती आहेत? याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

मर्त्यता म्हणजे काय ?

मर्त्यता म्हणजे व्यक्तीचा मृत्यू होणे. लोकसंख्याशास्त्रात मर्त्यतेचा अभ्यास केला जातो. देशात मर्त्यतेचे प्रमाण मोठे असेल तर लोकसंख्या वेगाने वाढत नाही. जननदर कमी असेल आणि जननदरापेक्षा मृत्यूदर जास्त असेल तर लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी राहून देशाची लोकसंख्या किंवा लोकसंख्येचा आकार कमी राहतो. जगातील प्रत्येक देश जननाच्या नोंदीप्रमाणे मृत्यूच्यासुध्दा नोंदी ठेवताना दिसतो. रोमन लोकांनी सर्वप्रथम लोकांच्या मृत्यूची नोंद ठेवण्यास सुरुवात केली. त्यांनी तिसऱ्या शतकात मृत्यूच्या नोंदी करण्यास सुरुवात केली. युरोपात चर्चमध्ये मृत्यूच्या नोंदी केल्या जात होत्या. सन १६६२ मध्ये जे. ग्राउंट यांनी मृत्यू झालेल्या लोकांचा अभ्यास करून हे मृत्यू कशामुळे उद्भवले होते यावर लिखाण केले होते. संयुक्त राष्ट्रसंघ(United Nations organization) जगातील सर्व देशांनी गोळा केलेल्या मृत्यूची नोंद ठेवतो. संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे जगभरात दरवर्षी किती मृत्यूच्या घटना उद्भवतात? आणि या मृत्यूची कारणे कोणती आहेत? याची माहिती उपलब्ध आहे. जगातील प्रत्येक देश आपल्या देशातील जन्म व मृत्यूच्या नोंदी संयुक्त राष्ट्र संघाला दरवर्षी सादर करत असतो. मृत्यूच्या कारणांचा अभ्यास करता यावा आणि मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उपाय सुचवता यावेत या उद्देशाने जगभरातील सर्व देश आता मृत्यूच्या नोंदी करत आहेत. जागतिक आरोग्य संघटना(World health organization) जगभरातील सर्व देशांच्या जन्म व मृत्यूची नोंद करून त्याचा अभ्यास करत असते. त्या अभ्यासाचा उपयोग सभासद राष्ट्रांना मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी होत असतो. संयुक्त राष्ट्रसंघ(UNO) जागतिक आरोग्य संघटना(WHO) यांनी मृत्यूची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

मृत्यू (Death)**संकल्पनेची व्याख्या :**

''व्यक्तीचा जन्म झाल्यानंतर केव्हाही जर ती व्यक्ती जिवंत असण्याचा पुरावा आढळत नाही, जिवंतपणाचा पुरावा कायमचा नष्ट होतो, तर अशा घटनेला मृत्यू असे म्हणतात.''

(Death is defined as "the permanent disappearance of all evidence of life at any time after birth has taken place.")

गर्भ मृत्यू (Foetal Death**)**

जेव्हा मृत्यू आईच्या पोटातच होतो किंवा गर्भावस्थेतच मृत्यू होतो तेव्हा त्यास गर्भमृत्यू (Foetal Death)असे म्हणतात. त्यामध्ये गर्भपात (abortions)आणि मृतजन्म (Still Birth) यांचा समावेश होतो.

अर्भक मृत्यू (Infant Death**):**

जिवंत जन्मास आलेले बालक एका वर्षाच्या आत मृत्यू पावले तर त्या मृत्यूच्या घटनेला अर्भक मृत्यू (Infant Death) असे म्हणतात.

मृत्यू संकल्पनेत गर्भपात(abortions) आणि Still Births यांचा समावेश केला जात नाही. व्यक्तीच्या हृदयाची हालचाल बंद होणे, श्वसन बंद होणे आणि जिवंतपणाचा कोणताही पुरावा शिल्लक न उरणे या बाबीला मृत्यू असे म्हणतात. निसर्ग नियमानुसार प्रत्येक सजीवाचा मृत्यू अटळ आहे. जन्माला आलला जीव केव्हातरी मरणारच. परंतु लोकसंख्याशास्त्रात मृत्यूचा किंवा मर्त्यतेच्या कारणांचा, परिणामांचा अभ्यास खूप महत्त्वाचा मानला जातो. सरकारच्या दृष्टीनेही हा अभ्यास महत्त्वाचा मानला जातो. तरुण, उत्पादक लोकांच्या मृत्यूचे प्रमाण जास्त असेल तर देशाचे (अर्थव्यवस्थेचे) मोठे नुकसान होते. बुद्धीमान आणि कार्यकारी लोकसंख्येवर देशाचा आर्थिक विकास अवलंबून असतो. म्हणून लोकसंख्याशास्त्र आणि सरकार मृत्यूचा किंवा मर्त्यतेचा सतत अभ्यास करत असते.

मृत्यू मापनाची/मर्त्यता मापनाची परिणामे (Measurements of Mortality**)**

मर्त्यता मापनाची परिणामे (प्रकार) खालील प्रमाणे स्पष्ट केली आहेत.

१) ढोबळ मृत्यूदर (Crude Death Rate- CDR):-

ढोबळ मृत्यू दरास केवळ 'मृत्यूदर' Death Rate असेही म्हणतात. ढोबळ मृत्यूदर हे मर्त्यता मापनाचे एक साधे सोपे

परिणाम आहे. मृत्यू काढताना किंवा ढोबळ मृत्यूदर काढताना एक वर्षाचा कालावधी विचारात घेतात. प्रति १००० लोकसंख्येमागे किती व्यक्ती मरण पावल्या याचा विचार केला जातो. ढोबळ मृत्युदराची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

''एका वर्षाच्या कालावधीत एका विशिष्ट प्रदेशातील दर १००० लोकसंख्येमागे मृत्यू पावणाऱ्या लोकांची संख्या म्हणजे मृत्यू दर होय. The crude death rate is the number of death per 1000 people in a year in relation to the total population.

ढोबळ मृत्यूदारास अशोधित मृत्यूदर असेही म्हणतात. ढोबळ मृत्यूदर काढण्यासाठी एका विशिष्ट वर्षात नोंद झालेल्या मृत्यूच्या एकूण संख्येला त्या ठिकाणच्या त्याच वर्षातील मध्यवर्षीय लोकसंख्येने भागले जाते व त्याच्या गुणोत्तर १००० ने गुणले जाते. ढोबळ मृत्यूदराचे सूत्र खालील प्रमाणे आहे.

$$\text{ढोबळ मृत्यूदर} = \frac{\text{विशिष्ट प्रदेशात एका वर्षात मृत पावलेल्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{त्या विशिष्ट प्रदेशातील वर्षाच्या मध्यास असणारी लोकसंख्या}} \times 1000$$

$$\text{Crude death rate} = \frac{D}{P} \times K$$

D = Total registered deaths in a year
P = Total media population of that Year
K = 1000

$$CDR = \frac{\text{Total days in a year}}{\text{Total media population}} \times 1000$$

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने आपणास ढोबळ मृत्युदराची संकल्पना स्पष्ट करता येईल. समजा X या शहराची २०२३ वर्षातील मध्यवर्गीय लोकसंख्या ६०००० आहे आणि त्या वर्षात मृत्यूच्या एकूण ७०० घटना घडून आल्या. तर X या शहराचा सन २०२३ या वर्षातील मृत्यूदर खालीलप्रमाणे येईल.

$$CDR = \frac{D}{P} \times K$$

$$\therefore CDR = \frac{700}{60000} \times 1000$$

$$\therefore CDR = 11.66$$

X शहराचा २०२३ या वर्षातील मृत्यूदर (दरहजारी) ११.६६ एवढा आहे. अशाप्रकारे ढोबळ मृत्यू दर काढण्यासाठी ज्या वर्षीचा ढोबळ मृत्यूदर काढायचा असतो, त्या वर्षात मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींच्या संख्येला त्याच वर्षातील मध्यास असणाऱ्या लोकसंख्येने भागले जाते आणि येणाऱ्या आकड्याला १००० ने गुणले जाते. एखाद्या गावाचा, शहराचा, जिल्ह्याचा, तालुक्याचा, राज्याचा, देशाचा, खंडाचा, जगाचा ढोबळ मृत्यूदर काढता येतो. ढोबळ मृत्यूदारावरून सरकारला त्यासंबंधी धोरणे आखता येतात. मृत्यूदर जास्त असेल तर कमी करण्यासाठी सरकारला उपाययोजना करता येतात. मृत्यूदरात वाढ झाली आहे की घट झाली आहे हे पाहण्यासाठी सरकार दरवर्षी आपली यंत्रणा सज्ज ठेवत असते. कोणत्या वयोगटात अधिक मृत्यू होतात हे सरकारला पाहणे अत्यंत आवश्यक असते..

२) वयसापेक्ष मृत्यूदर (Age specific Death Rate-ASDR):

लोकसंख्येचे विविध वयोगट पाहून त्या त्या विशिष्ट वयोगटातील त्या एका विशिष्ट वर्षात किती व्यक्तींचा मृत्यू झाला त्या मृत्यूच्या घटनांची संख्या विचारात घेऊन वयसापेक्ष मृत्यूदर काढला जातो. वयसापेक्ष मृत्यू दर काढण्यासाठी देशातील किंवा विशिष्ट प्रदेशातील लोकसंख्येचे ० ते ४, ५ ते ९, १० ते १४, १५ ते १९, २० ते २४, २५ ते २९, ३० ते ३४, ३५ ते ३९ असे पाच वर्षांच्या अंतराचे वयोगट तयार करतात. वयसापेक्ष मृत्युदराची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

'' एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकसंख्येचे विविध वयोगट तयार करून त्या प्रत्येक वयोगटातील मृत्यूच्या संख्येला वयोगटातील वर्षाच्या मध्यकाळातील त्या वयोगटातील एकूण लोकसंख्येने भागून त्याच्या गुणोत्तरास १००० ने गुणले असता येणारा आकडा म्हणजे वयसापेक्ष मृत्यूदर होय.''

वयसापेक्ष मृत्यूदराची संकल्पना खालील सूत्राच्या साह्याने स्पष्ट केली आहे.

$$\text{Age Specific Death Rate} \quad \frac{DA}{PA} \times K$$

DA = Number of deaths in a particular age group
विशिष्ट वयोगटात मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींची संख्या

PA = Mid year population of the age group

विशिष्ट वयोगटातील विशिष्ट वर्षातील मध्यकाळातील लोकसंख्या

k = 1000

$$ASDR = \frac{\text{No. of deaths in a specific age group of population}}{\text{Total midyear population in that age group}} \times 1000$$

वयसापेक्ष मृत्यू दलाचे सूत्र मराठीत खालील प्रमाणे दिले आहे.

$$\text{वयसापेक्ष मृत्यूदर} = \frac{\text{विशिष्ट भागातील विशिष्ट वयोगटातील विशिष्ट वर्षातील मृतांची संख्या}}{\text{त्याच विशिष्ट भागातील त्याच विशिष्ट वयोगटातील त्याच वर्षाची मध्यकाळातील लोकसंख्या}} \times 1000$$

ढोबळ मृत्यूदराप्रमाणे वयसापेक्ष मृत्यू दर काढता येतो. ढोबळ मृत्यूदर हा सर्व वयोगटात मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींचा सरासरी मृत्यूदर असतो. तर वयसापेक्ष मृत्यूदर हा प्रत्येक वयोगटासाठी वेगवेगळ्या काढला जातो. एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने विशिष्ट वयोगटातील मृत्यूदाराची संकल्पना स्पष्ट करता येते. समजा २०२३ या वर्षात x या शहरात १५ ते १९ या वयोगटातील ४० व्यक्तींचा मृत्यू झाला आणि त्यावर्षी या वयोगटाची लोकसंख्या १६०० इतकी होती. तर x शहरातील १५ ते १९ या वयोगटातील मृत्यूदर खालील प्रमाणे येईल.

$$\text{१५ ते १९ या वयोगटातील मृत्यूदर} = \frac{४०}{१६००} \times 1000$$

$$= 25$$

अशाप्रकारे प्रत्येक वयोगटाचा मृत्यूदर काढता येतो. ज्या वयोगटाचा मृत्यूदर काढावयाचा आहे, त्याच वयोगटातील एकूण लोकसंख्या विचारात घ्यावी लागते. तसेच ज्या वर्षीच्या मृत्यूंची संख्या विचारात घेतली आहे, त्याच वर्षीची त्याच वयोगटाची मध्यकाळातील लोकसंख्या विचारात घेतली जाते.

पुरुष आणि स्त्री अशी वर्गवारी करूनसुद्धा आपणास पुरुष वयसापेक्ष मृत्यूदर आणि स्त्री वयसापेक्ष मृत्यूदर काढता येतो. यावरून विविध वयोगटातील स्त्रियांचा किती मृत्यूदर आहे आणि पुरुषांचा किती मृत्यूदर आहे याची कल्पना येते.

पुरुष वयसापेक्ष मृत्यू:

''एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील पुरुष लोकसंख्येचे विविध वयोगट तयार करून त्या प्रत्येक वयोगटातील मृत पावलेल्या पुरुषांच्या संख्येला त्या वर्षातील त्या त्या वयोगटातील पुरुषांच्या एकूण लोकसंख्येने भागून त्यांच्या गुणोत्तरास १००० ने गुणले असता येणारा आकडा म्हणजे पुरुष वयसापेक्ष मृत्यूदर होय.''

$$ASDR = \frac{\text{No. of deaths in a specific age group of Male population}}{\text{Total midyear population in that age group}} \times 1000$$

$$ASDR = \frac{DMA}{PMA} \times 1000$$

DMA = Number of deaths in a particular male age group

विशिष्ट वयोगटातील मृत्यू पावलेल्या पुरुष जातीच्या मृतांची संख्या

PMA = Mid year male population of the male age group

विशिष्ट वयोगटातील विशिष्ट वर्षातील मध्यकाळातील पुरुष लोकसंख्या

K= 1000

$$\text{पुरुष वयसापेक्ष मृत्यूदर} \quad \frac{\text{एका विशिष्ट वयोगटातील पुरुष जातीच्या मृतांची संख्या}}{\text{त्याच विशिष्ट वयोगटातील त्याच वर्षातील पुरुष जातीची एकूण लोकसंख्या}}.$$

$$\text{स्त्री वयसापेक्ष मृत्यूदर} \quad \frac{\text{एका विशिष्ट वयोगटातील स्त्री जातीच्या मृतांची संख्या}}{\text{त्याच विशिष्ट वयोगटातील त्याच वर्षातील स्त्री जातीची एकूण लोकसंख्या}}$$

विविध वयोगटातील पुरुषांचा आणि स्त्रियांचा मृत्यूदर जाणून घेण्यासाठी पुरुष वयसापेक्ष मृत्यू दर आणि स्त्री वयसापेक्ष मृत्यू दर काढला जातो आणि कोणत्या वयोगटात पुरुषांचा व स्त्रियांचा मृत्यू दर किती आहे? कमी आहे की जास्त आहे ते शोधून काढले जाते अभ्यासासाठी आणि मृत्यूच्या प्रश्नासंदर्भात योग्य त्या उपाययोजना सुचवता येण्यासाठी लिंग वयसापेक्ष मृत्यूदर विचारात घेतले जातात..

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने पुरुष आणि स्त्री वयसापेक्ष मृत्यूदराची संकल्पना स्पष्ट करता येईल. समजा २०२३ या वर्षात कोल्हापूर या शहरात ३५ ते ३९ या वयोगटातील ६० पुरुष व्यक्तींचा मृत्यू झाला आणि त्या वर्षात या वयोगटातील पुरुषांची संख्या ३२०० होती. तर २०२३ या वर्षातील ३५ ते ३९ वयोगटातील पुरुष मृत्यू दर किती असेल?

पुरुष वयसापेक्ष मृत्यूदर = $\frac{60}{3200}$ x 1000

= 18.75 किंवा 19

याचा अर्थ २०२३ मध्ये कोल्हापूर शहरात दर १००० पुरुषांमागे पुरुषांचा मृत्यू झाला.

समजा २०२३ या वर्षात कोल्हापूर या शहरात ३५ ते ३९ या वयोगटातील ५० स्त्रियांचा मृत्यू झाला आणि त्या वर्षात या वयोगटातील स्त्रियांची संख्या ३१०० होती. तर २०२३ या वर्षातील ३५ ते ३९ या वयोगटातील स्त्री मृत्यू किती असेल?

स्त्री वयसापेक्ष मृत्यूदर = $\frac{50}{3100}$ x 1000

= 16.12 किंवा 16

याचा अर्थ २०२३ मध्ये कोल्हापूर शहरात दर १००० स्त्रियांमध्ये १६ स्त्रियांचा मृत्यू झाला. म्हणून ३५ ते ३९ वयोगटातील स्त्री वयसापेक्ष मृत्यूदर १६ इतका आहे.

३) कारणपरतवे मृत्यूदर (Cause specific Death Rate-(SDR)**)**

जिवंत जन्मलेल्या व्यक्तींचा केव्हा न केव्हा मृत्यू होतोच. वृद्धापकाळमुळे किंवा वय झाल्याने जसे मृत्यू होतात त्याप्रमाणे अपघात, रोग, भाजणे, पाण्यात बुडणे अशा विविध कारणांनी व्यक्तींचा मृत्यू होत असतो. म्हणून वयसापेक्ष आणि लिंग सापेक्ष मृत्यूदराबरोबर कारणसापेक्ष मृत्यूदर सुद्धा विचारात घ्यावा लागतो. या प्रकारच्या मृत्यू दरावरून कोणत्या कारणाने कोणत्या वयोगटातील व्यक्तींचा मृत्यू झाला याचा शोध लागतो. ज्या कारणाने मृत्यू उद्भवतात त्या कारणांचा शोध घेऊन मृत्यूचे प्रमाण कमी करता येते. मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी योग्य त्या उपाययोजना कराव्या लागतात. त्यासाठी केवळ वयसापेक्ष आणि ढोबळ मृत्यूदर उपयोगी पडत नाही, तर कारणपरत्वे मृत्यूदर सुद्धा विचारात घ्यावा लागतो. कारणपरत्वे मृत्युदराची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

''एका वर्षाच्या कालावधीत एका विशिष्ट भूप्रदेशातील प्रति १००० लोकसंख्येमागे विशिष्ट कारणांनी मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींची संख्या म्हणजे कारणपरत्वे मृत्यूदर होय.''

$$CSDR = \frac{DC}{D} \times K$$

CSDR = Cause specific Death Rate- कारणसापेक्ष मृत्यूदर

DC= Number of deaths to a particular cause in a year

एका विशिष्ट वर्षात एका विशिष्ट कारणाने मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींची संख्या

D= Total number of mid-year deaths

मध्य वर्षातील एकूण लोकसंख्या

K = 1000

$$\text{कारणसापेक्ष मृत्यूदर} = \frac{\text{एका विशिष्ट वर्षात एका विशिष्ट कारणाने मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{मध्य वर्षातील एकूण लोकसंख्या}} \times 1000$$

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने कारणसापेक्ष मृत्यूदर कसा काढतात ते स्पष्ट करता येईल. समजा २०२३ या वर्षात x या गावातील ३३ व्यक्ती अपघाताने मरण पावले. त्या x गावची मध्य वर्षातील लोकसंख्या समजा ४००० इतकी होती तर कारणपरत्वे मृत्यूदर (अपघात कारणपरत्वे मृत्यूदर) किती असेल?

अपघात कारणपरत्वे मृत्यूदर = $\frac{33}{4000}$ x 1000

= 8.25 किंवा 8

याचा अर्थ २०२३ या वर्षात x या गावात प्रति १००० लोकसंख्येमागे आठ व्यक्तींचा मृत्यू झाला. म्हणून अपघात कारण

सापेक्ष मृत्यूदर ८ इतका आहे.

आजारपण, अपघात, रोगराई, वृद्धत्व, आत्महत्या अशा कारणांनी लोक मरत असतात. कोणत्या कारणाने लोक मरण पावले आणि कारणपरत्वे मृत्यूदर काय आहे याचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक असतो. कारण मृत्यूची कारणे जाणून घेऊन त्यावर सरकारला ताबडतोब उपाययोजना करता येते. कारणपरत्वे स्त्री व पुरुष मृत्यूदर सांगता येतो. कारणपरत्वे वयोगट पाडून मृत्यूदर काढता येतो.

४)प्रमाणित मृत्यूदर (Standardised Death Rate- SDR):

थॉमसन आणि लेव्हिस या लोकसंख्या शास्त्रज्ञांनी मर्त्यतेचे मापन करण्यासाठी 'प्रमाणित मृत्यूदर' (Standardised Death Rate) ही पद्धत सांगितली आहे. प्रमाणित मृत्यूदर काढण्यासाठी प्रमाणीत लोकसंख्येचा विचार केला जातो. एखाद्या गावाची किंवा विविध वयोगटातील लोकांची आकडेवारी खात्रीलायक किंवा अचूक असते तेव्हा त्या लोकसंख्येला प्रमाणित लोकसंख्या असे म्हणतात. यामध्ये विविध वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण १० लाख धरले जाते. लोकसंख्येच्या गुणवत्तेचा विचार करून प्रमाणित मृत्यू दर काढतात. उदाहरणार्थ सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांचा मृत्यूदर, पुढारलेल्या व मागासलेल्या समाजातील मृत्यूदर इत्यादी प्रमाणित मृत्यूदाराची संकल्पना वयसापेक्ष मृत्यूच्या प्रमाणावर आधारित आहे. प्रमाणित मृत्यूदराच्या संकल्पनेच्या सहाय्याने विविध प्रकारच्या लोकसंख्येच्या मृत्यू प्रमाणाची तुलना करता येते. थोडक्यात सुशिक्षित-अशिक्षित, पुढारलेले-मागासलेले लोक, स्त्री-पुरुष लोकसंख्या अशा लोकसंख्येच्या विविध गुणधर्मांचा विचार करून प्रमाणित मृत्यूदर काढला जातो.

According to Thomson and Lewis the standard standardized death rate based on age specific death rates supplies a simple and accurate basis for comparing the death rates of different populations.

प्रमाणित मृत्युदराचे प्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदर (Direct standardized death)आणि अप्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदर (Indirect standardized death) असे दोन प्रकार आहेत. या प्रकारांची थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे दिली आहे.

अ) प्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदर (Direct standardized death Rate-DSDR)

प्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदाराची संकल्पना खालील सूत्राच्या साह्याने स्पष्ट केली आहे.

$$\text{Direct standardized death rate} = \frac{PS \times DL}{PS}$$

PS = Standard population of a locality त्या स्थानिकातील प्रमाणित लोकसंख्या

DL = Age specific death rate of local population स्थानिक लोकसंख्येतील त्याच वयोगटातील मृत्यूदर

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने आपणास प्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदाराची संकल्पना स्पष्ट करून सांगता येईल

अ.क्र.	वयोगट (वर्षे)	x शहराची लोकसंख्या	x शहराचा मृत्यूदर	Y शहराची लोकसंख्या	Y शहराचा मृत्यूदर
१	० ते ५	२०,०००	६०	२२०००	५०
२	६ ते १५	४०,०००	५०	४८०००	४८
३	१६ ते ५०	१,२०,०००	४५	८००००	६०
४	५० च्या वर	६०,०००	३५	७००००	४५

वरील तक्त्याच्या आधारे आपण X शहराचा प्रमाणित मृत्यूदर काढू.

$$SDR = \frac{20000 \times 60 + 40000 \times 50 + 120000 \times 45 + 60000 \times 55}{20000 + 40000 + 120000 + 60000}$$

$$= \frac{120000 + 2000000 + 5400000 + 2100000}{240000}$$

$$= \frac{10700000}{240000}$$

$$= 44.58$$

X शहराचा प्रमाणित मृत्यूदर = ४४.५८ इतका आहे.

वरील तक्त्याच्या आधारे Y शहराचा प्रमाणित मृत्यूदर खालीलप्रमाणे काढला आहे.

$$SDR = \frac{20000 \times 50 + 48000 \times 48 + 80000 \times 60 + 700000 \times 45}{22000 + 48000 + 80000 + 70000}$$

$$= \frac{1100000+ 2304000 + 4800000 + 3150000}{220000}$$

$$= \frac{11354000}{220000}$$

= 51.60

Y शहराचा प्रमाणित मृत्यू दर =५१६० इतका आहे. याचा अर्थ X शहरापेक्षा Y शहराचा मृत्यूदर जास्त आहे. दोन शहरांच्या, दोन देशांच्या मृत्यूदराची तुलना करण्यासाठी अशा प्रकारे प्रमाणित मृत्यूदर काढला जातो.

ब) अप्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदर (Indirect standardized death rate)

अप्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदर काढण्यासाठी खालील सूत्राचा अवलंब करावा.

$$ISDR = \frac{PL \times DS}{PL}$$

PL = Population of the locality त्या स्थानिकाची प्रमाणित लोकसंख्या

DS = Standerdized age specific death rate स्थानिक लोकसंख्येतील त्याच वयोगटातील मृत्यूदर

ISDR = Indirect standardized death rate अप्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यूदर

$$\text{अप्रत्यक्ष प्रमाणित मृत्यू दर} = \frac{\text{स्थानिक ठिकाणची प्रमाणित लोकसंख्या X स्थानिक लोकसंख्येतील त्याच वयोगटातील मृत्यू दर}}{\text{स्थानिक ठिकाणची प्रमाणित लोकसंख्या}}$$

५) बालमृत्युदर (Child Death Rate / Infant Mortality Rate)

बालमृत्यू(Child Death), नवजात अर्भक मृत्यू(Infant death), उत्तरकालीन नवजात अर्भक मृत्यू (Naontal death) इत्यादी बालमृत्यूच्या संकल्पना असून या संकल्पनांचा थोडक्यात अर्थ खालील प्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

१) बालमृत्यू(Child Death) ० ते ६ या वयोगटातील बालकांच्या मृत्यूस बालमृत्यू असे म्हणतात.

२)नवजात अर्भक मृत्यू Infant death) : एक महिन्याच्या आतील बालकाच्या मृत्यूस नवजात अर्भक मृत्यू असे म्हणतात.

३)उत्तरकालीन नवजात अर्भक मृत्यू (Naontal death) : एका महिन्यापेक्षा जास्त परंतु एक वर्षापेक्षा कमी वयात मृत्यू झाल्यास उत्तरकालीन नवजात अर्भक मृत्यू असे म्हणतात.

४) बालमृत्यू दर (Child Death Rate)

दर १००० जिवंत बालकांमध्ये एका वर्षात मृत्यू पावणाऱ्या शून्य ते सहा या वयोगटातील बालकांची संख्या म्हणजे बालमृत्यू दर होय.

अर्भक मृत्यू दर (Infant Mortality Rate-IMR)

० ते १ वर्ष वयाच्या बालकांना अर्भक असे म्हणतात.

''According to work lay in funds are defined in demography as an if exact age group namely age zero or do children in the first year of life who have not yet reached each one."

लोकसंख्या शास्त्रानुसार ज्या बालकांचा मृत्यू एक वर्ष पूर्ण व्हायच्या आधीच घडून आलेला असतो, त्यास अर्भक मृत्यू किंवा बालमृत्यू असे म्हणतात. ० ते १ वर्षापर्यंतच्या वयोगटात मृत्यू पावलेल्या बालकांचा उल्लेख 'अर्भक मृत्यू' असा केला जातो. १ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर असे वर्ष गृहीत धरून बालमृत्यू दर काढतात. या एका कॅलेंडर वर्षात मृत्यू पावलेली एक वर्षापेक्षा कमी वयाची बालके आणि याच कॅलेंडर वर्षात जिवंत जन्माला आलेली बालके यांच्या गुणोत्तरास १००० संख्येने गुणले असता जो आकडा मिळतो त्यास अर्भक मृत्यू दर (Infant Mortality Rate) असे म्हणतात. अर्भक मृत्यूदराचे सूत्र खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

$$\text{Infant Mortality Rate} = \frac{DI}{B} \times K$$

DI = Number of deaths among infants registered during the year.

विशिष्ट वर्षातील (कॅलेंडर वर्षातील) १ वर्षाच्या आत मृत्यू पावलेल्या बालकांची /अर्भकांची संख्या

B = Number of registered births in the same year

त्या विशिष्ट वर्षात कॅलेंडर वर्षात नोंदणी झालेल्या जिवंत अर्भकांची किंवा बालकांची संख्या (१ वर्षाच्या आतील)

K = 1000

$$\text{अर्भक मृत्यूदर} = \frac{\text{एका कॅलेंडर वर्षात मृत पावलेल्या १ वर्षाखालील अर्भकांची संख्या}}{\text{त्या एका कॅलेंडर वर्षात नोंदणी झालेल्या १ वर्षाच्या आतील जिवंत (सजीव) बालकांची/ अर्भकांची संख्या}} \times 1000$$

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने आपणास अर्भक मृत्युदराची (बालमृत्युदराची) संकल्पना स्पष्ट करून सांगता येईल. समजा २०२३ या कॅलेंडर वर्षात (१ जानेवारी २०२३ ते ३१ डिसेंबर २०२३) मृत पावलेल्या १ वर्षाखालील अर्भकांची (बालकांची संख्या ११६०० एवढी आहे आणि या २०२३ कॅलेंडर वर्षात जिवंत जन्माला आलेल्या अर्भकांची (बालकांची) संख्या १,४२,००० एवढी आहे तर २०२३ वर्षातील x गावातील अर्भक मृत्यूदर किती असेल?

$$\text{२०२३ वर्षातील x गावचा अर्भक मृत्यूदर} = \frac{11600}{142000} \times 1000$$

$$= 81.69 \text{ (किंवा } 82)$$

२०२३ वर्षातील x गावचा अर्भक मृत्यूदर ८२ का आला असून त्याचा अर्थ १००० जिवंत बालकांमागे ८२ बालके मरण पावली होती.

अशा प्रकारे एखाद्या गावाचा, तालुक्याचा, जिल्ह्याचा, राष्ट्राचा, बालमृत्युदर काढता येतो. तसेच राष्ट्रीय पातळीवरही बालमृत्युदर काढता येतो. ० ते १ वयाच्या बालकाचा, १ ते३, ३ ते ६ आणि ० ते ६ या वयोगटातील बालकांचा मृत्यूदर काढता येतो. ० ते ६ या वयोगटातील बालकांचे विविध वयोगट पाडून बालमृत्यूदर काढता येतो. त्यावरून कोणत्या वयोगटात जास्त किंवा कमी बालमृत्यूदर आहे ते सांगता येते. तसेच कोणत्या गावात?, कोणत्या तालुक्यात?, कोणत्या राज्यात? बालमृत्यू दर किती आहे ते सांगता येते. तसेच ग्रामीण भागात बालमृत्यू दर किती आहे, आदिवासी भागात किती आहे आणि नागरी भागात बालमृत्युदर किती आहे ते सांगता येते. राज्य किंवा राष्ट्रीय पातळीवरील बालमृत्युदरापेक्षा स्थानिक पातळीवर बालमृत्यू दर मोजला तर ते फायदेशीर असते. कारण ज्या ठिकाणी बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त आढळून येते त्या ठिकाणच्या बालमृत्यूच्या समस्येचा अभ्यास करून उपाय सुचवता येतात. एखाद्या ठिकाणी बालमृत्युदर ८० असू शकतो तर दुसऱ्या ठिकाणी तो १० असू शकतो. या दोन्ही ठिकाणच्या बालमृत्यूची सरासरी काढली तर ती ४५ येईल. म्हणून बालमृत्यूच्या प्रश्नावर ठोस उपाययोजना करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर बालमृत्यू दर काढला जातो. राष्ट्रीय किंवा राज्य पातळीवरील बालमृत्यूची सरासरीवरुन स्थानिक पातळीवरील किंवा गावपातळीवरील बालमृत्यूच्या समस्येचा फारसा अंदाज येत नाही. राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा गाव पातळीवरील, आदिवासी भागातील बालमृत्यूचा दर कितीतरी जास्त असू शकतो. म्हणून स्थानिक पातळीवर बालमृत्यूदर काढला जातो.

६)एकूण मृत्यूदर (Total Mortality Rate)

एकूण मृत्युदरास संपूर्ण मृत्यूदर असे सुद्धा म्हणतात. यामध्ये विविध वयोगटांचे मृत्यूदर एकत्र केले जातात आणि एका सूत्राच्या सहाय्याने एक मृत्यूदर काढला जातो. तेव्हा त्यास एकूण मृत्यूदर(Total Mortality Rate) असे म्हणतात. एकूण मृत्युदराची संकल्पना खालील सूत्राच्या साहाय्याने स्पष्ट केली आहे.

$$\text{एकूण मृत्यूदर} = \frac{\text{सर्व वयोगटात मृत पावलेल्या व्यक्तींची संख्या} \times \text{एक वयोगट}}{1000}$$

$$\text{Total Mortality Rate} = \frac{\text{Sum of age specific mortality rate x Magnitude of the age group}}{1000}$$

विविध वयोगटातील मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींच्या संख्येला ५ ने गुणतात आणि येणाऱ्या उत्तराला १००० ने भागतात . तेव्हा एकूण मृत्यूदर निघतो.

मर्त्यतेवर परिणाम करणारे घटक (Factors affecting Mortality)

मर्त्यतेवर परिणाम करणारे घटक म्हणजे मृत्यूस कारणीभूत असणारे घटक होय. जीवशास्त्रीय, शरीरशास्त्रीय आणि पर्यावरणीय घटकांचा परिणाम मर्त्यतेवर होत असतो. वयाचं आणि लिंग या घटकाचाही मर्त्यतेवर परिणाम होत असतो. डब्ल्यू. एच .ओ .या संस्थेने मृत्यूस कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांचे वर्गीकरण खालील पाच भागात केले आहे.

१) श्वसनसंबंधित आजार (Infections, Parasitic and respiratory disease)

२)कर्करोग (Cancer)

३) रोग (Diseases of the circulatory system)

४) हिंसा आणि अपघात (Violence and accidents)

५) पचनसंस्थेची संबंधित रोग (All other causes such as diseases of the digestive system)

अशाप्रकारे वरील विविध कारणांमुळे जगभरातील लोकांना मृत्यू येतो. मर्त्यतेचे प्रमाण जास्त असेल तर लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी राहतो. जननदर न वाढता मृत्यूदर घटला तर देशाच्या लोकसंख्येच्या वाढीचा वेग घटून देशाच्या लोकसंख्येचा आकार कमी होतो. लोकसंख्येत वाढ होण्याऐवजी घट होते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात जन्मदरही मोठा होता आणि मृत्युदरही मोठा होता. त्यामुळे १९२१ पर्यंत लोकसंख्या वाढीची समस्या निर्माण झालेली नव्हती. कारण जननदर व मृत्यूदर दोन्ही जास्त असले तरी जननदर व मृत्यूदर जवळजवळ सारखाच होता. त्यामुळे लोकसंख्या वाढत नव्हती. १९२१ नंतर मात्र भारतात वेगाने लोकसंख्या वाढू लागली. कारण जननदराच्या तुलनेत मृत्यूदर वेगाने घटण्यास सुरुवात झाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९५१ पासून जन्मदर व मृत्यू दरात मोठे अंतर पडू लागले. १९५१ पासून आजपर्यंत जन्मदर आणि मृत्यूदर दोन्हीत घट होत असल्याचे दिसत असले तरी जननदरापेक्षा मृत्यूदर खूपच कमी झाला आहे. त्यामुळे भारतात लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत आहे. लोकसंख्या प्रचंड आकाराची (जगात दोन नंबरची) बनली आहे. जन्मदरात आणि मृत्यूदरात प्रचंड तफावत असल्याने (जन्मदर जास्त व मृत्यूदर खूपच कमी असल्याने) भारतात लोकसंख्या वाढीला अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण झाली आहे. जन्मदर जास्त व मृत्यूदर कमी या कारणामुळे लोकसंख्येचा स्फोट घडून आला आहे. अशा प्रकारे मर्त्यतेत किंवा मृत्यूदरात बदल झाला की देशाच्या एकूण लोकसंख्येत बदल घडून येतो.

विकसनशील देशात मृत्यूदरात घट होण्याची कारणे

भारत, चीन, पाकिस्तान, इंडोनेशिया अशा सर्वच विकसनशील देशात अलीकडच्या काळात मृत्यूदरात खूपच घट झाली आहे. त्यामुळे सर्वच विकसनशील देशांना लोकसंख्या वाढीच्या समस्यांनी ग्रासले आहे. पूर्वीच्या तुलनेत सर्वच विकसनशील देशात आज जननदर आणि मृत्यूदर खूपच घटले आहेत. परंतु मृत्यूदरात जेवढ्या प्रमाणात घट झाली तेवढ्या प्रमाणात जनन दरात घट झालेली नाही. जननदर आणि मृत्यूदरात मोठी तफावत दिसते. जननदर जास्त आणि मृत्यूदर कमी अशी परिस्थिती दिसते. विकसनशील देशांच्या लोकसंख्या वाढीचे हे एक प्रमुख कारण आहे. दिवसेंदिवस विकसनशील देशांचा मृत्यूदर कमीच होत जाणार आहे. मृत्युदर कमी होणे ही चांगली आणि स्वागतार्ह बाब आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात मृत्यूदर का घटत आहे त्याच्या कारणांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. ती कारणे थोडक्यात खालील प्रमाणे दिली आहेत.

१) रोगाच्या साथींना आळा घालण्यात यश:

पूर्वीच्या काळात जगभर विविध रोगाच्या साथी अधून-मधून पसरत असत. टॉयफाईड, मलेरिया, देवी, न्यूमोनिया, प्लेग पोलिओ, टीबी असे रोग व रोगाच्या साथी पसरत असतात. काही रोग संसर्गजन्य होते. उदाहरणार्थ प्लेग इत्यादी रोगाच्या साथीने गावातील ६०-७० टक्के लोक मृत्युमुखी पडत असत. त्यामुळे मृत्युदर खूप मोठा होता. लोकसंख्या वाढतच नव्हती. परंतु विकसित देशांनी आणि जागतिक आरोग्य संघटनांनी गरीब, अविकसित देशांना मोठ्या प्रमाणात औषधे व लसींचा पुरवठा केला. त्यामुळे जगातील जवळजवळ सर्वच गरीब देशातून साथीच्या रोगांचे उच्चाटन झाले आहे. त्यामुळे साथीच्या रोगाने मरणाऱ्यांचे प्रमाण अनेक देशात शून्यावर आले आहे. अशाप्रकारे ज्या रोगांच्या साथीने गावच्या गावे मरत असतात त्या साथीच्या रोगांचे उच्चाटन करण्यात गरीब, विकसनशील देशांनी मोठे यश मिळवले आहे. त्यामुळे विकसनशील देशात मृत्युमुखी पडणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. रोगाच्या साथीने विकसनशील देशात वर्षाला लाखो लोक मरत असत. हे प्रमाण शून्यावर आल्याने एकूण मृत्यूदरात घट झाली आहे. त्यामुळे विकसनशील देशात वेगाने लोकसंख्या वाढत आहे.

२)आरोग्य सुविधेत वाढ व सुधारणा:

विकसनशील देशातील मृत्यूदरात घट होण्याचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे गेल्या ३०-४० वर्षात विकसनशील देशांच्या सरकारांनी आपल्या देशात आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये मोठी वाढ व सुधारणा केली आहे. गावोगावी मोफत दवाखाने सुरू केले आहेत. डॉक्टर्स, नर्स व इतर कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत सतत वाढ केली जात आहे. औषधे, लसी, इंजेक्शन यांचा पुरवठा मागणीप्रमाणे केला जात आहे. गरिबांना संपूर्ण औषधउपचार मोफत केला जात आहे. अशाप्रकारे विकसनशील देशांनी आपल्या देशातील आरोग्य सुविधात वाढ व सुधारणा करण्याचे धोरण स्वीकारल्याने मृत्यूदरात मोठी घट घडून आली आहे. मृत्युदरात दिवसेंदिवस घट होत आहे. त्यामुळे लोकसंख्येचा आकारही वाढत आहे.

३)पर्यावरणीय प्रदूषण विरोधी उपायांची अंमलबजावणी :

विविध प्रकारच्या प्रदूषणामुळे सुद्धा मोठ्या प्रमाणात मृत्यू उद्भवतात. उदाहरणार्थ पाण्याच्या प्रदूषणामुळे, अस्वच्छ व दूषित पाण्या पिण्याच्या पाण्यामुळे जुलाब गॅस्ट्रो सारखे आजार येऊन विकसनशील देशात पूर्वी मोठ्या प्रमाणात लोक मरत असत. ओढ्यातील, नदीतील पिण्याचे पाणी विविध कारणांमुळे दूषित होऊन वर्षाला एकेका देशात कोट्यावधी लोक मरत असतात. त्यामुळे ३०-४० वर्षांपूर्वी विकसनशील देशात मृत्यूदर खूप मोठा होता. पण अलीकडच्या काळात अनेक विकसनशील देशांनी पाणी प्रदूषण,

होणार नाही याची काळजी घेतली आहे. देशातील जास्तीत जास्त नागरिकांना पिण्याचे पाणी शुद्ध व स्वच्छ मिळेल याची काळजी विकसनशील देश घेत आहेत. स्वच्छ व निर्जंतुक पिण्याचे पाणी पुरवले जात आहे. त्यामुळे अशुद्ध व गढूळ पाणी पिऊन मारणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. अशाप्रकारे विकसनशील देशांच्या सरकारकडून देशातील जास्तीत जास्त नागरिकांना स्वच्छ व शुद्ध पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा केला जात आहे. त्यामुळे विकसनशील देशातील मृत्यूदर दरवर्षी घटत आहे. मृत्युदर घटत असल्यामुळे लोकसंख्येचा आकार वाढत आहे.

४) दुष्काळावर मात:

विकसनशील देशात पूर्वीच्या काळी मोठे दुष्काळ पडत असत. सलग काही वर्षे पाऊस पडत नसे. दुष्काळामुळे अन्नधान्याची प्रचंड टंचाई निर्माण होऊन भुकेने व्याकुळ होऊन वर्षाला लाखो लोक मृत्यूमुखी पडत असत. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारताची हीच परिस्थिती होती. परंतु भारतासारख्या अनेक विकसनशील देशांनी दुष्काळावर मोठी मात केली आहे. देशात अनेक लहान मोठी धरणे बांधली आहेत. त्यामुळे सिंचनाची सोय होऊन अन्नधान्याची उपलब्धता वाढली आहे. धरणांमुळे सिंचनाची, पिण्याच्या पाण्याची सोय झाली आहे. दुष्काळी भागात पाणी वळवले जात आहे. त्यामुळे दुष्काळाची तीव्रता कमी होत आहे. वाहतूक साधनांची प्रगती झाल्यामुळे दुष्काळी भागात पाणी, धान्य यांचा पुरवठा करणे शक्य झाले आहे. अशा प्रकारे विकसनशील देशांनी दुष्काळावर मात करण्यात यश मिळवले असल्याने दुष्काळामुळे, उपासमारीने मरणाऱ्यांचे प्रमाण जवळजवळ शून्यावर आले आहे. त्यामुळे विकसनशील देशातील मृत्यूदर सुद्धा घटला आहे.

५) जागतिक मदत

दुष्काळ, रोगराई या काळात विकसनशील देशांना अमेरिकेसारख्या विकसित देशांकडून मोठी मदत मिळते. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, संयुक्त राष्ट्र संघ, जागतिक आरोग्य संघटना या संघटना सुद्धा विकसनशील देशांना विविध प्रकारची मदत, सल्ला व मार्गदर्शन देतात. आजही विकसनशील देशांना विकसित देशांच्या सरकारकडून आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून रोगराई व दुष्काळाच्या काळात मोठ्या प्रमाणात मदत मिळते. भारतासारखे अनेक देश दरवर्षी विदेशातून मोठ्या प्रमाणात औषधे व वैद्यकीय साधनांची, उपकरणांची आयात करत आहेत. त्यामुळे प्रगत औषधोपचाराअभावी मरणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. त्यामुळे मृत्यू दरात मोठी घट झाली आहे. भारतासारखे देश आजूबाजूच्या देशांना रोगराईच्या काळात मोठी मदत करतात. कोरोना रोगराईच्या काळात भारताने बांगलादेशाला मोठी मदत केली. इतर देशांनाही भारताने मोठी मदत केली होती. त्याचा परिणाम लोकांच्या जीव वाचण्यात आणि मृत्यूदरात घट घडून येण्यात झाला आहे. अशा प्रकारे विकसनशील देशांना औषधे, लसी इत्यादी बाबतीत आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून मोठ्या प्रमाणात मदत मिळते. त्यामुळे विकसनशील देशातील मृत्युदर घटत चालला आहे.

६) शैक्षणिक प्रगती :

पूर्वीच्या काळात ५०-६० वर्षापूर्वी विकसनशील देशात साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी होते. ६० टक्क्यांच्यावर जनता निरक्षर होती. त्यामुळे अंधश्रद्धा, अज्ञान यांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात होते. निरक्षरतेमुळे लोक औषध उपचार यावर विश्वास ठेवत नसत. आजारी पडल्यानंतर दवाखान्यात जाण्याऐवजी लोक तात्रिक- मांत्रिक, भगत, बाबा, ऋषी यांच्याकडे जात असत.औषधे घेण्याऐवजी अंगारा, मंत्र-तंत्र चा उपचार करून घेत. अघोरी उपचार करून घेत असत. रोग, आजार व साधींचे रोग बरे व्हावेत म्हणून लोक कोंबड्या, बोकड, रेडा यांचा देवापुढे बळी देत असत. त्यामुळे चुकीच्या उपचार पद्धतीमुळे भारतासारख्या देशात वर्षाला लाखो लोक मृत्युमुखी पडत असत. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात मृत्यूदर खूप मोठा होता. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीची समस्या निर्माण झाली नव्हती. परंतु अलीकडच्या काळात विकसनशील देशात शैक्षणिक क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आहे. शैक्षणिक सुविधात वाढ व सुधारणा केली आहे. त्यामुळे विकसनशील देशात साक्षरतेचे प्रमाण ८०टक्क्यांच्यावर जाऊन पोहोचले आहे. अनेक विकसनशील देशांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले आहे. गावोगावी प्राथमिक शिक्षणाची, शाळांची सुविधा केली आहे. त्यामुळे शिक्षण घेणाऱ्यांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली असूनही या शिक्षणामुळे लोकांच्या मनातील अंधश्रद्धा, गैरसमजुती कल्पना यांचा नायनाट होत आहे. मुलगा हा वंशाचा दिवा, मुले ही देवाची देणगी, मुलगी असल्याशिवाय कन्यादानाचे पुण्य मिळत नाही, कुटुंब नियोजन करणे, मुले बंद होण्याची शस्त्रक्रिया करणे पाप आहे यासारख्या अंधश्रद्धा व चुकीच्या समजुती कमी होत आहेत. शैक्षणिक सुधारणांमुळे साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे अंधश्रद्धा कमी होऊन लोक स्वतःहून पुढे येऊन कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून घेत आहेत. शैक्षणिक सुविधात वाढ व सुधारणा झाल्यामुळे लोकांना आधुनिक औषधोपचार पद्धतींचे महत्त्व पटत चालले आहे. त्यामुळे अंगारा, मंत्र-तंत्र ऐवजी खेड्यापाड्यातील आजारी लोक दवाखान्यातील उपचार घेऊ लागले आहेत. त्यामुळे विकसनशील देशात चुकीचे उपचार करून घेऊन मरणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे.

७) नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात तात्काळ मदत मिळण्याची सुविधा :

भूकंप, ढगफुटी, महापूर अशा नैसर्गिक आपत्तींच्या काळात पूर्वी दरवर्षी हजारो लोक मृत्यू पावत असत. त्यामुळे चाळीस-पन्नास वर्षांपूर्वी विकसनशील देशात मृत्यूदर जास्त होता. निसर्गाच्या अवकृपेमुळे दरवर्षी हजारो, लाखो लोक मृत्यू पडत असत. परंतु आता वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयीत मोठी वाढ व सुधारणा झाली असल्यामुळे नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात आपत्तीग्रस्तांना तात्काळ मदत देता येणे शक्य झाले आहे. पूर, महापूर यामुळे गावात, घरात पाणी शिरून पूर्वी हजारो लोक मृत्यू पावत असत. आता अशा लोकांना हेलिकॅप्टरच्या सहाय्याने सुरक्षित भागात नेले जात आहे. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात तात्काळ मदत पोहोचवून लोकांचे प्राण वाचवले जात आहेत. त्यामुळे नैसर्गिक आपत्तीमुळे मरणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. त्यामुळे विकसनशील देशात मृत्यू दर घटत चालला आहे. परंतु मृत्युदराच्या तुलनेत जन्मदर न घटल्याने विकसनशील देशांच्या लोकसंख्येत प्रतिवर्षी मोठी भर पडून त्यांच्या देशांच्या लोकसंख्येचा आकार वाढत चालला आहे.

८)स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जात, प्रतिष्ठेत वाढ, आरोग्यात सुधारणा:

विकसनशील देशातील मृत्यूदर घटण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे अलिकडच्या काही दशकापासून तेथील स्त्रियांची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक प्रगती होत आहे. त्यांच्या सामाजिक दर्जात, प्रतिष्ठेत वाढ होत आहे. विकसनशील देशातील स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचे प्रयत्न तेथील सरकारकडून होत आहेत. विकसनशील देशात महिला सशक्तीकरणासाठी विविध उपक्रम, कार्यक्रम, उपायोजना राबवल्या जात आहेत. स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले जात आहे. त्यामुळे स्त्रियांना कुटुंबात समाजात चांगले स्थान मिळत आहे. स्त्रियांच्या आरोग्यात सुधारणा होत आहे. त्यामुळे बाळंतपणात मृत्यू पावणाऱ्या स्त्रियांचे आणि बाळांचे प्रमाण कमी होत चालले आहे. विकसनशील देशातील स्त्रियांना आरोग्याचे, दवाखान्याचे, आधुनिक उपचार पद्धतीचे महत्त्व पटत चालले आहे. त्यामुळे स्वतःच्या आरोग्याची, कुटुंबातील मुलाबाळांची, आरोग्याची काळजी त्यांच्याकडून घेतली जात आहे. अशाप्रकारे विकसनशील देशांच्या, स्त्रियांच्या आरोग्यात वाढ व सुधारणा होत असल्यामुळे तेथील मृत्यूचे प्रमाण कमी होत आहे.

९) दरडोई उत्पन्नात वाढ:

विकसनशील देशाच्या नागरिकांच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ होत आहे. त्यामुळे त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावत आहे. दरडोई उत्पन्नात वाढ होण्याच्या प्रकृतीमुळे त्यांच्या आहाराच्या दर्जातही सुधारणा होत आहे. चांगला सकस आहार घेणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत चालले आहे. त्यामुळे कुपोषणाचे प्रमाण कमी होत आहे. दरडोई उत्पन्नातील वाढीमुळे लोकांचे आरोग्यही सुधारले आहे. आरोग्यावर खर्च करण्याची अनेकांच्यात ऐपत निर्माण झाली आहे. औषधावरील चांगला आहार, आहारावरील त्यांचा खर्च वाढत आहे. त्यामुळे त्यांचे आयुर्मान वाढत असून अकाली मृत्यू पडण्याचे प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. विकसनशील देशात मृत्यूदर घटण्याचे हे प्रमुख कारण आहे.

१०) तांत्रिक प्रगती :

तांत्रिक प्रगतीचा आणि मृत्यूदराचाही जवळचा संबंध आहे. विकसनशील देशात तांत्रिक प्रगती होत असून त्यामुळे मृत्युदर घटत आहे. भारतासारख्या अनेक विकसित व विकसनशील देशाने बरीच तांत्रिक प्रगती केली आहे. नवनवीन यंत्रांचा व तंत्रांचा शोध लावला जात आहे. विदेशातून अद्यावत तंत्रज्ञान, यंत्रे, यंत्रांचे स्पेअर पार्ट्स आयात केले जात आहेत. तांत्रिक प्रगतीचा कृषीक्षेत्रालाही लाभ होत आहे. शेतीचे यांत्रिकीकरण वाढत असून त्यामुळे कृषी उत्पादनात विशेषतः अन्नधान्याच्या उत्पादनात लक्षणीय वाढ घडून येत आहे. त्यामुळे भारतासारखे अनेक देश अन्नधान्याच्या उत्पादनाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी झाले आहेत. अन्नधान्याच्याा पुरेशा उपलब्धतेमुळे भूकबळी, उपासमारी या समस्या नष्ट होत आहेत. यांत्रिक आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे औद्योगीकरणाचा वेग वाढत आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा दर वाढत आहे. रोजगार संधी वाढत आहेत. त्यामुळे उपाशी राहून मरणाऱ्यांचे प्रमाण कमी झाले आहे. वाहतूक, दळणवळण क्षेत्रातील प्रगतीमुळे कमी वेळात मदत पोहोचवता येणे शक्य झाले आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशांनी मोठी तांत्रिक प्रगती केली असून या तांत्रिक प्रगतीचा मृत्यूदर कमी करण्यासाठी खूपच लाभ झाला आहे.

११) आयुर्मानात वाढ :

विकसनशील देशातील मृत्यू दर घटत असण्याचे आणखी एक प्रमुख कारण म्हणजे त्या देशातील नागरिकांच्या आयुर्मानात होत असलेली वाढ. विविध कारणांमुळे विकसनशील देशांच्या नागरिकांच्या आयुर्मानात सतत वाढ होत आहे. दरडोई उत्पन्नात वाढ होत असणे, राहणीमानाचा, आरोग्याचा दर्जा उंचावणे, सरकारने जनतेच्या आरोग्याकडे दिलेले लक्ष, अन्नसुरक्षा कायद्याच्या अंमलबजावणी इत्यादी विविध कारणांमुळे विकसनशील देशातील नागरिकांच्या आयुर्मानात प्रतिवर्षी वाढ होत चालली आहे. आयुर्मानात वाढ होत असल्याने तेथील मृत्यूदरसुद्धा घटत चालला आहे.

सारांश, वरील विविध कारणांमुळे विकसनशील देशात मृत्युदर घटत चालला आहे. बहुतेक सर्व विकसित व विकसनशील देश

इंग्लंड सारख्या राष्ट्रांच्या नियंत्रणाखाली पारतंत्र्यात होते. ६०–७० वर्षांपूर्वी हे सर्व देश स्वतंत्र झाले असून त्यांना राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे त्यांनी विविध क्षेत्रात क्षेत्रात मोठी प्रगती घडवून आणली आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी हरितक्रांती घडवून आणणे, श्वेतक्रांती (दूध उत्पादनातील क्रांती), निलक्रांती (मत्स्य उत्पादनातील क्रांती) अशा क्रांती घडवून आणल्या जात आहेत. दुष्काळावर, रोगराईवर मात करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना आखल्या जात आहेत. वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रात प्रगती घडवून आणली जात आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था भक्कम करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. निरक्षरता, अंधश्रद्धा, अज्ञान नष्ट करण्यासाठी सरकारकडून मोठे प्रयत्न केले जात आहेत. त्यामुळे दिवसेंदिवस विकसनशील देशातील मृत्यूदर घटत आहे. मृत्यूदर कमी करण्यासाठी विकसनशील देशांची सरकारे जे उपाय योजत आहेत त्यामुळे त्यांचा मृत्यूदर तर घटत आहेच पण त्याचबरोबर या उपायांमुळे जन्मदरसुद्धा वाढत आहे. त्यामुळे विकसनशील देशात जन्मदर जास्त आणि मृत्यूदर कमी अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. विकसनशील देशात जन्मदर आणि मृत्यूदरात मोठी तफावत असल्यामुळे विकसनशील देशांना लोकसंख्या वाढीच्या समस्येला (अतिरिक्त लोकसंख्येच्या प्रश्नावर) तोंड द्यावे लागत आहे. विकसित देशात जन्मदर व मृत्यूदरात फारशी तफावत नसल्याने त्यांना या समस्येशी सामना करावा लागत नाही. युरोपातील इटली सारख्या काही देशात जन्मदर कमी व मृत्यूदर जास्त आहे. जन्मदराच्या तुलनेत मृत्यूदर जास्त आहे. तेथील बऱ्याच स्त्रियांना अपत्यनिर्मितीमध्ये रस वाटत नाही. त्यामुळे इटलीसारख्या देशात लोकसंख्या घटत चालली आहे. तेथील लोकसंख्या घटीची समस्या निर्माण झाली आहे. अशा प्रकारे लोकसंख्येची समस्या ही केवळ लोकसंख्या प्रचंड वाढल्यामुळे निर्माण होत नाही तर लोकसंख्येत मोठी घट झाल्यामुळेसुद्धा देशाच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याने लोकसंख्येची समस्या निर्माण होत असते. विकसनशील देश लोकसंख्या वाढीच्या समस्येला तोंड देत आहेत. कारण त्यांच्या देशात जन्मदर जास्त व मृत्यू दर खूपच कमी आहे.

स्थलांतर (Migration)

प्रास्ताविक

लोकसंख्येत बदल घडवून आणणारा आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे लोकसंख्येचे स्थलांतर हा होय. जनन (जन्मदर) आणि मर्त्यता (मृत्यूदर) या दोन घटकांबरोबर स्थलांतराचा सुद्धा लोकसंख्येवर परिणाम होत असतो. जनन आणि मर्त्यता हे दोन जीवशास्त्रीय घटक आहेत. लोकसंख्येचे स्थलांतर सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय कारणांनी घडून येत असते. हे घटक किती प्रभावी आहेत त्यावर लोकसंख्येचे स्थलांतराचे प्रमाण अवलंबून असते. स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर घडून येत असेल तर लोकसंख्येच्या आकारात आणि रचनेतही बदल घडून येतात. स्थलांतर हा लोकसंख्येत बदल घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक असल्याने लोकसंख्या शास्त्रात या घटकाचा अभ्यास केला जातो.

स्थलांतर म्हणजे काय ?

एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वास्तव्यासाठी जाणे म्हणजेच स्थलांतर होय. मूळचे राहण्याचे ठिकाण सोडून दुसऱ्या गावी कायम वास्तव्यासाठी जाणे म्हणजेच स्थलांतर होय. काही लोक विविध कारणांमुळे किंवा एखाद्या विशिष्ट कारणामुळे आपल्या मूळचा भूभाग सोडून दुसरीकडे (दुसऱ्या गावात, दुसऱ्या जिल्ह्यात, दुसऱ्या राज्यात, दुसऱ्या देशात) वास्तव्यासाठी कायमचे जातात तेव्हा त्यास स्थलांतर असे म्हणतात. मूळचे ठिकाण सोडून दुसऱ्या ठिकाणी दीर्घकाळासाठी वास्तव्य करणे म्हणजे स्थलांतर होय. स्थलांतराची एक सोपी व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे.

''लोक जेव्हा एका भौगोलिक प्रदेशातून दुसऱ्या भौगोलिक प्रदेशात कायमस्वरूपी वास्तव्य करण्यासाठी जातात, तेव्हा त्यास स्थलांत र(migration) असे म्हणतात.'' किंवा ''लोक जेव्हा एका राजकीय विभागातून दुसऱ्या राजकीय विभागात दीर्घकाळ वास्तव्यासाठी जातात, तेव्हा त्यास स्थलांतर (migration)असे म्हणतात.

स्थलांतर कायम स्वरुपाचेच असते असे नाही. तर ते तात्पुरते / हंगामी किंवा अल्पकाळापुरतेसुध्दा असते. विशिष्ट उद्देशाने लोक स्थलांतर करत असतात. तो उद्देश पूर्ण झाला की लोक आपल्या मूळच्या ठिकाणी परत वास्तव्यास येतात. युनायटेड नेशन्सच्या डेमोग्राफिक डिक्शनरीमध्ये स्थलांतराची व्याख्या खालील शब्दात दिली आहे..

''एका भौगोलिक विभागातून दुसऱ्या भौगोलिक विभागात आपले मूळचे राहण्याचे ठिकाण सोडून कायमस्वरुपी वास्तव्यास जाणे म्हणजे लोकसंख्येचे स्थलांतर होय.''

According to demographic dictionary of United Nations, "Migration is such an event in which people more from one geographical area to another geographical area. When people living their place of residence go to live permanently in another area then this is called migration."

स्थलांतराचे प्रकार

स्थलांतराचे प्रमुख प्रकार खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

अ) भौगोलिक विभागानुसार स्थलांतराचे प्रकार

१) देशांतर्गत स्थलांतर

२) आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर

ब) स्थानवैशिष्ट्यानुसार स्थलांतर

१)ग्रामीण विभागातून ग्रामीण भागात स्थलांतर

२) ग्रामीण भागातून नागरी भागात स्थलांतर

३) नागरी भागातून नागरी भागात स्थलांतर

४) नागरी भागातून ग्रामीण भागात स्थलांतर

ब) कालावधीनुसार स्थलांतराचे प्रकार

१) हंगामी स्वरूपाचे स्थलांतर (अल्पकालीन)

२) कायम स्वरूपाचे स्थलांतर (दीर्घकालीन)

ड) लोकसंख्येवर आधारित स्थलांतराचे प्रकार

१) मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर

२) मध्यम प्रमाणावरील स्थलांतर

३) कमी प्रमाणावरील स्थलांतर

इ) स्वेच्छा आणि सक्तीनुसार स्थलांतराचे प्रकार

१) स्वेच्छा स्थलांतर (स्वखुशीने केलेले स्थलांतर)

२)अनिच्छा स्थलांतर (सक्तीने घडवून आणलेले स्थलांतर)

ई)स्थलांतराचे इतर प्रकार

अ) स्वदेश त्यागी स्थलांतर

ब) देशानुगामी स्थलांतर

स्थलांतर दर (migration rate**)**

एका विशिष्ट कालावधीतील स्थलांतरित लोकसंख्येचे प्रमाण म्हणजे स्थलांतर दर होय.

(The migration rate means the percentage of population migrating during a particular time period)

एका सूत्राच्या सहाय्याने स्थलांतर दराची संकल्पना स्पष्ट करता येईल हे सूत्र खालील प्रमाणे दिले आहे.

$$m = \frac{m}{p} \times k$$

m = rate of migration during a particular time period (स्थलांतर दर)

M = Number of migrates during a particular period .(स्थलांतरित लोकांची संख्या)

P = Number of persons ready pulled for migration during the particular period.(संदर्भ वर्षातील लोकसंख्या)

k= 100 किंवा 1000

$$\text{स्थलांतराचा दर} = \frac{\text{स्थलांतरित लोकांची संख्या}}{\text{संदर्भ वर्षातील एकूण लोकसंख्या}} \times 1000$$

एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने स्थलांतराचा दर ही संकल्पना स्पष्ट करून सांगता येईल.

समजा x या शहराची सन २०१० च्या मध्यातील लोकसंख्या ही १ कोटी ८० लाख इतकी होती. २०२० च्या मध्यात ही लोकसंख्या २ कोटी ४० लक्ष एवढी झाली. २०१० च्या तुलनेत २०२० मध्ये एकूण लोकसंख्येत ६० लाखांनी वाढ झाली आहे. या ६० लाखांमध्ये स्थलांतरित लोकसंख्या किती असेल? स्थलांतरित लोकसंख्येचे प्रमाण काढण्यासाठी २०१० ते २०२० या काळात किती आपत्त्ये जन्मास आली याचा विचार करावा लागेल. आणि याच काळात किती व्यक्ती मृत्यू पावल्या याचा विचार करावा लागेल. २०१० ते २०२० या काळातील जन्मसंख्येमधून या काळातील लोक मृत्युसंख्या वजा करावी लागेल. समजा २०१० ते २०२० या काळात ४० लाख लोक जन्मास आले आणि १०ा लाख लोक मृत्यू पावले. तर जन्मसंख्या ५० लाख वजा मृत्युसंख्या १० लाख बरोबर ४० लाख लोकसंख्या येईल. ही ४० लाख लोकसंख्या ६० लाखांमधून वजा केली असता २० लाख लोकसंख्या ही स्थलांतरितांची असेल.

$$\text{स्थलांतराचा दर} = \frac{20,00000}{2,40,00000} \times 1000$$

$$= 83.33$$

याचा अर्थ x या शहरात सन २०२० या वर्षात १००० लोकसंख्येपैकी ८३ व्यक्ती या स्थलांतरित आहेत. म्हणजे दुसऱ्या ठिकाणाहून आलेले आहेत.

$$\text{स्थलांतराचे शेकडा प्रमाण} = \frac{\text{स्थलांतरित लोकांची संख्या}}{\text{२०२० वर्षातील लोकसंख्या}} \times \frac{100}{1}$$

$$= \frac{20,00000}{2,40,00000} \times \frac{100}{1}$$

$$= 3.33\ \%$$

याचा अर्थ २०२० मध्ये x शहरातील स्थलांतरित लोकांचे प्रमाण ८.३३% एवढे आहे.

अशा प्रकारे स्थलांतराचा दर आणि स्थलांतराचे शेकडा प्रमाण काढतात. स्थलांतराचा दर फार मोठा असेल तर ज्या ठिकाणी स्थलांतर घडून आलेले असते त्या ठिकाणच्या लोकसंख्येच्या आकारमानावर आणि लोकसंख्येच्या रचनेवर परिणाम होत असतो. म्हणून लोकसंख्या शास्त्रात मानवी स्थलांतराचा किंवा लोकसंख्या स्थलांतराचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

निव्वळ देशांतर्गत स्थलांतराचे प्रमाण मोजण्यासाठी खालील सूत्राचा (Formula) वापर केला जातो त्यास Vital statistics method असे म्हणतात.

$$M = (P1 - P0) - (B - D)$$

M = Net internal migration
Pi = Number of population according to post census
Po = Number of population according to previous census
B = Number of births in that area during time period of 2 censuses
D = Number of Deaths in the same area during time period of two censuses.

समजा x राज्याची २००१ ची लोकसंख्या – ४,५०,००००० आहे.(Po)

२०११ ची लोकसंख्या ५,६०,००००० आहे(Pi). २००१ ते २०११ या काळात १,८०,००००० व्यक्तींचा जन्म झाला (B) आणि ९०,००००० व्यक्तींचा मृत्यू झाला(D). तर निव्वळ स्थलांतरिताचा आकडा किती असेल.

M = (P1- Po) - (B - D)
∴ M = (56000000 - 45000000) - (1800000 - 900000)
∴ M = 11000000 - 900000
∴ M = 10100000

२००१ ते २०११ या काळातील x राज्यात स्थलांतरितांची संख्या१ कोटी १ लाख एवढी आहे. २०११ ची लोकसंख्या ५,५०,००००० असून त्यामध्ये निवड स्थलांतरितांची संख्या १०१००००० असून स्थलांतरित लोकांचे प्रमाण १८% एवढे पडते.

अ) देशांतर्गत स्थलांतर

लोक जेव्हा देशातल्या देशात स्थलांतर करतात तेव्हा त्यास देशांतर्गत स्थलांतर असे म्हणतात. देशाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात, एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात, एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात, एका खेड्यातून दुसऱ्या खेड्यात, एका शहरातून दुसऱ्या शहरात, खेड्यातून शहरात आणि शहरातून खेड्यात किंवा ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर घडून येते, तेव्हा त्यास देशांतर्गत स्थलांतर असे म्हणतात. बिहारमधून महाराष्ट्रात काही लोक कायमचे वास्तव्यस येतात तेव्हा त्यास आंतरराज्यीय स्थलांतर असे म्हणतात.

अंतर्गत स्थलांतरावर परिणाम करणारे घटक

अ) प्रतिकुल परिस्थिती/प्रतिकूल घटक

१) कमी उत्पन्न
२) रोजगार संधीची कमतरता
३) अपुरी शेतजमीन
४) शेतीची कमी उत्पादकता
५) शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी
६) नैसर्गिक आपत्ती (दुष्काळ, भूकंप, पूर इत्यादी)
७)जाचक (कडक) कायदे
८) जातीभेद, धार्मिक भेदभाव
९) एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास

ब) अनुकूल परिस्थिती /अनुकूल घटक

१) चांगल्या शैक्षणिक सोयी सुविधा
२) रोजगार संधीची मोठ्या प्रमाणात उपलब्धता
३) आरोग्य सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध असणे
४) जीवनाची व मालमत्तेची सुरक्षा
५) शहरात सुलभ प्रवेश
६) व्यापार व उद्योग क्षेत्राचा विकास
७) चांगले हवामान /चांगले पर्यावरण

८) नातेवाईक जवळपास वास्तव्यास असणे

९) जात, धर्म, राजकारण, वंश भेदभावरहित वातावरण

१०) औद्योगिक वसाहतींची स्थापना

११) मोठमोठे विकास प्रकल्प–अवजड उद्योग प्रकल्प, धरण प्रकल्प, रस्ते प्रकल्प

१२) आधुनिक जीवनशैलीचे आकर्षण

१३) कृषी विकास

अशा प्रकारे वरील विविध कारणांमुळे देशातील लोक देशाच्या विविध भागात स्थलांतर करत असतात.

स्थलांतरावर परिणाम करणारे घटक (Factors affecting Migration**) /स्थलांतरास कारणीभूत घटक**

आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक कारणासाठी लोक स्थलांतर करत असतात. अंतर्गत, आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे स्थलांतर असते. स्थलांतरच कारणीभूत घटकांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण खालील प्रमाणे दिले आहे.

१) नैसर्गिक घटक (Natural Factors**)**

लोक ज्या ठिकाणी राहतात तेथील नैसर्गिक परिस्थिती अनुकूल नसेल तर लोकांना स्थलांतर करण्याशिवाय पर्यायच राहत नाही. पूर, महापुर, अतिवृष्टी, कोरडा दुष्काळ, रोगराई अशी नैसर्गिक आपत्ती सतत उद्भवत असेल तर तेथील लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतात. अशी नैसर्गिक आपत्ती एखाद्या गावातील थोड्या लोकांना भेडसावत नाही. सर्व गावाला किंवा गावातील सर्व लोकांना या समस्येशी सामना करावा लागतो. म्हणून महापूर, अवर्षण, रोगराई, भूकंप या नैसर्गिक आपत्तीपासून जीव वाचवण्यासाठी गावच्या गावे स्थलांतरित होतात. नैसर्गिक आपत्तीपासून बचाव करण्यासाठी पूर्ण गाव स्थलांतरित झाल्याची अनेक उदाहरणे जगभर आढळून येतात. ज्या नैसर्गिक घटकांमुळे लोक स्थलांतर करतात, ते घटक थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

अ) पूर, महापूर, अतिवृष्टी (Flood)

ब) सततचे दुष्काळ (कोरडा दुष्काळ इत्यादी)(Famine)

क) रोगराई/साथीचे रोग (Diseases)

ड) भूकंप, ज्वालामुखीचे उद्रेक (Earthquake & Volcano)

इ) शेत जमिनीची धूप (Soil Erosion)

ई) हवामानातील बदल (Climatic Change)

उ) भूमीपात (Land slide)

ऊ) चक्रीवादळ (Cyclone)

२) आर्थिक घटक (Economic Factors)

मानवी स्थलांतरावर आर्थिक घटकांचा सुद्धा परिणाम होत असतो. हे घटक थोडक्यात खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

अ) औद्योगीकरणाचा वाढता वेग

ब) शहरीकरणात वाढ

क) दारिद्र्य

ड) राहणीमान

इ) खनिज संपत्ती (Mineral Resources)

देशाच्या ज्या भागात औद्योगिक विकास घडून येत असतो, त्या भागात रोजगाराच्या व उपजीविकेच्या संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत असतात. त्यामुळे लोक अशा भागात स्थलांतर करतात. देशात शहरीकरण वाढत असेल तर ग्रामीण भागातील लोक शहरांकडे आकर्षित होतात. कारण शहरात खेड्यांपेक्षा रोजगाराच्या अधिक संधी असतात. दारिद्र्याला कंटाळूनसुद्धा लोक दुसरीकडे वास्तव्यात जातात. म्हणजेच स्थलांतर करतात. देशात काही ठिकाणी लोकांचे राहणीमान उच्च दर्जाचे असते. तसेच विदेशातही विशेषतः विकसित देशात उत्कर्षाच्या संधी असतात. तेथील राहणीमान उच्च दर्जाचे असते. त्यामुळे असे राहणीमान प्राप्त करण्यासाठी लोक स्थलांतर करतात. ज्या विभागात खनिज संपत्तीचे साठे विपुल प्रमाणावर आढळतात तेथे लोकांना रोजगार किंवा कामधंदा उपलब्ध होतो. त्यामुळे लोक त्या ठिकाणी स्थलांतर करतात. लोखंड, दगडी कोळसा, बॉक्साइडच्या व इतर खनिजांच्या खाणी ज्या ठिकाणी आहेत, त्या ठिकाणी देशभरातून लोक वास्तव्यासाठी आलेले दिसतात.

३) सामाजिक घटक

सामाजिक घटकांचा सुद्धा स्थलांतरावर परिणाम होत असतो. या सामाजिक घटकात खालील घटकांचा समावेश होतो.

अ) शैक्षणिक सुविधा
ब) एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास
क) विवाह पद्धतीत बदल
ड) जात धर्माचा प्रभाव
इ) अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा
उ) करमणूक सुविधा

लोक ज्या भागात राहतात तेथे शिक्षणाच्या, करमणुकीच्या सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतील तर या सुविधा जेथे उपलब्ध आहेत तेथे लोक स्थलांतर करतात. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास होत असून लग्न झाल्यानंतर लवकर स्वतंत्र कुटुंबे करून राहण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. एकत्र कुटुंबात राहणे आता बहुतेकांना आवडत नाही. स्थलांतर केल्याने एकत्र कुटुंबात राहण्याचा व कुटुंबाची जबाबदारी घेण्याचा प्रश्न येत नाही. त्यामुळे स्वतंत्र, वेगळे राहता यावे यासाठीसुद्धा स्थलांतर केले जाते. असे स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींवर एकत्र कुटुंबातून कोणताही दबाव येत नाही. त्यामुळे स्थलांतर घडून येते. वाहतूक, दळणवळण साधनांची प्रगती झाल्यामुळे विवाह आता दूरवरच्या व्यक्तींशी सुद्धा होतात. विवाहामुळे मुलींचे स्थलांतर वाढत आहे. सामाजिक बहिष्कार, अंधश्रद्धा, रुढी परंपरा, जात पंचायतीचे जाचक नियम, धार्मिक द्वेष यातून सुटका करण्यासाठी काही लोक स्थलांतर करतात.

४) लोकसंख्याशास्त्रीय घटक :

लोकसंख्या शास्त्रीय घटकसुद्धा स्थलांतरावर परिणाम करतात. लोकसंख्याशास्त्रीय घटकांमध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

अ) मानव भू प्रमाणात घट
ब) लोकसंख्येत वाढ
क)लोकसंख्येत घट

भारतासारख्या अनेक विकसनशील देशात प्रतिवर्षी मानव भू प्रमाणात वेगाने घट होत आहे. मानव आणि भूप्रमाण यांच्या गुणोत्तरात घट होत आहे. त्यामुळे शेतजमिनीचे तुकडे आकाराने अत्यंत लहान होऊन या जमिनीवर उपजीविका करणे अशक्य होत आहे. त्यामुळे लोक स्थलांतर करत आहेत. लोकसंख्येतील बदलांचा सुद्धा स्थलांतरावर परिणाम होताना दिसतो. अविकसित व विकसनशील देशात लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत आहे. त्यामुळे त्या देशांना बेकारीची समस्या उग्र स्वरूपात जाणवत आहे. बेकारीच्या प्रश्नावर उपाय शोधण्यासाठी विकसनशील देशातील लोक खेड्यातून शहरात किंवा विकसित देशात स्थलांतर करताना दिसतात.

५) राजकीय घटक :

राजकीय घटकांचासुद्धा परिणाम स्थलांतरावर होत असतो. हे राजकीय घटक थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

अ)फाळणीचे धोरण ब) युद्ध क) सरकारी धोरण

सन १९४७ साली भारताची फाळणी झाली त्यावेळी पाकिस्तानातून लाखो लोक भारतात परतले. भारतातून काही लाख मुस्लिम पाकिस्तानात परतले. फाळणीमुळे झालेले स्थलांतर हे जगातील फार मोठे स्थलांतर होते. शेकडो किलोमीटर रांगा स्थलांतराच्या लागलेल्या होत्या. युद्धासारख्या बाबींमुळेसुद्धा स्थलांतर घडून येते. सरकारचे कायदे कडक असतील तर स्थलांतराचे प्रमाण कमी राहते. सरकारी कायद्यामुळे एका देशातून दुसऱ्या देशात सहजासहजी स्थलांतर करता येत नाही. विकसित देशांचे स्थलांतर संदर्भातील कायदे खूप कडक आहेत. त्या देशात इतर देशातील अकुशल, अशिक्षित लोकांना प्रवेश दिला जात आहे. परंतु बुद्धिमान लोकांना मात्र विकसित देशात सहज प्रवेश मिळतो. त्यामुळे अविकसित देशातून विकसित देशात दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर घडून येते. देशाच्या काही भागात लोकसंख्या खूप विरळ असते. तेथे लोकांनी राहण्यास जावे यासाठी सरकार घरे, जमिनी फुकट देते. त्यामुळे त्या भागात स्थलांतर करण्यास (कायम वास्तव्य करण्यास) लोक तयार होतात.

६)धार्मिक घटक (Religious Factors):

भारतासारख्या विकसनशील देशात धार्मिक प्रभाव मोठ्या प्रमाणात जाणवतो. उदाहरणार्थ भारतात कित्येक ठिकाणी आजही मुस्लिम बहुल वस्त्या आहेत. अनेक ठिकाणी मुसलमान एकत्र राहताना दिसतात. त्या ठिकाणी इतर ठिकाणचे मुसलमान स्थलांतर करताना दिसतात. मुसलमान लोक मुस्लिम वस्त्या असलेल्या ठिकाणी स्थलांतर करतात. त्यात त्यांना सुरक्षितता वाटते. काही ठिकाणी धार्मिक दंगली उद्भवतात. त्या दंगलींना कंटाळून विशिष्ट धर्माचे लोक किंवा दोन्ही धर्माचे लोक दुसरीकडे स्थलांतर करतात.

अशा प्रकारे स्थलांतरावर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, नैसर्गिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय घटक परिणाम करतात. ही स्थलांतराची प्रमुख कारणे आहेत. स्थलांतराचे प्रमाण मोठे असेल तर हे स्थलांतरित लोक ज्या ठिकाणी स्थलांतर करतात,

तेथील लोकसंख्येच्या आकार व रचना यात बदल होतात. एकूण जागतिक लोकसंख्येवर स्थलांतराचा काहीही परिणाम होत नाही. ग्रामीण भागातून शहरात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर घडून येत असेल तर ग्रामीण भागाची लोकसंख्या कमी होते आणि शहरांची लोकसंख्या वाढते. मुंबईची लोकसंख्या जास्त आहे. कारण मुंबईत कोकणातून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले आहे.

देशांतर्गत स्थलांतराच्या मार्गातील अडचणी (Factors Retrading Internal Migration)

आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक कारणांमुळे लोक स्थलांतर करतात. उपजीविकेसाठी, रोजगारासाठी, अधिक उत्पन्न मिळवण्यासाठी, चांगला राहणीमानाचे जीवन जगता यावे यासाठी लोक स्थलांतर करतात. एका गावातून दुसऱ्या गावात, ग्रामीण भागातून शहरात, शहरातून ग्रामीण भागात आणि एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात लोक स्थलांतर करतात. याला देशांतर्गत स्थलांतर असे म्हणतात. परंतु हे स्थलांतरही सोपे नसते. सर्वांनाच असे सहजासहजी स्थलांतर करता येत नाही. देशांतर्गत स्थलांतराच्या मार्गात काही अडचणी येतात त्या अडचणी थोडक्यात खालील प्रमाणे स्पष्ट केल्या आहेत.

१) कौटुंबिक अडचणी :

उपजीविकेसाठी स्थलांतर करण्याची काहींना इच्छा असते परंतु घरगुती, कौटुंबिक अडचणीमुळे इच्छा असूनही स्थलांतर करता येत नाही. तसेच आई-वडील, भाऊ-बहिणी, बायको, मुले यांच्या समवेत वर्षानुवर्षे राहिलेले असल्याने त्यांना सोडून जाण्याची इच्छा होत नाही. त्यामुळे स्थलांतरावर मर्यादा पडतात.

२) नैसर्गिक आकर्षण :

काही लोकांना आपले गाव किंवा राहते ठिकाण सोडून जावे असे वाटत नाही. गावात जे रमलेले असतात, आपला परिसर त्यांना आवडत असतो. गरीबी असली तरी गावचा परिसर, निसर्ग, झाडे, हवामान, डोंगर इत्यादी त्यांना आवडत असते. असे चांगले नैसर्गिक वातावरण अन्यत्र असण्याची शक्यता खूपच कमी असते. त्यामुळे लोक आपला भूभाग सोडून दुसरीकडे जाण्यास तयार होत नाहीत. ही अंतर्गत स्थलांतराच्या मार्गातील मुख्य अडचण आहे.

३) सामाजिक परिस्थिती

लोकांना जसे आपल्या कुटुंबाचे, नैसर्गिक वातावरणाचे आकर्षण असते, त्याचप्रमाणे गावातील लोकांचे, जाती बांधवांचे सुद्धा आकर्षण असते. ते ज्या सामाजिक परिस्थितीत राहिलेले असतात तशी परिस्थिती स्थलांतराच्या ठिकाणी उपलब्ध नसते. तेथे वेगवेगळ्या जाती-धर्माचे लोक असतात. त्या परिस्थितीशी काहींना जुळवून घेता येत नाही. त्यामुळे लोक स्थलांतर करत नाहीत.

४)कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती

कामगार जेथे काम करत असतात तेथील परिस्थिती चांगली असेल, कामाच्या ठिकाणचे वातावरण चांगले असेल तर लोक स्थलांतर करू इच्छित नाहीत. ज्या ठिकाणी स्थलांतर करावयाचे आहे, त्या ठिकाणी कामगारांना चांगल्या वातावरणात काम करता येणे अशक्य असेल तर लोक स्थलांतर करत नाहीत. कामगार सध्या ज्या ठिकाणी काम करतात तेथील परिस्थिती चांगली असेल आणि इतरत्र तशी परिस्थिती नसेल तर स्थलांतर करणे लोक किंवा कामगार टाळतात.

५) योग्य रोजगार संधीचा अभाव:

पात्रता, कार्यक्षमता, कौशल्य यानुसार जर कामगारांना दुसऱ्या ठिकाणी रोजगार संधी मिळाल्या नाहीत तर कामगार परत आपल्या मूळ ठिकाणी येतात. चांगल्या रोजगार संधी मिळाल्या तरच लोक स्थलांतर करतात. अन्यथा लोक स्थलांतर करत नाहीत किंवा स्थलांतर केले तरी लोक काही दिवसांनी परत येतात.

६) राहणीमानाचा मोठा खर्च :

लोक आर्थिक कारणासाठी दुसऱ्या गावी स्थलांतर करत असतात. परंतु ज्या ठिकाणी स्थलांतर करण्याचे ठरवलेले असते, त्या ठिकाणचा राहणीमानाचा खर्च मूळच्या ठिकाणापेक्षा जास्त असेल तर त्या ठिकाणी स्थलांतर करण्यास लोक तयार होत नाहीत. स्थलांतराच्या मार्गातील हा एक मोठा अडथळा आहे.

७)सुरक्षिततेचा प्रश्न:

काहींना आपल्या कुटुंबासहित दुसऱ्या गावी स्थलांतर करण्याची इच्छा असते. परंतु परगावी कामाच्या ठिकाणी कुटुंबातील स्त्रिया, मुले, मुली यांच्या सुरक्षिततेची खात्री वाटत नसेल तर कामगार स्थलांतर करत नाहीत. दुसऱ्या गावी ज्यादा मजुरी मिळत असूनही ते स्थलांतर करत नाहीत.

८) स्त्रियांना बंदी असणे :

खेड्यातून शहरात किंवा आदिवासी भागातून मोठमोठ्या शहरात वर्षातील काही महिने लोक स्थलांतर करत असतात. हे

तात्पुरते किंवा हंगामी स्थलांतर असते. शहरातील ठेकेदार स्त्रियांना कामावर घेण्यास तयार नसतात. स्त्रियांना घेऊन परगावी स्थलांतर करता येत नाही. काही पुरुष आपल्या स्त्रियांना गावी ठेवून स्थलांतर करू इच्छित नाहीत. त्यामुळे पुरुषांचे स्थलांतर होत नाही.

९) निवासाची सोय :

परगावी कामाच्या ठिकाणी राहण्याची सोय नसेल तर स्थलांतरावर मर्यादा येतात. मूळ ठिकाणी जशी निवासाची सुविधा उपलब्ध असते, तशी सुविधा स्थलांतराच्या ठिकाणी नसेल तर स्थलांतरावर मर्यादा येतात. लोक स्थलांतर करत नाहीत. म्हणून निवासाची सुविधा हा घटक महत्त्वाचा आहे.

१०) अंतर (Distance):

ज्या ठिकाणी रोजगार किंवा कामे उपलब्ध आहेत, त्या ठिकाणी कामगारांना स्थलांतर करणे आवडते. परंतु मूळच्या ठिकाणापासून स्थलांतराचे ठिकाण खूप लांब असेल तर स्थलांतराचे प्रमाण कमी राहते.

११) इच्छाशक्ती कमी असणे:

स्थलांतरासाठी व्यक्तीची इच्छाशक्ती असावी लागते. कारण कामगार जेथे स्थलांतर करणार असतात त्या ठिकाणची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, नैसर्गिक परिस्थिती मूळच्या ठिकाणापेक्षा वेगळी असते. त्या ठिकाणच्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची मानसिक तयारी असावी लागते. तडजोड करून जीवन जगावे लागते. परंतु एवढी मनाची तयारी असणारे लोक खूप कमी असतात. त्यामुळे स्थलांतरावर मर्यादा पडतात.

१२) धार्मिक परिस्थिती:

भारतासारख्या काही देशात विशिष्ट ठिकाणी विशिष्ट धर्माचे लोक राहतात. मुसलमान किंवा अल्पसंख्यांक लोक विविध ठिकाणी एकत्र राहत असतात. अशा ठिकाणी रोजगार संधी उपलब्ध असल्या तरी इतर धर्मिय कामगार त्या ठिकाणी वास्तव्यास जाण्यास (स्थलांतर करण्यास) तयार नसतात. इतर धर्मियांनी आपल्या वस्ती ठिकाणावर येऊ नये असेही काही धर्मियांना वाटत असते.

१३) भाषेच्या अडचणी :

एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करताना येणारी प्रमुख अडचण म्हणजे भाषेची अडचण होय. भारतात भाषावार प्रांत रचना झाली आहे. प्रत्येक प्रांताची भाषा वेगवेगळी आहे. एका प्रांतातील कामगारांना दुसऱ्या प्रांतातील भाषा समजत नाही. त्यामुळे स्थलांतरावर मर्यादा पडतात.

१४) परप्रांतीयांना विरोध:

भारतात अनेक राज्यात परप्रांतीयांना राज्यस्थान स्थायिक होऊ देण्यास विरोध केला जात आहे. अधून मधून त्यांच्या विरोधात आंदोलने केली जातात. त्यांना हुसकावून लावले जाते किंवा मारहाण केली जाते. त्यामुळे बिहार, उत्तर प्रदेश या राज्यातून इतर प्रगत राज्यात होणारे स्थलांतराचे प्रमाण कमी झाले आहे.

***